This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

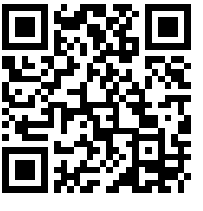

Dette er en digital kopi af en bog, der har været bevaret i generationer på bibliotekshylder, før den omhyggeligt er scannet af Google som del af et projekt, der går ud på at gøre verdens bøger tilgængelige online.

Den har overlevet længe nok til, at ophavsretten er udløbet, og til at bogen er blevet offentlig ejendom. En offentligt ejet bog er en bog, der aldrig har været underlagt copyright, eller hvor de juridiske copyrightvilkår er udløbet. Om en bog er offentlig ejendom varierer fra land til land. Bøger, der er offentlig ejendom, er vores indblik i fortiden og repræsenterer en rigdom af historie, kultur og viden, der ofte er vanskelig at opdage.

Mærker, kommentarer og andre marginalnoter, der er vises i det oprindelige bind, vises i denne fil - en påmindelse om denne bogs lange rejse fra udgiver til et bibliotek og endelig til dig.

Retningslinjer for anvendelse

Google er stolte over at indgå partnerskaber med biblioteker om at digitalisere offentligt ejede materialer og gøre dem bredt tilgængelige. Offentligt ejede bøger tilhører alle og vi er blot deres vogtere. Selvom dette arbejde er kostbart, så har vi taget skridt i retning af at forhindre misbrug fra kommerciel side, herunder placering af tekniske begrænsninger på automatiserede forespørgsler for fortsat at kunne tilvejebringe denne kilde.

Vi beder dig også om følgende:

- Anvend kun disse filer til ikke-kommercielt brug
  Vi designede Google Bogsøgning til enkeltpersoner, og vi beder dig om at bruge disse filer til personlige, ikke-kommercielle formål.
- Undlad at bruge automatiserede forespørgsler
  Undlad at sende automatiserede søgninger af nogen som helst art til Googles system. Hvis du foretager undersøgelse af maskinoversættelse, optisk tegngenkendelse eller andre områder, hvor adgangen til store mængder tekst er nyttig, bør du kontakte os. Vi opmuntrer til anvendelse af offentligt ejede materialer til disse formål, og kan måske hjælpe.
- Bevar tilegnelse
  Det Google-"vandmærke" du ser på hver fil er en vigtig måde at fortælle mennesker om dette projekt og hjælpe dem med at finde yderligere materialer ved brug af Google Bogsøgning. Lad være med at fjerne det.
- Overhold reglerne
  Uanset hvad du bruger, skal du huske, at du er ansvarlig for at sikre, at det du gør er lovligt. Antag ikke, at bare fordi vi tror, at en bog er offentlig ejendom for brugere i USA, at værket også er offentlig ejendom for brugere i andre lande. Om en bog stadig er underlagt copyright varierer fra land til land, og vi kan ikke tilbyde vejledning i, om en bestemt anvendelse af en bog er tilladt. Antag ikke at en bogs tilstedeværelse i Google Bogsøgning betyder, at den kan bruges på enhver måde overalt i verden. Erstatningspligten for krænkelse af copyright kan være ganske alvorlig.

Om Google Bogsøgning

Det er Googles mission at organisere alverdens oplysninger for at gøre dem almindeligt tilgængelige og nyttige. Google Bogsøgning hjælper læsere med at opdage alverdens bøger, samtidig med at det hjælper forfattere og udgivere med at nå nye målgrupper. Du kan søge gennem hele teksten i denne bog på internettet på `http://books.google.com`

University of Virginia Library
DL148 .D35 BD.4
ALD Det danske folks histoire ; sk
DX 001 102 241

ALDERMAN LIBRARY
UNIVERSITY OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VIRGINIA

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

DET DANSKE FOLKS HISTORIE

Digitized by Google

Digitized by Google

DET DANSKE FOLKS HISTORIE

SKREVET AF DANSKE HISTORIKERE

REDIGERET AF

AAGE FRIIS · AXEL LINVALD
M. MACKEPRANG

IV BIND

KØBENHAVN
CHR. ERICHSENS FORLAG
1928

Digitized by Google

DL
148
.D35
L.1.4

Andersen & Pedersen. København V.

Digitized by Google

IV BIND

DET DANSKE FOLK UNDER KAMPEN MELLEM KONGEMAGT OG ADELSVÆLDE

AF

HANS LUND · POVL ENGELSTOFT
OG M. MACKEPRANG

Digitized by Google

Digitized by Google

INDHOLDSFORTEGNELSE

I.

Side

Hans Lund: Under Forbundet mellem Konge og Adel 1533—1588.

FØRSTE AFSNIT

Rigets almindelige Historie.

1. Herredagen 1533 og Grevefejden 1534—36 3
2. Indre Politik under Christian III 26
3. Udenrigspolitik under Christian III 42
4. Frederik II. Ditmarskerfejden og Syvaarskrigen. Udenrigspolitikken indtil 1588 49
5. Indre Politik under Frederik II 74
6. Norge 87
7. Hertugdømmerne 89

ANDET AFSNIT

Sociale og økonomiske Forhold. Kirke og Aandsliv.

1. Forvaltningen 94
2. Bønder og Herremænd, Landbrug 99
3. Købstæder, Haandværk og Handel, økonomisk Politik 114
4. Træk af Retsudviklingen 139
5. Adelen 147
6. Kirkelige Forhold 154
7. Træk af Aandslivet i det 16. Aarhundrede 166

Litteratur 174

II.

Povl Engelstoft: Christian IV's Tidsalder.

1. Indledning 179
2. Formynderregeringen (1588—96) 180
3. Staten og Kongen 1596 192
4. Den indre Historie indtil Kejserkrigen (1596—1625) 200
5. Den ydre Historie indtil Kalmarkrigen (1596—1611) 229
6. Kalmarkrigen (1611—13) 233
7. Den ydre Historie mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen (1613—25) . 242
8. Kejserkrigen (1625—29) 250

Digitized by Google

Side

9. Indre Forhold mellem Kejserkrigen og den svenske Krig (1629—43). 265
10. Den ydre Historie mellem Kejserkrigen og den svenske Krig (1629—43) 277
11. Den svenske Krig (1643—45) 286
12. Christian IV's sidste Aar (1645—48) 297
13. Staten og Folket 1648 307
14. Aandslivet i Christian IV's senere Aar 319

Litteratur 325

III.

M. Mackeprang: Hovedlinjer og Hovedværker i Kunsten fra Reformationen til Enevælden.

Indledning 329

FØRSTE AFSNIT

Slotte og Herregaarde.

1. Christian III's Byggearbejder 333
2. Herreborgene 336
3. Frederik II's Tid. Det ældste Frederiksborg og Kronborg. Renæssancens Gennembrud 340
4. Christian IV og hans Bygninger 349
5. Herregaarde og Købstadhuse 362
6. Boligernes Udstyr 372

ANDET AFSNIT

Billedkunst 376

Litteratur 382

S. 1—176 udkom Marts—April 1928.
S. 177—326 udkom April—Maj 1928.
S. 327—382 udkom Maj—Juni 1928.

Digitized by Google

BILLEDFORTEGNELSE

Bilagsbilleder:

Side

1. Kort over Hertugdømmernes politiske Inddeling i 16. og 17. Aarhundrede 90
2. Christian IV's Kroningstog. Tegning af F. C. Lund efter Karel van Manders 1859 brændte Tapet paa Frederiksborg 190
3. Frederik II's Bordhimmel i Nationalmuseet i Stockholm. Fotografi 346
4. Frederiksborg Slotskirke 354

Tekstbilleder:

Side

1. Ligsten over Oluf Rosenkrantz og hans Hustru i Valløby Kirke. Fotografi 4
2. JørgenWullenweber. Fotografi efter Maleri i St. Annen Museum i Lübeck 7
3. Grev Christoffer af Oldenburg 9
4. Ligsten over Mogens Gjø og hans to Hustruer i Voldum Kirke 12
5. Johan Rantzau som ældre. Maleri paa Breitenburg 16
6. Tørrild Herreds Segl 19
7. Peder Skram. Maleri fra 1571 paa Frederiksborg 21
8. Københavns Belejring 22
9. Christian III. Efter Kniepers vævede Tapet i Nationalmuseet 24
10. Ligsten over Biskop Iver Munk i Ribe. Fotografi efter Afstøbning paa Frederiksborg 28
11. Christian III's Majestætssegl. Forside 30
12. Christian III's Majestætssegl. Bagside 31
13. Københavns Segl 1536 34
14. Ligsten over Anders Bille og hans Hustru i Magleby Kirke. Efter Tegning af Abildgaard i Nationalmuseet 35

Side

15. Mark fra 1541 41
16. Pfalzgrevinde Dorotea, Christian II's Datter. Maleri af Holbein 44
17. Christian III. Maleri fra ca. 1550 paa Frederiksborg 46
18. Frederik II. Stik af Lorichs.. 50
19. Dronning Dorotea. Maleri paa Frederiksborg 51
20. Anna Hardenberg (som Enke) og hendes Mand Oluf Mouritsen Krognos. To sammenklistrede Malerier fra 1577 paa Frederiksborg 52
21. Meldorfs Erobring. Samtidigt Stik af Kaspar Ens 54
22. Rytterkamp 61
23. Slaget ved Mared og Søkamp ved Øland. Samtidigt Stik ... 63
24. Daniel Rantzau. Samtidigt Stik 64
25. Herluf Trolles Sværd i Herlufsholm Kirke 66
26. Herluf Trolles Rustning i Herlufsholm Kirke 67
27. Artilleri og Fodfolk paa Marsch. Samtidig Tegning i et Haandskrift paa Kgl. Bibliotek 69
28. Storm paa en Fæstning. Efter et af Kniepers vævede Tapeter paa Nationalmuseet 71
29. Klippinge fra 1563 77

Digitized by Google

Side

30. Peder Okse. Maleri fra 1574 paa Frederiksborg..... 79
31. Christoffer Valkendorf. Maleri i Svindinge Kirke..... 85
32. Frederik II. Maleri af Knieper fra 1581 paa Frederiksborg 86
33. Hertug Adolf. Miniature paa Frederiksborg 90
34. Hertug Hans d. yngre. Maleri paa Frederiksborg 91
35. Johan Friis. Maleri fra 1551 paa Frederiksborg 95
36. Stridshammer og Landsknægtssværd fra Frederik II's Tid. Begge i Nationalmuseet 97
37. Knægtrustning fra Frederik II's Tid. (Nationalmuseet)... 98
38. Jagtbøsse fra Frederik II's Tid. (Nationalmuseet)..... 103
39. Vildsvinejagt fra Frederik II's Tid. Efter Kniepers vævede Tapet i Nationalmuseet 104
40. Hesselager. Efter et farvelagt Stik fra 1821 109
41. Markarbejde. Akvarel i Nationalmuseet efter en Jordebog fra 1588 paa Holckenhavn 112
42. Københavns Segl 1584..... 119
43. Raadmandsstob tra 1564. (Ribe Raadhus) 122
44. Købmandsgaard i Aalborg fra Slutn. af 16. Aarh. Fotografi..... 126
45. Søkamp. Samtidig Tegning i et Haandskrift paa Kgl. Bibliotek 132
46. Herluf Trolles Sarkofag i Herlufsholms Kirke 138
47. Tusse Herreds Segl ca. 1584 142
48. Ligsten i Skarhult Kirke i Skaane over Rigsraaden Sten Rosensparre og hans Hustru Mette Rosenkrantz. Fotografi 151
49. Birgitte Gjø som Enke. Maleri paa det adelige Frøkenkloster i Odense 152

Side

50. Johan Bugenhagen. Samtidigt Stik 155
51. Protestantisk Gudstjeneste. Malet Alterbordsforside fra Thorslunde Kirke i Nationalmuseet. 1561..... 163
52. Niels Hemmingsen. Maleri af Tobias Gemperlin fra 1595 paa Frederiksborg 168
53. Tyge Brahe. Stik af Jeremias Falck 171
54. Anders Sørensen Vedel. Samtidigt Stik 173
55. Scene fra Frederik II's Ligbegængelse. Samtidigt Stik paa Frederiksborg..... 181
56. Niels Kaas. Maleri paa Rosenborg 182
57. Enkedronning Sofie. Miniature paa Frederiksborg 184
58. Henrik Rantzau. Maleri fra 1598 paa Frederiksborg..... 186
59. Christian IV. Stik fra 1595 af Crispin de Passe 189
60. Christian IV's Krone anskaffet til Kroningen 1596. Fotografi 190
61. Christian IV's Rettertingssegl. (Rosenborg) 196
62. Christian IV. Maleri fra ca. 1612 af Peter Isaacsz paa Frederiksborg 201
63. Christian IV som Ringrider. Sølvopsats paa Rosenborg . 202
64. Christian IV med sin Ingeniør. Maleri paa Rosenborg..... 204
65. Dronning Anna Cathrine. Miniature paa Rosenborg..... 205
66. Kirsten Munk og hendes Børn. Maleri paa Wedellsborg 206
67. Kansler Christian Friis til Kragerup. Samtidigt Stik... 207
68. Christianstads Segl. (Rosenborg)..... 210
69. Ove Gjedde. Stik af Haelwegh 214
70. Speciedaler fra 1628..... 215
71. København 1611. Den vest-

Digitized by Google

Side

lige Del. Stik af Jan v. Wick i Nationalmuseet 216
72. København 1611. Den østlige Del 217
73. Hallen i Christian IV's Tøjhus 218
74. »Rosenkartoven« 219
75. Speciedaler fra 1608 221
76. Uranienborg 226
77. Arild Hvitfeldt. Samtidigt Stik 228
78. Fane med Dannebrogskorset, Christian IV's og Anna Kathrines Navnetræk. Efter Haandskrift paa Kgl. Bibliotek 234
79. Kalmars Erobring 1611. Tegning af F. C. Lund efter Karel v. Manders ved Branden 1859 ødelagte Tapet paa Frederiksborg 236
80. Landgangen paa Øland 1612. Tegning af F. C. Lund efter Karel v. Manders ved Branden 1859 ødelagte Tapet paa Frederiksborg 240
81. Wallenstein. Samtidigt Stik 251
82. Slaget ved Lutter am Barenberg. Samtidigt Stik 254
83. Den udvalgte Prins. Maleri af Karel v. Mander paa Rosenborg 257
84. Sølvkande og Bægre fra ca. 1600. (Nationalmuseet) 261
85. Gustav Adolf. Miniature paa Frederiksborg 263
86. Egenhændigt Brev fra Christian IV til Rigsraadet, dat. 7. Januar 1631. (Rigsarkivet). 266
87. Fyrværkeri i Anledning af »Bilageret« 1634. Samtidigt Stik. 268
88. Nyboderlænge fra Christian IV's Tid. Fotografi 270
89. Fæstningen Christianspris ved Kielerfjord. Samtidigt Stik 271
90. Frederik Günther. Maleri af Wuchters paa Frederiksborg 274

Side

91. Leonora Christine. Maleri af Karel v. Mander paa Wedellsborg 276
92. Christian IV. Maleri fra ca. 1640 af Wuchters paa Frederiksborg 282
93. Christian IV. Maleri fra 1643 af Karel v. Mander paa Frederiksborg 288
94. Slaget paa Kolberger Heide. Samtidigt Stik 291
95. Anders Bille. Maleri fra 1637 paa Gavnø 294
96. Corfitz Ulfeldt. Maleri paa Frederiksborg 301
97. Hannibal Sehested. Maleri af Karel v. Mander paa Wedellsborg 304
98. Christian IV paa Dødslejet. Maleri paa Wedellsborg ... 306
99. Ung Adelsmand fra Christian IV's Tid. Maleri paa Frederiksborg 312
100. Jesper Brochmand. Samtidigt Stik 321
101. Holger Rosenkrantz og hans Hustru Fru Sophie Brahe. Maleri paa Rosenholm 322
102. Ole Worm. Samtidigt Stik efter Maleri af Karel v. Mander 323
103. Kirken i Christianstad. Fotografi 330
104. Slottet i Landskrona 334
105. Tværsnit af Kongefløjen paa Københavns Slot. Efter Opmaaling 1707 335
106. Spøttrup med Voldanlægget. Tegning fra 1866 336
107. Det store Stenhus paa Rygaard. Fotografi 338
108. Egeskov 339
109. Hesselagergaard. Fotografi 340
110. Badstuen set fra Øst. Fot. 341
111. »Mørkeport« paa Kronborg. Fotografi 343
112. Kronborgs Slotsgaard set fra Syd. Fotografi 344
113. Kronborg fra Søsiden. Fot. 345

Digitized by Google

ide

114. Kirketaarnet paa Kronborg. Fotografi 348
115. Frederiksborg set fra den ydre Slotsgaard. Fotografi . 352
116. Audienshuset og Løngangen. Fotografi 354
117. Frederiksborg. Fotografi.. 355
118. Rosenborg set fra Vest. Fotografi 357
119. Christian VI's Kapel ved Roskilde Domkirke. Fotografi . 358
120. Børsen. Fotografi 359
121. Børsens Vestgavl. Fotografi 360
122. Rundetaarn. Fotografi 361
123. Plan af Christianstad. Efter Tegning fra ca. 1650 paa Kgl. Bibliothek 362
124. Harridslevgaard. Fotografi 363

Side

125. Engelsholm. Fotografi 364
126. Vallø før Branden. Fotografi 365
127. Ulstrup. Fotografi 366
128. Løvenborg. Fotografi 366
129. Søfde i Skaane o. 1680 367
130. Voergaard. Fotografi 368
131. Holmegaard. Fotografi 369
132. Jens Bangs Stenhus. Fotografi fra ca. 1870 370
133. Den Borchske Gaard i Kolding. Fotografi 371
134. Portal paa Ulstrup. Fotografi..... 373
135. Karel v. Manders Selvportræt. Maleri paa Statens Museum f. Kunst..... 378
136. Christian III's Monument i Roskilde Domkirke. Fot. .. 380

Digitized by Google

I.

UNDER FORBUNDET MELLEM KONGE OG ADEL 1533—1588

AF

HANS LUND

Digitized by Google

Digitized by Google

FØRSTE AFSNIT.

RIGETS ALMINDELIGE HISTORIE.

1. Herredagen 1533 og Grevefejden 1534—36.

I de Aprildage 1533, da Rygtet om Frederik I's Død paa Gottorp bredte sig over Danmark, laa der tunge Skyer over vort Fædrelands nærmeste Fremtid, og flere kom til ved Kongens Død. Nederlændere og Lübeckere fejdede i vore Farvande, og hvad Øjeblik det skulde være, kunde Danmark drages med ind i Opgøret mellem de to Handelsmagter; Spørgsmaalet om Tronfølgen var uafgjort, og det rummede Spørgsmaalet om Forbindelsen med Norge og med Hertugdømmerne. Der bestod to hinanden paa det bitreste bekæmpende Kirkesamfund i Landet; der var i Forbindelse med det lutherske Røre en stærk Gæring baade af religiøs og social Art i de store Folkemasser, og der var endelig al den Uro, der knyttede sig til Rigets tidligere Konge, Christian II, der nu sad som Fange paa Sønderborg, men som store Dele af det jævne Folk stadig saa hen til med Haab og Hengivenhed, og som ogsaa i Udlandet havde betydningsfuld Støtte.

Om nogen Sinde var en fast Regeringsmagt nu en Nødvendighed for Riget. Det stod til Rigsraadet at skaffe en saadan. Forholdene krævede hurtig Handling. Ikke des mindre lod man hengaa et Par Maaneder, før Rigsraadet traadte sammen. Først i Juni stævnedes det til *Herredag i København* med Kongevalget som nærmeste Opgave.

Det *Rigsraad*, i hvis Hænder Magten i Riget laa i denne Overgangstid, var et fuldgyldigt Udtryk for det Adelsvælde, der havde hersket i Danmark siden Christian II's Fordrivelse. Det bestod af ca. 50 Medlemmer, repræsenterende et Faatal af højadelige Slægter, indbyrdes nøje sammenknyttede ved Slægtskab og Svogerskab. Det skulde imidlertid hurtigt vise sig, at Tidens dybe Modsætninger ogsaa havde fundet Indgang i dette socialt saa ensartede Raad.

Man kunde have ventet, at Hensynet til den udenrigske Situation og til Hertugdømmerne paa afgørende Maade havde spillet ind; men

Digitized by Google

det blev de *indrepolitiske* og *kirkelige* Hensyn, der først og fremmest blev bestemmende for Raadets Holdning. Dets store Flertal stod paa den gamle Kirkes Grund, men det synes, som om verdslige Hensyn for de fleste har vejet tungere til ved Afgørelsen end de kirkelige. Det, der var Maalet for Raadets Førere paa Herredagen 1533, var mere en Udvikling af den Adelsrepublik, Danmark til Dels allerede havde været under Frederik I, og den katolske Reaktion var kun af Interesse, for saa vidt den fremmede dette Formaal.

Ligsten over Oluf Rosenkrantz og hans Hustru i Valløby Kirke. Fotografi.

Rigsraadet var forpligtet til at vælge en af Frederik I's Sønner til Konge. Valgets nærmestliggende Løsning havde været, at man valgte Frederik I's ældste, eneste voksne Søn, Hertug *Christian*. Dennes udprægede lutherske Sindelag gjorde imidlertid hans Kandidatur til en Umulighed. „Hertug Christian vil blive en værre Tyran end Kong Christian selv", mente en af Adelspartiets førende Mænd, Rigsmarsken *Tyge Krabbe*. Det Kongsemne, der anstod Rigsraadet bedst, var Frederik I's yngre Søn, den tolvaarige *Hans*, der i Øjeblikket opdroges paa Nyborg Slot af den strengt katolske *Oluf Rosenkrantz* fra Vallø. Hans Udvikling kunde forhaabentlig forløbe saadan, at man i ham kunde faa en katolsk, dansk-opdraget Fyrste, hvis Opfattelse af Kongens Stilling i Staten var formet i Overensstemmelse med de i Rigsraadets førende Kredse nærede Anskuelser.

Men at foretrække Hertug Hans for Hertug Christian kunde betyde en stor Risiko. I Hertugdømmerne havde man allerede, da Rigsraadet traadte sammen, hyldet Kong Frederiks tre Sønner som Hertuger, men

Digitized by Google

givet Christian Eneregimentet i Brødrenes Umyndighedsaar. Man kunde vel frygte hvad som helst fra den unge Hertug og hans Holstenere. Valgte man Hans, vilde det i hvert Fald betyde, at Styrelsen af Kongeriget og Hertugdømmerne i en Række Aar kom paa forskellige Hænder, da man selvfølgelig ikke kunde bruge Christian som Hans' Formynder i Kongeriget.

Rigsraadet gik da foreløbig uden om Vanskelighederne ved at udsætte Valget. Et brugeligt Paaskud havde man i den Omstændighed, at de norske Rigsraader ikke havde kunnet give Møde, og der var tilsagt dem Deltagelse i Kongevalget. En ny Herredag, sammenkaldt til St. Hans 1534, skulde endelig afgøre Spørgsmaalet. I den mellemliggende Tid laa Magten i Rigsraadets Hænder, og en saadan Mellemregering vilde byde Højadelen gunstig Lejlighed til uhæmmet at virkeliggøre sine politiske og kirkelige Anskuelser.

Det er et tungt Ansvar, der hviler paa dem, der fik denne Politik gennemført, og deres Ansvar øges ved, at man lod Herredagen opløses, uden at der var truffet nogen fast Ordning for den mellemliggende Tid; der blev ikke valgt nogen Rigsforstander, der blev ikke oprettet noget fælles Rigsregimente; Riget opløstes i 7 Stiftsregeringer, bestaaende af de derværende Rigsraader under Bispernes Førerskab.

Rigsraadet havde ingenlunde været enigt. Hurtigt var det lutherske Mindretal, for hvilket Hertug Christians Valg til Konge havde været den selvfølgelige Løsning, blevet bortsprængt, *Mogens Gjø*, „Lutheriets Fænnikedrager", *Erik Banner* og ligesindede havde forladt Herredagen, da Flertallets Hensigter med Hensyn til den kirkelige Ordning var kommet klart for Dagen. — Enighed var der heller ikke i den katolske Lejr. Der var dem, der som de gamle Bisper, *Billeætten* og Tyge Krabbe virkelig ønskede en fuldstændig Tilbagevenden til den gamle Tingenes Tilstand fra Tiden før Reformationsrøret; men der fandtes omkring de ny Bisper, især *Joachim Rønnow*, et *Mellemparti*, der mindre bekymrede sig om en Tilbagevenden til den gamle Katolicisme end om en Genrejsning af Kirkens ydre Magt og da navnlig af Bispestyret. Det blev ikke den katolske Reaktion, men Rønnow og hans Tilhængere, der kom til at præge Herredagens kirkelige Beslutninger. Disse er mærkeligt verdsligt betonede. Det er faste og klare Bestemmelser, der genindsætter Bisperne i deres gamle Rettigheder: De faar Eneret til at indsætte Præster, og de skal tilse Gudstjenesten alle Vegne —, hvad der betyder, at de evangeliske Menigheder berøves deres Eksistensmulighed. Det svarer hertil, at Kirkens gamle Ejendomme skal tilbagegives den — dog med Undtagelse af Tiggermunkeklostrene. Men saa snart Recessen taler om det Liv, der skal fylde de gamle Rammer, mærkes tydeligt Afstanden mellem før og nu. Der tales intet om

Digitized by Google

Forholdet til Rom, intet om Straf for at løbe af Kloster eller for at bryde Cølibatet. Man har ikke kunnet enes om en Bestemmelse om Gudstjeneste „efter den gamle, gode Skik, som hidtil har været i Kristenheden"; man nøjes med det højst ubestemmelige, at man skal „opholde Messer og Gudstjeneste efter kristelig Skik og lære Sognefolket at leve efter det hellige Evangelium....som man vil forsvare for den alsommægtigste Gud".

Kunde Herredagens Bestemmelser føres ud i Livet, vilde Danmark have en selvstændig, national Kirke, uden Forbindelse med Rom og under Bispernes Ledelse. Indbyrdes uenige som disse var, kunde Udviklingen i de forskellige Stifter imidlertid komme til at forme sig paa ret forskellig Maade. Havde Bisperne Magt, som de havde Agt, gik de lutherske nu strenge Tider i Møde.

Et Forvarsel om det, der kunde komme, fik man allerede paa Herredagen, da *Hans Tavsen* stævnedes for Raadet, anklaget af Joachim Rønnow for Indgreb i hans Bisperettigheder og for Injurier mod Bisperne i det hele i et af hans Skrifter. Der var ogsaa i Anklagen mod ham nævnt en gammel af Povl Helgesen fremført Beskyldning for zwingliansk Nadveropfattelse. Den gav Anledning til en Disputation mellem Hans Tavsen og Povl Helgesen, men nogen Dom i denne Sag fældedes ikke. Dommen gik m. H. t. de andre Anklagepunkter, som selvfølgeligt var, Hans Tavsen imod, men under Indflydelse af de københavnske Borgeres truende Holdning blev Straffen kun sat til Forvisning fra Sjællands og Skaanes Stifter og streng Censur. Det lykkedes dog ret hurtigt, især ved Mogens Gjøs Mellemkomst, at skaffe Hans Tavsen Tilladelse til at vende tilbage til København mod, at han afgav en Lydighedserklæring over for Joachim Rønnow.

Hvad det lutherske Mindretal blandt Adelen i Tiden efter Herredagen har tænkt sig, ved man ikke. Den frivillige Underkastelse under det katolske Flertals Vilje har næppe været den handlekraftige Mogens Gjøs Hensigt. Det blev imidlertid ikke fra Adelens Side, men fra Borgernes, der blev handlet, saa Rigsraadets Politik brød sammen.

I Borgerskabet i de blomstrende Sundbyer, København og Malmø, havde Luthers Kristendomsopfattelse nogle af sine mest trofaste Tilhængere. For mange af Borgerne var Oppositionen mod den bestaaende Kirke blevet til Opposition mod hele den Samfundsordning, den gamle Kirke var vævet sammen med. Tidens Opløsning gav gunstig Jordbund for fantastiske Reformforsøg og lod handlekraftige Mænd kunne regne med Muligheder, som før var utænkelige. Der groede da frem i Borgerskabets Kredse i Danmark som i Tyskland i disse Aar Mænd, hos hvem religiøs Gæring, og sociale og politiske Drømmerier var forenet med hensynsløst Mod. Tilfældet førte i Sommeren 1533 tre

Digitized by Google

Mænd af denne Art sammen i København. Og mens Katolicismens sidste Ætlinge prøvede at vende Udviklingens Gang med deres magtesløse Reformer, smededes der af Malmøborgmesteren *Jørgen Kock*, Københavneren *Ambrosius Bogbinder* og Lübeck-Revolutionens Førstemand *Jørgen Wullenweber* Planer, der snart skulde kaste Danmark ud i en blodig Borgerkrig.

Det var Lübecks Krig med Nederlænderne, der havde ført Jørgen Wullenweber til København. Med en stor Flaade var han ankret op ved Dragør for paa Herredagen endelig at faa Danmark til at tage Lübecks Parti i Striden. Det drejede sig egentlig kun om Ratifikation af en Forbundstraktat af 1532. Men Rigsraadet gav ham Afslag. Lübecks overdrevne Fordringer gjorde sit dertil; mere bidrog det vel, at Spørgsmaalet om Forholdet til Hertugdømmerne var blandet ind i Sagen, idet disse allerede havde taget deres Parti og var gaaet i Forbund med Nederlænderne. Danmark fulgte den af Hertugdømmerne anviste Vej, og ud paa Efteraaret havde Rigsraadet tiltraadt Forbundet med Nederlandene, hvilket dog ikke medførte Forpligtelse til aktiv Indgriben i den øjeblikkelige Strid.

Jørgen Wullenweber.
Fotografi efter Maleri i St. Annen Museum i Lübeck.

Men dette krydsede Jørgen Wullenwebers Planer om Lübecks Østersøherredømme og om Nederlændernes Handels Tilintetgørelse. Han maatte da søge ny Veje. Hans Nærværelse under Herredagen havde ikke givet ham stor Respekt for det sejrende Partis Handlekraft og Magt, og kunde han ikke nu faa Alliance med Rigsraadets Danmark, kunde han vel knytte Forbindelse med det lutherske Danmark, der paa Herredagen og i Tiden derefter stod som den tabende Part. Med Jørgen Kock og Ambrosius Bogbinder fattede han da først den Plan at kaare Hertug Christian til Konge trods Rigsraadet. Den lutherske Adel var gennem Mogens Gjø og Erik Banner indforstaaet med dette. Var Planen ikke strandet paa Hertug Christians Afvisning af ad den Vej at erhverve en Trone, som meget tyder paa han paa dette Tidspunkt kun lidet attraaede, havde Danmark øjensynlig oplevet en

Digitized by Google

Borgerkrig, hvor Skellet var kommen til at gaa mellem Lutheranere og Katolikker paa tværs gennem alle Samfundets Lag. Da Hertug Christians Nej gør denne Vej ufarbar, er det, at Jørgen Kock udkaster den Idé at rejse Borger og Bonde til Kamp for den fangne Christian II for paa den Vis at slaa det bestaaende Rigsraadsregimente ned.

Allerede under Herredagen var denne Tanke blevet fremsat. Den udformedes nærmere i de følgende Maaneder. Lübeck oplevede adskillig Modgang, der ikke gjorde det mindre interesseret i et nyt Danmark. *Gustav Vasa* brød med Hansebyen, der maatte slutte en Fred med Nederlænderne og foreløbig opgive Tanken om at spærre dem ude fra Østersøhandelen; Danmark og Sverige fandt hinanden i et Forbund mod Lübeck, der vakte de bitreste Stemninger i Hansebyerne; betegnende herfor er en Paaskrift paa et Uddrag af den svensk-danske Traktat, der findes i Rostocks Arkiv: „Hier folgt ein Auszug des Bundes, so die unchristlichen Schelme und Bösewichte, die Reichsräte von Dänemark und Norwegen, mit dem Tyrannen und Bluthund, dem König von Schweden, gemacht haben."

Forinden Lübeck slog løs, havde Jørgen Wullenweber knyttet Forbindelse med den Mand, der skulde give de kommende Aars blodige Begivenheder Navn, Grev *Christoffer af Oldenburg*. Han var en Brodersønnesøn af Christian I, Bedstefaderen havde været „en næsten til Vanvid urolig Mand", og Sønnesønnen havde arvet hans Natur. Melanchton gav ham det Vidnesbyrd, at han havde en Alkibiades' Natur, men tillige, at han var vel uddannet. Sine humanistiske Interesser opgav han ikke, selv om Krigerens Eventyrliv havde mest Magt over ham; det fortælles, at han under Københavns Belejring fik Tid til at læse sin græske Homer. Men ogsaa med den lutherske Reformations Mænd havde han Forbindelse. Den urolige Tid bød en ung Mand af hans Støbning store Muligheder. Han havde kæmpet under Filip af Hessen under Bondeoprørene 1525, og han havde været med i Kampene mod Osmannerne ved Wien 1529. I nederlandsk Tjeneste var han 1533 kommet til Øresund, og her havde Jørgen Kock faaet Forbindelse med ham og hurtigt vundet hans Interesse for Planerne vedrørende Grevens Slægtning, Christian II, hvis Skæbne han allerede før havde været optaget af. Forhandlingerne førtes i den følgende Vinter videre i Lübeck og resulterede hen paa Foraaret i en direkte Overenskomst mellem Christoffer og Hansestaden; Greven paatog sig for Lübecks Penge og ved Hjælp af Byens Flaade at befri Christian II, — han skulde dog straks efter Befrielsen overgives til Lübeck, der skulde forhandle med ham, inden han kom paa Tronen i Danmark. Man kan vist roligt sige, at det aldrig har været Lübecks Hensigt at skaffe Byens tidligere Dødsfjende Danmarks Krone; man skulde bruge hans Navn til at rejse

Digitized by Google

Oprøret i Danmark, og dets Maal var i nogen Maade at beskytte „det i Danmark truede Evangelium", men det skulde dog først og fremmest skaffe Lübeck Magt. Om det tales der utilsløret i Traktaten med Christoffer. Lübecks Privilegier i Danmark skulde staa uændrede, og Staden skulde have Helsingør og Helsingborg samt Sundtolden; Hel-

Grev Christoffer af Oldenburg.
Efter Hamelmann: »Oldenburgisch Chronicon«.

singborg og den halve Sundtold skulde dog afstaas igen, naar Gotland blev erobret og givet i Lübecks Magt til evige Tider. Naar Christian II døde, skulde Lübeck samtykke i Valget af den ny danske Konge.

Fejden aabnedes af Christoffer med et Indfald i Holsten. Øjensynlig var det Tanken ved dette Skinangreb at svække Danmarks Forsvarskraft, og det lykkedes i nogen Maade, idet der fra Kongeriget hurtigt blev sendt en Del af det faste Mandskab paa Borgene sydpaa; men Angrebets væsentlige Følge blev dog den, at Lübeck fik ført Krigen over paa egen Grund, hvad der hurtigt paaførte det store økonomiske Vanskeligheder.

Digitized by Google

Dette skete sidst i Maj 1534. Til St. Hans var Herredagen sammenkaldt til København for endelig at faa Kongevalget afgjort. Det maatte nu blive Christoffers Opgave at forhindre Herredagens Sammentræden og Valgets Fuldbyrdelse. Den 21. Juni naaede han med den lübske Flaade Dragør, hvor han mødtes med Jørgen Kock og Ambrosius Bogbinder, og Dagen efter gik han med sine 1500 Landsknægte i Land ved Klampenborg. Roskilde og Køge blev besat, de første Gaarde gik op i Luer, — København var afskaaret fra Forbindelse med det øvrige Land og Herredagen forhindret. Lübeck havde regnet rigtigt, Christian II's Navn bragte Oprøret til at blusse op trindt omkring. Allerede den 26. Juni kunde Christoffer i *Ulvemosen ved Havdrup* modtage Bønders og Borgeres Hyldning i Christian II's Navn. For yderligere at knytte dem til sig gav Christoffer Købstæderne Løfte om større Selvstændighed og Bønderne om Sikkerhed mod Udsættelse af deres Fæstegaarde i Utide. Og deres Støtte i Kampen paakaldtes: hvor de fandt Fjender af Kong Christian, skulde de fange dem; Halvdelen af deres Gods skulde de selv faa, mens Christoffer tog den anden Halvpart paa Kronens Vegne.

I Løbet af godt en Maaned var Sjælland i Grev Christoffers Magt; i København sad Ambrosius Bogbinder som ledende Mand i et nyt Raad, talrige Adelsgaarde var gaaet op i Luer, Adelsmændene var enten paa Flugt til Jylland eller i Christoffers Følge. Ingen samlet Modstand var blevet rejst. Som det var gaaet paa Sjælland, gik det ogsaa i Skaane, og det endskønt det var saare beskedne militære Styrker, Greven raadede over. Ved Landgangen havde han 1500 Mand, og deres Tal blev efterhaanden øget til 3000. Men det til Trods var Danmarks rigeste Provinser faldet ham modstandsløst til Fode.

Der sad omkring paa Sjællands Herregaarde adskillige brave Mænd, der ingenlunde savnede krigersk Erfaring, og som i Unionskrigenes Tid havde vist, at det ikke skortede dem paa personligt Mod. Alligevel ved Tiden ikke at melde om en eneste lysende Bedrift, en eneste desperat Daad i Harme over, hvad der nu brødes ned. I Stedet for ser man det store Flertal af dem med den Mand i Spidsen, der nærmest skulde have været deres Fører, *Anders Bille*, finde over paa Christoffers Side. Man er gaaet haardt i Rette med de østdanske Adelsmænd for Fejghed og Slaphed, og det kan synes med god Grund. Man kan maaske til deres Undskyldning fremhæve, at Grev Christoffers Landgang virkelig var en Overrumpling, der vanskeliggjorde en Samling af Modstanderne, og at Uroen i Almuen allerede fra første Begyndelse var saa omfattende, at den paa Forhaand lammede den enkeltes Handlekraft. Alligevel er det Folk af ringe Støbning, der karakteriseres gennem de Ord, hvormed Jørgen Wullenweber afviser den i Betragtning af Modstandernes Holdningsløshed saa nærliggende Tanke, at der har foreligget

Digitized by Google

en Forhaandsaftale mellem Lübeck og de skaanske og sjællandske Adelsmænd: deres Overgang var sket nødtvungent for at redde „Liv og Gods, Hustru og Børn".

Begivenheden i Østdanmark kunde synes at give Haab om *en samlet Almuerejsning* mod Magthaverne og en let Sejr for denne. Naar det imidlertid kom til at gaa helt anderledes, skyldes det, at Jyllands Adel viser langt større Handlekraft end Standsfællerne hinsides Storebælt, og blandt Jyllands Adel tilkommer Æren herfor først og fremmest Mogens Gjø, „Kongen af Nørrejylland". Der var ingen blandt Danmarks Adel, der i den sidste Tid havde haft mere med de Mænd at gøre, der nu stod som Oprørets Ledere, end netop Mogens Gjø. Han havde været med dem et godt Stykke paa Vej. Men det var kun saa længe, det var Hertug Christians Kandidatur, der var Maalet, og det var det fælles lutherske Sindelag, der forenede. Naar Kampen blev social, og naar det var Christian II, der skulde virkes for, var deres Sag ikke hans. Saa satte han sin Kraft mod deres. Allerede den 4. Juli har han samlet de jyske Rigsraader samt den jyske menige Adel og Repræsentanter for den fynske i *Ry*, og her faar han vedtaget, at man skal tilbyde Hertug Christian Danmarks Trone. Det holdt haardt for de katolske Bisper at gaa med til denne Henvendelse, der maatte betyde Dødsdommen over den danske katolske Kirke. Det fortælles, at det var med Taarer i Øjnene, at Aarhusbispen, den gamle *Ove Bille*, skrev under. Det var Luthers Tilhængere, der var Oprørets Ledere; nu var det ogsaa Lutheranerne, der tog Førerskabet for Modstanden. Under Vaabenkampen dør den katolske Kirke Straadøden. For bare et Aar siden havde den katolske Kirkes Mænd staaet som Sejrherrer paa Herredagen i København; nu larmede Begivenhederne den forbi, uden at nogen ænsede den mere.

I de samme Dage, da Rymødets Udsendinge søgte Hertug Christian i Holsten, hvirvledes *Fyn* ind i Oprøret. Et Par Dage forinden havde Øens Adel ved et Møde i Hjallese sluttet op bag den jyske.

Hertug Christian var rede til at blive Danmarks Konge. Skulde Riget bevares for hans Slægt og ikke alt drives ud i Kaos, var dette nu den eneste Løsning. Foreløbig var det kun Vestdanmark, han kunde byde over, Østdanmark helt til Lillebælt lød Christoffer. Men det kunde synes, som skulde det lykkes at hindre den sociale Krig i at naa Jylland. I Ro kunde Kong Christian III modtage Adels, Borgeres og Bønders *Hyldning i Horsens* i August. Alle Spørgsmaal, hvis Afgørelse kunde skabe Vanskeligheder, skød man ud til senere. Det gjaldt Haandfæstningen og den kirkelige Ordning. — Man kunde maaske have ventet, at Christian ved Løfter havde søgt at binde de lavere Stænder nøjere til sig; men det skete ikke. Kun da Købstæderne

Digitized by Google

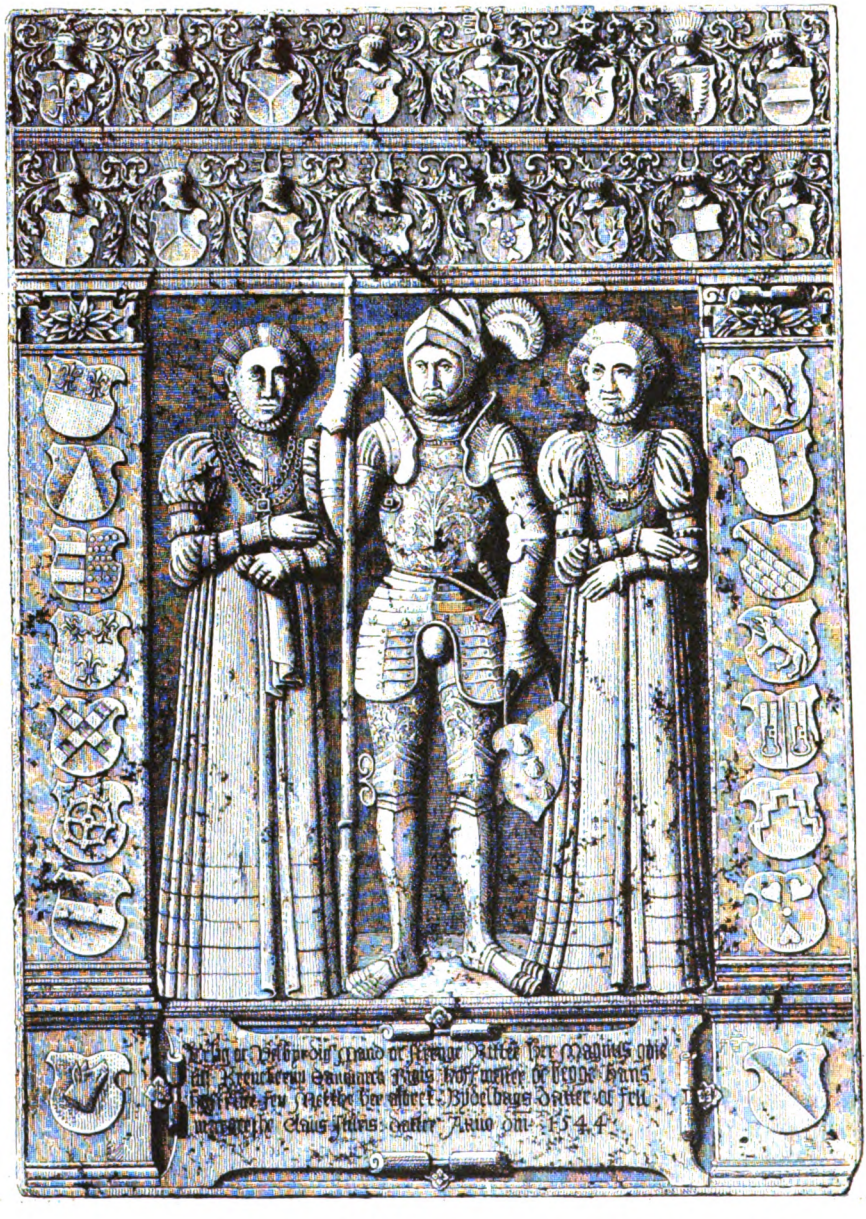

Ligsten over Mogens Gjø og hans to Hustruer i Voldum Kirke.
Efter Henry Petersen: »Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe«.

Digitized by Google

ønskede, at Guds Ord skulde prædikes, synges og læses paa deres egen danske Tunge, for at Papisteriet ikke mere skulde have Fremgang, føjede Christian III sig villig efter deres Ønske, og de fik Lov til at skaffe sig Præster efter deres Vilje, om de gamle ikke vilde tage mod Fornuft. Men ellers er det, naar der tales om Fremtiden, stadig under Henvisning til, hvad Konge, Raad og Adel maatte have i Sinde.

Den ny Konge kunde foreløbig ikke med Styrke gribe ind i de danske Forhold. Kampene i Holsten krævede hans Kræfter. Her skulde der imidlertid snart aabne sig en Vej til en fredelig Afvikling. Det voldte *Lübeck* store Vanskeligheder at føre Krigen baade i Holsten og i Danmark. Paa denne Tid kunde Byen kun paa hjemlig Grund stille 3—400 Ryttere og knap 2000 Knægte mod Holstenernes 2000 Ryttere og 5000 Mand Fodfolk. Den gamle Hansestad maatte for første Gang i Aarhundreder se sig afspærret fra Havet og sin Handel standset. Den var gaaet i Krig i Haab om at faa Støtte fra de andre Hansebyer; men den var i nogen Maade blevet skuffet; kun *Wismar, Stralsund* og *Rostock* havde fundet over paa Lübecks Side, men det var først sket, efter at demokratiske Omvæltninger i Lighed med dem, Lübeck selv havde været Hjemsted for, havde bragt ny Folk til Magten. Men derigennem understregedes stærkt den lübske Politiks socialt-revolutionære Karakter. Det skete paa Forhaand ved Begivenhederne i Danmark, det skete yderligere ved, at Lübeckerne under deres Indfald i Holsten søgte at ægge Bønderne op mod Herremændene og skaanede Bøndergaardene, men plyndrede Adelsgodserne. Men dette skabte i fyrstelige Kredse Tyskland over en stærk Uvilje mod Lübeck; man vidste at fortælle om, hvordan det var Lübecks Hensigt at omstyrte hele den af Gud stiftede Orden og lade Bønder og Borgere ene føre Regimentet, og det skulde ikke alene ske i Danmark og Holsten, men ogsaa andetsteds skulde Forsøget gøres. Det følte dertil pinligt i lutherske Kredse, at begge de kæmpende Parter, baade Lübeck og Hertug Christian, var Medlemmer af *det schmalkaldiske Forbund.* At bringe Striden mellem dem til Ende vilde betyde baade, at Faren for demokratiske Omstyrtninger blev mindre, og at den lutherske Sags Stilling bedredes, idet dens Venner holdt Fred. Fra Krigens Begyndelse var derfor Fyrsterne med Støtte fra visse Byer beskæftiget med at genoprette Freden.

Ud paa Efteraaret var Lübeck rede. Ikke blot den militære Stilling hjemme, Sveriges Indfald i de skaanske Provinser, gærende Uro i Staden selv gjorde den villig til Forhandling, men ogsaa ny Planer med Hensyn til Krigen i Norden virkede i samme Retning. Da de lübske Planers Virkeliggørelse var stødt paa flere Vanskeligheder, end man oprindelig havde regnet med, og det kun blev smaat bevendt med Støt-

Digitized by Google

ten fra de andre Hansebyer, havde Jørgen Wullenwebers fantasifulde Hjerne udklækket ny Planer om Støtte for sin Politik: Danmarks og Sveriges Kroner udbødes til Fals for den højestbydende. Der var flere lysthavende. Der blev forhandlet med Kurfyrsten af Sachsen, *Johan Frederik*, med Englands Konge, *Henrik VIII*, og endelig ogsaa med Hertug *Albrecht af Mecklenburg*. Tydeligt viste Wullenweber ved dette, at Christian II's Kandidatur kun var en behændig Manøvre for at erhverve Støtte i Danmarks Almue for Lübecks Magtpolitik. Det blev Hertug Albrecht, der blev den heldige. Han fik Løfte om Magten i Danmark, først som „Gubernator", saa længe Christian II levede, derefter som Konge, og desuden blev der givet ham Udsigt til Erhvervelsen af den svenske Krone. Lübeck fik Løfte om Kalmar og Øland, hvilket i Forbindelse med, hvad Byen allerede havde søgt at erhverve sig gennem Traktaten med Grev Christoffer, skulde sikre den Herredømmet over Østersøen. Store Dele af Finland skulde afgives til Gustav Vasas Svoger, Grev *Johann af Hoya*, en af Tidens politiske Eventyrskikkelser, der i Øjeblikket nærmest havde sluttet sig til Albrecht. — Denne Fyrste var ganske vist ivrig Katolik, og de Løfter om Evangeliets fri Forkyndelse, baade i Danmark og i Mecklenburg, som man forlangte af ham, voldte ham nogen Vanskelighed, men til sidst overvandt han sine Betænkeligheder.

Da Udsigten til en Ordning med Hertug Albrecht var nogenlunde sikret, sluttede Lübeck Separatfred med Hertugdømmerne; de vigtigste Uoverensstemmelser mellem Lübeck og Holsten bragtes ud af Verden, og begge Parter fik fri Hænder med Hensyn til Opgøret i Danmark.

Christian III havde, som rimeligt var, til en Begyndelse ikke været særlig interesseret i en Separatfred for Hertugdømmernes Vedkommende; men som Forholdene udviklede sig paa dansk Grund i Løbet af Efteraaret, saa han efterhaanden sin Fordel i en Afslutning af Krigen mod Syd. Utvivlsomt var den saakaldte *Stockelsdorp-Fred* (Fredsforhandlingerne var indledet ved et Møde mellem Christian III og Lübeckerne i Byen Stockelsdorp paa Grænsen mellem Holstens og Lübecks Omraade) en stor Sejr for ham og et groft Fejlgreb fra Lübecks Side. Han fik nu sine Tropper frigjort til Krigen i Danmark, medens Lübeck med en forholdsvis lille Styrke ved en Belejring af Byen kunde have fastholdt Christians betydeligere Troppemasser. Fejlgrebet fra Lübecks Side blev saa meget des større, som Hertug Albrecht-Planerne viste sig at være en Spekulation, der slog ganske fejl.

Saa snart Freden var i Sigte, var Christian III's Tropper paa March nordpaa. Her var sket det, at — for at bruge en Vending af Christian III's tyske Kansler Wolfgang v. Utenhoff i et samtidigt Brev —

Digitized by Google

„nu var de jyske Bønder og nogle af Adelen blevet Skælmer ligesom de andre". I September var Oprørsbanneret blevet rejst paa jysk Grund. En af Christian II's haandgangne Mænd, *Skipper Clement*, der trofast gennem Aar som Fribytter havde tjent sin gamle Konges Sag, var nu gaaet i Forbund med Grev Christoffer og var af denne blevet sendt til sin Hjemstavn, Vendsyssel, for i dette Jyllands uroligste Hjørne at prøve at omplante det Oprør, det hidtil ikke havde været muligt at faa overført til Jylland. Det lykkedes. Vendelboerne lod sig rive med, og snart stod hele Landet nordenfjords i lys Lue. Hurtigt bredte Oprøret sig mod Syd; over Himmerland fulgte Rejsningen Retningen mod Vest, og de vestjyske Bønder helt ned til Syd for Varde sluttede sig til Skipper Clements Parti. Til at begynde med havde Adelen under det jyske Oprør flere Steder vist Mangel paa Mod og Handlekraft, ganske som i Øst-Danmark, men dette ændredes efterhaanden. Naar Oprøret ikke naaede Østjylland Syd for Randers, skyldes det sikkert først og fremmest, at der her sad en Adelsstand, som turde sætte haardt mod haardt. Inden længe var en Adelshær rede til Kamp, og under Anførsel af Erik Banner og Holger Rosenkrantz mødte den Skipper Clement ved *Svendstrup* Syd for Aalborg. I sikker Tillid til egen Vaabenduelighed over for Bondehobene var Hæren draget ud uden at afvente tre Fænniker Landsknægte, der var paa Vej fra Holsten. Det kom Adelen dyrt at staa; den lod sig lokke ud i nogle opblødte Marker, og under Vægten af de jernklædte Ryttere sank Hestene i; et stort Mandefald var Følgen; de flygtende Rester af Hæren søgte Tilflugt i Randers, mod hvilken By Vendelboerne forgæves rendte Storm.

Dette skete d. 15. Oktober; først omkring 1. December naaede *Johan Rantzau* med de holstenske Tropper Nørrejylland. I Løbet af fjorten Dage var Oprøret knust. Over for øvede Tropper, der stod under Ledelse af en Feltherre af europæisk Navn, til hvis Assistance baade Kejser Carl V og Frants I af Frankrig bejlede, slog Bondehærens Kræfter ikke til. I et Brev til en holstensk Slægtning har Johan Rantzau selv skildret Felttogets Forløb. Det skal gengives her:

„.....Som I uden Tvivl vil vide, drog jeg fra Kolding til Varde, hvor omtrent 400 Bønder havde samlet sig. Da de nu fornam, at jeg var kommet, tog de Benene paa Nakken og slap med Nød og næppe fra os. Siden drog jeg med Knægtene og de to andre Fænniker, som min naadige Herre lod mig faa, til en Bro, der hedder Skernaa, men laa dog over en Nat undervejs. Ved samme Bro havde mange Bønder samlet sig og kastet Broen af; vilde jeg omgaa dem, maatte jeg 4 eller 5 Mil af Vejen, og Landsknægtene skulde i denne Vintertid paa 3—4 Steder have vadet i Vand til Bæltet. Desaasag gik jeg med Krigsfolkene løs paa Broen, hvor mange Bønder da havde samlet sig. Der

Digitized by Google

begyndte vi straks at veksle Skud, og med vort Haandskyts trængte vi dem saa haardt, at de veg fra Broen. Da tog vi os for at bygge Broen igen. Som de nu saa det, flyede de for os, og vi drog videre næste Dag til den lille Stad ved Navn Ringkøbing; den samme By havde megen Skyld i dette Oprør. Der fandt vi hverken Kvinde, Mand eller Barn i Husene, som stod ganske tomme. Der kogte vi og rettede selv an og drog Morgenen efter til en Landsby fire Mil derfra; der fik vi Tidende, at omtrent 5000 Bønder havde samlet sig i en lille By ved Navn Holstebro, derhen drog vi næste Dag. Knap en Time før vi naaede dertil, havde Bønderne erfaret, at vi kom, og ogsaa der flygtede de og turde ikke oppebie os. Der laa vi to Nætter, og Bønderne omkring aflagde Ed og hyldede vor naadige Herre i vor Nærværelse overalt, hvor jeg kom hen. Derfra tog vi til en By Skive; der erfor jeg, at Skipper Clement og Skipper Hermann med al deres Tilhæng, mange Tusind Bønder, var i Viborg. Vi brød op og naaede halvvejs til Viborg, og jeg havde beordret til mig i Felten de tre Fænniker Knægte, som jeg i Forvejen havde sendt til Randers. Da jeg nu fik de tre Fænnike til mine seks Fænniker Knægte, saa vilde jeg med de ni Fænniker have angrebet Bønderne i Viborg. Da fik jeg Efterretning om, at Skipper Clement og Skipper Hermann med deres Tilhæng var flygtet til Aalborg. Da blev jeg ogsaa i Viborg to Nætter og lod atter Bønderne aflægge Ed. Derefter drog jeg paa tre Dage de tolv Mil fra Viborg til Aalborg og lejrede mig den tredje Dag en halv Mil fra Aalborg; sammen med Høvedsmændene udspejdede jeg Byen om Natten, og da jeg havde besigtiget den, besluttede vi, at vi om Morgenen tidlig vilde søbe en Morgensuppe med dem, og bestemte, at baade Ryttere og Landsknægte skulde storme; thi om Natten, mens vi spejdede, hørte vi godt, at de arbejdede med Magt derinde, og den, der var med for

Johan Rantzau som ældre.
Maleri paa Breitenburg.
Efter Otto Brandt: »Heinrich Rantzau u. seine Relationen«.

Digitized by Google

Aalborg, og endnu har sin Helsen, han maa sige, at de med Magt havde befæstet Byen. Vi begyndte da at storme og stormede en god Time, om ikke halvanden, og de værgede sig mandeligt og havde besat Skanserne med godt Skyts rundt om. Dog undte Gud os den Lykke, at vi vandt Stormen, og Fjenderne blev alle dræbt. Med Landsknægte, Skytter, Bønder og Borgere var de mellem otte og ni Hundrede Mand stærke. Skipper Clement flygtede selv paa en Kleppert fra Staden, men Bønderne overgav ham atter i vore Hænder. Desuden erobrede vi tre gode Skibe fra dem, det ene tilhørte en Tid lang Bispen af Vendsyssel, det andet var en Hamburgerbark, det tredje en Jagt. Jagten og Hamburgerbarken havde godt Skyts om Bord. Desuden fangede vi Hans Wilcken."

Skipper Clements Skæbne blev den et Par Aar at blive slæbt fra Fængsel til Fængsel, indtil han endelig den 9. September 1536 henrettedes paa Viborg Landsting.

Mod Bønderne gik man haardt frem. I 49 Herreder *mistede alle Bønderne Ejendomsretten* til deres Gaarde; kun hvis de var i Stand til at bevise, at de ikke havde deltaget i Oprøret, eller kunde tilbagekøbe Gaardene, fik de paa ny Ejendomsretten til dem. Yderligere maatte de, skyldige til Døden som Oprørere, købe Livet ved den saakaldte *Halsløsning*, som fastsattes ved Overenskomst. Halsløsningen var ens for Selvejere og Fæstere. Førerne maatte udleveres, og mange af dem kom til at klæde Stejle og Hjul. Det tog lang Tid, inden Bondeoprørets Forhold var ordnede. Helt ind i Frederik II's Tid findes der Regeringsbreve, som vedrører Arven fra Grevefejden; først i 1560 faar saaledes en Søn bevist, at hans Fader under Fejden „lod sig bruge mod Rigets Fjender" og altsaa ikke har forbrudt sit Gods. Sønnen faar da det tilbage, som Kronen ikke allerede har ladet bortsælge.

Igen lød Vestdanmark Christian III; nu stod Kongen ogsaa rustet til den afgørende Afregning med Lübeck. Men inden denne kom, var der paa lübsk Side og i Østdanmark sket betydningsfulde Begivenheder.

Hertug Albrecht havde endelig faaet sig besluttet til at underskrive Traktaten med Lübeck. De konfessionelle Betænkeligheder overvandt han paa en nem Maade: han skrev under, — men tænkte ikke paa at holde sine Løfter. Han var uforsigtig nok til i et Brev til Joachim Rønnow at skrive, at det var hans Hensigt at genoprette den gamle Kirke.

Traktaten med Hertug Albrecht krydsede øjensynlig *Grev Christoffers Planer.* Der er næppe nogen Tvivl om, at denne ærgerrige Eventyrer selv drømte om at blive Konge i Danmark; det har ikke været blot for at støtte sin Slægt og fremme Lübecks Planer, han var draget i

Digitized by Google

Felten. Men nu syntes denne Mulighed slaaet ham afgørende af Hænde gennem hans egne Forbundsfæller. At han nu tænkte at gaa egne Veje, er der flere Vidnesbyrd om. Han sendte sin Kansler til Nederlandene med Tilbud om, at han mod Hjælp imod Lübeck vilde tage Danmark til Len af Kejseren, og samtidig med at Johan Rantzau stormede Aalborg, forhandlede han med Christian III paa Koldinghus. Men disse Planer førte ikke til noget for den bedragne Greve. Kejseren begyndte vel igen trods Traktaten mellem Danmark og Nederlandene at spinde Rænker mod Danmark, men Greven høstede ingen Fordel deraf. Sammenkomsten paa Koldinghus, der var motiveret ved en Bestemmelse i Stockeldorpfreden, knyttede ingen Forbindelse mellem Greven og Christian III, der kun følte sig frastødt ved de Landsknægtunoder, Greven i rigt Maal tillod sig at udfolde.

Saa blev Greven da paa Lübecks Parti. Men Albrechts Indgriben skabte kun Forvirring og Usikkerhed. Et ejendommeligt Vidnesbyrd herom har vi i et Brev fra den skaanske Adelsmand, *Holger Gregersen Ulfstand* til Eske Billes Hustru. Han skriver d. 13. December 1534 fra Lejren ved Engelholm i Skaane: „Grev Christoffer skriver til os, at Hertug Albrecht af Mecklenburg vil sende sine Krigsfolk ind i Landet, vi skal holde Strandvagt og beskærme Slotte og Byer mod disse Folk; Greven anser dem for sine aabenbare Fjender, men Jørgen Kock er af en anden Mening; han skriver, at de vil komme Greven til Hjælp. Jeg kan ikke forstaa det anderledes, end at den ene vil narre den anden. Men hvordan det end forholder sig, — naar Hertug Albrecht sender sine Krigsfolk, saa er det mod Greven, mod Hertug Christian, mod Kongen af Sverige og mod det hele Danmarks Rige. Det staar ham altsammen imod, — det skulde da være, han er i Forstaaelse med to Byer her i Riget. Men det skal med Guds Hjælp intet hjælpe ham. Jeg hører, at de lübske vil give os Hertug Albrecht og Svenskerne Greven af Hoya til Konge; men før det sker, burde faa af os i Sverige og i Danmark være i Live."

Nogen større Aktivitet udfoldede Hertugen ikke. I December ankom Grev Johann af Hoya med en mindre Hærstyrke til Sjælland; han skulde tillige være Hertugens Statholder. Men Grev Christoffer vilde ikke underordne sig ham. Yderligere forvirret blev Stillingen, da ogsaa Wullemweber ind i det ny Aar indfandt sig i København. Den 1. Februar 1535 skriver en af Hertug Albrechts Høvedsmænd til ham: „Greven er mod Jørgen Mønter (Kock), Jørgen Monter mod Greven, Wullenweber mod dem begge; de to Grever er heller ikke enige; her er ingen Orden, der finder ingen Raadslagninger Sted —, og det gaar her kort sagt slet ikke som det skulde."

Forvirringen øgedes omtrent samtidigt ved et betydningsfuldt *Fra-*

Digitized by Google

fald i Oprørernes Lejr. At det var lykkedes Grev Christoffer at faa den østdanske Adel over paa sin Side, havde til en vis Grad fortonet Rejsningens sociale Karakter. Hos Borgerne var der adskillig Misstemning i Anledning af den Indflydelse, Adelen vandt over Greven, og de forlangte, at Adelen og Kirken skulde bære Skattebyrderne jævnsides Bønder og Borgere. I Efteraaret havde de privilegerede Stænder maattet gaa ind paa at betale store Skattesummer —, men det var ikke sket uden skarpe Sammenstød. Da nu Forvirringen i Ledelsen begyndte at gøre sig gældende, svingede den skaanske Adel, tilskyndet af Gustav Vasa, til hvis Tropper den kunde støtte sig, over til Christian III's Parti og opsagde Nytaarsaften 1534 Grev Christoffer Huldskab og Troskab.

Tørrild Herreds Segl.
Efter Trap: »Kongeriget Danmark« 3. Udg.
Billedet forestiller Jellinge Kirke og de to Høje i Fugleperspektiv, og Omskriften »XXXV i Dimelvg« viser, at Signetet maa være lavet til Herredets Hyldingsbrev 1535.

Men dette betød, at Modsætningen mellem Adel og Borger paa Sjælland slog ud i lys Lue. Der begyndtes over alle danske Øer en „Adelsjagt"; paa ny plyndredes Herregaardene, og mange af dem brændtes. Indehaverne slap dog derfra med Livet; de fleste, og blandt dem Rigsraaderne, førtes som Fanger til København. Kun om eet Drab meldes der. Den 20. Jan. 1535 mødte paa Ringsted Ting, ene blandt Adelen, den gamle djærve Fru *Anna Meinstrup,* tidligere Hofmesterinde hos tre Dronninger, frem og lod i skarpe Ord det forsamlede Folk vide, hvad Uret hun havde døjet. Mængden ophidsedes, og et Par københavnske Borgere dræbte den gamle Frue. Men ellers fik „Adelsjagten" et ublodigt Forløb. „Blodtørstig har dansk Menigmand aldrig været", bemærker en tysk Historiker i denne Anledning.

En ynkelig Usikkerhed prægede ellers Krigsførelsen paa grevelig Side i disse Maaneder; indbyrdes Kiv om Magten, Strid om det erhvervede Gods' Fordeling optog Tiden, mens man forgæves ventede paa Hertug Albrechts Komme. Han kunde ikke faa sit ubeslutsomme Sind gjort op til endelig selv aktivt at gribe ind, og da han langt om længe, engang i April, indfandt sig i Danmark, kom han ikke i Spidsen for Hærstyrker af nogen Betydning, — hvad der i saa høj Grad tiltrængtes —, og han tilførte ikke i sin Person Sagen ny Kraft og Foretagsomhed.

Initiativet laa nu hos *Christian III.* Efter i Vintermaanederne at

Digitized by Google

have berejst Jylland og overalt med sit milde, forsonlige Sindelag virket stærkt til at forlige Modsætningerne, havde han ved Hjælp af den „usigelige Summa", Halsløsningen, Bøder og Skatter indbragte ham, yderligere kunnet forstærke sin Hær; samtidig med at Jylland paa ny hyldede ham som Konge — i Viborg den 18. Marts — gik Johan Rantzau til *Fyn*, idet han fra Als naaede over til Halvøen Helnæs. Kun et Par Dage i Forvejen havde Jørgen Wullenweber i et Brev forsikret Hertug Albrecht om, at Fyn var ganske utilgængeligt for Johan Rantzaus Tropper, da de lübske Skibe holdt Vagt i Lillebælt. Efter at have splittet en Bondehær, der søgte ind til Assens, gik Johan Rantzau mod Nord, og ved det Sted, hvor Lillebælt er snævrest, paa Hindsgavlhalvøen over for Snoghøj, lod han bygge Skanser, der, forsynede med Skyts, kunde sikre en uforstyrret Forbindelse med Jylland. Ny Tropper kom til, og snart var Fyn med Undtagelse af Assens og Svendborg i Johan Rantzaus Magt. I Assens havde de grevelige Tropper samlet sig og afviste de Forsøg, de kongelige Tropper gjorde paa at erobre Byen.

I København, hvor Modpartiets Ledere var samlet, var man meget i Tvivl om, hvad man skulde gøre, om man skulde opgive Fyn uden Sværdslag eller prøve Vaabenlykken. Det sidste Standpunkt, som især Borgerne var Talsmænd for, sejrede, og i sidste Halvdel af April blev der sendt Tropper derover under Ledelse af Grev Johann af Hoya; men de kunde ingenlunde i Styrke maale sig med Johan Rantzaus. Begge Parter gav sig god Tid og trak Forstærkninger til sig, men Johan Rantzau flest. Øjensynlig er det Vanskeligheder med Disciplinen blandt Knægtene, der har bragt Greven af Hoya til endelig at vove en afgørende Kamp. Hans Tropper laa da i Lejr ved Faaborg, og Tanken var nu den at prøve et natligt Overfald paa Johan Rantzaus Hær, der stadig belejrede Assens. Et brændende Hus skulde være Signalet, ogsaa for Besætningen inde i Assens, til at slaa løs. Men denne Plan kom til Johan Rantzaus Kundskab gennem Præsten *Hans Madsen* i Svanninge, der som Fange tilfældigt var kommen til at overvære de fjendtlige Føreres Raadslagning. Johan Rantzau oppebiede ikke de grevelige Troppers Angreb, men drog de fremrykkende Fjender i Møde, idet han dog lod en mindre Styrke blive tilbage ved Assens. Ved *Øksnebjerg* i de fynske Alper mødtes Hærene den 11. Juni; takket være Johan Rantzaus Feltherrekunst og hans Troppers overlegne Tal blev Slaget et tilintetgørende Nederlag for Johann af Hoyas Hær. Han maatte selv bøde med Livet, Halvdelen af hans Folk blev taget til Fange, Resten spredtes i vild Flugt, og Assens blev erobret og plyndret.

Nogle faa Dage efter vandt Christian III's Vaaben en Sejr, hvis Betydning var til fulde saa vidtrækkende som Sejren paa Øksnebjerg. Det var lykkedes Christian III og Gustav Vasa i Forening at faa udrustet en

Digitized by Google

Flaade af anselig Størrelse, der, yderligere forøget med preussiske og norske Skibe, vel kunde vove at maale sig med den lübske. Hansestadens Flaade var desuden delt. Efter en heldig Træfning med en Afdeling af Lübeckerne ved Bornholm løb den dansk-svenske Flaade ind i de fynske Farvande samtidig med Slaget ved Øksnebjerg. Det lykkedes at tvinge ti lübske Skibe, der kom fra Assens med Flygtninge om Bord, ind i Svendborg Sund og erobre dem. Et saa følelig Tab lammede den lübske Flaade; det var nu forbi med dens Overmagt til Søs. Den Dag i Svendborg Sund „brød det lübske Søherredømme sammen".

Peder Skram.
Maleri fra 1571 paa Frederiksborg.

Det var en dansk Herremand, *Peder Skram* til Urup, der havde ført den forenede Flaade. I en Tid, hvor danske Adelsmænd ikke høstede mange krigerske Laurbær, lyser hans Feltherreevner og hans Handlekraft saa meget stærkere. Et smukt Vidnesbyrd om hans personlige Mod er bevaret i en Kancelliskrivelses Beretning om, hvordan han med Fare for sit eget Liv hindrede den svenske Skibsbesætning paa Admiralskibet i at plyndre Laaland og Møen.

For Krigens videre Førelse betød Sejren til Søs, at Hæren nu uden Vanskelighed kunde føres over til *Sjælland*. Grev Christoffer var ikke i Stand til at møde Kongens Tropper i aaben Mark, og i Løbet af en Maaneds Tid var Øen i Christian III's Magt med Undtagelse af *København*. Den 24. Juni 1535 indesluttedes Byen baade til Lands og til Søs. Efterhaanden som Hæren sejrrigt drog frem, lod Christian III sig hylde af Befolkningen paa Tingene i Odense, i Ringsted og i Lund. Tunge Skatter blev paalagt, en Del adeligt Gods konfiskeret, men det synes, som om Øerne og Skaane er sluppet for den „Halsløsning", der tyngede Jyderne saa stærkt.

Digitized by Google

Baade Hertug Albrecht og Grev Christoffer var blandt de indesluttede. Alt Haab om ved egen Kraft at naa til en heldig Udgang af Kampen var udelukket. Det eneste, der nu var at gøre, var om muligt at skaffe Hjælp udefra. Man var rede til at betale en hvilken som helst

Københavns Belejring.
Efter Hamelmann: »Oldenburgisch Chronicon«.

Pris. Flere Muligheder blev prøvet; af virkelig Betydning var kun den Forbindelse med Nederlandene og Kejseren, som Grev Christoffer tidligere havde knyttet, ganske vist dengang vendt mod Lübeck. Baade Hertug Albrecht og Jørgen Wullenweber satte deres Kraft ind paa ad den Vej at skaffe Hjælp. Wullenweber var nu slaaet helt ud af Kurs; han havde begyndt Krigen for at knuse Nederlændernes Sømagt og skaffe Lutherdommen fri Bane, og han endte med at gaa Tiggergang hos de samme Nederlændere og hos Kejser Carl V, der var Katolicismens Førstemand i Europa. Et svagt Haab var der virkelig for en Ind-

Digitized by Google

griben fra Kejserens Side; denne havde igen begyndt at beskæftige sig med de nordiske Anliggender i Anledning af, at Christian II's ældste Datter Dorotea var blevet gift med *Pfalzgrev Frederik*, der var nær knyttet til det habsburgske Hus. I ham havde Kejseren en Kandidat til Fyrstestillingen i de tre nordiske Lande og rejste nu Fordringen om, at Doroteas Arvelande skulde overdrages denne. Kejserens Kræfter beslaglagdes imidlertid af en Krig med Frankrig, og det trak i Langdrag med en nederlandsk Flaades Afsejling.

Dette var saa meget mere skæbnesvangert for København, som Lübeck var udmattet og ude af Stand til at hjælpe. Et Par Gange var det lykkedes at tilføre Byen Proviant med lübske og mecklenburgske Skibe, men det var ogsaa al den Hjælp, de belejrede fik udefra. Allerede i Februar 1536 gik Lübeck ind paa en *Særfred*, som København og Malmø samt Stralsund, Rostock og Wismar kunde tiltræde i Løbet af seks Uger. Lübeck fik mærkeligt læmpelige Fredsvilkaar; det skulde have sine Privilegier bekræftet og Bornholm overladt endnu 50 Aar mod til Gengæld at anerkende Christian III som Konge i Danmark og Norge. Men i Betragtning af de Maal, der havde ført Lübeck ind i Krigen, var Nederlaget stort. Nederlænderne kunde uantastet handle videre paa Østersøens Lande, og Danmark havde vist, at det med Held kunde tage en Søkamp op med Lübeck. Grevefejden var for Lübeck i meget højere Grad, end det i Øjeblikket kunde ses, Afslutningen paa dets Stormagtstid.

De øvrige Byer tiltraadte ikke Freden inden for den givne Tidsfrist, og *Københavns Belejring* maatte *fortsættes*.

København viste imidlertid stor Standhaftighed. Uro blandt Borgerne blev kuet med haard Haand, men som Maanederne gik, blev det vanskeligere at skaffe Levnedsmidler; en haard Dyrtid herskede i Staden, og mange af Indbyggerne sultede. Da det saa endelig den 18. Juni lykkedes Christian III at besætte Amager og derved totalt at afspærre Byen, tog Hungersnøden et uhyggeligt Omfang. I en Beretning fra Samtiden fortælles der: „man gav ogsaa de fattige Borgere udi nogen Stund Mask til at give deres Børn at æde, og omsider opledte de selv alle Vegne gammel Mask og bagte Brød deraf. Oluf Skriver og Mester Simon Badskær havde de bedste Brønde, der hentede de alt det Vand, de drak, og paa det sidste var der saa stor Hunger i København, at mange nedfaldt, som de gik paa Gaden, og døde. Der fandtes ogsaa mange døde i deres Senge liggende og hos Volden og i Stræder og mange saa forsmægtede, at de kunde hverken staa eller gaa eller oprejse dem selv. Der fandtes Børn liggende ved Moderens Bryst diende saa længe, at baade Moderen og Barnet døde. Var der og

Digitized by Google

saadan Hunger i København, at man aldrig saadant hørte undtagen i Jerusalem."

Prislister for Varer i den belejrede By giver baade ved Prisernes

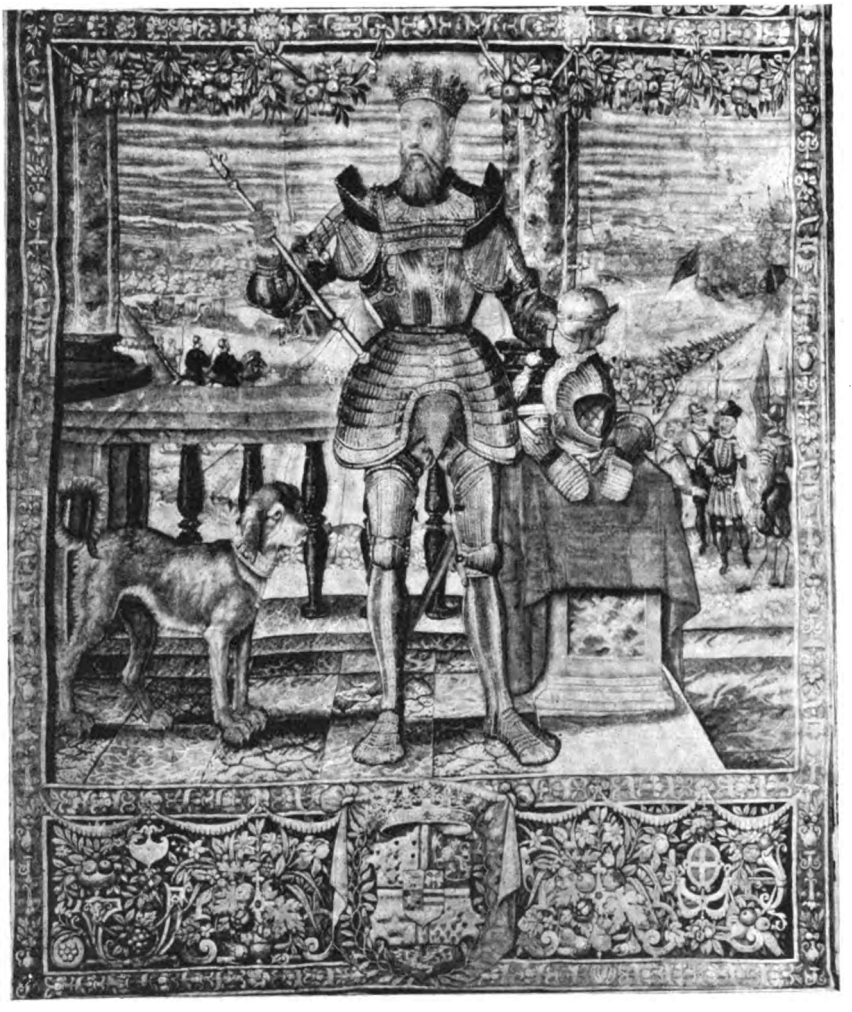

Christian III. I Baggrunden det belejrede København.
Efter Kniepers vævede Tapet i Nationalmuseet.

Højde og ved de Varer, der nævnes, et forfærdende Indtryk af, hvad de belejrede har gennemgaaet; Hunde, Katte, Frøer, Krager sattes i Pris. Man tørrede til sidst Andemad og Hestelinser og bagte Brød deraf.

Endelig brød Modstanden sammen. Den 26. Juli 1536 begav Hertug Albrecht sig til Kongens Lejr, og Forhandlingerne begyndte. Den

Digitized by Google

28. Juli kom Ambrosius Bogbinder og en Del Borgere til. Uhyre *læmpelige* var de *Vilkaar*, Kongen tilbød den overvundne By: Den fik sine Privilegier fra Kong Hans' Tid bekræftet, Evangeliets fri Forkyndelse sikret, — dog vilde Kongen selv samtykke i Ansættelse af Prædikanter for at undgaa „Sværmere eller andre oprørske Mænd". Der udstedtes almindelig Amnesti, fra hvilken dog undtoges de Borgere, der havde deltaget i Drabet paa Fru Anna Meinstrup. Den 29. Juli sendte Christian III to Fænniker af sit Krigsfolk ind i Staden. Samtidig blev der bragt Levnedsmidler ind til den sultende Befolkning. Det var et gruopvækkende Skue, der frembød sig for Soldaternes Blik. Den preussiske Admiral *Peyn*, hvis Breve til hans Herre i Königsberg er saa rig en Kilde til disse og de følgende Dages Historie, skriver: „Jeg finder dette næsten lige med Jerusalems Belejring; var ikke Hans Majestæt saa mild, var det ogsaa gaaet som i Jerusalem; thi Børnene sugede allerede Blod af Moderens Bryst. Ved Graven og paa Voldene fandtes døde Børn liggende med Græs og Blomster i Munden."

Overgivelsen fuldbyrdedes samme Dag under Udfoldelse af højtidelige Ceremonier i Kongens Lejr. Grev Christoffer maatte, efter først af Kongen at være mindet om sine Forseelser, bede om Tilgivelse og sværge paa aldrig mere at sætte sin Fod i Kong Christians Lande eller foretage sig noget mod disse Rigers Indbyggere; Hertug Albrecht blev behandlet mere skaansomt; han fik Lov til at drage tilbage til Mecklenburg, og senere skulde to Fyrster fastsætte den Skadeserstatning, han skulde udrede. Ogsaa Jørgen Kock og Ambrosius Bogbinder blev taget til Naade; kun maatte de ikke bosætte sig i København eller i Malmø. Mens den behændige Jørgen Kock hurtigt balancerede over paa Kongens Parti og snart vandt sig en Stilling igen, begik Ambrosius Bogbinder Selvmord, da der rejstes privat Søgsmaal imod ham i Anledning af, at han under Belejringen havde ladet en Borger henrette.

Endnu stod dog tilbage at faa Fred med *Nederlandene*, Wismar og Rostock. Danmark raadede med sit Herredømme over Øresund over et Magtmiddel, der gjorde en Krig med det skæbnesvanger for den nederlandske Handel. Beslaglæggelse af nederlandske Skibe gav straks Fredsstemningen i nederlandske Handelskredse Vækst. I Maj 1537 kunde der sluttes en Stilstand for tre Aar. Statholderinden over Nederlandene, Marie, lod Kejseren vide, at „uden Freden vilde Holland, Frisland, Overijsel og Groningen være blevet ødelagt. De kan ikke leve uden Handelen paa de østlige Lande". — Samme Aar fik Wismar og Rostock Fred mod en Skadeserstatning paa 10,000 Gylden.

Digitized by Google

2. Indre Politik under Christian III.

I 1536 var Christian III Herre i Danmark; men han var blevet det ved sine Vaabens Magt. Han havde som sine Fjender haft det meste af Rigets Almue og store Dele af dets Adel; den gamle Kirkes Mænd var hans selvfølgelige Modstandere. Kun den jyske Adel havde fulgt ham i Troskab gennem alle Omskiftelser. Stod han nu som Sejrherre i et Rige, han til en Begyndelse knap havde attraaet, var det først og fremmest Holstenernes Skyld. Fra deres Kreds havde han hentet baade den politiske, den militære og den økonomiske Kraft. Nu var Opgaven den at faa Fremtiden betrygget. Et vældigt Arbejde ventede; Folkets forskellige Lag skulde forsones med hinanden, selv skulde han prøve at vinde sine tidligere Modstanderes Tillid. Der skulde bødes paa alt det, Borgerkrigen havde ødt i By og paa Land; Lov og Orden skulde igen sættes i Højsædet efter Opløsningens Dage. Paa de religiøse Forhold skulde der sættes en ny Skik. Og endelig maatte Rigets Styrelse blive en saadan, at det forfærdelige, man nu havde oplevet, ikke blev gentaget mere.

Naar dette Arbejde lykkedes, er Æren Kongens og hans Raadgiveres, men man har maaske Lov til at sige: ikke mindst Kongens.

Christian III hørte ikke til de Naturer, der let lader sig fange ind af ny Ideer og Planer; men havde han endelig efter moden Overvejelse taget et Standpunkt, var han energisk og udholdende. Noget af det, der kommer til at udmærke ham som Konge, er netop den Stadighed og Planmæssighed, hvormed han forfølger sine Maal. Han var ikke nogen Bruddets Mand, og dog blev det hans Opgave at gennemføre det dybe Brud i vor kirkelige Udvikling. Men Forholdene havde med Grevefejden lagt det hele til Rette; der var intet at fortsætte, Krigen havde ryddet Grunden, saa det netop var Opgaven helt at forme af nyt. Det har sikkert ikke mindst været den Del af *Genrejsningsarbejdet*, der har haft hans Hjerte. Blandt de Fyrster, i hvis Lod det faldt at gennemføre den lutherske Reformation, indtager han ved sin personlige Grebethed og sin Karakters Rejsning en saare smuk Stilling.

Et af de dybeste Drag i hans Karakter er det milde og forsonlige. Det er typisk for ham, at han under Grevefejden ikke personligt tager Del i Krigen, men overlader hele den militære Opgave til Johan Rantzau og de andre Hjælpere; men han følger i Sejrenes Spor, plejer Retten og stifter Fred. Han vandt dansk Menigmands Hjerte ved at værne ham mod Adelen, saa en Danzigerudsending i en Indberetning kan bruge den Vending, at de lavere Stænder i ham fandt, hvad de havde søgt hos den gamle Kong Christian (II). Men netop over for

Digitized by Google

denne Adel viste hans Evner til at stifte Fred sig ikke mindst. I Løbet af ganske faa Aar finder man blandt hans nærmeste Raadgivere og i Rigets betroede Embeder Mænd, der har staaet paa Modstandernes Parti i Krigens Aar; ja, selv Christian II's Tilhængere bliver hentet hjem fra Udlandet og taget til Naade paa ny.

At hans Raadgivere har deres Del af Æren for de kommende Aars heldige Udvikling er givet. Men det hører ogsaa til Christian III's Fortjenester, at han havde en betydelig Menneskekundskab. Han kunde godt lide paa andre Menneskers Dom i sine Valg, men hvilken Vej han saa end gik, har han formaaet at samle en enestaaende Flok af Medarbejdere paa Statens og Kirkens førende Pladser. Vi har ikke fra Danmark i disse Aar, som vi har det fra Gustav Vasas Sverige, Beretninger om politiske Eventyreres Magt og Indflydelse, Riget til liden Baade.

Christian III var helt bestemt af sin *tyske Paavirkning*. Han lærte at forstaa Dansk, men næppe at tale eller at skrive det. Til en Begyndelse var de danske Forhold ham ret fremmedartede, og han kunde tale med nogen Overlegenhed om dem. Han henvender sig saaledes engang til Bugenhagen med Bøn om at faa en tysk Hofprædikant sendt herop; — „I ved selv, hvilke Folk vi har i disse vore Lande." Men ret hurtigt groede han sammen med sit Folk og blev det en god og myndig Hersker.

Umiddelbart efter Københavns Erobring blev der indkaldt til en *Rigsdag i København* den 15. Oktober. Det var ikke alene Rigsraad og Adel, der skulde give Møde, ogsaa Repræsentanter for alle Rigets Købstæder og en Herredsfoged med to Bønder fra hvert Herred blev indbudt. Det var øjensynlig Planen straks at kalde paa det fredelige Samarbejdes Kræfter i alle Kredse af Befolkningen. Kort efter at Indbydelsen til Rigsdagen var udsendt, skete imidlertid en Begivenhed, der baade viste Stillingens Utryghed og klart lod se de Maal, Kongen stilede mod.

Natten mellem den 11. og 12. August fængsledes pludselig *de katolske Bisper*, som var i København: Ærkebispen *Torben Bille*, den udvalgte Biskop i Ribe, *Oluf Munk*, og *Joachim Rønnow*. *Ove Bille*, der havde staaet Christian III nær under Krigen, blev paa fri Fod.*) I de følgende Dage fængsledes *Knud Gyldenstjerne* paa Fyn, *Jørgen Friis* i Viborg, *Styge Krumpen* i Børglum og *Iver Munk* i Ribe. Den 12. August havde Rigsraadets verdslige Medlemmer maattet give

*) Da han ikke vilde udlevere Silkeborg til Kongen, blev han dog senere sat i et lempeligt Fængsel, først paa Dragsholm, senere paa Nyborg. Allerede i 1537 løslodes han, efter at han havde forpligtet sig til ikke at sætte sig imod Nyordningen af Kirken og Samfundet.

Digitized by Google

Møde paa Københavns Slot og der maattet underskrive et *Forpligtelsesbrev*, hvori de erklærede, at „Danmarks Rige ikke kan i Fred, Rolighed, Endrægtighed og god Politi regeres, uden at det sker igennem en Øvrighed og et verdsligt Regimente." Derfor skal Regeringen være hos Kongen og det verdslige Rigsraad, og ingen Biskop maa komme til noget verdsligt eller gejstligt Regimente eller til noget Bispedømme i Riget, med mindre der med Danmarks Samtykke blev holdt en almindelig kristelig Kirkeforsamling, og selv da kunde det kun ske med Kongens, Rigsraadets, Adelens og Indbyggernes Samtykke. Guds rene Ord og det hellige Evangelium skulde frit prædikes i Riget.

Ligsten over Biskop Iver Munk i Ribe. Fotografi efter Afstøbning paa Frederiksborg.

Man har ment at kunne forklare denne Aktion med en Henvisning til Kongens Ord til Hærens Folk den 11. August om, at han hos Bisperne har mødt Vrangvilje med Hensyn til de økonomiske Byrder, som nu maatte bæres for at skaffe Kongen fri af hans Forpligtelser over for Hæren; i Stedet for saa at kævles med dem har Kongen, stærkt tilskyndet af sine tyske Raadgivere, især Hærens Øverste, Johan Rantzau, besluttet sig til ved et Kup at skaffe sig Magten i Hænde. Der har imidlertid sikkert ogsaa været andre Bevæggrunde. Modstanden mod den kongelige Politik havde naturligt sit Tilhold i Bispernes Kreds, og denne Modstand blev nu i det væsentlige brudt. Men ogsaa an-

Digitized by Google

dre Forhold synes at have spillet ind. Da Fængslingen af Bisperne vakte nogen Betænkelighed hos Christian III's Trosfæller i Tyskland, især hos Filip af Hessen, skrev Kongen et Brev til denne, hvori han siger, at han har fængslet Bisperne, „da bemeldte Bisper og Rigsraad og i Særdeleshed Bispen af Sjælland, saa snart vi havde erobret og indtaget vor Stad København, har sammensvoret og forstaaet at forbinde sig med Georg Møntmester (Jørgen Kock) og andre Borgere i den Hensigt at drage den menige Mand i Riget til sig, og naar de havde gjort det, paa ny at praktisere, saa de følgelig ikke vilde være os lydige og underdanige, men igen forjage alle Tyske af Riget....“

Det kan ikke afgøres, om der virkelig har været den Slags Anslag i Gære, — at Rygter om sligt kunde opkomme, og at Kongen kunde føle sig foruroliget derved, er forstaaeligt; han havde jo kun i fjorten Dage været Herre i sit Rige. Der kan maaske heri ogsaa være Forklaring til, at Joachim Rønnow blev behandlet strengere end de andre Bisper.

Til den fastsatte Tid traadte Rigsdagen sammen. Arbejdet var øjensynligt grundigt tilrettelagt i Forvejen, saa den store Forsamlings Opgave mere blev at godkende end at drøfte Regeringens Forslag. I Løbet af 14 Dage var dens Gerning endt. I *Haandfæstningen*, som Kongen underskrev den 30. Oktober, og i *Recessen* af samme Dag, der samler Rigsdagens Beslutninger, har vi de vigtigste Linier givet for den politiske Side af Genrejsningsarbejdet.

Christian III havde det i sin Haand at skabe et *kongeligt Enevælde*. Det skete imidlertid ikke. Tiden var endnu ikke moden til Styreformer af denne Art. Christian III repræsenterer Tidens almindelige politiske Ideer om en øget Magt for Staten og den øverste Regering, som de fandtes i fyrstelige Kredse; men denne Kongemagt i Vækst skulde alligevel staa i nær Pagt med det nedarvede Aristokrati. Dettes Overgreb skulde vises tilbage, men dets Medarbejde som Tronens vigtigste Hjælp skulde stadig staa ved Magt. Men alene i dette laa der Modsætning nok til den foregaaende Tid. „Aldrig hverken før eller siden har en dansk Haandfæstning vist saa store Afvigelser fra sin nærmeste Forgænger som denne“. Afgørende gives Forskellen i dette, at der brydes med Tanken om, at Danmark er et frit *Valgrige*. Lensmændene skal ved Kongens Død holde Slottene til hans ældste Søns Haand, og hvis denne dør før Faderen, til den anden Søns eller hans Formynderes. Man var vel ikke gaaet over til at anerkende Riget som et *Arverige*, men man havde brudt med den gamle Udviklingslinie og var slaaet ind paa en ny, der, naar Tiden var moden dertil, skulde føre til en ganske anden Ordning end den, Adelens Førere havde drømt om i Frederik I's Tid. Det er Kongens Vilje, der præger Haandfæstningen; derfor genfinder man heller ikke de Bestemmelser, som stærkest havde

Digitized by Google

sat Grænser for Kongens Magt; der er intet om, at Undersaatterne, naar Kongen bryder Haandfæstningen, ikke skylder ham Huldskab, Ed og tro Tjeneste, intet om, at Kongen ikke maa føre udenlandske Tropper ind i Riget.

Var saaledes Adelen *politisk* tvunget tilbage, gjaldt det samme ikke, naar Talen blev om dens *sociale* Stilling. Uden Afkortning anerkendes her dens første Rang blandt Nationens Stænder. Dens gamle Rettigheder blev staaende; ingen Skat maatte paalægges, ingen Krig begyndes, ingen Udlænding optages i Rigets Raad uden dettes Samtykke. Tidligere under Frederik I vundne Fordele sikredes nu Adelen ved at optages i Haandfæstningen. Det gjaldt Tiendefriheden for de Hovedgaarde, Adelen selv beboede eller drev ved sine Bønder; det er usikkert, om Hals- og Haandsretten, Retten til at lade Forbryderne paagribe, tiltale og straffe, allerede var indrømmet Adelen som Helhed 1523; i alt Fald gaves den den nu.

Christian III's Majestætssegl. Forside. $^2/_8$ St.
Efter Thiset: »Danske kgl. Sigiller«.

Det er ikke Haandfæstningens Bestemmelser, der gør 1536 til det skarpe Bruds Aar, men det er Recessens *Nyordninger* med Hensyn til Kirkens ydre og indre Forhold, der sætter Skel, og som giver Haandfæstningen en hel anden Realiteternes Baggrund end tidligere og dermed en hel anden praktisk Tolkning, end selve dens enkelte Bestemmelser lader formode. I voldsomme Ord havde Kongen i *Propositionen til Rigsdagen* vendt sig mod Bisperne og givet dem Ansvaret for Kongeløset og Borgerkrigen; i Recessen gentages disse Beskyldninger, og deres Konsekvens drages; aldrig skal Bisperne komme i Besiddelse af deres gamle Rettigheder, og aldrig skal der mere være Bisper af deres Art i Riget, dog skulde der „tilskikkes andre kristelige Biskopper og

Digitized by Google

Superattendenter, som kunde lære, undervise og prædike det hellige Evangelium og Guds Ord for det menige Folk....“ „og efterdi Bisperne, som herudi Riget er, til denne Dag har staaet imod Guds Ord og Evangelium og forhindret det, at det ikke er blevet prædiket klarligen for den menige Almue, og dertil ikke har ført deres rette biskoppelige Levned at lære og prædike den menige Mand Guds Ord og Sjæls Salighed, men mere har skikket sig efter verdslig Stat og Pral, saa at man over det ganske Rige næppe har fundet to, som har villet og ladet sig kalde Bisper....da have Vi det med hverandre endrægtelig besluttet, paa det at Danmarks Krone og Konge kan blive des mere formuende, og om noget Anfald kommer paa Riget af nogen indenlandsk eller udenlandsk Magt, at man dem des bedre kunde formaa at modstaa og at saa ikke mere gøres Behov at beskatte menige Rigens Indbyggere, naar noget paakommer, som nu sket er, da skulle alle Bispestifters Gods, Slotte, Gaarde, Hus og Jordegods, som Bisperne nu have haft i Haand og Værge, herefter til evig Tid være og blive med al deres Rente og Tilliggende lagt under Kronen og til Kongens Opholdelse og til menige Rigens Bedste.“ Intet Sjælemessegods, som har hørt under Bispegodset, kan kræves tilbage, og Kronen skal yderligere overtage Bispernes Trediedel af Tienden.

Christian III's Majestætssegl. Bagside. $^2/_3$ St.
Efter Thiset: »Danske kgl. Sigiller«.

Det var vældige *Godsmasser*, der kom over paa Kronens Hænder ved denne Bestemmelse, der mere end nogen anden betegner den Magtforskydning, der fuldbyrdedes med 1536. Til *Bispegodsets* Erhvervelse føjedes siden *Klostergodsets*. Recessens Bestemmelser var med Hensyn til dette ganske vist, at Klostrene ligesom andre ikke særlig omtalte gejstlige Len, skulde „blive ved Magt, indtil Kongen og Rigsraadet fik

Digitized by Google

gjort en ny Skikkelse derpaa". Munkene maatte frit „udgaa af" Klostrene, men ønskede de ikke dette, kunde de blive og føre „et godt, ærligt og kristeligt Klosterlevned". Men „Guds Ord" skulde prædikes for dem. Reelt kom disse Bestemmelser til at betyde, at Herreklostrene med alt deres Gods ogsaa gled ind under Kronen og efterhaanden behandledes som rent verdslige Len. Man har beregnet, at Kongens Indtægter af Krongodset paa den Vis tredobledes — fra ca. 100,000 Tønder Korn i Tiden før 1536 til 300,000 derefter. Om Kirke- og Præstegods lovgaves der overhovedet ikke.

Den Fordel, *Adelen* høstede af Reformationen, var i Forhold hertil forsvindende ringe. Det *Sjælemessegods*, som var skænket til Kirkerne, kunde fordres tilbage af Givernes Familie, naar den kunde bevise sin Ret „med nøjagtige Breve og Segl." *Menigmand* kom derimod overhovedet ikke til at høste nogen som helst økonomisk Vinding ved den ny Tingenes Tilstand. Der herskede i vide Kredse især Utilfredshed med *Tienden;* enkelte af Reformatorerne havde benægtet dens bibelske Grundlag og fordret den erstattet med den nytestamentlige frivillige Gavmildhed. Recessen indrømmer, at „Bønder og menig Almue" er „meget besværet over Maade med Bispegave, Havre, Smørbyrd, Nannest (Fødevareafgift), Plovkorn og anden slig Tynge" og bestemmer, at de skal være fri for sligt, men redelig svare „den tiende Kjærv af Hvede, Rug, Byg, Havre og alt andet Korn, som Gud giver" og tillige Kvægtiende efter gammel Sædvane. Men det blev ved Løftet med Hensyn til Lettelserne, og i den følgende Tid maatte der, navnlig i Lunde Stift, gentagne Paamindelser til fra Kronens Side, før Bønderne vilde yde, hvad de skulde. Tienden skulde deles i tre Dele, en til Præsten, en til Kirken og en til Kronen. Kronen arvede saaledes Bispernes Andel og skulde anvende den til Religionens og Kirkens Bedste —, hvad kun til Dels blev efterlevet. Bønderne skulde selv køre Tiendekornet til Kirkeladerne, og der skulde Fordelingen i de trende Parter finde Sted, „og skal der gives Bønderne samme Dag et Maaltid Mad og Drikke, naar de fremføre Tienden, og det skulle alle tre bekoste".

Hvad Recessen ellers indeholder, rummer intet af større Betydning. Det var forbeholdt de kommende Aars Lovgivning at give de Bestemmelser, der greb ordnende ind paa Samfundslivets andre Omraader.

Det var, helt bortset fra de Krav, den kirkelige Nyordning stillede (jvf. 2. Afsn. 6. Kap.), en vanskelig Arv, Christian III overtog fra Borgerkrigens Aar. Fred og Orden skulde igen hævdes, Folket skulde knyttes til det ny Kongehus, Rigets Økonomi skulde bringes paa Fode. Det var de vigtigste Opgaver, der laa for. Fra Begyndelsen af Marts til Begyndelsen af Juni 1537 berejste Kongen Jylland og Fyn og holdt

Digitized by Google

Retterting; „gennem Tusinder af Klager og Stævninger fik Kongen et Indblik i den lovløse Tilstand, som havde hersket i Landet." Men de menige Rigens Indbyggere lærte her deres Konge at kende som en Mand, de med Tillid kunde vende sig til, og som ikke mindst var grebet af den Side af Kongens Gerning at være Rettens Vogter og Værner.

Vandt Kongen herved en sikker Stilling i de brede Lag, var Opgaven ikke mindre vanskelig over for den Adel, af hvilken en stor Part havde staaet i Modstandernes Rækker. Den farefulde udenrigspolitiske Stilling, hvor Krig med Kejseren stadig truede, maatte fremskynde Forsoningsarbejdet. Opgavens Vanskelighed øgedes ved den Omstændighed, at Christian III, da han endelig kunde overtage Styret af Danmarks Rige, stod omgivet af en Kreds af *tyske* og *holstenske Raadgivere*, hvis politiske Maal han havde været Fuldbyrderen af, da han tog mod Valget til dansk Konge, hvis Penge havde muliggjort hans Erobring af Landet, og hvis militære Duelighed havde skaffet ham den endelige Sejr. Det maatte naturligt skabe en Afhængighed af den holstenske Adel, der kunde gribe i høj Grad afgørende ind i den kommende Tids Udvikling. Der var ganske vist i Haandfæstningen truffet Bestemmelser om, at kun indfødte Mænd maatte beklæde Rigsembederne (Rigshofmesterens, Kanslerens og Marskens), at ingen udenlandske Mænd maatte optages i Rigsraadet eller forlenes med Kronens Slotte og Len. I Rigsembeder og Raad kom der ganske vist ingen fremmede; men den reelle Indflydelse laa i de første Aar efter 1536 ikke her, og hvad Forleningerne angik, var allerede nogle af de vigtigste Len paa Holstenernes Hænder, ligesom der i den følgende Tid uden Hensyn til Haandfæstningens Ord gaves adskillige Len til Holstenere og Tyskere. Rigets *Hovedfæstninger*, København og Malmø, var i de følgende Aar efter Grevefejden stadig givet til Udlændinge. Spørgsmaalet til Fremtiden var, om det var Kongens Vilje at lade disse Tilstande vare ved, eller om det kun var en foreløbig Ordning, nødvendiggjort af den Maade, hvorpaa Christian III havde erhvervet Danmarks Krone.

I de fremmede Raadgiveres Kreds var der samlet megen Dygtighed, Klogskab og Handlekraft. Men forskelligartede Indflydelser brødes med hinanden. Paa den ene Side stod Sachseren *Wolfgang von Utenhof*, der havde været Christian III's Lærer og Frederik I's Kansler og nu indtog Stillingen som Christian III's tyske Kansler. I Besiddelse af fremragende diplomatiske Evner havde han ydet det danske Kongehus værdifulde Tjenester, baade over for Udlandet og i den indre Politik. Han repræsenterede i sin Opfattelse af Staten den stærke Kongemagts Idé og stod derfor i skarp Modsætning baade til de danske og de hol-

Digitized by Google

stenske „Storhanser", som han kaldte Adelens første Mænd. Et stærkt, arveligt Kongedømme havde han arbejdet for; i et Brev til Christian III's Svoger, Hertug Albrecht af Preussen, brugte han i 1534 de Ord, at Danmark trængte til et kraftigt Styre, hvis ikke Christian III skulde vedblive at være „en saadan stakkels Tiggerkonge, som hans Fader og Forfædre har været". Han havde sikkert gerne i 1536 stækket Aristokratiet kraftigere, end det skete, men her stødte han paa Modstand fra den holstenske Adel, der frygtede, at den danske Adels Nederlag ogsaa kunde svække dens egen Stilling. Ogsaa paa anden Vis stod han i Modsætning til Holstenerne. Over for den Rantzauske Kreds' Ønsker om et selvstændigt Slesvig-Holsten, kun forenet med Kongeriget i en Personalunion, drømte han om en dansk-tysk Helstat. Han har i en Betænkning udkastet mærkelige Planer om en Sammenblanding af den danske og tyske Adel; der skulde drages flere Holstenere ind i Kongeriget, og til Gengæld skulde der gives danske Adelige Len i Hertugdømmerne. Giftermaal skulde knytte de to Kredse sammen. Han saa med Angst, hvordan i Aarene efter 1536 Modsætningen mellem Danske og Tyske øgedes og kunde true alt det, som var vundet gennem Grevefejden. Hans Indflydelse paa Kongen støttedes gennem hans nære Forbindelse med Hertug Albrecht af Preussen, hvis Raad Christian III stadig indhentede i disse Aar, og som i det væsentlige delte hans Syn. Men hans personlige Forhold til Christian III var ikke godt. Han kom aldrig udover at betragte Kongen som et umyndigt og svagt Barn; typisk er hans Plan om, at Hertug Albrecht skal komme til Danmark en to—tre Aar for at være sin Svoger til Hjælp. I Holstenernes Kreds var det i disse Aar især den drevne Diplomat *Melchior Rantzau*, der var Kongens nærmeste Raadgiver.

København's Segl 1536.
Efter Trap:
»Kongeriget Danmark«.
3. Udg.

Men det synes ret hurtigt at være blevet Christian III klart, at et varigt Herredømme i Danmark ikke lod sig opbygge uden med den danske Adel som Støtte. De udenrigske Forviklinger kunde snart sætte Rigets Sammenhold paa en haard Prøve. Et splidagtigt Rige, der blev behandlet som et erobret Land, kunde under en mulig Krig paa ny spaltes i hinanden bekrigende Lejre. Stadig opskræmtes Sindene ved Rygter om Anslag. I 1538 kan Kongen bede Hertug Albrecht om Tilladelse til at overføre de endnu fængslede katholske Bisper Joachim

Digitized by Google

Rønnow og Styge Krumpen til et preussisk Fængsel. Et Forsoningsarbejde var nødvendigt, og det stemmede godt nok med Christian III's hele Sindsretning. I 1539 dør Melchior Rantzau, i 1540 tog Utenhof af Helbredshensyn Ophold i Udlandet, og selv om han stadig havde Føling med Begivenhedernes Gang i Danmark, var dog hans Indflydelse svækket. Det synes, som Kongen selv nu mere direkte tog den politiske Ledelse i sin Haand.

Ligsten over Anders Bille og hans Hustru i Magleby Kirke.
Efter Tegning af Abildgaard i Nationalmuseet.

Den ny Kurs viste sig i Behandlingen af de Mænd, der havde været førende i Modpartiets Lejr. *Anders Bille*, der mere end nogen anden havde Ansvaret for den sjællandske Adels svage Holdning over for Grev Christoffer, var blevet udelukket af Rigsraadet og havde mistet sine Len og de i dem indestaaende Pantesummer; men nu i 1539 blev han udnævnt til Høvesdmand paa Sjælland. 1540 fik han sit gamle Len, Stege, tilbage igen og optoges samtidig i Rigsraadet. *Tyge Krabbe* var straks blevet behandlet paa samme Vis, men 1539 udnævntes han til Statholder i Skaane og synes ved samme Tid igen at have overtaget Embedet som Rigsmarsk. Samtidig optoges andre af de udstødte Rigsraader paa ny i Raadet. — Ogsaa de katolske Bisper fik den mildere Kurs at mærke. Enkelte af Bisperne var blevet løsladt ret hurtigt mod at udstede en Erklæring om at ville finde sig i de ny Tilstande. Viborgbispen, *Jørgen Friis*, blev løsladt 1538, forlenedes 1540 med Vrejlev Kloster og blev i alt Fald fra 1542 Medlem af Rigsraadet. *Styge Krumpen* behandledes haardere; flere Adelsmænd maatte gaa i Borgen for hans Troskabserklæring, inden han i 1542 blev givet fri; 1543 fik han Asmild Kloster i Forlening. Kun *Joachim Rønnow* nægtede stejlt at bøje sig, og han forblev i Fængsel til sin Død 1544.

Digitized by Google

Et af de Spørgsmaal, hvor dansk og holstensk Indflydelse brødes, bragtes nu ogsaa til en Løsning, der svarede til Kongens Ønsker. Kongen, der havde faaet sin Søn anerkendt som *Tronfølger* 1536, ønskede ham som Bekræftelse paa Valget hyldet af hele Folket, hvad der fandt Modstand i Holstenernes Kreds. Her ønskede man ogsaa fastsat indgaaende Bestemmelser om Formynderregeringen i Tilfælde af Kongens Død, førend Sønnen havde naaet Myndighedsalderen, hvad Kongen veg tilbage for, øjensynlig fordi han frygtede, at Holstenerne vilde benytte dette til at skaffe sig varig Magt. Det danske Rigsraad stod her paa Kongens Side, og det blev den danske Indflydelse, der gik af med Sejren. I 1542 hyldedes Frederik i de forskellige Landsdele som Rigets vordende Konge, og samtidig blev der om Formynderregeringen truffet den Bestemmelse, at denne skulde staa under Dronningens Ledelse, men bestaa af danske Rigsraader.

Man har betegnet denne Hyldning som en Slags Forsoningsscene mellem Kongen og den danske Adel. Det ny Samarbejde blev yderligere beseglet gennem en Beslutning af *Herredagen*, der traadte sammen i København i December 1542. Her vedtog Adelsmændene ikke blot omfattende *Rustninger* i Anledning af den truende Krig med Kejseren, men bevilgede en *Afgift* af et uhyre Omfang, nemlig en Tyvendedel af hele dens Formue, — af al deres Jordegods undtagen deres egne Hovedgaarde, af alle de Penge, de havde udestaaende paa Rente, og af deres Pantegods, tillige af alle Møbler, som hørte til deres Sædegaarde, og endelig af deres Bohave, Kvæg, Klæder, Klenodier, Heste og Harnisk, Bøsser, Krudt, Vaaben og Værge. — Endvidere overtog Kongeriget to Trediedele af den Gæld, Kongen havde stiftet under Grevefejden; den økonomiske Afhængighed, som Kongen hidtil havde staaet i til Holstenerne, kunde nu afvikles. Forsoningen mellem den danske Adel og Kongen var dermed endelig tilvejebragt, og Grevefejdens Skygger fjernet.

Ikke mindre Vanskeligheder bød det efter Grevefejden at faa Skik paa *Rigets Finanser*. Christian III anslog selv i Januar 1536 den Sum, Krigens Førelse indtil da havde kostet, til 3¾ Mill. Mark dansk (vel ca. 50 Mill. Kr. i Nutidsmønt), en „efter Datidens Pengeforhold uhyre Sum". Gennem Skattepaalæg baade i Danmark og Hertugdømmerne havde Kongen søgt at faa Dækning; men der maatte ogsaa gribes til Laan, og i 1537 beregnedes Kongens udenlandske Gæld til 1,375,000 Mark dansk. Det var væsentligst hos holstenske Adelsmænd og tyske Fyrster, Gælden var stiftet. Det lykkedes Christian III i Løbet af de følgende 5 Aar at nedbringe den udenlandske Gæld til 750,000 Mark dansk, idet der dog er iberegnet 150,000 Mark nystiftet Gæld. I 1542 fordeltes den gamle Gæld paa 600,000 Mark med to Trediedele paa

Digitized by Google

Kongeriget og en Trediedel paa Hertugdømmerne. I Løbet af de følgende Aar bragtes Gælden yderligere ned. Men dette er ikke naaet uden Forøgelse af den indenlandske Gæld; dels var de Summer, Pantelenene hæftede for, steget, dels var der direkte stiftet Laan hos Adelen. Om en Forøgelse, der svarer til Nedgangen i den udenlandske Gæld, er der dog ikke Tale.

De *Indtægter*, der stod til Kongens Raadighed, stammede fra Lenene, Toldafgifterne og Skatterne; man kender først i det enkelte til Statens finansielle Stilling fra 1550, da der fra den Tid foreligger Regnskab fra Rentemesteren over Indtægt og Udgift. Gennemsnitlig indbragte Lenene i 50erne ca. 20,000 Daler (1 Daler = 3 Mk. dansk), Tolden ca. 10,000 Daler, mens de ordinære Skatter, Byskatterne og de jordegne Bønders Afgifter, Retsbøder m. m. kun indbragte smaa Summer, saa den samlede Indtægt var ca. 32,000 Daler. Men samtidig androg de ordinære *Udgifter* ca. 78,000 Daler, fordelt med 42,500 paa Hoffet, 17,500 paa Hæren og Flaaden og ca. 9,170 paa Gældens Forrentning. Ikke mindst var i Aarenes Løb Udgifterne til Hofholdningen forøget; Kongen omgav sig med større Pragt, de dyre Rejser krævede mange Penge; men til Hofholdningsudgiften regnedes ogsaa Udgiften til den Centraladministration, der stadig udvikledes stærkere. I Fyrrerne havde de militære Udgifter været betydeligt større. Man var i de første Aar efter Grevefejden nødt til stadig at holde Tropper under Vaaben; Krigen med Kejseren medførte store Rustninger, men ogsaa i de efterfølgende Aar gav Rygterne om „udenlandske Praktikere" Anledning til Samling af hvervede Tropper i Landet.

De ordinære Indtægter kunde saaledes ikke engang i de gunstige Aar i 50erne skaffe Dækning for Udgifterne. Man maatte derfor, da Indtægterne i Aarene umiddelbart efter 1536 ogsaa var betydelig lavere, gribe til ekstraordinære Skatter for at skaffe Balance og maaske et Overskud til Gældens Afvikling. I alt blev der under Christian III paalagt Bønderne tolv Skatter, Byerne fire og Gejstligheden fem. — Som Eksempel paa Maaden, hvorpaa Skatterne udskreves, skal her tages den *Landeskat*, der udskreves Februar 1555: Hvert Antal af 20 jordegne Bønder, d. e. Selvejere, skal lægges i Læg sammen og give 40 Dlr., hver Gruppe af 20 Bønder, der ikke har egen Jord, d. e. Fæstere, skal give 20 Dlr. Inderstemænd, Pebersvende, Husmænd og Tjenestedrenge, som har Kornsæd, skal give hver ½ Dlr.; hver Smed, Skomager og Skrædder, som bor i Landsbyerne, og hver Møller skal give 1 Dlr.; overalt skal den rige hjælpe den fattige. Fri er kun de Ugedagsmænd, som bor i samme Sogn, hvori Kongens Slotte og Gaarde, Klostre og Adelens Sædegaarde ligger, dog skal Lensmændene paase, at ingen regnes for Ugedagsmænd, som ikke er det. Bønderne skal møde naar og hvor Lens-

Digitized by Google

manden tilsiger dem, og lade sig lægge i Læg sammen. — Den, der ikke kan skaffe Dalere at betale med, maa i Stedet give tre Mark dansk for hver Daler. — Indtil 1548 havde Skatterne kun den halve Størrelse.

Man regner med, at 50ernes Dobbeltskatter paa Bønder indbragte ca. 400,000 Mark dansk hver. Men disse Skatter indkom ikke hvert Aar. I Tiden 1550—58 betaltes de kun tre Gange og indbragte saaledes i alt 1,200,000 Mark dansk. Naar samtidig Underskuddet aarlig androg ca. 46,000 Dlr. (i de otte Aar i alt 370,000 Dlr.), gik Indtægten af disse ekstraordinære Skatter med til at dække dette. Men Ekstraskatterne ramte ogsaa Gejstligheden og Byerne, selv om det ikke skete saa ofte som med Hensyn til Bønderne. Endelig kunde Adelen ogsaa paalægges Afgifter, saaledes som det skete i 1542 gennem den høje Formueafgift. I det hele regnes Ekstraskatterne at have indbragt Riget i Christian III's Tid en Sum paa 1,300,000 Dlr., lig 4 Mill. Mark dansk, eller i Gennemsnit 50,000 Dlr. om Aaret, det vil sige betydelig mere end de ordinære Indtægter. Disse var dog ogsaa i Stigning, især takket være den Reform af Lensvæsenet, som Christian III fik gennemført.

Da Christian III besteg Tronen, var Stillingen den, at *Lensordningen* næsten helt var formet efter Adelens Interesser. *Tjenestelenene* var i Tal langt de overlegne, en Del Len var paa *Afgift*, kun et lille Mindretal laa til *Kongens Fadebur*. Der var fastsat en bestemt og uoverstigelig Grænse mellem Fadeburslenene og de andre Len. En stor Del af Købstæderne var bortforlenet til Adelen. Adelens Magtstilling i Lensvæsenet var yderligere befæstet ved, at næsten hver Lensmand besad sit Len med Løfte paa Aar eller Livstid, og mange Len var endog bortlovede til næste Slægtled. Det kan maaske være underkastet Tvivl, om Afgifts- eller Fadeburslenet var den for Kongen mest gunstige økonomiske Ordning. Men for Kongens Magtstilling var Fadeburslenet at foretrække. Her var Lensmanden lønnet Embedsmand, han kunde afsættes, naar Kongen ønskede det, hans Gerning var underkastet Kontrol, han stod Kongen til Ansvar for Lenets Indtægter og Udgifter. Helt anderledes var det med Afgiftslenet, hvor kun en fast aarlig Sum tilflød Kronen, og med Tjenestelenet, hvoraf Kronen overhovedet ingen Indtægter fik. I disse to Arter af Len følte Adelen sig som Herrer med fast afgrænsede Rettigheder over for Staten. Det maatte ligge i Kongens Interesse at øge sin Magt ved at indskrænke disse Forleningsarters Omraade og øge sine Indtægter ved at afskaffe Tjenestelenene.

Allerede Statsomvæltningen 1536 havde bragt betydelige *Forskydninger*. Fadeburets Omraade var bragt op fra 43½ til 63½ Herreder. Indtil Midten af 40'erne er Omraadet øget med ti Herreder. Men ellers bruges det første Tiaar af Christian III's Regering til at forberede

Digitized by Google

de mere indgribende Reformer. Oplysninger om Lenenes Forhold indhentedes og bearbejdedes i Kancelliet, og Overvejelser fandt Sted. Man har vel hurtig været klar over de vigtigste Retningslinier, men et betydningsfuldt Arbejde skulde gøres, før Reformvirksomheden ret kunde sætte ind. Kongen maatte især vinde sin Handlefrihed over for Lenene tilbage. Dels maatte den Skik brydes, at hvad der var Afgifts- eller Tjenestelen skulde vedblive at være det, dels maatte Forleningerne høre op med at være paa Tid, hvad der næsten havde været undtagelsesløs Regel under Frederik I.

Grevefejden hjalp godt til at nedbryde denne Lensmændenes Uafsættelighed. Adskillige Lensmænd havde været paa Oprørernes Side, og de mistede nu deres Len. Døden havde ogsaa ryddet op blandt dem. I Haandfæstningen af 1536 bestemtes det allerede, at naar Lensindehaverne døde, tilfaldt Lenet Kronen, „enddog deres Breve lyder paa deres Hustruer, Børn og Arvinger efter deres Død". I den følgende Tid blev det Regel, at der ikke blev givet noget vigtigere Len bort, undtagen det skete, „saalænge Vor Naade tilsiger". Allerede et Tiaar efter var Kongen kun ved otte af Landets 56 Hovedlen bundet ved Løfte paa Tid, og ogsaa ved en Mængde af de mindre stod han frit. At den store Gæld vedblivende nødte til at pantsætte Len, hæmmede paa den anden Side Kongens Handlefrihed, men samtidig havde han i Praksis hævdet sin Ret til at lægge Afgifts- og Tjenestelen ind under sit Fadebur.

Ved Midten af 40erne er Forberedelserne endt, og den store *Lensreforms Tid* inde. Kongen gaar frem paa følgende Maade: saa snart Lejlighed byder sig, naar en Lensmand dør eller forflyttes, henlægges et tidligere Afgifts- eller Tjenestelen til Fadeburet. Dernæst nedlægges adskillige Smaalen, der henlægges under et af de større Len. Paa den Vis kom der yderligere 48 Herreder ind under Kongens Fadebur, foruden de 30 allerede før 1545 vundne. Købstæderne bortforlenedes ikke mere, men lagdes direkte ind under Kongens Fadebur.

Resultatet af Christian III's Reform ses bedst af følgende, af Kr. Erslev udarbejdede Liste over Lenenes Herredstal:

	1533	*1559*
Paa Regnskab	43½	123½
Paa Afgift	45	18
Paa Tjeneste (frit)	65½	20½

De tidligere Tjenestelen ydede nu deres Bidrag til Statskassen; de tidligere Fadeburslen gav som Afgiftslen større Indtægter, og at Lenene blev større, betød ogsaa Indkomstforøgelse. Dertil kom endelig, at de

Digitized by Google

Afgiftslen, der var tilbage, blev udnyttet mere økonomisk end før. Mens der før af 45 Herreder paa Afgift betaltes 6000 Mark dansk til Riget, ydede i 1559 de resterende 18 4800 Mk. dansk; d .v. s. at der er sket en betydelig Forøgelse af Afgifterne af de enkelte Len.

Af stor Betydning for den finansielle Stilling var ogsaa den Forhøjelse af Laanesummerne i Pantelenene, der fandt Sted jævnsides med de øvrige Reformer. 1533 var der pantsat Hovedlen med et Herredstilliggende paa 93½, men 1559 er der kun 25½ Herred pantsat. Nok er samtidig Pantesummerne reduceret fra 140,000 Mark til 87,000 Mark, men de Summer, som Herrederne staar som Pant for, er øget fra 1500 til 3300 pr. Herred.

Det nyerhvervede Kirkegods føjedes delvis ind under de bestaaende Rammer. Af Bispegodset henlagdes en Del under Hovedlenene, en anden Del vedblev at bestaa som selvstændige Len, og paa den Vis øgedes Hovedlenenes Antal; endelig overtog Kronen med Bispegodset en Mængde Smaalen, hvor Adelsmændene nærmest sad som Godsbestyrere; i Forvejen havde Kronen et Antal af saadanne Smaalen, nu forøgedes Tallet til ca. 200. Ikke ubetydelige Godsindtægter kom igennem disse Kronen til gode. Især udnyttede Kongen disse Smaalen som Pantegenstande, mens han søgte at gøre Hovedlenene pantefri; som før omtalt indestod der i 1559 kun ca. 87,000 Mark dansk i Hovedlen, mens Pantesummen i Smaalenene beløb sig til knap 200,000 Mark dansk. En Indskrænkning af Smaalenenes Tal med en Fjerdedel fandt dog Sted i Løbet af Christian III's Regeringstid. Hovedparten af Klostrene blev ved at bestaa som særlige Len, en Del af dem var ogsaa pantsat, og Pantesummen var for deres Vedkommende godt 200,000 Mark.

Hvad selve Regskabsføringen i Fadeburslenene angaar, skete der i disse Aar en betydningsfuld, for Kronen indbringende Forandring: Mens Lensmanden i Regnskabslenet som Regel før havde fratrukket Udgiften til sit eget og sine Folks Underhold fra Lenets almindelige Indtægter, bliver det nu almindeligt at fastsætte bestemte Beløb („Genanter") til disse Udgifter. I rede Penge gav Lenene i 50erne Kronen en Indtægt paa ca. 30,000 Mark dansk; medregner man Lenene i Hertugdømmerne og i Norge, stiger Summen til ca. 60,000. Men dertil kom saa de store Indtægter in natura. Af Lenene underholdtes Rigets Embedsmænd, her indkvarteredes en stor Del af Hæren, Adelsopbudet og Kongens Hofsinder.

En Arv fra Grevefejdens Dage, der virkede hæmmende for et sundt Finansvæsen, var de slette Mønter, man da havde ladet præge. Den danske Mark sank i Værdi. Mens der under normale Forhold gik tre danske Mark paa en Joachimsdaler (efter Joachimsthal Bjærgværk i Böhmen), maatte der i 1536 betales seks à syv Mark for Daleren,

Digitized by Google

senere ni à ti. En ny Ordning indførtes i 1541, og det lykkedes virkelig at fastholde den gennem en Menneskealder. Møntenheden blev Daleren, der regnedes lig tre Mark à 16 Skilling.

Det er Rentekammeret, der sammen med Kongen og Rigsraadet har Æren for Arbejdet paa det finansielle Omraade. Om dettes Organisation og Virkemaade henvises der til Afsnittet om Administrationen. Det lededes af de to Rentemestre *Jørgen Pedersen*, en Borgmestersøn fra Ribe, der stadig var bosat i sin Fødeby, og den sjællandske Adelsmand Joachim Beck; der tør vel regnes med, at det ikke mindst er til disse to Mænds Initiativ og Indsigt, den finansielle Side af Reformvirksomheden er knyttet.

Indtægterne af *Øresundstolden* kom ikke Riget direkte til gode, idet

Mark fra 1541.
Efter H. H. Schou:
»Beskrivelse af danske og norske Mønter«.

de indgik i Kongens private Kasse, „Kongens eget Kammer", men ofte ydedes der herfra Tilskud til Rigets almindelige Formaal, f. Eks. Gældens Afbetaling, og Hoffets Fordringer til Statens Indkomster nedsattes betydeligt gennem disse private Indtægter.

Samler man Hovedtrækkene af Christian III's Finanspolitik, kommer man da til følgende Resultat: Pengevæsenet er stabiliseret, Lensvæsenet har faaet en mere overskuelig og udbyttegivende Ordning, Rigets aarlige Udgifter og Indtægter er saa nogenlunde afbalanceret, — ganske vist ved Hjælp af de ekstraordinære Skatter, der imidlertid ved deres Hyppighed er ved at indgaa som et fast Led i Statens Husholdning —, og den udenlandske Gæld er reduceret til en forholdsvis beskeden Sum. Hertil kommer dog, at den indenlandske Gæld stadig er temmelig høj, hvilket bl. a. giver sig Udtryk i Opretholdelsen af Pantelenenes store Antal, men denne Laaneform er mindre trykkende end en rentekrævende udenlandsk Gæld. Christian III har i sit Arbejde haft Støtte af den *Prisstigning*, der just i disse Aar tog sin Begyndelse; Gælden mindskedes reelt, og Skattebyrderne blev lettere at bære. Meget var naaet, men mere kunde have været naaet, om ikke stadig Krigsrygterne havde svirret og givet Anledning til Rustninger, der

Digitized by Google

kom til at tynge saa haardt, fordi de som Regel væsentlig bestod i Hvervning af tyske Landsknægte, der oppebar deres Løn i rede Penge. Det er af en tysk Historiker (Richardt Ehrenberg) blevet hævdet, at Aarsagen til, at et ordnet Finansvæsen næsten var et uløseligt Problem for det 16. Aarhundredes Fyrster, netop maa søges i Anvendelsen af Lejetropper. I Stater, hvor store Parter af Indtægterne stadig indkom i Naturalafgifter, skulde Lejetroppernes Lønning udbetales i Mønt. Krig og Krigsfare kunde derfor stadig true det, der var indvundet. Alligevel var de finansielle Opgaver, Frederik II stilledes overfor, væsentlig lettere end dem, der havde mødt hans Fader i 1536, — ikke mindst derved, at han trygt kunde følge de Veje, denne havde anvist.

Da Christian III døde Nytaarsdag 1559, var Vejen for den kommende Tid ogsaa i andre Henseender banet. Splittelsen mellem Stænderne var jævnet, Monarkiets Sammenhold fæstnet, Rammerne for det kirkelige Liv skabt, Ret og Orden hævdet, og Landet i økonomisk Fremgang.

3. Udenrigspolitik under Christian III.

Forholdene i det af Borgerkrigen hærgede Rige maatte nøde Christian III til i Forholdet til andre Magter at følge den Politik, saa vidt muligt at holde Danmark uden for Forviklinger af nogen Art. Men det var en Politik, der kun med Vanskelighed lod sig gennemføre. Rigets Fred kunde anfægtes fra to Sider, fra Sverige og fra Kejseren. Hansestæderne prøvede ikke i de følgende Aar at føre nogen aktiv Politik, og der er heri et af de stærkeste Vidnesbyrd om, hvor afgørende et Nederlag Grevefejden har været for hele deres Magtstilling.

Sverige og *Danmark* havde ganske vist staaet Side om Side under Opgøret med Lübeck, men det var ikke let at blive Minderne om Fortidens Modsætninger kvit, og dertil kom, at Gustav Vasa var gaaet ud af Grevefejden fyldt af dyb Mistillid til Danmark. Han havde laant Danmark store Pengesummer, men ikke kunnet faa hverken betryggende Forskrivninger for dem eller de Panter (Bohus, Akershus, Viken) for Pengene, som Christian III og Rigsraadet havde lovet at levere ham inden Paaske 1536. Han var ikke blevet taget med paa Raad, da Christian III sluttede Freden med Lübeck i Hamburg; først fire Maaneder efter var han ad Omveje blevet underrettet om den. Tilmed indeholdt denne Fred Bestemmelser, der nok kunde nære hans Mistro til de Danske: hans Mellemværende med Lübeckerne skulde dømmes af Christian III, og ved samme Domstol skulde Sagerne mellem ham og hans

Digitized by Google

Fjender Bernhard v. Melen og Greven af Hoyas Arvinger afgøres. Der stod tillige i Hamburgfreden en Bestemmelse om, at Christian III ikke maatte hjælpe ham, hvis han ikke bøjede sig for hans Kendelse i disse Sager.

Gustav Vasa sendte dog Ombud til et Møde i København (1537), hvor de *svensk-lübske Stridsspørgsmaal* optoges til Doms. At Christian III her fik mæglet et Forlig mellem ham og Lübeckerne, der væsentlig indskrænkede Hansestadens Privilegier, mildnede ikke Gustavs Bitterhed. I de følgende Aar huskede han bedre, at man ved Kroningshøjtideligheden havde ladet Forræderen Bernhard v. Melen, der var til Stede som Udsending fra Hertugen af Lüneburg, sidde ved samme Bord som de svenske Gesandter, og at man, da denne „Bösewicht"s Sag kom for, havde hilst hans Forsvarstale med Jubel og Bifald, mens man kun havde skænket de Svenskes Indlæg ringe Opmærksomhed.

Især fik man Gustavs Misstemning mod Danmark at mærke i Forhandlingerne om det Forbund mellem de to Riger, som ikke var blevet formelt afsluttet. *Forbundet af 2. Februar 1534* var nemlig ikke blevet stadfæstet endeligt fra dansk Side. Aarene sled sig hen med endeløse Forsøg paa at nærme Parterne til hinanden. Gustav Vasas mistænksomme Sind gravede stadig ny Forurettelser fra Fortiden op og gjorde deres Udjævning til Forudsætning for, at Forhandlingerne kunde fortsættes; Christian III fandt sig ikke foranlediget til at ordne Gældsspørgsmaalet i Overensstemmelse med afgivne Løfter. Det var først, da fælles Fare udefra truede begge Rigerne, at man fandt Vej gennem alle Forhindringer, fik Gældsspørgsmaalet ordnet ved Danmarks Tilbagebetaling af Summen med 5 % Rente og derefter Forbundet stadfæstet. Ved et personligt Møde mellem de to Konger paa Grænsen ved *Brømsebro* 1541 blev der truffet en endelig Ordning, der førte de to Riger meget nøje sammen; de skulde hjælpe hinanden, naar de angrebes, selv i fjerne Egne som Holsten og Finland; blev der Oprør i Landet, skulde Hjælpen ogsaa ydes. Voldgift skulde afgøre Stridigheder mellem Landene. Gustav Vasas Fordring om Bøder for Overtrædelse af Traktatens Bestemmelser, — som Christian III oprindelig havde stillet sig ret afvisende overfor, idet han henviste til, at han aldrig før havde set en saadan Bestemmelse i et Forbund, og erklærede, at han hellere vilde lade det blive ved „den kristelige Tro og Love" —, var taget med. Selv om Traktatens Bestemmelser paa den ene Side føjede de to Riger sammen i et omfattende Forbund, vidnede paa den anden Side Bødebestemmelsen stærkt om, at det kun var smaat bevendt med den Garanti for et saadant Forbund, som en gensidig Tillid betyder. — Alligevel skulde det snart staa sin Prøve i en

Digitized by Google

kritisk Tid. Den fælles Fare, der truede de to Riger udefra, udgik fra *Christian II's Slægt.* Mest virksom var her Svigersønnen *Pfalzgrev Frederik,* gift med Dorotea; ved sine uafladelige Intriger sørgede han for at holde Spørgsmaalet om Retten til Danmarks Trone aaben; i de tyske Fyrsters brogede Kreds fandtes der altid dem, der kunde hentes Støtte hos for Planer af den Art. Christian III hørte i visse Maader selv Kredsen til og havde der baade Venner og Fjender. Farligst var dog Frederiks Planer, fordi han handlede i Forstaaelse med selve Kejseren *Carl V.* „Pfalzgreven er Falken, Kejseren Jægeren, der holder den," sagde Filip af Hessen. Kejserens Interesse for det nordiske Spørgsmaal var ikke altid lige virksom, — det afhang af, hvor stærkt det vældige Riges andre Opgaver lagde Beslag paa hans Kræfter —, men til Tider kunde den blusse stærkt op. I hans Stræben efter Herredømmet i Europa indgik disse Planer om Christian II's Slægt paa Danmarks Trone som et naturligt Led.

Pfalzgrevinde Dorotea,
Christian II's Datter.
Maleri af Holbein.

I den treaarige Stilstand, der i 1537 var blevet sluttet mellem Kejseren og Nederlandene paa den ene Side og Danmark paa den anden, og som blev forlænget først eet, derpaa et halvt Aar, var der intet optaget om Tronspørgsmaalet, og Kejseren havde slet ikke villet drøfte denne Sag. Han blev stædigt ved med at kalde Christian III Hertugen af Holsten. Man maatte i Danmark være forberedt paa, at Spørgsmaalet kunde blive rejst, saa snart Lejlighed bød sig, hvad der kunde faa farlige Følger for Riget —, og det drev da ganske naturligt Danmark til at søge Støtte hos Kejserens Modstandere ude i Europa. For Christian III som luthersk Fyrste laa det lige til at søge Hjælpen hos sine Trosfæller i Tyskland, der stod organiseret til Værn om deres Tro i *det schmalkaldiske Forbund.* Det lykkedes ikke Christian III at blive optaget som Medlem af Forbundet, hvad han øjensynlig først har tænkt paa, men i Stedet for sluttedes 1538 et Forbund mellem Kongen og *hele* det schmalkaldiske Forbund, der imidlertid meget

Digitized by Google

mod Kongens Ønske kun kom til at gælde Religionssager. Begæredes der Hjælp, skulde der først skønnes om, hvor vidt der forelaa en Religionssag eller ej. Skulde Hjælp ydes, skulde man gensidig støtte hinanden med 3000 Mand Fodfolk eller 1000 Ryttere eller 40,000 Gylden. Efter Tidens almindelige Skik betød Alliance nemlig ikke, at begge Parter i paakommende Tilfælde skulde sætte hele deres Styrke ind, men der tilsagdes den samme Støtte fra begge Sider, og det blev den svagere Parts Evner, der blev bestemmende for Indsatsens Størrelse. — Naaede saaledes Christian III over for Forbundet ikke, hvad han vilde, saa fik han dog samtidig en Aftale med Fyrsterne blandt „Schmalkaldenerne" om Hjælp baade i Religions- og verdslige Defensionssager.

I Forhandlingerne om den treaarige Stilstands Forlængelse og i de Forsøg, der blev gjort paa at mægle Forlig mellem Pfalzgreven og Christian III, mødte der Danmark en Række Fordringer, der i høj Grad antastede Rigets og dets Konges Stilling. De danske Forhandlere havde Instruks om at hævde Christian III's ubestridelige Ret til hans Riger, hvis der stilledes Krav om, at han skulde afstaa dem; klagedes der over, at man havde brudt det Christian II givne Lejde, skulde Ansvaret lægges paa *Knud Gyldenstjerne*, hvem Frederik I udtrykkelig havde forbudt at slutte nogen Overenskomst med Christian II, der for øvrigt heller ikke selv havde overholdt Lejdet; stilledes der Fordring om Betalinger til Christian II og hans Døtre, skulde de først afvise det, da Kongen ikke skyldte dem noget; men kunde der naas en bestandig Fred ved Indrømmelser her, skulde de erklære, at Kongen af Ærbødighed for Kejseren vilde give hver af Døtrene 5000 Gylden aarlig i ti Aar. Endvidere skulde Christian II blive fri, naar det kunde ske paa en farefri Maade.

Den mod Danmark venligsindede *Filip af Hessen* optræder som *Mægler* og raader til Forlig med Pfalzgreven paa Grundlag af en Landafstaaelse enten Norge, Jylland eller Skaane, da man jo havde bedraget Christian II med Lejdet, og Kejseren sikkert engang vilde angribe Danmark af den Grund. Dertil vilde Kejseren let kunne faa Hjælp af Frankrig og England, der endogsaa havde tilbudt den, da Christian II's Afsættelse og Fængsling havde sat meget ondt Blod hos alle kronede Hoveder; man risikerede ogsaa let, at Kejseren afkøbte Pfalzgreven alle hans Fordringer paa de nordiske Riger for at sætte sig i Besiddelse af dem.

Som Modsætningen til Kejseren havde ført Christian III sammen med Kejserens Modstandere i Tyskland, maatte det falde naturligt, at den videre ude førte ham i Forbindelse med Kejserens Hovedmodstander, *Kong Frans I* af Frankrig. Ret tidligt havde de to Fyrster

Digitized by Google

Føling med hinanden, men først 1541, da baade Frankrig og Danmark maatte regne med en Krig med Kejseren som nær forestaaende, afsluttedes der et mod Kejseren rettet Forsvarsforbund. Kort efter op-

Christian III.
Maleri fra c. 1550 paa Frederiksborg.

naaede Sverige et lignende Resultat, mens det forgæves havde stilet efter at naa samme Støtte som Danmark igennem Forbund med de tyske Fyrster.

Beskyttet gennem Forbundene med Sverige, Frankrig og de tyske Fyrster optraadte Christian III nu med større Sikkerhed over for Kejseren; de danske Gesandter stiller under Forhandlingerne deres Fordringer;

Digitized by Google

vil Modparten ikke gaa ind paa dem, maa Forhandlingerne afbrydes. Danmark fordrer, at de svenske Gesandter skal forhandle jævnsides de danske; thi Danmark og Sverige danner nu „eet Corpus", Stilstand skal gælde ti Aar og ikke alene have Gyldighed for Nederlandene, men for alle Kejserens Lande. De kejserlige Gesandter bøjer sig for Fordringen om Svenskernes Ligestilling, men over for Fordringen om en tiaarig Stilstand kan de kun byde et Aar, og Forhandlingen er knap i Gang, før den sprænges igen. Samtidig med at Frans I brød Freden med Carl V — Juli 1542 —, begyndte Danmark uden formel Krigserklæring paa *fjendtlige Foranstaltninger*. Øresund spærredes for Fart paa Kejserens Lande, og nederlandske Skibe beslaglagdes. Danske Hjælpetropper kæmpede i Frans' Forbundsfællers Hær paa nederlandsk Grund. Først et Aar efter, og efter at ny Underhandlinger var løbet ud i Sandet, sendte Christian III Statholderinden i Nederlandene sit højtidelige Fejdebrev.

Krigen blev imidlertid ført med ringe Kraft fra begge Sider. Christian III saa sig i sørgelig Grad svigtet af sine Forbundsfæller. Schmalkaldenerne, af hvilke nogle nylig havde faaet hans Hjælp (Bremen 10,000 Gylden, Sachsen og Hessen 30,000), fandt for det første, at her ikke var Tale om en Religionskrig, og dernæst hævdede de Fyrster, med hvem Forbundet om verdslige Sager var sluttet, at her heller ikke var Tale om en Forsvarskrig, da Christian III selv havde begyndt Krigen ved at beslaglægge de nederlandske Skibe. Af den lovede Pengehjælp fra Frankrig fik Danmark ikke en eneste Hvid, og Gustav Vasa var ude af Stand til at hjælpe, idet hans Kræfter blev taget helt i Brug af Bondeoprøret i Smaaland; det blev i Stedet Christian III, der her maatte yde *ham* Hjælp.

Den militære Indsats blev da ogsaa derefter. Et *Flaadeangreb paa Nederlandene* forhindredes ved, at Storm i Nordsøen medtog Skibene saa haardt, at de maatte vende om. Til Lands indskrænkede man sig til ret omfattende *Forsvarsforanstaltninger* ved *Sydgrænsen* for at kunne modstaa mulige Angreb fra Tyskland. Krigen førtes fra Kejserens Side med en lignende Passivitet. Deri fik de tyske Fyrster Ret, naar de som Grund til ikke at hjælpe henviste til, at Kejseren havde saa meget at gøre med Frankrig og Tyrkerne, at der ikke blev Raad til at tænke paa Angreb paa Danmark. Men selv om der saaledes militært intet af Betydning skete, havde Danmark dog et Vaaben, hvormed det tilføjede Modstanderen følelig Skade. Det var *Spærringen af Øresund*. Freden havde ikke været brudt ret længe, før de nederlandske Byer talte om, at deres Handel truedes med Undergang paa Grund af Sundets Lukning, og at hele Landets Forsyning med Korn og Skibsbygningsartikler var i høj Grad besværliggjort. Derfor voksede Freds-

Digitized by Google

stemningen sig her hurtigt saa stærk, at den kunde paavirke Kejseren, der nu havde mere end nok af andre Ting at tænke paa, til at han kunde skænke de danske Interesser nogen særlig Opmærksomhed. Knap et Aar efter det formelle Fredsbrud blev *Freden* sluttet (*Speier* Maj 1544). Christian II forpligtede sig til at trække sig ud af den europæiske Politik paa Kejserens Modstanderes Side, mens Kejseren paa sin Side lod Christian II's og hans Slægts Fordringer falde, for saa vidt han lovede ikke med Krig at støtte Pfalzgreven i hans Krav; han vilde kun medvirke til en mindelig Overenskomst mellem ham og Kongen. Dermed var reelt Christian III's Ret til Danmarks Trone anerkendt.

Helt Ro om Christian II's Forhold kom der ikke i de nærmest følgende Aar. Stadig løb der Rygter om pfalziske „Praktikker" mod Danmark; snart var det England, snart Frankrig, snart tyske Fyrster, Pfalzgreven skulde bruge i sine Anslag mod Danmark. Det hele, der opnaaedes ved alt dette, var lidt Opskræmthed i Danmark, hvad der saa igen bevirkede, at de Lempelser i den fangne Konges Kaar, som Speierfreden havde givet Løfter om, ikke foreløbig blev ført ud i Livet. Baade Christian III's Medfølelse med Fætterens Skæbne og Ønske om endelig at faa de til ham knyttede Spørgsmaal bragt ud af Verden bevirkede, at der stadig fra Kongens Side blev arbejdet paa et *Forlig med Christian II.* Denne personlig voldte det ikke store Vanskeligheder at komme til Rette med; han var rede til at give Afkald paa enhver Arveret til Rigerne og Hertugdømmerne og stillede kun de Betingelser, at der udbetaltes hans Døtre en sømmelig Medgift, og at han selv fik større Bevægelsesfrihed; Døtrene skulde dog godkende Forliget. Juli 1546 var det bragt i Stand, men Pfalz og Lothringen nægtede at godkende det — trods indtrængende Opfordringer fra Christian II. Da de følgende Aar ikke bragte Parterne nærmere til hinanden, besluttede Christian III at sætte Forligets Bestemmelser m. H. t. Christian II selv i Kraft. I Februar 1549 kom han paa *fri Fod* og fik Bolig paa *Kalundborg,* hvor Slottets og Lenets Indtægter var stillet til hans Raadighed. Mellem Slægten og Danmark naaedes der aldrig en Ordning.

I Aarene efter 1544 søgte Christian III at bevare den opnaaede Fred. Den Opfordring til Indblanding i de tyske Forhold, som Schmalkaldener-Forbundets Krig med Kejseren betød, benyttede han ikke; han nøjedes, som kort forinden Forbundet havde gjort det, med Mæglerens Rolle. Det er blevet hævdet, at en mere vidt skuende og efter større Synspunkter ledet Politik vel her havde grebet til, men samtidig er det blevet indrømmet, at „det er mere end tvivlsomt, om Christian III's Personlighed og den Magt, der stod til hans Raadighed, havde været i Stand til i den schmalkaldiske Krig at hidføre et lignende Omslag, som

Digitized by Google

i det følgende Aarhundrede Gustav Adolfs og hans Svenskeres Indgriben gjorde det." Rivninger, der bortset fra Spørgsmaalet om Gotland, som stadig var uløst, hidrørte fra betydningsløse Uoverensstemmelser, holdt fortsat et vist Modsætningsforhold mellem Danmark og Sverige i Live, men politiske Følger fik dette først i Frederik II's Tid.

4. Frederik II. Ditmarskerfejden og Syvaarskrigen. Udenrigspolitikken indtil 1588.

I Frederik II fik Danmark en Konge af en helt anden Støbning end Christian III. Mens Faderen var opvokset uden for Riget og præget af Livet i sine tyske Omgivelser, kom Udlandet næsten ingen Rolle til at spille for Sønnens Udvikling. Tyske Slægtninge havde ønsket at overtage hans *Opdragelse*, men Rigsraadet havde bestemt modsat sig dette og ønsket den vordende Konge opdraget i Danmark selv. Det var først umiddelbart før sin Tronbestigelse, at Frederik II havde opholdt sig et halvt Aars Tid i Tyskland, og selv om hans muntre Ungdommelighed skaffede ham mange Venner her, kom dette Ophold dog ikke til at øve nogen afgørende Indflydelse paa ham. Mens der stadig kan tvivles om Christian III's Forhold til det danske Sprog, er der ikke nogen Tvivl om, at Frederik II var dette fuldt ud mægtig, og selv om det tyske Sprog ikke fortrængtes fra Hoffets Kredse i hans Kongetid, fik det dog en mere tilbagetrædende Stilling. Straks efter sin Tronbestigelse afskediger han Christian III's tyske Hofprædikant og tager en dansk Prædikant i Stedet. Som Rentemesteren Joachim Beck skriver til Statholderen i København, Mogens Gyldenstjerne: „De tyske Prædikanter er forløvede, og min Herre har taget en dansk Hofprædikant, som er en ret fin, lærd Prædikant. Derfor har I ikke behov at lade Mester Henrik (Christian III's Hofprædikant) staa længere der og svatse".

Men ogsaa paa andre Omraader var der store Modsætninger mellem Christian III og hans Søn. Frederik II's Opdragelse fandt Sted paa *Koldinghus* under Vejledning af Moderen, som han især synes at have taget Arv efter, men delvis efter en Plan, som Wolfgang v. Utenhof har udkastet. Kundskaber erhvervede han sig ikke mange af, hvad bl. a. hans skriftlige Efterladenskaber er et Vidnesbyrd om, men til Gengæld lykkedes det ham til en vis Grad at naa et andet af de Maal, Utenhof havde stillet for hans Opdragelse, — at han skulde være „en Mand og ikke en Munk i en Celle". Det var under hans Ophold paa *Malmøhus* (fra 1554), Folket først lærte ham nærmere at kende, og hvad man hørte, stillede Livet ved den unge Fyrstes Hof i en grel Modsætning til Livet i Christian III's Kreds, præget som det var af tung

Digitized by Google

Alvor. Rygtet vidste snart at fortælle om de vilde Drikkelag, hvis Umaadelighed kunde faa selv en drikkevant Tid som det 16. Aarh. til at spile Øjnene op.

Det var dog ikke ad denne Vej, der i Christian III's sidste Aar udviklede sig et Modsætningsforhold mellem Fader og Søn. Dette skyldtes, at Forældrene stillede sig i Vejen for de Planer, Kronprinsen havde om at gøre *Anna Hardenberg* til sin Hustru. Anna Hardenberg var en ung Adelsdame, Datter af en fynsk Herremand; Frederik II havde gjort hendes Bekendtskab under sit Ophold paa Malmøhus; hans Kærlighed til hende var af saa dyb og varig Art, at han modsatte sig alle Forældrenes Planer om at skaffe ham en Dronning fra et af Europas Fyrstehoffer. Saa stærk var Modsætningen til Forældrene, at der, da Christian III laa paa sit Dødsleje paa Koldinghus, gentagne Gange maatte gaa Bud efter Sønnen, før han endelig flere Dage efter Faderens Død indfandt sig. Aarsagen til denne Hensynsløshed fra Frederik II's Side har sandsynligvis været hans Harme over de Forsøg, der samtidig blev gjort paa at gifte Anna Hardenberg, der paa det Tidspunkt var optaget blandt Dronningens Jomfruer, bort til en anden. Det synes, som om det er hendes egen Vægring, der har hindret Frederik II i at gøre hende til Danmarks Dronning. I mange Aar levede Kongen ugift, og der er ikke nogen Tvivl om, at det var Hensynet til Anna Hardenberg, der bevirkede dette. Enkedronningens mangfoldige

Frederik II.
Stik af Lorichs efter Karl Madsen:
»Kunstens Historie i Danmark.«

Digitized by Google

Ægteskabsplaner var han i Virkeligheden udenfor, selv om han indlod sig i en Række Forhandlinger med forskellige Fyrstehuse desangaaende. Endelig trolovede han sig 37 Aar gammel med den 15-aarige *Sofie af Mecklenburg*, Datter af Christian III's Søster. Et halvt Aars Tid efter ægtede Anna Hardenberg en dansk Adelsmand. Der er af en tysk Historiker blevet udtalt den Formodning, at der har bestaaet et hemmeligt Ægteskab mellem Kongen og Anna Hardenberg. Det er vel næppe rigtigt; men at Kongen har haft svært ved at bryde sin Forbindelse med hende, foreligger der et Vidnesbyrd om i Anna Hardenbergs Brev til Birgitte Gjø kort efter Kongens Trolovelse, hvori hun beretter, at der har bestaaet Baand og Forpligtelser mellem dem, som Kongen nu har Samvittighedsnag over at have krænket ved sin Trolovelse. Ægteskabet med Sofie af Mecklenburg blev imidlertid saare lykkeligt.

Dronning Dorotea.
Maleri paa Frederiksborg.

Frederik II's *Karakter* var en saadan, at hans Regeringsførelse maatte skille sig stærkt fra Faderens. Mens Christian III havde været vanskelig at drive frem til energisk Handlen, — „en ægte nordisk Natur, der langsomt sættes i Bevægelse" —, var Sønnen impulsiv og hurtig til Handling; uden mange Overvejelser kastede han sig ud i Foretagender, hvis Rækkevidde han slet ikke kunde overse. Men medens Faderen, naar han endelig greb til, fast og vedholdende styrede mod sit Maal, slappedes Frederik II's Energi hurtigt, og andre maatte føre videre, hvad han havde begyndt. Frederik II kunde handle helt selvstændigt paa Trods af sine Raadgiveres Anskuelser, og han blev dog i højere Grad end Faderen afhængig just af dem.

Det lykkedes Adelen at vinde visse Fordele over for den unge

Digitized by Google

Konge, da *Haandfæstningen* skulde affattes. Da Kongen ingen Arvinger havde, bortfaldt den Bestemmelse, at Slotslovene skal holdes til hans Søns Haand før til Rigsraadets. Kongen skal („efterdi at det højeste Regimente udi Riget hænger mest paa Kongens Person, hvilket Regimente Kongen alene ikke føre kan") have en *Hofmester* (Embedet havde staaet ubesat siden 1552, en *Kansler* og en *Marsk*, alle af dansk Adel; for dem

Anna Hardenberg (som Enke)
og hendes Mand Oluf Mouritsen Krognos.
To sammenklistrede Malerier fra 1577
paa Frederiksborg.

skal enhver der føler sig krænket af Kongen, kunne beklage sig og lade Kongen formane til at opgive sin Hensigt. Vil Kongen ikke lade sig sige („hvilket Vi dog for Os vel gøre ville"), skal han ansætte en Domsdag og staa til Rette for Rigsraadet og udvalgte Adelige. 1536-Recessens Bestemmelse om Adelens Ret til Sildefiskeri og til Køb og Salg af saa mange Stude, som den kan holde paa sit eget og sine Folks Foder, optages i Haandfæstningen, og Adelen faar Frihed til „at købe og sælge med udenlandske Købmænd, som hertil været haver". Modsat lovfæstes nu den gældende Sædvane, at Adelen til Køb eller Pantning af frit Bondegods skal søge Kongens Samtykke. Som en Indrømmelse fra Kongens Side maa det endelig betragtes, at Bestemmelsen fra Christian III's Haandfæstning om, at Ventebreve paa Len skal være ugyldige, udelades, men som Forholdene inden for Lensvæsnet nu artede

Digitized by Google

sig, havde denne Bestemmelse ikke stor praktisk Betydning. Til Gengæld bortfalder ogsaa den Artikel fra 1536, der fritog Adelen for Krigstjeneste udenlands, „uden Vi personligen nogetsteds drager uden Riget".

Det blev *udenrigske Forhold*, der i Frederik II's første Regeringsaar stærkest lagde Beslag paa hans Virkekraft. Allerede inden Haandfæstningen var udarbejdet, havde han maattet kalde Adelen til Vaaben til et krigersk Foretagende.

Et Par Maaneder efter sin Tronbestigelse modtog Frederik II fra Statholderen i Hertugdømmerne, *Henrik Rantzau*, Meddelelse om, at Hertug *Adolf* havde samlet store Troppemasser i Holsten og øjensynlig vilde angribe *Ditmarsken*, „da der i Nederlandene er Fred, og der her og uden for Landet ellers ingen store Troppesamlinger findes." Kongen begyndte straks at ruste, og dermed var Hertug Adolfs Planer om alene at underlægge sig Ditmarsken forpurrede. D. 29. April 1559 sluttedes i Nortorf „Foreningen angaaende Ditmarskerkrigen" mellem Frederik II og hans Farbrødre. Krigsomkostningerne skulde være fælles, og Sejrsbyttet deles ligeligt mellem de tre Parter.

Ditmarskerne havde under Aarhundreders Omskiftelser bevaret deres gamle *Bondefrihed*. Landet styredes af et Raad paa 48 Mand, Repræsentanter for de enkelte Sogne. Over sig erkendte de næppe nogen anden Herre end den fjerne Kejser. En vis formel Overhøjhed tilkendte de Ærkebispen af Bremen, men dette var nærmest et Modtræk mod Holstenernes Fordringer. I 1474 var Landet tillige med Grevskaberne Holsten og Stormarn af den tyske Kejser blevet henlagt under det nyoprettede Hertugdømme Holsten. Forgæves havde dog Kong Hans og Hertug Frederik 1500 søgt at gøre deres Rettigheder gældende. Bønderne sad stadig lige uafhængige. Men de holstenske Hertuger maatte naturligt stræbe efter at gøre deres Herredømme over Landet til en Virkelighed. For en Krigernatur som Hertug Adolf maatte Undertvingelsen af dette fri Bondefolk være en fristende Opgave. Han lignede ikke sine fredselskende Brødre Christian III og Hans. Krigens Eventyr var hans Liv og Lyst. Han havde kæmpet under Carl V mod Franskmændene og skønt Protestant deltaget i den schmalkaldiske Krig paa Kejserens Side. Senere hjalp han Hertugen af Alba med Tropper under Spaniens Kamp mod Nederlænderne.

Medvirkende til, at Hertug Adolf opgav sine Planer om selvstændigt at føre Slaget mod Ditmarskerne, havde det været, at *Johan Rantzau* havde afvist enhver Medvirken, medmindre ogsaa i alt Fald Kongen tog Del i Toget. — Den snart 70-aarige Feltherre overtog nu Ledelsen af Felttoget. Hurtigt var Forberedelserne tilendebragt. I Slutningen af Maj var en Hær paa omtrent 20,000 Mand samlet; dens Tyngdepunkt

Digitized by Google

udgjorde Landsknægtene, vel i et Antal paa ca. 16,000. Rytteriets største Halvdel bestod af det slesvigholstenske Ridderskab og den danske Hoffane. Ditmarskerbønderne havde pure afvist Fyrsternes Fordring om Underkastelse. Den Hær, de kunde stille paa Benene, var kun ringe i Forhold til Modstandernes; man regner, at de havde ca. 6000 Mand under Vaaben. Men det synes, som der har været nogen Op-

Meldorfs Erobring.
Samtidigt Stik af Kaspar Ens.

løsning i dens Rækker, Mangel paa Disciplin og fast Ledelse. Endog blandt de 48 skal der have været dem, der spillede under Dække med Fjenden og udvirkede, at man ikke samlede Hæren paa eet Sted, men delte den. Dertil kom, at Ditmarskernes Efterretningstjeneste ganske svigtede og derved skaffede Fjenden store Fordele.

Det var Johan Rantzaus Plan at splitte Ditmarskernes Modstand ved at afskære Forbindelsen mellem Landets nordlige og sydlige Del. Skinangreb mod Nord og Syd afledede Opmærksomheden fra Hovedhærens Opmarch, og allerede d. 2. Juni kunde denne omringe og erobre det centralt beliggende *Meldorf;* dermed var Syd og Nord uden Forbindelse med hinanden, og nu kunde Kræfterne koncentreres om det svage Sydditmarskens Undertvingelse. Saa splittet var Ditmarsken nu, at denne kunde fuldføres, uden at Ditmarskerne i Norden anede noget om det. Fjorten Dage senere stod det afgørende Slag ved *Heide,* en By i den nordlige Del, hvor Ditmarskerne havde samlet deres Hoved-

Digitized by Google

styrke. Det lykkedes Johan Rantzau at bibringe Bønderne den Tro, at Angrebet paa Norden vilde finde Sted ad de samme Veje som for to Menneskealdre siden, saa at de samlede deres Styrke ved Hemmingstedt. Ved en omgaaende Bevægelse trængte nu Johan Rantzaus Tropper frem mod Heide, hvor man først anede deres Komme, da de kunde ses fra Byen, og Ditmarskerne maatte føre deres Forsvar under ugunstige Forhold. Bønderne kæmpede, som deres Modstandere vidner, „ikke Mennesker, men Djævle lig i Styrke", og selv om Sejren blev Johan Rantzaus, var den ikke naaet uden betydelige Ofre. Baade den danske og den holstenske Adel havde lidt overmaade følelige Tab; blandt de faldne var *Marquard Rønnow*, den sidste Ætling af den berømte Slægt. Men Ditmarskernes Modstand var brudt; ca. 3000 Bønders Liv skal Kampen ved Heide have kostet.

Man havde ventet, at Bønderne vilde have ført Krigen videre, og det vakte megen Forbavselse, da allerede Dagen efter Heide-Kampen to Præster kom til Fyrsternes Lejr og bad om at faa *Underhandling om Fred* indledet. Der havde — ikke mindst blandt den holstenske Adel — været Ønske om at hærge Landet til Bunds og udrydde disse genstridige Bønder, men en mildere Fremgangsmaade blev valgt. I Stedet for en Overgivelse paa Naade og Unaade fik Ditmarskerne Adgang til en Underhandling, hvorved *Underkastelsesbetingelserne* fastsattes. Selv om disse blev strenge nok — Anerkendelse af Fyrsternes Højhedsret og Undersaatsed til dem, Erstatning af Krigsomkostningerne (oprindelig forlangtes der 600,000 Gylden, men ved den endelige Fred nedsattes Summen til 300,000), Udlevering af alle Vaaben (selv Brødknivene skulde brydes i Stykker), Ophævelsen af de 48's Regering og retslige Myndighed —, saa fik de dog Lov til at beholde vidtgaaende kommunalt Selvstyre og et selvstændigt Retsvæsen. Blandt det udleverede Krigsbytte fra Felttoget 1500 var ogsaa en gammel *Danebrogsfane*, som man mente var de sidste Rester af det Banner, der i 1219 blev skænket den danske Konge. „Det var næsten ødelagt af Fugtighed og Ælde" — ifølge Traditionen i den Rantzau'ske Slægt — og blev nu flyttet fra Meldorf til Slesvigs Domkirke, hvor de sidste Rester af det gik til Grunde omkring 1660.

D. 20. Juni forsamledes alle Ditmarskere, saa mange der var blevet tilovers efter Krigen, — efter en samtidig Beretning var der af vaabenføre Folk næppe 4000 tilbage—, paa Marskranden Vest for Heide og svor knælende og med blottet Hoved at være kgl. Majestæt og Hertugerne *tro* og *hulde*. Landet deltes paa den Maade, at den *sydlige* Del med Meldorf tilfaldt *Kongen*, *Midten* med Heide Hertug *Hans* og den *nordlige* Del med Linden Hertug *Adolf*. Først efter Hertug Hans' Død foretoges Inddelingen i to Omraader, Syd- og Nord-Ditmarsken, som

Digitized by Google

tilfaldt henholdsvis Kong Frederik og Hertug Adolf. „Det gik Ditmarskerne 1560, som det gik Slesvigholstenerne 1867; et Overmaal af økonomisk Velvære lod hurtigt den vældige Frihedssans gro til i dovent Fedt".

Der ventede Sejrherrerne en Del Vanskeligheder med deres egne Folk. Man havde givet Landsknægtene Løfte om rigt Bytte og havde dermed paa et bestemt Tidspunkt af Felttoget bragt den vaklende Disciplin paa Fode igen, og naar man havde sat saa megen Kraft ind paa en hurtig Gennemførelse af Felttoget, skyldtes dette i nogen Maade Vanskeligheden ved at holde Lejetropperne i Tømme. Men Freden nægtede dem den Frihed, de mente at have Ret til. Utilfredsheden blev saa stærkt, at det en Tid saa ud til, at Fyrsterne maatte vende Vaabnene mod deres egne Krigsfolk, og man tilbagegav Ditmarskerne et Antal Spyd, for at de kunde værge sig mod de plyndrende Knægte. Efterhaanden lykkedes det dog at faa Tropperne trukket tilbage og Lov og Orden hævdet.

Imidlertid var der østpaa Begivenheder under Udvikling, der i høj Grad skulde paavirke Danmarks Stilling i de følgende Aar. Med Reformationen var *den livlandske Ordensstat*, der under en Stormesters Ledelse bestod af en Række ret selvstændige gejstlige Stater, kommet i Opløsning. Hver lille Stat førte sin egen selvstændige Politik. Samtidig var der paa Ruslands Trone — med *Ivan IV Vassiljevitsch* — kommet en Fyrste, der med Kraft vilde arbejde paa at skaffe sit Rige Forbindelse med Østersøen og dermed med Vestens Civilisation. I Aaret 1558 faldt han med en Hær paa 70,000 Mand over Livland, der splittet og opløst var helt ude af Stand til at værge sig mod Angrebet. Russerne satte sig i Besiddelse af *Narva* og havde dermed naaet at erobre den attraaede Østersøhavn.

Skønt Ordensstaten hørte under det tyske Rige, var det ikke hertil, man fra Livland søgte om Hjælp. I de følgende Aar tyede man i sin Rædsel for Russerne til Nabomagterne, Polen, Sverige og Danmark om Støtte, men i første Række til Danmark. Fra den Tid, Estland var under dansk Herredømme, var der Baand mellem Danmark og Østersølandene. Lige til denne Tid levede den Forestilling i Danmark, at Kongen af Danmark trods Afstaaelsen af Estland 1346 havde bevaret Højhedsretten over Landet. Saa sent som 1557 udtalte Rigsraadet, at „Hertugdømmet Estonien hører under Kongeriget Danmark". Støttet til den Opfattelse, der dog stærkt blev bestridt fra Ordensmestrenes Side, havde Danmark atter og atter følt sig beføjet til at blande sig i Ordensstaternes Forhold, oftest dog foranlediget ved Opfordring fra Landet selv. *Anmodningen om Hjælp* gik da i 1558 først til Danmark.

Digitized by Google

For Christian III's Natur laa det fjernt at indlade sig paa Foretagender, hvis Rækkevidde ikke lod sig overskue, og i hans Omgivelser gjorde der sig stærkt afvigende Meninger gældende mellem hans danske og hans tyske Raadgivere. De første under *Johan Friis'* Ledelse ønskede en kraftig Indgriben, de sidste holdt igen, og det blev dem, Kongen fulgte. Den Hjælp, der fra dansk Side blev tilbudt, blev kun en Pengehjælp i nogle Maaneder, hvis det ikke lykkedes ved Mægling at bringe Fred i Stand med Russerne; til Gengæld skulde saa Danmarks Højhedsret over Estland anerkendes, og Provinserne *Harrien* og *Wirland* med Reval skulde direkte afstaas til Danmark. Men dette afviste Ordensmesteren, og da Mæglingen ikke førte til noget Resultat, betød det, at Ordensstaten nu vendte sig andetsteds hen og søgte Hjælpen hos Polen.

Men Forsøgene paa at drage Danmark ind i Begivenhederne var dermed ikke ophørt. Mens Frederik II var i Ditmarsken, indtraf en Udsending fra Bispen af *Øsel* med Tilbud om at afstaa Stiftet Øsel til Danmark. I Efteraaret sluttedes en Traktat, hvorved Kongen fik Udnævnelsesret og Præsentationsret over Stiftet Øsel og Landskabet *Wieck*, og det bestemtes, at den nuværende Indehaver af Stiftet skulde træde tilbage, naar Kongen ønskede det, og overgive det til Kongens Broder Hertug *Magnus*. — Frederik II havde med Iver grebet denne Mulighed til at skaffe sig Magnus fra Haanden; han stod ellers over for den Pligt at afstaa ham en Del af den kongelige Part af Hertugdømmerne. Hertugen gav Afkald paa sin Arvepart under Forudsætning af, at Kongen gennemførte hans Valg til Biskop i Øsel eller et andet Stift. Ved Foraarstide 1560 afsejlede Hertug Magnus til Øsel, og Valget fuldbyrdedes.

Danmark kunde næppe have fundet en mindre egnet Mand til denne vanskelige Post end Hertug Magnus. Han var kun 19 Aar gl., men allerede mærket af Udskejelser, uden Klogskab og Vilje, helt i sine tilfældige Indskydelsers Vold. Det er blevet sagt, at „det var en af de ubesindigste og mindst overlagte Handlinger, som Danmarks Historie kan opvise." Der var ikke fra Danmarks Side nogen Vilje til en alvorlig Indsats; man greb kun Chancen, der bød sig, til at blive en for Kongens Interesser besværlig Mand kvit.

Kun godt et halvt Aar kunde Magnus klare Forholdene paa Øsel. Han indblandede sig i Begivenhederne paa Fastlandet, lagde sig ud med Ordensmesteren, fik sine Fastlandsbesiddelser plyndret af Russerne og maatte saa, tvunget af Pengevanskeligheder, vende hjem til Danmark. Mens Magnus var i Danmark, meldte en ny Magt, Sverige, sig som Interessent i Ordensstatens Efterladenskaber. Gustav Vasa var død 1560, og *Erik XIV* greb gerne Lejligheden til en Udvidelse af

Digitized by Google

Sveriges Magt ved den finske Bugt. Han kom i Besiddelse af Reval, hyldedes som Herre af Stænderne i Harrien og Wirland og fratog Hertug Magnus nogle af hans Fastlandsbesiddelser. Sveriges Indgriben strammede Danmark op til større Aktivitet. Magnus blev sendt tilbage til sine Besiddelser, men uden nogen selvstændig Myndighed; det var *Statholderen Diderik Behr* og de danske Adelsmænd *Christoffer Valkendorf* og Admiralen *Vincens Lunge*, hvem den reelle Magt var betroet. Opgaven var nu kun at holde Hertugens Besiddelser uden for Stridighederne og at skaffe Zarens Anerkendelse af Danmarks Fordringer paa Fastlandet. Det lykkedes Danmark at opnaa et *Fredsforbund med Zaren* 1562, hvorved der aabnedes Hertug Magnus Udsigt til Dele af Estland, hvis det lykkedes at frarive Sverige dette Landskab.

Det var Erik XIV, der ved sin aggressive Politik førte Danmark sammen med Rusland, og i det hele var Stemningen meget forbitret mod Sverige, hvis Ønske om ogsaa at være Parthaver i Byttet kom de andre Magter meget paa tværs. For at ødelægge den begyndende Sejlads paa Narva og tvinge Handelen tilbage til Reval forbød Erik XIV 1562 al Handel paa denne By, og han lod sin Flaade opbringe alle Handelsskibe — danske, nederlandske, engelske og lübske —, der søgte den ny Vej. — Dette æggede yderligere Stemningen mod Sverige og fik videregående Følger gennem den Indflydelse, det kom til at øve paa de forskellige Magters Holdning, da Forholdet mellem Danmark og Sverige i de følgende Maaneder udviklede sig til Krise.

I Christian III's sidste Regeringsaar var *Forholdet til Sverige* ikke blevet bedre trods Brømsebroforliget; Gustav Vasas Mistillid til de Danske „den illfundiga och illistiga Jutehopen" var ikke svækket, og nu kom ny saglig Uenighed til. I Livland var danske og svenske Interesser hinanden modsatte. Dertil kom, at Christian III i 1550'erne havde optaget *de tre Kroner*, Sveriges Mærke, i sit Vaaben, i Segl og Mønt. Dette kunde af Svenskerne udlægges som et Forsøg paa fra dansk Side at rejse Fordringen paa Sveriges Rige igen. Og det blev opfattet saadan og vakte megen Harme; Hertug *Johan*, en af Gustav Vasas Sønner, lod sin Vrede i den Grad løbe af med sig, at han lod borthugge de tre Kroner fra et dansk Fartøj.

Saa længe de gamle Konger levede, rummede alt dette dog ingen alvorlig Fare for Freden. Anderledes blev det, da Erik XIV og Frederik II blev Rigernes Herskere. Begge var de lystne efter Krigsberømmelse, ubesindige og egenraadige; de livlandske Forhold var mere tilspidsede, de samme Landskaber var Genstand for de to Rigers Attraa, og Sveriges Standsning af Narvahandelen ramte dansk Handel følelig. Dog synes for Datiden *Vaabenmærkestriden* at have betydet

Digitized by Google

mere end dette. Frederik II fortsatte med at føre de tre Kroner, Erik optog som Protest Danmarks og Norges Vaaben i sit. Ganske vist var Rigerne forenede gennem Forbundstraktaten af 1541, der var afsluttet for 50 Aar, men Erik syntes ikke at tage Hensyn hertil og optog straks efter sin Tronbestigelse Forhandlinger om dens Fornyelse med visse Ændringer og for et kortere Aaremaal. Forhandlingerne førtes i Virkeligheden paa Skrømt. Paa begge Sider var man beredt paa Krig, fordi man ønskede det saadan .

En dramatisk Episode ved den Tid, da Afgørelsen om Krig eller Fred skulde træffes, bidrog endvidere til at ophidse Stemningen mellem de to Folk. Danske Udsendinge var i Januar 1563 sendt til Stockholm for at kræve en bestemt Erklæring i Vaabenmærkesagen. I nogle Uger ventede man i Danmark forgæves paa Efterretning fra de udsendte, og da man befrygtede, at de var fængslet, gav Frederik II den 15. Februar Ordre til at tilbageholde *et svensk Gesandtskab*, der paa Gennemrejse til Hessen nylig var indtruffet i København, indtil man fik Underretning om de danske Udsendinges Skæbne. Dette var et Brud paa den internationale Sædvaneret. Da de svenske Gesandter efter en forgæves Henvendelse til Kongen vilde forlade Byen, blev de tvunget tilbage af Vagten, og skønt det danske Gesandtskab i Begyndelsen af Marts vendte uskadt hjem, blev Svenskerne stadig holdt tilbage, og deres Fangenskab varede endnu i Aarevis. Kong Frederiks Handlemaade kan kun forklares ved, at han paa dette Tidspunkt havde besluttet sig til Krig.

Uden Krigserklæring aabnedes Fjendtlighederne. Den danske og den svenske Flaade mødtes ved *Bornholm* Pinsedag d. 30. Maj, og Kampen begyndte. Fra hvilken Side det første Skud blev løsnet, ved man ikke; ingen af Parterne ønskede at tage Ansvaret. Resultatet blev imidlertid, at de Danske mistede tre Skibe og 600 Mand, der som Fanger førtes til Stockholm. Endnu gik der dog to Maaneder, inden Danmark erklærede Sverige Krig. Frederik II havde maattet kæmpe med stærk Modstand i Rigsraadet, før det gav Krigspolitikken sin Tilslutning.

Det kan synes, som var denne Krig, der skulde blive langvarig og blodig, fremkaldt ved ret ubetydelige Uoverensstemmelser. Men disse Overfladespørgsmaal har sikkert kun udløst mere dybtliggende Modsætninger, som næppe havde kunnet finde en Løsning uden ved Sværdets Hjælp. Man har fra *svensk* Side prøvet at se Forholdene saaledes: Den Frihed og Selvstændighed, den svenske Stat havde naaet under Gustav Vasas Førerskab, var ikke gennemført fuldt ud, idet Rigets Grænseforhold „var af en saa ulykkelig Beskaffenhed, at de rummede en stadig Trusel mod Selvstændigheden og stillede snævre Skran-

Digitized by Google

ker for hver kraftig Udvikling og fri Forbindelse udadtil". Truslen udgik fra Danmark, der „indkredsede" Sverige fra alle Kanter. Den skandinaviske Halvøs Sydkyst var i Danmarks Hænder, og det evnede herigennem „at øve en følelig økonomisk Indflydelse over de svenske Grænselandskaber". I Herredømmet over Gotland ejede Danmark et stærkt Middel til at indskrænke Sveriges Bevægelsesfrihed paa Østersøen, der var af saa overordentlig stor Betydning for Rigets Tilførsler. Sverige var i den Henseende væsentlig henvist til Forbindelse med Hansebyerne, idet det, naar det vilde gøre sig uafhængigt af Øresund, kun havde Forbindelse vestpaa over den lille Landstrimmel, hvormed det ved Götaelvens Munding naaede ud til Kattegat, og hvor dansk og norsk Landomraade næppe var mere end en Dagsmarch skilt fra hinanden. Mod Nord besad den dansk-norske Stat Jämtland hinsides Kjølen og skød dermed sine Besiddelser frem mod den botniske Bugt, saa Afstanden fra denne paa det smalleste Sted ikke var mere end 55 km. Der var her en Mulighed for Danmark for at afskære Sverige ikke alene fra dets nordlige Landskaber, men ogsaa fra Landforbindelsen med Finland. „Et sejrrigt Fremstød fra dansk-norsk Side vilde let kunne medføre, at hele den nordlige Del af den skandinaviske Halvø overførtes fra svensk til dansk-norsk Statsliv."

Denne Danmarks i de naturlige Forhold givne Overlegenhed og Sveriges udsatte Stilling har været følt paa begge Sider. Der laa i dette for Danmark en Opfordring til en Fornyelse af Unionstidens Politik, og for Sverige maatte Selvstændighedskampen føles uigennemført, saa længe denne Afhængighed ikke var brudt. Begivenhederne i Livland faar i dette Lys adskilligt større Betydning. Hvis det lykkedes Danmark at vinde fast Fodfæste her, vilde det betyde en yderligere Udbygning af dansk Østersøherredømme, og Sveriges Forbindelse med Østersøkystens tyske Byer, der var saa nødvendig for dets økonomiske Liv, vilde endnu stærkere være truet. Paa denne Baggrund bliver Syvaarskrigen ikke et tilfældigt Udslag af et Par eventyrlystne Kongers Luner, men en *Fortsættelse af Unionstidens Kampe*, som nødvendig maatte komme, ikke mindst fordi Betydningen af Forbindelsen med Omverdenen øgedes gennem Aarhundredets økonomiske Udvikling.

Adskillige af Syvaarskrigens Begivenheder vil man bedre forstaa, naar man opfatter den som Sveriges Forsøg paa at bryde *den danske Indkredsning* og som Danmarks Forsøg paa gennem yderligere Gennemførelse af denne at naa Sveriges endelige Underkastelse. Med saa høje Maal gik man fra begge Sider i Striden. I Sverige drømte man om at løsrive Norge fra Danmark, og ogsaa Skaanes Erobring er nævnt som et Maal for Krigen. I en Forbundstraktat, som Danmark sluttede med Lübeck i Juni 1563, gav Frederik II Løfter for det Tilfælde, at

Digitized by Google

hele Sverige og Finland erobredes. At der fra Frederik II's Side arbejdedes med saa stort et Maal i Sigte, fremgaar ogsaa af de Forberedelser, han træffer til Krigen. Ikke blot sluttes der en Traktat med Lübeck, der sikrer Byens Deltagelse i Krigen, men der opnaas ogsaa et Forbund med Polen, der skaffer Danmark Støtte i Livland. Om-

Rytterkamp.
Efter Hamelmann: »Oldenburgisch Chronicon«.

fattende Hvervninger har skaffet Danmark en efter Tidens Forhold endog meget stor Hær, 24,000 Landsknægte og 4000 Ryttere, hvis Tyngdepunkt laa hos de hvervede Tyskere, hvad der bl. a. ogsaa gav sig Udtryk i, at Overanførselen betroedes til en tysk Condottiere, Grev *Günther* af Schwartzburg, Vilhelm af Oraniens Svoger. „Det var en dansk Hær uden Danskere".

Det blev Danmark, der tog Førerskabet straks. Erik XIV var i Sommeren 1563 bundet af Begivenhederne i *Finland*, hvor hans Broder Hertug Johan havde rejst Oprørsfanen. Forsvaret af Sverige var derigennem lammet, og det var under saare gunstige Vilkaar, Danmark kunde begynde Krigen. Hvad man naaede, stod ikke i Forhold hertil. Man satte Kræfterne ind paa en Opgave, der vel var af Betydning, men ingenlunde havde behøvet et Kraftopbud som det, Frederik II havde gjort. Et Angreb paa Sveriges Hovedstad, en Erobring af cen-

Digitized by Google

trale Landskaber, en Kamp paa Liv og Død med den svenske Hær, der snart maatte blive fri efter Hertug Johans Nederlag, skulde synes at have været naturlige Opgaver for en Hær af et Omfang som den danske, saa meget mere som det Maal, man stilede mod, var Sveriges Underkastelse. De kolossale Udgifter til den store Hær, der pr. Maaned kostede 1½ Gang saa meget som Rigets ordinære Fredsudgifter pr. Aar havde været, maatte gøre kraftig Handling til en Nødvendighed. Frederik II synes selv at have været klar over dette, men han kunde ikke sætte sin Vilje igennem over for de tyske Raadgivere, i hvis Hænder Hærens Førelse var lagt. De ønskede Hæren ført mod *Elfsborg*, den Fæstning, der skærmede den Landstrækning, Sverige besad ved Kattegats Kyst. Da Hæren først — efter en langvarig Fremmarch — laa foran Elfsborgs Mure, skulde der kun faa Dages Belejring til, førend Fæstningen overgav sig. Dermed var hele Skandinaviens Vestkyst i Danmarks Besiddelse. Elfsborg faldt den 4. Sept., og der kunde endnu være Tale om et Fremstød mod det indre Sverige, men igen stødte Kongen paa Modstand hos de tyske Lejetroppeførere. Under Henvisning til Hærens slette Tilstand fordrede de en Tilbagevenden til Skaane, og deres Vilje sejrede. Vi møder her straks ved Krigens Begyndelse et Træk, som idelig gentager sig under dens videre Forløb: Vanskeligheden ved Hærens Proviantering. *De Plyndringer* af fredelige Landskaber, som er karakteristiske for denne Krig, og som kan synes saa meningsløse, faar deres Betydning derigennem: De vanskeliggjorde Hærens nødvendige Forsyning med Levnedsmidler. Erik XIV kunde, mens hans Hær endnu laa i Finland, dog nok skaffe Folk til at plyndre og brænde i Halland, og herved forringede han dette Landskabs Betydning som Operationsbasis og Provianteringsomraade for den danske Hær baade nu under Fremstødet mod Elfsborg og senere under Indfald i Sverige, der naturligt fulgte de her udmundende Floddale.

Man havde fra dansk Side planlagt et Angreb fra Jämtland mod Sveriges svage Forbindelsesveje mod Nord ved den botniske Bugt, men det blev ikke gennemført. I Efteraarets Krigsførelse blev det Erik XIV, der tog Initiativet. Fremstød mod *Halmstad* i Halland, hvor Hæren fra Skaane greb ind og tilføjede Svenskerne et Nederlag (ved Mared), og mod Jämtland viste, hvor de svenske Interesser laa, men intetsteds opnaaedes der Resultater. Den svenske og danske Flaade plyndrede henholdsvis paa Gotland og Øland, men ogsaa paa Søen gik Aaret til Ende uden større Begivenheder. „Det er betegnende, at begge Parter under disse Søekspeditioner vender sig mod den andens vigtigste Ø i Østersøen. Det var som et Symbol paa, at Kampen, fra eet Synspunkt set, gjaldt Herredømmet over Østersøen."

Frederik II havde ved Tilbagekomsten fra Elfsborg skilt sig af med

Digitized by Google

Halvdelen af sin Hær. Den Indsats, Danmark formaar at gøre i de efterfølgende Aar, er betydelig ringere, og det bliver nu fra svensk Side, den største Aktivitet udfoldes. Det maatte naturligt blive Svenskernes Opgave dels igen at naa frem til Havet i Vest, dels at bryde Danmarks Herredømme paa Østersøen, saa Riget igen kunde faa de nødvendige Forsyninger sydfra. Aaret 1564 bringer da det af Franskmanden *Claude*

Slaget ved Mared og Søkamp ved Øland.
Samtidigt Stik.

Collart ledede svenske *Angreb paa det nordlige Norge*. Jämtland og Trøndelagen erobredes uden større Kampe og Collart søgte nu at naa videre frem langs Havet mod Bergen. Der er blevet talt om, at man ved dette Fremstød aner „verdenshistoriske Perspektiver". Lykkedes det at føre Angrebet igennem, og kunde man hævde det erobrede, havde Sverige sprængt sin Indespærring, og Begyndelsen var blevet gjort til at sprænge Norge bort fra Danmark.

Men Maalet naaedes ikke. Under Ledelse af Erik Rosenkrantz, der sad som Lensmand paa Bergenshus, kastedes Fjenden tilbage, Collart fangedes, og Svenskerne maatte vige tilbage hinsides Kjølen. Jämtland kunde dog holdes paa svensk Haand.

Et samtidigt Fremstød mod Kattegatkystens Fæstninger, især *Bohus*, var brudt sammen paa Grund af Levnedsmiddelmangel. Men heller ikke den danske Hær havde kunnet overvinde Vanskelighederne ved en Fremrykning fra Halland. Hele Aaret 1564 gik, bortset fra et

Digitized by Google

Par betydningsløse Togter, hen i Uvirksomhed for den danske Hærs Vedkommende. Brydninger mellem Befalingsmændene, disciplinære Vanskeligheder med Landsknægtene og økonomiske Besværligheder optog Tiden. Endelig forstod Frederik II, at en Forandring maatte finde Sted. I November 1564 fik Grev Günther sin Afsked, og samtidig „hjemforløvedes" en Del af de tyske Knægte. Danske Soldater skulde sættes i Stedet. Der var i Løbet af Aaret sket en Udskrivning af hver tiende vaabenfør Mand paa Landet, *Frans Brockenhuus* var blevet denne „Udbudshærs" Befalingsmand. Den øverste Ledelse fik den 90aarige Rigsmarsk *Otto Krumpen*, men det egentlige Førerskab betroedes den unge Holstener *Daniel Rantzau*, som fra Krigens Begyndelse havde ført et af de tyske Fodfolksregimenter og ene blandt de tyske Anførere havde vist Foretagsomhed og Mod.

Daniel Rantzau.
Samtidigt Stik.

Men det tog Tid, inden Daniel Rantzaus Dygtighed kunde udfolde sig. Endeløse Besværligheder med Lejetropperne, hærgende Sygdomme og Provianteringsvanskeligheder lammede hans Handlekraft. Hele Sommeren 1565 gik, uden at der fra nogen af Siderne blev taget energisk fat. Svenskerne naaede endog at erobre Varberg, og Danmarks Eneherredømme over Skandinaviens Vestkyst var dermed brudt. — I Kongens nærmeste Kreds intrigeredes der mod Daniel Rantzau, og der var allerede taget Beslutning om hans Afskedigelse, da der indløb Efterretning om hans lysende Bedrift ved *Axtorna*. Han havde ved Meddelelsen om, at en stor svensk Hær var under Fremrykning, afbrudt Belejringen af Varberg og med en i Tal underlegen Styrke i aaben Mark tilkæmpet sig en glimrende Sejr. Han havde forstaaet at vælge et for den danske Hær saare gunstigt Terræn; han havde indblæst sine medkæmpende en levende Vilje til Sejr, — en af hans samtidige beretter, at Daniel Rantzau før Slaget talte saadan til Folkene, at det vakte baade Graad og Glæde, og at aldrig nogen havde talt mandeligere og bedre —, og endelig havde hans Ledelse af Slaget været fortrinlig, blandt andet ved Troppernes ypperlige Sammenspil.

Digitized by Google

Men Sejren kunde ikke forfølges; Vinteren stod for Døren, og Lejetropperne voldte ny Vanskeligheder. Sejrens Betydning blev, at Haabet om en sejrrig Udgang af Krigen paa ny rejstes i Danmark, at Udlandet atter fik Tillid til de danske Vaaben, og ikke mindst betød den, at det nu blev Kongen og hans Kreds klart, hvilken Værdi Daniel Rantzaus Forbliven som Hærens øverste Leder havde. Men Aaret 1566 gik ogsaa hen uden større Foretagender. Daniel Rantzau plyndrede *Vestergötland* for at dække Kattegatfæstningerne mod fremtidige svenske Angreb. I det hele skæmmedes Landkrigsførelsen i disse Aar af de vilde *Hærgninger*, der ramte Grænseegnene; især syntes man fra svensk Side at være faret frem med Grumhed. Mest berygtet er Overfaldet paa *Bleking* i 1564, hvor der igen især staar Gru om Svenskernes Erobring af *Rönneby*. Erik har selv i et Brev skildret den Nedslagtning af de overvundne, som fandt Sted: „rødt som Blod farvedes Vandet i Elven, Fjenderne var saa rædde, at man kun havde ringe Besvær med dem; man stak i dem som i en Hob Vildsvin, ingen skaanedes, alle Mænd sloges ihjel, saa at mere end 2000 Mand i Staden kom af Dage foruden en Del Kvinder og Børn, som Finnerne ihjelslog." Landet hærgedes vidt og bredt, og da Erik, som han selv udtrykte det, hellere vilde have et Øde- end et Fjendeland til Nabo, havde han Planen om at deportere den tilbageblevne Del af Befolkningen til Sverige. Det er ikke med Urette, at der i Anledning af dette er blevet mindet om tilsvarende Begivenheder et Aarhundrede senere, som viden om har vakt den dybeste Harme: Ludvig XIV's Plyndring af Pfalz. Men Halland, Vestergötland, Dele af Skaane, Jämtland og det nordlige Norge har lidt paa samme Maade. Militært naaede man vel noget herigennem; Fjenden fik sværere ved at finde Operationsbasis og Provianteringsomraade; da Daniel Rantzau f. Eks. har hærget i Vestergötland, maa de svenske Angreb paa Kattegatfæstningerne af den Grund høre op. Men Plyndringslysten var øjensynlig i den Grad gaaet Hærledelse og Tropper i Blodet, at man ogsaa har Eksempler paa ganske formaalsløs Skænden og Brænden. Det gælder f. Eks. de svenske Indfald i det nordlige Norge, hvor disse Røvertogter endelig fik den ellers ligegyldige norske Befolkning, der ofte stod Svenskerne til Tjeneste, til at nære et dybt og ærligt Had til Fjenden.

Mens saaledes Stillingen til Lands ikke havde store Forandringer at opvise, skete der paa Søen mere afgørende Begivenheder. Gennem Danmarks *Herredømme over Øresund*, hvor intet Skib med Sverige som Maal blev sluppet igennem, og med den danske Flaade som Hersker paa Østersøen, saa at Forbindelsen med Hansebyerne var udelukket, kunde Sveriges Tilførsel af Varer udefra helt afbrydes. I visse Perioder af Krigen naaede Danmark, — saa vidt en effektiv Blokade kunde

Digitized by Google

gennemføres med Sejlskibe —, dette Maal. Og Følgen var da først og fremmest en stor Saltmangel, saa Kongen maatte rationere Saltbeholdningerne; følelig var ogsaa Mangelen paa Vin, saa man endog maatte skride til at blande Vand i Nadvervinen, hvad der for øvrigt vakte en større kirkelig Strid; Ærkebiskop Laurentius brændemærkede denne Fremgangsmaade som anstødelig og kættersk, mens den forsvaredes fra anden kirkelig Side. Af alvorligere Art var Mangelen paa Krigsmateriel, hvor Landet henvist til sig selv kunde komme til at staa over for store Vanskeligheder, og allerede 1564 maatte Kongen forhandle med Almuen om Udlevering af overflødige Kirkeklokker til Kanonstøbning. Men det var kun i visse Perioder af Krigen, at denne Afspærringe var effektiv. Det blev den svenske Flaades Opgave at bryde den. Søkampene i 1563 og 1564 bragte ingen Afgørelse. Der blev kæmpet tappert paa begge Sider, men større Sejre vandtes ikke af nogen af Parterne. Til Aaret 1565 havde Svenskerne bragt deres Flaade op paa et Tal, der gjorde den jævnstærk med den forenede dansk-lübske. I det Aar maatte Kampen faa en særlig Betydning. Danmark havde nemlig strammet *Blokaden;* da det havde vist sig, at adskillige Skibe, bestemt for Sverige, opgav andet Bestemmelsessted for at komme igennem, besluttede man sig til den kraftige Forholdsregel at spærre Øresund helt for enhver Trafik paa Østersøen. Lykkedes det Danmark at gennemføre dette, kunde det volde Sverige store Vanskeligheder. Heldet fulgte imidlertid Svenskerne. Stralsund Havn blokeredes af en mindre dansk-lübsk Flaade. Svenskerne jog den bort og gjorde det muligt for ikke mindre end 60 Handelsskibe at sejle til Sverige — et betegnende Vidnesbyrd om, hvad Herredømmet paa Østersøen betød. Nogle af de danske Skibe dreves ind paa pommersk Omraade. Fire Skibe sattes paa Grund, men fem reddede sig ind til Greifswald, hvor Admiralen for at undgaa, at de faldt i Svenskernes Hænder, gav dem i pommersk „Sekvester" —, hvad der var i Overensstemmelse med senere

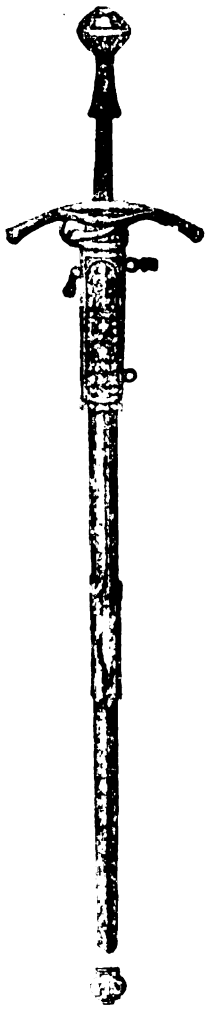

Herluf Trolles Sværd i Herlufsholm Kirke. Efter Henry Petersen: »Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe«.

Digitized by Google

Tiders Neutralitetsbestemmelser; ikke slet saa moderne er det, at man ikke internerede Besætningerne, men gav dem frit Rejsepas til Danmark.

Kort efter brød Danmarks Afspærringspolitik sammen. Det spærrede Øresund gav ingen Toldindtægter, og Danmark fattedes Penge; dette i Forbindelse med, at der fra Vestmagternes Side blev lagt stærkt Pres paa Danmark for at faa det til at hæve Forbudet, bevirkede, at Frederik II i Slutningen af Maj beordrede *Spærringen hævet*. 250 Skibe ladet med Salt og Humle kunde nu sejle videre til deres Bestemmelsessted, men ved Sundets Udløb løb de lige i Favnen paa den svenske Flaade, der dirigerede Skibene ad Sverige til.

Herluf Trolles Rustning i Herlufsholm Kirke. Efter Henry Petersen: »Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe«.

Af større Betydning var det, at den danske Flaade i denne Sommer ikke kunde hævde Stillingen i Østersøen. I Farvandet mellem Femern og Wismar kæmpede 27 danske Skibe mod 48 svenske og maatte vige —; i denne Kamp hentede *Herluf Trolle*, den danske Flaades Leder, sig sit Banesaar —, og senere paa Sommeren, da den danske Flaade ved Tilgang fra Kattegateskadren var øget til 38 Skibe, viste Svenskerne sig igen som de stærkeste i et Slag mellem Rügen og Bornholm, hvor den danske Flaades ny Chef, *Otto Rud*, blev fanget. Resultatet var, at Svenskerne dette Efteraar var Herrer paa Østersøen. Dette betød Sveriges fri Forbindelse med Hansebyerne og en væsentlig Bedring i den økonomiske Situation, som ellers saa saare truende ud. De følgende Aar ændrede ikke Stillingen paa Søen. Der udkæmpedes en Del ofte uafgjorte Kampe, men den danske Flaade syntes hjemsøgt af Uheld —, saaledes gik i en Storm ved Gotland, da Flaaden uforsigtigt var gaaet til Ankers lige inde under den klipperige Kyst, elleve danske og tre lübske Skibe tabt, og over 600 Mand druknede —, og den havde ikke evnet, trods dygtige Ledere som Herluf Trolle og Otto Rud, at gennemføre Afspærringen af Sverige fra Østersøsiden. Et nyt

Digitized by Google

Forsøg i 1566 paa at spærre Øresund førte kun til farlige Forviklinger med England og Nederlandene.

Med Aaret 1567 ændredes den militære Stilling helt. Mens det endnu ved Aarets Begyndelse er Svenskerne, der har Ledelsen, saa vidt det er deres Planer, der bestemmer, hvor i Rigerne der skal kæmpes, glider Offensiven i Aarets Løb over paa de Danskes Side. Utvivlsomt hænger dette sammen med, at Erik XIV's Sindssyge nu helt formørkede hans Sind, saa han i Maaneder var ganske ude af Stand til at lede og styre; men det skyldes tillige, at det nu langt om længe lykkes Danmark at blive Herre over sine finansielle Vanskeligheder gennem *Peder Okses* Overtagelse af Ledelsen af Rigets Finansvæsen. Langt ind i Aaret har Lejetropperne voldt Vanskeligheder, der endog en Tid synes at true Daniel Rantzaus Stilling, idet han i en bestemt Sag tog deres Parti over for Kongen og Peder Okse. Men Forstaaelsen mellem dem blev genoprettet, Lønningerne betalt, og Hæren genvandt sin Slagkraft.

Det blev dog langt ud paa Efteraaret, før *Daniel Rantzau* kunde begynde et tidligere planlagt *Indfald i Sverige.* Oprindelig synes han kun at have haft den ret begrænsede Opgave at trænge frem til *Vätterns* Sydspids, men under Fremrykningen gjorde han saadanne Erfaringer med Hensyn til Svenskernes Mangel paa Ledelse og Evne til Modstand, at ny Planer voksede ud af disse Oplevelser, saa det til sidst blev selve Hovedstadens Erobring og Sveriges totale Underkastelse, der foresvævede ham som Maalet. Gennem *Holaveden* — det skov- og klipperige Landskab Øst for Vättern — trængte han dybt ind i Østergötland, hærgede dets rige Landskaber, knuste overlegent, hvad Svenskerne søgte at rejse af Modstand, og stod nu rede til at gaa mod *Stockholm.* Men hans Styrker var for smaa; han havde, da han drog ud, haft ca. 2000 Ryttere og ca. 4000 Knægte, men Kampe og Sygdomme havde tyndet Rækkerne ud. Han havde derfor skikket Bud efter Undsætning hjemmefra, men denne Hjælp udeblev, og da samtidig Svenskerne arbejdede energisk paa at spærre ham Tilbagevejen, idet Vejene spærredes ved Forhugninger, Tropper samledes og Bønderne opbødes, maatte Daniel Rantzau efter længe forgæves at have ventet efter Hjælpens Komme foreløbig slippe alle videregaaende Planer og nu prøve at redde sig ud af det Net, Svenskerne søgte at fange ham i. Den 24. Januar brød han op fra Lejren i *Skänninge.* Han havde valgt den østlige Vej gennem Holaveden, men det viste sig allerede den første Dag, hvor uhyre svært fremkommelig den var. Om Eftermiddagen maatte man arbejde sig gennem fem Forhugninger, — til Gengæld havde man mod Forventning ingen Fjende modt. Regnvejr slog nu om i Frost, Hestene kunde næppe staa fast, og Soldaterne maatte selv spænde sig for Kanonerne.

Digitized by Google

Man var ved Nattens Frembrud naaet frem til Søen *Sommens* nordlige Del; foran laa Veje af endnu værre Beskaffenhed. Rantzau havde paa en Rekognosceringsfærd konstateret, at Infanteri og Rytteri nok kunde komme frem, men Artilleri og Tros ikke. Man havde haabet paa, at Sommen kunde bære, saa man her kunde vige bort fra Vejen og ud paa dens Isflade, men Marchen den Dag var begyndt med Meldingen om, at Søen ikke kunde bære. Nu frøs det igen, — men

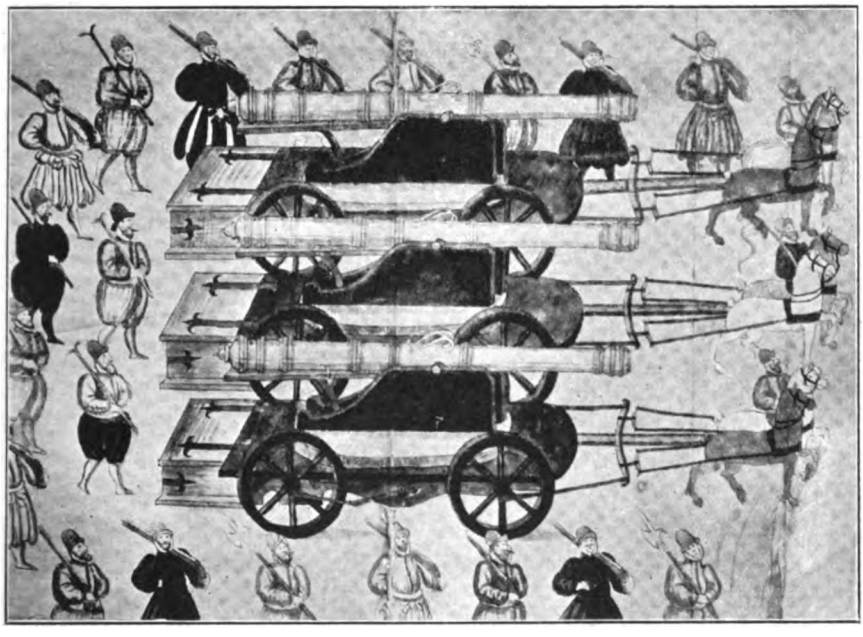

Artilleri og Fodfolk paa Marsch.
Samtidig Tegning i et Haandskrift paa Kgl. Bibliothek. (Thott 273. 2º.)

vilde Isen blive stærk nok? Situationen var kritisk. Det kunde blive skæbnesvangert at følge den Vej, man var slaaet ind paa, og at vende om for at naa den vestlige Holavedvej vilde være forbundet med lige saa stor Fare, da Tilbagetoget næppe ret mange Timer vilde være Fjenden ukendt, og man da maatte være forberedt paa et Tilbagetog under stadige Kampe. Det stod for den danske Hær, som kom Redningen her ved et Mirakkel. „Gud selv byggede om Natten en skøn herlig Bro," hedder det i den danske Skildring af Toget. Hen imod Morgen viste det sig, at Sommen bar, og Hæren var reddet. Isen var vel ikke stærk, mange Steder gyngede den under de fremrykkende Skarer, men alligevel kom man frem med Tab af kun een Kanon og to Vogne. Stadig haabede Daniel Rantzau paa at faa Føling med den

Digitized by Google

danske Undsætningshær, som han vidste var undervejs. Men Svenskerne kom ham i Forkøbet og vandt den 7. Februar en let Sejr over den. Nu havde Daniel Rantzau ikke noget Valg mere. Efter selv under disse Forhold at have øvet ny Bedrifter og tilfangetaget den svenske Hærs to Ledere, gik han den 14. Februar 1568 over Grænsen ind i Skaane. Et af Verdenshistoriens ypperligst ledede Felttog var dermed til Ende.

Begge Parter var nu saa udmattede, militært og økonomisk, at Krigen den følgende Tid førtes uden Kraft. Sverige svækkedes ved en Borgerkrig, der bragte Hertug *Johan* paa Tronen, og det er betegnende for Danmarks Svaghed, at det ikke evnede at drage militære Fordele af Modstanderens Ulykke. I Stedet indlededes der paa svensk Initiativ Fredsforhandlinger, som førtes i Roskilde mellem danske og svenske Statsmænd. Endnu var Tiden dog ikke moden til Stridens Bilæggelse. Man enedes nok om en Fred, men da den krævede store Ofre af Sverige, nægtede Kong Johan III at underskrive den, og Kampen begyndte paa ny. Den finansielle Nød gjorde imidlertid nu en større Magtudfoldelse umulig paa begge Sider. I Efteraaret rettede Danskerne dog et Fremstød mod *Varberg*, der den 14. November 1569 maatte overgive sig til Frederik II. Tre Dage forinden havde en Kanonkugle berøvet Daniel Rantzau Livet. Dermed ebbede Fjendtlighederne ud. I begge Rigerne fremtvang den haarde Nød nu et stærkt Ønske om Fred. Men det tog Tid, før Parterne kunde finde hinanden.

Baade før og under hele Krigen havde stærke Kræfter virket i Fredens Tjeneste. Tyske protestantiske Fyrster — især repræsenteret af Frederik II's Svoger Kurfyrst *August af Sachsen* og Landgrev *Filip af Hessen*, saa med Ængstelse paa denne Kamp mellem to af Protestantismens mest betydende Fyrster. I Danmark havde adskillige været mod Krigen, virksomst blandt dem var Dronning *Dorotea*, der gentagne Gange søgte at indvirke i fredsvenlig Retning paa sin Søn i Danmark og sin Søstersøn i Sverige, men uden Held.. En stor Rolle spillede under hele Krigen Frankrigs Udsending i Norden, *Charles de Dançay*, der paa sin Regerings Befaling utrættelig søgte at mægle Parterne imellem. Der var dog stadig meget at overvinde, før et Resultat kunde naas. De to Rigers løbske Fordringer maatte nedskrives, de tomme Diskussioner om Ansvaret for Krigen, om Rigernes rette Vaaben bringes til en Afslutning, den gensidige Mistænkeliggørelse standses, før man kunde komme af Stedet. Men man skulde nu igennem til Enighed, for ingen af Parterne var i Stand til at føre Krig mere. Ikke mindst var Frederik II til Tider ganske kuet af Stillingens Haabløshed. Det førte ham Nytaarsdag 1570 til at tilstille Rigsraadet en Skrivelse, hvori han efter at have forsvaret sig mod Anklagen for

Digitized by Google

at have anstiftet Krigen, truede med at ville nedlægge Kronen, ifald ikke Rigets Adel og Indbyggere vilde yde ham Hjælp. Rigsraadet gav Kongen dyre Forsikringer om sin Trofasthed, et *Stændermøde* — det første efter 1536 — indkaldtes, og her paatog de forskellige Stænder sig store Skattebyrder, for at Hær og Flaade kunde holdes samlede, til Freden var tilvejebragt. Men trods betydelige Ofre vedblev Vanskelighederne at være store. Sidst i September 1570, mens der underhandledes i *Stettin*, skrev Kongen til Underhandlerne, at han jo vel vidste, at det bedste Middel til at tvinge Sverige til Fred var at gøre et kraftigt Angreb med Krigsfolket, men før dette vilde angribe, vilde det have Penge, og til at skaffe disse saa han ingen Udvej. Man havde før stillet for strenge Fordringer, men det havde kun ført til Fjendens Forkastelse af Freden. „I ville og betænke, hvorledes det gik til i Roskilde, hvor man vilde strenge alt til det yderste, men Udgangen og Enden har I ogsaa formærket, derfor er det Vor Raad og Mening, at der ikke for meget skal stoltseres". Men denne Kongens Modløshed rokkede ikke de danske Underhandleres Fasthed, og det Resultat, de hjembragte ved Freden i Stettin, efter at der i Maaneder var underhandlet med kejserlige, sachsiske og polske Mæglere, var da ogsaa efter Forholdene saare tilfreds-

Storm paa en Fæstning.
Efter et af Kniepers vævede Tapeter
i Nationalmuseet.

Digitized by Google

stillende. Sverige opgav sine Fordringer paa *Gotland*, Danmark sine paa *Sverige*. Spørgsmaalet om *de tre Kroner* skulde afgøres ved en Voldgiftskendelse. Erobringerne skulde tilbagegives; dog skulde Svenskerne for Overgivelsen af *Elfsborg* betale Danmark 150,000 Daler. *Härjedalen* og *Jämtland* skulde Norge have tilbage, og deres gejstlige Tilhørsforhold til Sverige ophøre. I Livland skulde Sverige mod at faa Krigsskadeserstatning afgive sine Besiddelser til Kejseren, der saa igen skulde forlene Danmark med *Øsel* og *Reval* m. m., som engang havde tilhørt Hertug Magnus. Som Grund til denne Ordning angaves, at den danske Konge som god Ven af Zaren lettest kunde skaffe disse Landskaber Fred. *Lübeck* fik en Krigsskadeserstatning og Handelsfrihed i Sverige.

Freden maa siges at være gunstig for Danmark, dets Førerstilling i Norden var bevaret, dets Herredømme over Østersøen styrket. Men naar dette var naaet, skyldtes det mindre krigerske Bedrifter end den Støtte, Danmark paa Fredskongressen fandt hos Mæglerne.

Da Johan III modtog Meddelelsen om Fredsbetingelserne, skrev han til Broderen, Hertug *Karl:* „Selv om Gud ved, at Vi ikke gerne havde set, at det skulde være kommet til saadanne ulidelige Fredsvilkaar, saa kan vi dog nu intet andet gøre eller ændre noget i samme Traktat, saafremt ikke paa ny Sagerne med de Danske skal drives ud i Uenighed, og de største Ulykker og Straffe komme til at overgaa Os og alle Sveriges Stænder."

Fredens Gennemførelse bød imidlertid paa mange Vanskeligheder, og enkelte af Fredsbestemmelserne blev ikke taget til Følge. Striden om de tre Kroner kom ikke for nogen Voldgiftsdomstol, men udskødes til senere Forhandlinger. Svenskerne betingede Overgivelsen af deres livlandske Besiddelser til Kejseren af, at de fik Krigsomkostningerne fordoblede, og da det ikke skete, kom Danmark ikke i Besiddelse af det lovede Lensomraade; med Skadeserstatningsbetalingen til Danmark trak det i Langdrag, først i Oktober 1578 blev de sidste Dalere betalt. Dertil kom andre Forhold. Endnu mens der forhandledes i Stettin, maatte Svenskerne forsvare deres Del af Estland mod Russernes Angreb, og en Krig, der skulde vare hele Johan III's Regeringstid ud, var begyndt. Dette svækkede i de følgende Aar end ydermere det allerede haardt ramte svenske Rige. Et Forsøg paa at faa Danmark til at standse Narvahandelen mislykkedes, og igennem en Aarrække mistænkte man i Sverige Danmark for at spille under Dække med Fjenden, ja frygtede endog mere end een Gang et Fredsbrud. Denne Mistanke i Forbindelse med den Bitterhed, Krigens Aar havde efterladt i Sindene, gjorde Forholdet mellem de to Lande køligt i nogle Aar. Men en ærlig Vilje til Fred hos de to Regeringer gjorde dog, at man trods alt fik Uoverens-

Digitized by Google

stemmelserne jævnet paa en fredelig Maade. Da dertil Svenskerne 1581 erobrede Narva, var ogsaa denne Kilde til Strid standset. Af største Betydning for Fredens Opretholdelse var det, at Frederik II efterhaanden ophørte at blande sig i Østersøprovinsernes forviklede Forhold. Afgørende for hans Holdning her var hans gamle Forbundsfælle Zar Ivans Angreb paa de Omraader, som efter Stettinfreden tilkom Danmark; der var ikke Tanke om at lade Erobringen gaa til Danmark, og alt, hvad Zaren vilde unde det, var *Øsel*. Frederik II slog sig til Taals med denne Besiddelse, der var af ikke ringe Betydning for Danmarks Herredømme i den sydlige Del af Østersøen. Stettinfredens Bestemmelser var stiltiende lagt til Side, ingen ænsede dem mere. Da svenske Vaaben havde erobret *Estland* tilbage fra Russerne, anfægtede hverken Kejseren eller Frederik II Sveriges Ret til Besiddelsen.

I Tiden efter Syvaarskrigen staar *Europa i Religionskrigenes Tegn*. De nordiske Riger havde en Magtstilling af en saadan Art, at man ogsaa maatte regne med, at deres Holdning var af Betydning. Det har da heller ikke manglet paa Forsøg paa at drage dem ind i Striden, og navnlig maatte Danmark som Østersøens Behersker være en attraaet Forbundsfælle. Under Spaniens Kamp med Nederlandene spiller ikke mindst dette Forhold ind. Det maatte være en nærliggende Tanke for *Filip II* at ramme Nederlandene ved at afspærre deres vigtigste Handelsomraade, og denne Tanke har da ogsaa meldt sig straks ved Fjendtlighedernes Begyndelse. Frederik II's aabenlyse protestantiske Holdning og Johan III's katolske Sympatier bevirkede imidlertid, at det blev mod Sverige og ikke mod Danmark, at Filip II rettede sin Opmærksomhed. Op igennem 70'erne er der Føling mellem Sverige og de katolske Hovedmagter, og 1578 bringer den spanske Udsending *Eraso* det saa vidt ved Forhandlinger med Johan III, at der kan tilstilles Filip II direkte Forslag til et Forbund vendt mod Nederlandene og Danmark; mens man venter paa Filips Svar, gaar man videre og udarbejder direkte Planer til Danmarks Tilintetgørelse. Man kender ikke mindre end tre Udkast dertil. De gik alle ud fra en Samvirken mellem den svenske Hær, den spanske Flaade og en nordtysk eller polsk Hær. Efter den opnaaede Sejr skulde Spanien have Herredømmet over Sundet, mens Skaane, Halland og Bleking skulde tilfalde Sverige. For at betrygge Spaniens Besiddelser overvejede man endogsaa at lade Spaniere bosætte sig paa de danske Øer; til Gengæld skulde saa Danskere overføres til Spanien eller Amerika!

At man var beredt paa Handling synes at fremgaa af, at man indledede Forhandling med *Polen* om Medvirken. Men det trak i Langdrag med Filips Svar; det skyldtes muligvis hans svigtende Evne til at yde de Betalinger, Johan fordrede, og imens svingede Johans Stem-

Digitized by Google

ning, bl. a. under Indflydelse af, at Paven havde afvist de Betingelser, han havde stillet for sin Overgang til Katolicismen.

I de sidste Aar af Frederik II's Regeringstid er Forholdet til Sverige godt. Det skyldes ikke mindst Frederik II's forsonlige Sindelag, — Johan III's Mistænksomhed var lettere vakt, — og da Frederik II døde, kunde det danske Rigsraad skrive til Johan, at han i den afdøde Konge efter Freden havde haft „en tro Ven, Broder og Nabo."

5. Indre Politik under Frederik II.

Det var ikke mindst paa det finansielle Omraade, Regeringens Kræfter blev sat paa Prøve i Tiden efter 1559. Frederik II havde taget en Række af uløste Opgaver i Arv efter sin Fader, og nu hobede Krigene ny Vanskeligheder op. Inden disse omtales, skal Rentemester *Joachim Becks* Regnskab fra Mikkelsdag 1560 til Mikkelsdag 1561 anføres som Eksempel paa Statens aarlige Budget.

INDTÆGT:	Daler.
Lensmænd og Regnskabshuse:	
Jylland 10950, Smaalandene 1260, Skaane 12570, Sjælland 2050, Fyn 40, Norge 23540, Hertugdømmerne 3550..... i alt	53,960
Toldere:	
Assens 1200, Middelfart og Kolding 2730, Ribe, Helsingør og Aalborg 950 ..... i alt	4,880
Byfogder, Toldere og Sisemestre:	
Sjælland 3400, Smaalandene 100, Fyn 360, Jylland 270, Skaane 2290 ..... i alt	6,420
Aarlige Byskatter til Mortensdag 1560:	
Sjælland 730, Smaalandene 170, Fyn 290, Jylland 360, Skaane 430 ..... i alt	1,980
Pantelen og Afgiftslen:	
Oppebaaret for nogle pantsatte Len 2000, oppebaarne Afgifter af Len 1561 (Sjælland 210, Fyn 60, Jylland 4110, Skaane 340, Norge 100) ..... i alt	6,820
Kongen og Mønten:	
Oppebaaret for Kongens Hold 830, af Kongen af de Penge, som var indsatte i Hvælvingen paa København 10000, af Møntmester Poul Fechtel, som han har møntet, 39300..... i alt	50,130

Digitized by Google

Indtægt af Sølv (Sølvtøj):

a) udtaget af Hvælvingen paa København i Kongens Nærværelse d. 17. April 1561 til at sønderslaas og omgøres:
b) Kong Christians (II) Sølv, som han havde hos sig paa Kalundborg
c) andet Sølvtøj ..... i alt 90

Skatter:

Af den menige Landeskat, som udgik til Mortensdag 1560: af Skaane 21060, af Sjælland 16260, af Gulland 3120, af Smaalandene 4410, af Fyn 6510, af Jylland 30940, af Norge 43340 ..... i alt 125,640

Tilsammen: 249,920

UDGIFT: Daler.

Til Kongehuset:

Sold til Kongens Hofsinder og Tjenere 1330; Løn til forskellige Hoffolk 3910; antvordet Kongen til at lægge paa Tavlen til de Arme, item at doble bort, bortgive til Fadderpenge, og som er skænket bort 1040; Rentepenge og betalt af Kongens Gæld 4850; Engelsk groft Klæde, Sardug, Lærred — item Skræddere og Overskærere for Arbejde 5330; Købmænd, Juvelerer og Kræmmere 11700; Apotekere for Køkkenkrudt, Arseni etc. 1510; Vin og anden fremmed Drik 1420; Heste Hesteskade og Grimepenge 2340; Jern og Smede for Hovslag 3990; forskellige Haandværkere og Varer 28170; antvordet Dronningen (at købe Smykker for etc. til Frøken Dorotea) 8000; Byg og Havre, som Hertug Magnus fik til Livland 1640 75,230

Til Hæren:

Bøsseskytter til Mikkelsdag og Paaske 1420; Mogens Gyldenstjerne og Slotshøvedsmænd, Harniskknægte m. fl. i Sold 730; Drabanter og Landsknægte 2380; fremmede Høvedsmænd, Ritmestre, Doctores i Kejserretten og andre i Sold 2580; Tæring og Udkvittering af Herberge 2930; Knud Skriver at udgive paa København 15970..... 26,010

Til Gesandtskab:

Antvordet Aksel Urne (at udrette noget for i Antwerpen efter Kongens Instruktion)..... 3,560

Digitized by Google

Laan:

Leveret Kongen ind i Hvælvingen (eller den lille Hvælving) 131010; antvordet Poul Fechtel Møntmester 29000; antvordet Hertug Magnus 13900; antvordet Hertug Julius af Braunschweig 4000 177,910

Tilsammen: 282,710

Desuden var der paa Rentemester *Ejler Grubbes* Regnskaber opført 44,250 Daler som Indtægt og 42,880 som Udgift.

Ditmarskerkrigens økonomiske Byrder var bleven baaret i det væsentlige gennem ekstraordinære Skatter, der fordelt paa de 5 Aar 1559—63 androg knap 100,000 Daler om Aaret. Mod de ordinære aarlige Udgifter paa ca. 105,000 Daler stod i disse Aar ordinære Indtægter paa ca. 83,000. Syvaarskrigen sprængte ganske de gamle Rammer, og de finansielle Vanskeligheder kom til at lægge Krigsførelsen uoverstigelige Besværligheder i Vejen og til at bevirke, at Krigen trak i Langdrag, uden at en Afgørelse kunde vindes. Især virkede den voldsomme økonomiske Kraftudfoldelse i Krigens første Aar lammende. Rigets Udgifter var under Krigen:

	ialt	Hær	Flaade
1564.....	1,813,530	1,676,950	86,450
1565.....	735,080	597,320	101,440
1566.....	679,250	576,760	53,590
1567.....	383,890	298,150	38,840
1568.....	399,480	339,430	18,940
1569.....	389,440	303,150	38,370
1570.....	361,710	248,590	34,510
	4,762,380	4,040,350	372,140

Rigets økonomiske Kræfter maatte under disse Forhold anspændes til det yderste for at skaffe det fornødne. *Ekstraordinære* Skatter blev paalagt, *Laan* optaget baade hos Adelen,hos Borgere og i Udlandet, *Krongods* blev pantsat, *Øresundstoldens* Indtægter maatte for en Del gaa i Statskassen, *Kirkerne* maatte afgive deres Forraad af Guld, Sølv og rede Penge. Man greb yderligere til det gamle Middel at udstede daarlig Mønt, *Klippinger;* Bønder og Borgere skulde udlevere deres gamle Mønter og tage disse ny i Stedet under Trusel af Dødsstraf. Resultatet af de tre første Aars Anstrengelser er gjort op til følgende:

Digitized by Google

Lenene	168,620
Tolden	73,909
Forskelligt	146,370
Skatter	807,880
Mønten	890,190
Bidrag fra Kongens private Kasse	177,080
Laan	930,570
I alt	3,194,619

Det første Aars Ødslen med Penge var standset. Man havde afskediget en Del af de fremmede Lejetropper, og man havde i Stedet søgt at gøre Brug af udskrevet hjemligt Mandskab. Det var lykkedes,

Klippinge fra 1563.
Efter H. H. Schou: »Beskrivelse af danske og norske Mønter«.

ganske vist ikke altid ved lige forsvarlige Midler, at tilvejebringe store Summer, men man var altid bagefter med Betalingen af Landsknægtenes Lønninger, og det lammede hele Krigsførelsen, idet Soldaterne nægtede at kæmpe, før de havde faaet deres retmæssige Sold. Tvivl om Krigens heldige Udfald bredte sig, som Tiden gik, og virkede opløsende paa Sammenholdet. Skatterne kom kun trevent ind. Megen Utilfredshed kom til Orde. Kongen, der mere og mere selv havde taget Styret af Rigets Anliggender i sin Haand, blev Genstand for megen Kritik, og Samarbejdet med Rigsraadet bød paa mange Vanskeligheder. I Løbet af 1565 udviklede dette Modsætningsforhold sig til Krise. I Udlandet var det, med Begivenhederne i 1523 og 1533 i Erindring, en udbredt Opfattelse, at Danmark stod over for et *Adelsoprør*, der vilde fjerne Frederik II fra Tronen. Da Forholdene saa allermest truende ud, var det, at Kongen kaldte den landflygtige Adelsmand Peder Okse hjem fra det fremmede.

Peder Okse, der da var en Mand midt i Fyrrerne, var en Brodersøn af *Torben Okse* og en Dattersøn af Mogens Gjø. Hans Fader, Johan Okse, der hørte til det katolske Adelsparti, var blevet dræbt under Grevefejden, mens Sønnen var paa Rejse i Udlandet. 17 Aar gammel

Digitized by Google

havde Peder ved Moderens Død som ældste Søn overtaget Styret af det store Familiegods, og han havde først henledt Opmærksomheden paa sig ved sine dristige Processer om Gods, som han blandt andet førte med sin egen Morfar. Med sine glimrende økonomiske Evner erhvervede han sig hurtigt store Rigdomme i Penge og Gods og stod snart som en af Rigets mægtigste Adelsmænd. Under sin Udenlandsrejse havde han ikke alene skaffet sig en alsidig Dannelse, men ogsaa en betydelig Indsigt i politiske Forhold, og det var rimeligt, at der hurtigt fra Rigets Side blev lagt Beslag paa denne paa saa mange Felter rigt rustede unge Adelsmands Kræfter. Han fik flere Len, optoges 32 Aar gammel i Rigsraadet, blev brugt i diplomatiske Sendelser og kom snart til at høre til den Kreds af Adelige, Christian III i særlig Grad skænkede sin Tillid. Pludselig var imidlertid hans Magtstilling brudt sammen. Hans glimrende Karriere havde skaffet ham mange Misundere og Fjender, blandt andre Dronningen, og personlige Intriger var øjensynlig medvirkende til hans bratte Fald. Ved en Undersøgelse af hans Lensstyrelse viste det sig, at han havde gjort sig skyldig i grove Forseelser. Han stævnedes for Rigsraadet, dels for Mangler, der fandtes i hans Regnskab, dels for i Bestyrelsen af sine Len ikke at have rettet sig efter Lensbrevenes og Pantebrevenes Lydende. Han nægtede at møde, og Rigsraadet dømte ham da til at have tabt sin Sag, indtil han mødte for Rigens Ret. Efter denne Dom gav Peder Okse op og flygtede til Tyskland i 1558; den Skade, han havde paadraget Kronen, blev opgjort til 60,000 Daler, for hvilken Sum Kongen overtog hans Gaard *Gisselfeld*.

I Udlandet havde Peder Okse i de mellemliggende Aar, især med Tilknytning til Hertuginde *Christine af Lotringen*, Christian II's Datter, stadig smedet Ränker mod Danmark; men samtidig havde han atter og atter søgt en Udsoning med Kongen; han havde faaet baade den tyske Kejser og Frankrigs Konge interesseret for sin Skæbne, og hjemme virkede formaaende Slægt og Venner for hans Sag; men Frederik II havde hidtil stillet sig afvisende over for enhver Forsoning og havde endog i sit Had til Peder Okse drevet det til at leje Snigmordere imod ham. Naar Kongen nu i Begyndelsen af 1566 bekvemmede sig til at kalde paa hans Hjælp, skyldtes det øjensynligt et personligt Sammenbrud af den Art, vi ogsaa kender fra andre Lejligheder i Frederik II's Liv. Han har kastet Tøjlerne fra sig og har bøjet sig for Rigsraadet og Adelen. I deres Kredse har den Peder Okse venligsindede Retning sejret; Rigets Nød krævede, at hans rige Evner blev taget i Brug. I April 1566 indfandt han sig i København og blev udsonet med Kongen, men først efter at have afviklet sine udenlandske Forhold tog

Digitized by Google

han i Oktober samme Aar varigt Ophold i Danmark. Han optoges atter i Rigsraadet, blev i Februar 1567 *Statholder* paa Københavns Slot og udnævntes i August samme Aar til *Rigshofmester*. Det er ham, der sammen med Kansleren *Johan Friis* i de følgende Aar leder Rigets Politik, mens Kongen helt glider i Baggrunden. „Kongen er paa Frederiksborg, og Kansler Johan Friis og Statholder Peder Okse fører for det meste Regeringen", skriver Enkedronningen i 1567 til sin Datter, Kurfyrstinde Anna af Sachsen, og karakteriserer dermed den politiske Stilling.

Peder Okse.
Maleri fra 1574 paa Frederiksborg.

Det er Peder Okses store Fortjeneste paa et Tidspunkt, da der under de givne Forhold ikke kunde skaffes Penge, og da Krigen som Følge deraf var gaaet i Staa, paa ny at have rejst Folkets Offervilje og dermed muliggjort ny militær Foretagsomhed. Man kan vel sige, at uden Peder Okse havde Daniel Rantzaus Feltherreevner ikke faaet Lov til at udfolde sig. Man mærker straks med 1567, at Regeringen raader over ny Handlekraft og frisk Initiativ. Adelen maa bringe store Ofre — et Vidnesbyrd baade om den store Nød og om, at det er den, der hæfter for den ny Kurs; — den opgiver sin Skattefrihed og betaler $^1/_3$ af sine Indtægter af alt *Arvegods*, *Forleninger* og *Pantegods* i Skat Dog undtages dens Hovedgaarde, hvorpaa den selv holder Avl, og den betinger sig, at dens Hjælp ikke skal regnes som en Pligt, der kan kræves af den igen, men som en godvillig Gave. Tillige lader Adelen de i Pantelenene indestaaende Summer forhøje. Der vedtages en *Landeskat*, der bringer et nyt Udskrivningsprincip til Anvendelse, idet Bønderne skal svare Skat efter Antallet af deres Kreaturer: 4 Sk. af hver plovfærdig Okse og af hver Ko, 2 Sk. af hvert Ungnød, 1 Sk. af hvert Svin, 4 Sk. af hver Hest osv. Af størst og varigst Betydning var dog den *Omlægning af Øresundstolden*, som Peder Okse fik gennemført. Hidtil var Tolden blevet betalt efter Skibenes Antal, og der var næsten intet Hensyn blevet taget til Ladningen. Nu bestemtes det, at der skulde svares en Daler pr. Læst af lastede Skibe og halvt saa meget

Digitized by Google

af ballastede. Reformens heldbringende finansielle Virkninger viste sig straks. Mens Øresundstolden i 1566 havde indbragt 45,000 Daler, beløb Indtægten af den sig i 1567 til 132,500 Daler, og af denne Sum var de 92,000 Daler „Lastepenge". Det lykkedes ogsaa Peder Okses Statsmandskløgt at føre Danmark gennem alle de diplomatiske Forviklinger, den øgede Afgift afstedkom. Det maa ogsaa nævnes, at han fik standset Udgivelsen af „Klippinge"; det er blevet sagt om ham, at „overalt, hvor man kan følge hans Færd, sejrer han gennem ny Ideer, nyt System, en Rigdom paa Udveje og en Evne til at føre sine Tanker ud i Virkeligheden, som ingen anden dansk Statsmand har besiddet".

Ved Peder Okses Indgriben var Krigsførelsen blevet bragt over et dødt Punkt; men selv om der ikke i de følgende Aar stilledes saa store Fordringer til Finanserne fra Hærens og Flaadens Side, blev det dog en besværlig Opgave at presse det fornødne ud af det forarmede Rige. I de sidste fire Aar af Syvaarskrigen, for hvis Økonomi Peder Okse bærer Ansvaret, var *Rigets samlede Indtægter* i alt:

Lenene	102,780
Tolden	172,450
Forskelligt	38,920
Skatter	1,053,700
Mønten	23,790
Kongen	27,870
Laan	79,610
I alt	1,799,120

Sammenligner man disse Indtægter med Indtægterne i Krigens første Aar, finder man en afgørende Forskel. Det er væsentlig Skatterne, der dækker Udgifterne; man har ikke ved Forringelse af Mønten og ved Laan væltet Byrderne over paa Fremtiden. Der krævedes nok større Summer i de første Krigsaar, men nu vejede Byrderne i det afkræftede Rige saa meget tungere til.

Indtil 1573 ledede Peder Okse Finansvæsenet, 1574 blev *Christoffer Valkendorf* Rentemester, og efter Peder Okses Død 1575 var han eneraadende i Finansstyrelsen indtil 1588.

Ved at sammenligne de gennemsnitlige aarlige Indtægter og Udgifter under Peder Okse og Christoffer Valkendorf kan man faa et Indtryk dels af, hvorledes Rigets finansielle Tilstand var, dels af, hvilke Linier man fulgte for at tilvejebringe Balance.

Digitized by Google

INDTÆGT:

	1571—73	*1574—87*
Skatter	107,000	71,000
Lenene	55,000	86,000
Tolden	39,000	47,000
Mønten	20,000	100
Kongen	14,000	1,800
Forskelligt		13,000
I alt	235,000	218,900

UDGIFT:

Hæren	96,000	3,000
Hoffet	68,000	102,000
Gælden	50,000	69,000
Holmen (Flaaden)	18,000	32,000
Forskelligt	7,000	6,000
Kongen	—	8,000
Mønten	—	100
	239,000	220,100

Foruden den Stigning i Udgifterne, som Gældens Forrentning og Afdrag hidførte, stillede *Hofholdningen* og *Flaaden* forøgede finansielle Fordringer. Til Gengæld gik Udgifterne til Hæren ned til det helt betydningsløse. Det var endog saadan, at der i de sidste tolv Aar af Kongens Regeringstid overhovedet intet betaltes paa denne Post. Hvorvidt der bag de større Summer gemmer sig reelle Stigninger, er vanskeligt at afgøre, da den almindelige Prisstigning havde faaet alle Summer til at svulme op. Paa Indtægtssiden er det ikke mindst de almindelige *Toldintrader*, der er forøget. Mod de godt 10,000 Dlr., Tolden aarligt indbragte i Christian III's sidste Regeringsaar, staar der i 1580'erne en aarlig Indtægt paa mellem 40 og 50,000. Toldsatserne er forhøjet, men Stigningen er dog et talende Vidnesbyrd om et stærkere pulserende økonomisk Liv og et nøjere Samvirke med Udlandet.

Med Hensyn til *Lenene* fulgte Frederik II med Held i Faderens Fodspor, for saa vidt det var stadig større Pengesummer, der aarligt gennem Lenene stilledes til Rigets Raadighed; men i Enkelthederne afveg han fra de i tidligere Tid fulgte Baner. For at skaffe Penge til Krigens Førelse havde Frederik II under Syvaarskrigen pantsat en Del Krongods til Adelen. For at afvikle denne Gæld bortgav Kongen i den følgende Tid en Del af de pantsatte Len paa Livstid eller Aaremaal,

Digitized by Google

mod at Gældsforpligtelserne helt eller delvis blev strøget. F. Eks. opgav *Mourids Podebusk* 1578 sit Pant i Tranekær, over 16,000 Dlr., mod Løfte om at beholde dette Slot for sin Livstid, *Hans Spiegel* opgav hele sit Pant i Gladsakse mod Tilsagn om at beholde Lenet frit i tretten Aar o. s. fr. Men efterhaanden kom Kongen løs af sine Forpligtelser, og ved hans Død var kun seks af Hovedlenene givet hen paa Tid, og kun tre var pantsat. Slutresultatet var da gunstigere for Kongemagten 1588 end 1559; da var Kongen bundet ved de 16 af de 51 Hovedlen, nu kun ved 9 af 56.

Hvad angaar Arbejdet for at faa Lenene forvandlet fra *Afgifts-* eller *fri Len* til *Regnskabslen* bøjede Frederik II af fra den af Faderen fulgte Linie. De fri Lens Tal øges lidt, og Afgiftslenenes Antal gaar stærkt frem, mens en tilsvarende Nedgang i Fadeburslenenes Omraade finder Sted. Stillingen for Herredernes Vedkommende var:

	1559	*1588*
Paa Regnskab	123½	82
Paa Afgift	18	54
Frie Len	20½	30

Alligevel maa dette ikke opfattes som en Nedgang i Kongens Magtstilling inden for Lenssystemet. Der var med Christian III afgørende brudt med den Tanke, at der var Len, der bestemt var Adelens Andel, og det var slaaet fast, at ethvert Len var Kongens. Kongen stod frit over for, hvilken Form for Forlening han ønskede at anvende. Af politiske Grunde maatte Christian III foretrække Fadeburslenet, men dette Hensyn gjaldt ikke for Sønnen. Han kunde vælge mellem de forskellige Lensformer ud fra finansielle og praktiske Hensyn, og her frembød Afgiftslenet visse Fordele. Mens Regnskabslenenes Indtægter var i høj Grad svingende, tilflød der fra Afgiftslenene Statskassen regelmæssige Indtægter, og man var for disse Lens Vedkommende fri for den omstændelige Regnskabsaflæggelse. Dertil kom saa, at Frederik II forøgede Afgifternes Størrelse betydeligt. 1559 indbragte 18 Herreder i alt 1600 Dlr., eller knap 100 Dlr. pr. Herred, 1588 54 Herreder 17,000 Dlr. eller ca. 315 Dlr. pr. Herred. Selv naar Hensyn tages til den almindelige Prisstigning, betyder det dog for Kronen en betydelig Indtægtsforøgelse. En Sammenligning mellem, hvad Lenene indbragte før som Regnskabslen og nu som Afgiftslen, er vanskelig at foretage, men synes at vise, at der ikke er Tale om nogen økonomisk Tilbagegang for Kronen.

Det var ikke mindst ved de smaa Len, Frederik II med sit Arbejde fik hidført store Forandringer. Under Syvaarskrigen øgedes *Smaalenenes Tal*, idet Kongen bortpantede Strøgods for at skaffe Penge; men

Digitized by Google

trods dette betød hans Regeringstid dog, at der ryddedes godt op i Smaalenenes Forvirring. Man har beregnet Resultatet til følgende:

Mindre Len i 1559:	153,	heraf lagt til Hovedlen.....	72
senere oprettet:	69	bortmageskiftet.....	54
		bortsolgt	10
		bortskænket..... ..	16
I alt	222		152

1588 var der saaledes kun 70 Smaalen tilbage. Som de mindre Len behandledes ogsaa Klostergodset.

Naar de smaa Len ophævedes og sammenlagdes med større, og naar Kongen mageskiftede Len bort mod Strøgods i forskellige Herreder og lagde dette til de nærmestliggende Storlen, var det næsten altid Regnskabslenene, denne Tilvækst kom til gode. Nok gik de tilbage i Tal, men der forvaltedes under dem betydeligt større Godsmængder end før. Dette betød en stor finansiel Vinding for Kronen. Lensmandens Genant blev nemlig ikke forhøjet, og Stillingen blev da den, at der med de samme Driftsudgifter som før erhvervedes en Indtægt paa op imod det dobbelte.

Naar saa til alt dette kommer, at der med Aarene førtes en stadig skarpere *Kontrol med Lensadministrationen*, vil man forstaa, hvorledes Udbyttet af Lenene vejede adskilligt tungere til blandt Rigets Indtægter. Mod de 10,000 Dlr., de indbragte i Christian III's sidste Aar, stod der i Tiden efter Syvaarskrigen en aarlig Lensindtægt paa ca. 40,000 Dlr. Medregner man Indtægterne fra Norge og Hertugdømmernes Len, indkom der alene herigennem til Statskassen 80,000 Dlr. om Aaret, eller Dækning for 55 % af de ordinære Udgifter. En ikke ringe Del af Forøgelsen skyldes dog sikkert Prisstigningen.

I Virkeligheden har saaledes Frederik II inden for Lensvæsnet arbejdet mod de samme Maal som sin Fader: et bedre finansielt Udbytte af Lenene og en større Myndighed for Kongen. Ikke mindst ved Fremgangsmaaden m. H. t. de mindre Len var Lensadministrationen forenklet og billiggjort. Denne Forenkling betød en stor Svækkelse for Adelens Stilling inden for Lensvæsenet. Naar Lenenes Tal indskrænkedes, kunde færre Adelige blive aflagt med lønnede Poster i Statstjenesten. Lensmanden var en kongelig Embedsmand, der ikke i Kraft af sit Embede havde nogen politisk Indflydelse, og som tilmed ikke sad alt for fast i Sadlen, men stadig maatte være beredt paa at blive afsat eller forflyttet til et andet Len. Ikke engang Pantelenenes Indehavere var sikre paa at beholde deres Pant; Kronens finansielle Stilling var nu saa god, at Kongen var i Stand til at indløse Lenet, hvis han saa sin

Digitized by Google

Fordel derved, eller hvis Lensmanden ikke viste sig værdig til sit Embede. „Alt, hvad Adelen kunde opnaa i Lensvæsnet, afhang af Kongens Naade."

De Indtægter, Riget fik gennem Skattepaalæg, — og næsten hvert Aar efter 1570 maatte Bønderne betale en Skat i det væsentlige efter de samme Grundsætninger som under Christian III, oftest med en 2-Dlr.'s Afgift paa Selvejere som Udgangspunkt —, benyttedes til at afdrage *Rigets Gæld;* Rigsraadet havde ved sin Bevilling af Skatten straks efter Syvaarskrigen stillet dette som Betingelse, og man naaede lykkeligt ad den Vej at bringe den rentebærende Gæld ud af Verden før Kongens Død. Ejendommeligt er det, at det fra Aar til Aar var ret forskellige Summer, Skatten indbragte. Det stærkt svingende Høstudbytte er sikkert en af de vigtigste Aarsager til dette Forhold.

Til Kongens private Raadighed stod som før *Indtægterne af Øresundstolden,* og gennem Peder Okses Reform var disse med eet Slag blevet fordoblet. Selv om Tolden ikke de følgende Aar indbragte det samme, steg den dog, takket være den stadig voksende Trafik gennem Øresund, atter, saa den samlede Indtægt i Tiden 1567—87 kan beregnes til ca. 100,000 Dlr. om Aaret. En Del af disse store Indtægter blev af Kongen brugt til Afdrag paa Rigets Gæld, en Del betaltes af ham til Rentemesteren til Rigets Brug, det private Forbrug krævede store Summer, og endelig brugte Kongen af disse Midler til sine Byggeforetagender. Især ofredes der store Summer — i alt 433,000 Dlr. — paa Opførelsen af *Kronborg,* men Kongen fremhævede med Stolthed, at Slottets Bygning ikke havde voldt hans Undersaatter nogen Udgift. Et Vidnesbyrd om hans Stolthed over dette Værk har man i Beretningen om hans Væddemaal med Friherren af Lichtenstein om, at denne ikke skulde kunne gennemvandre alle Slottets Gemakker uden at tage Næring til sig.

I Tiden efter Peder Okses Død tog Frederik II i højere Grad selv Ledelsen af Regeringen. Den Mand, der nærmest kom til at erstatte Peder Okse, uden dog nogen Sinde at naa hans Indflydelse, var *Christoffer Valkendorf,* der selvstændigt bestyrede Rigets Finanser i Frederik II's sidste Regeringsaar, idet Rigshofmesterembedet stod ubesat. Christoffer Valkendorf var i Besiddelse af fremragende administrative Evner og stor personlig Myndighed. Vigtige Opgaver var blevet ham betroet, efter at han som ganske ung Mand havde tilendebragt sin Uddannelse i Kancelliet. Som Lensmand paa Bergenshus fra 1556—1560 havde han med haard Haand gjort Ende paa de hanseatiske Købmænds Egenraadighed. Han havde i de efterfølgende Aar haft den udsatte Post som Hertug Magnus' Formynder i Livland. Som Lensmand paa Island og Gotland havde han staaet over for Opgaver af lignende

Digitized by Google

Art som i Bergen og lykkelig løst dem. Samtidig med at være Rentemester beklædte han Posten som Statholder i København, og han har indlagt sig stor Fortjeneste af denne Bys Udvikling. Siden Absalons Dage havde ingen enkelt Mand gjort sig saa fortjent af København som han, er det bleven sagt. I en samtidig Skildring hedder det om ham: „1581 har han ladet begynde paa Københavns Befæstning. Først har han ladet begynde ved Nørreport at sætte Volden om til Østerport med stor Kamp og ladet færdiggøre og arbejde paa Volden. Og tillige har han ladet gøre den Skanse og Hvælving og Mur i Nørreport og har selv givet dertil af sine Penge og har haft sine egne Arbejdskarle paa Volden i Arbejde med Borgerne, at det skulde gaa for sig. Samme Aar har han ladet mure det skønne Vejerhus, som er bygget i Stranden, som ingen havde tænkt eller troet, at der skulde nogen Tid kunnet staa Hus derpaa. 1582 lod han begynde paa det skønne murede Hus, som staar paa den østre Ende af Amagertorv, Københavns By til Ære og Gavn.... Saa har han beset og overvejet Lejligheden, Kirkerne til Ære, Prydelse og Gavn, og straks befalet Kirkeværgerne til St. Nicolai Sogn, at de skulde begynde at lade bygge det Taarn ved St. Nicolai Kirke, hvilket straks blev begyndt, baade med Fundamentet og siden fremdeles med Muren, og han gav selv dertil de første Penge, desligeste Kalk og Sten, og har selv tit og ofte gaaet op paa Muren til Murmestrene og undervist dem derudi. Desligeste ogsaa det Taarn til Helliggejstes Kirke har han og befalet at opsætte og har givet baade Penge, Kalk og Sten." — Christoffer Valkendorf synes ikke selv i sin Ungdom at have besøgt fremmede Universiteter, men han havde ikke des mindre en levende Sans for Videnskabens Betydning og dens Pleje paa hjemlig Grund. Et smukt Vidnesbyrd herom er hans Oprettelse af *Valkendorfs Kollegium*.

Christoffer Valkendorf.
Maleri i Svindinge Kirke paa Fyen.

Denne Forstaaelse for det videnskabelige Arbejdes Værd delte Christoffer Valkendorf med sin Konge. Tilskyndet af Peder Okse og Johan

Digitized by Google

Friis grundlagde Frederik II 1569 det saakaldte *Kommunitet*. Hundrede Studenter, „om hvilke der er godt Haab, at de med Tiden kunde være nyttige at bruge udi Religionen og udi andre Maader Riget til Tjeneste

Frederik II.
Maleri af Knieper fra 1581 paa Frederiksborg.

og Bedste, og de dog ikke er formuendes, men af Armod saa undertrykte, at de deres begyndte Studia ikke kunne forfølge og fuldende", skal nyde fri Kost to Dage om Ugen. Til dette Formaal gav Frederik II af „Vort og Kronens Gods" 153 Gaarde og Kongetienden af 92 sjællandske

Digitized by Google

Sogne. Universitetet betænktes med Gaver og i 1586 omdannedes *Sorø Kloster* til en lærd Skole, hvor 30 adelige og lige saa mange borgerlige Drenge skulde have fri Undervisning og Ophold.

Gunstige Tidsforhold og dygtig Arbejdsindsats gjorde Aarene efter Syvaarskrigen til en lys og lykkelig Tid for Danmark. Der fandtes vel hist og her i Adelskredse nogen Utilfredshed med visse Sider af Statsstyrelsen, men den kom først til Orde efter Kongens Død, og som Helhed er Tiden præget af et harmonisk Samarbejde mellem Kongemagt og Adel.

Tidens stærke Levevis tærede imidlertid paa Kongens Kræfter. Efter et kort Sygeleje døde Frederik II 1588 paa Antvorskov Slot, kun 54 Aar gammel.

6. **Norge.**

Mens de danske Lensmænd paa Hovedslottene i Norge hurtigt sluttede sig til Christian III, der 1535 som den nærmeste Arving til Norge blev hyldet af det søndenfjeldske Rigsraad under Vincens Lunges Ledelse, førte den katolske Ærkebisp *Olav Engelbrechtsen* længe en vaklende Politik. Da med Pfalzgreven en katolsk Tronprætendent traadte frem, sluttede han sig hemmeligt til denne, og 1536 søgte han endelig at rette et afgørende Slag mod Fjenderne af et selvstændigt katolsk Norge, fængslede under et Forhandlingsmøde i Trondhjem den 3. Januar de søndenfjeldske Raader og lod Vincens Lunge dræbe.

De faste Slotte Akershus og Bergenhus lykkedes det ham dog ikke at erobre, og da Christian III sendte en Flaade til Norge, flygtede Ærkebispen den 1. April 1537 til Nederlandene. Dermed var ethvert Forsøg paa at føre en selvstændig norsk Politik opgivet.

Christian III's Haandfæstning udtalte, at „efterdi at Norges Rige nu saa forringet er baade af Magt og Formue, og Norges Riges Indbyggere ikke alene formaa at underholde dem en Herre og Konge, og samme Rige er dog forbundet at blive hos Danmarks Krone til evig Tid, og fleste Parten af Norges Riges Raad, besynderligen Ærkebiskop Olav, som nu er det største Hoved derudi Riget, nu udi en kort Tid er tvende Gange med meste Parten af Norges Riges Raad faldne fra Danmarks Rige imod deres egen Forpligtelse, da have vi derfor lovet og tilsagt Danmarks Riges Raad og Adel, at dersom Gud almægtigste det saa forset haver, at vi samme Norges Rige eller nogen de Ledemod, Slotte, Lande eller Sysler kunde... bekomme under vort Herredømme, da skal det herefter være og blive under Danmarks Krone, lige som et af de andre Lande, Jylland, Fyn, Sjælland eller Skaane er,

Digitized by Google

og herefter ikke være eller hedde et Kongerige for sig, men et Lødemod af Danmarks Rige og under Danmarks Krone til evig Tid." Den styrkede Kongemagt, i hvis Interesse det laa at fastholde Forestillingen om Norge som et selvstændigt Arverige, følte sig imidlertid ikke bundet til dette Løfte, som heller ikke gentoges i de følgende Haandfæstninger. Norge omtaltes fremdeles i Statsakter som *et Kongerige* for sig, og Kongerne hyldedes i Oslo. Skønt det norske Rigsraad ophævedes, fik ingen norske Repræsentanter Sæde i det danske eller paa danske Rigsdage. Derimod blev næsten alle vigtige norske administrative Poster givet til Danske, en naturlig Følge af, at den norske Adel var saa godt som uddød. — 1548 var der af Højadelen kun fem ugifte Døtre af Fru *Inger til Østraad* tilbage. Paa Hovedlenene sad derfor danske Adelsmænd; den fornemste af Lensmændene, Herren paa Akershus, hed fra 1572 Statholder og øvede en vis Kontrol med de andre Lensmænd samt med Finansvæsenet og Kirkegodset.

En væsentlig Styrkelse for det danske Element betød *Reformationen*, der ikke som i Danmark havde Folkets Interesse, men blev gennemført ved et Magtbud. Den danske Kirkeordinans blev Grundlaget for Kirkens Ordning, som den danske Bibeloversættelse blev det for Forkyndelsen. Undervisningen i Katekismus skete paa Dansk, og de Embeder, der ikke fremdeles var beklædt med forhenværende katolske Præster (de fire første Superintendenter var tidligere norske katolske højgejstlige) blev besat med Mænd, som var danske af Fødsel eller i det mindste uddannede ved Københavns Universitet. Dette førte til en endelig Sejr for Dansk som Skriftsprog, og Dannelsen fik sit Præg af Overklassens blandede Herkomst.

Størst Selvstændighed bevarede Landet paa *Retsvæsenets* Omraade. Da (den senere) Frederik II 1548 hyldedes paa et Stændermøde i Oslo, lovede han paa egne og Faders Vegne at holde Norge ved Landsloven, og den Kansler, der fra 1547 førte det øverste Tilsyn med Retsplejen, var altid Nordmand. I de saakaldte Herredage, der var Landets højeste Domstol, sad dog udsendte danske Rigsraader sammen med de vigtigste Lensmænd, andre adelige og Lagmændene, og gennem Herredagenes Recesser trængte fremmede Elementer ind i norsk Ret. Kronen havde ligesom i Danmark styrket sin Stilling ved at tilegne sig Broderparten af den katolske Gejstligheds Besiddelser og benyttede i det hele sin Indflydelse til Folkets Gavn.

Christian III viste et vist Hensyn over for Landets politiske Organer ved regelmæssig at søge Tingenes Samtykke til Skattepaalæg og lignende, saaledes at ny Ydelser eller Aflosning af gamle (Gæsteri) lempedes igennem ved Forhandling; nogen fast Skat blev ikke paalagt, men i Stedet blev Ledingen fornyet. Kongen søgte at lette Lej-

Digitized by Google

lændingenes Stilling gennem Lovgivningen og paa anden Maade, f. Eks. ved sin Virksomhed som Godsejer, — to Lensmænd mistede deres Len paa Grund af Vilkaarlighed mod Bønderne —, og da paa den anden Side Overklassen behøvede hans Hjælp under de ofte anarkiske Forhold med gentagne Oprør af misfornøjede Lejlændinge, vandt Kongedømmet i Anseelse paa Adelens Bekostning.

Med Regeringens Støtte lykkedes det endelig at berøve *Hanseaterne* de sidste Rester af deres tidligere Magtstilling, omtrent samtidig med, at disses Nederlag i Danmark var beseglet ved Odenserecessen 1560. Norges vigtigste Eksport, *Tømmerhandelen*, nød godt af den almindelige Prisstigning, Hollændernes voksende Efterspørgsel efter Trælast og Indførelsen af en bedre Teknik (Vandsaven) i Savbruget. Dette betød en Styrkelse af den norske Handelsstand, og over for dennes Fordringer kunde Hanseaterne i Bergen nu ikke længer hævde deres Eneret til *Fiskehandelen* paa det norden- og vestenfjeldske Norge, saa meget mindre som Hansestæderne efter Grevefejden ikke var i Stand til at yde dem nogen virksom Støtte. Lensmanden paa Bergenshus 1556—60, *Christoffer Valkendorf*, knækkede Hanseaternes Magt, og hans Efterfølger *Erik Rosenkrantz* gennemførte Odenserecessens Bestemmelser: Tyskerne blev tvunget til at lade sig naturalisere eller rejse bort, og Adgangen til den indbringende Fiskehandel blev aabnet for alle Borgere; gennem Konkurrencen frigjordes Nordlandsfiskerne nu fra deres økonomiske Afhængighed af Tyskerne.

7. Hertugdømmerne.

I 1533 havde Christian III opnaaet at blive hyldet i Hertugdømmerne paa egne og sine tre umyndige Brødres Vegne i Overensstemmelse med Fyrstehusets Krav paa at besidde en arvelig Ret til Landene. Da Brødrene voksede til, maatte der træffes en endelig Ordning med Hensyn til deres Forhold til den fælles Arv. Her kom Kongens Planer til at staa imod de Ønsker, der næredes hos Hertugdømmernes Adel, og som først og fremmest havde en Talsmand i Johan Rantzau. Man vilde i deres Kreds, „opfyldte af en ny Tids Statstanker", bevare Landenes Enhed, mens Kongen ud fra den ældre Tids Opfattelse af Fyrstendømmerne som privat Besiddelse ønskede en Deling mellem de arveberettigede. I denne Tvist blev Kongen den stærkeste. Baade Slesvig og Holsten deltes 1544 i tre Dele. Hertug *Adolf* valgte som den yngste først og fik som sin Andel af Slesvig *Gottorp* med Sydslesvig til midt op i Angel, Aabenraa, Slesvig og Eckernförde, af Holsten *Kiel*. *Kongen* fik *den sønderborgske Del*, Als, Ærø og Sundeved med Flens-

Digitized by Google

borg samt Dele af Angel, i Holsten *Segeberg* m. m. Den sidste Trediedel i Slesvig: *Haderslev, Tørning* og *Tønder* Len samt Vesterhavsøerne, i Holsten: *Rendsborg* med tilhørende Len tilfaldt *Hans den Ældre*, der havde givet Afkald paa sin Ret til at vælge forud for Kongen. Den yngste Broder *Frederik* blev affundet med Udsigten til *Bremens Ærkebispestol*. Da det imidlertid ikke lykkedes at skaffe ham denne, fik han senere Slesvig Stift og Stiftet Hildesheim i Nordtyskland. En Del af Hertugdømmerne kom ikke med under Delingerne, men vedblev at staa under Fællesregeringen. Det gjaldt de udprægede Riddergodsdistrikter Svans, Dänischwold og Østangel samt en Del Gods omkring Gram og Tønder og paa Sundeved og Als foruden betydelige Dele af Holsten. Den udenrigske Politik, Skattevæsenet og den øverste Retspleje laa ogsaa under Fællesregeringen.

Hertug Adolf. Miniature paa Frederiksborg.

Meget var trods denne Ordning dog endnu uklart. Christian III fordrede som Slesvigs Lensherre Lensed af sine Brødre, men disse vilde ikke gaa ind paa Kongens Betingelser. Fremdeles stod Spørgsmaalet om Arvefølgen hen i det uvisse. I det hele bød Forholdet til den selvraadige og stridbare Hertug Adolf paa adskillige Vanskeligheder baade for Christian III og Frederik II, og der var Tider, hvor man i det Intrigespil, der dreves mod Danmark i det fremmede af Christian II's Slægt, regnede med et aabent Brud mellem Adolf og den danske Konge. Naar det ikke gik saa vidt, skyldtes det for en stor Del den fredsommelige Hertug Hans, der efter Samtidens Vidnesbyrd virkede som „et Baand mellem Danmark og Holsten".

Ved Christian III's Død arvede Frederik II som Konge af Danmark Lensherredømmet over Slesvig, men Faderens Del af Hertugdømmerne betragtedes som fælles Arv for ham og hans to Brødre *Hans* og *Magnus*. Den livlandske Politik skaffede Magnus af Vejen, og hans Afkald paa Arven betød, at hans Andel helt gik til Kongen, saa det kun blev en Trediedel af den kongerigske Del, der maatte udskiftes til Hertug *Hans den Yngre*. Det blev Als, Ærø og Sundeved med Sønderborg og Nordborg Slotte og i Holsten Slottet og Byen Pløn og Klostret Ahrensboeck, der blev Hertug Hans' Arvelod. Efter at denne Ordning i 1564 var bragt i Stand, ønskede Kongen at faa sig og Broderen hyldet af Stænderne, d. v. s. at faa denne medoptaget i Fællesregeringen, men han mødte fra deres Side en absolut Afvisning af Tanken om at vælge en fjerde Landsherre; Delingerne var efter deres Opfattelse allerede drevet vidt nok. Hertug Hans maatte da, højst modvillig, lade sig nøje med en Stilling hvor han paa en vis Maade var de andre Hertugers Un-

Digitized by Google

HERTUGDØMMERNES POLITISKE INDDELING I 16. OG 17. AARHUNDREDE
Efter Otto Brandt: „Slesvig-Holstens Historie i Grundrids".

Digitized by Google

Digitized by Google

saat; uden Andel i Fællesregeringen var han t. Eks. i Skattebevillingsspørgsmaal og ved Domsafgørelser de andres Vilje undergiven. Selv om han senere opnaaede en Forlening til Fælleshaanden, først i Slesvig (1582), derefter i Holsten (1590), aabnedes der ham ikke Adgang til Fællesregeringen.

Det var ikke lykkedes under Christian III at faa fastslaaet, hvorledes *Slesvigs lensretslige Stilling* var. Var det et frit Len uden Forpligtelse til Krigstjeneste, som Adolf og Hans den Ældre mente, eller var det som af Kongen hævdet et Tjenestelen med Pligt til Krigstjeneste? Uklarheden her bevirkede bl. a., at Syvaarskrigen overhovedet ikke kom til at berøre Slesvig. Efter langvarige Forhandlinger naaede man endelig ved tyske Fyrsters Mægling til et Forlig (Odense 1579). Det blev her fastslaaet, at Lenet var *et Tjenestelen*, men med Hensyn til Arvefølgen, hvor der ogsaa var afvigende Meninger, kunde man kun enes om, at Slesvig var et Arveland i den oldenborgske Slægt, uden at det nærmere blev angivet, hvorledes Arvegangen skulde være.

Hertug Hans d. yngre.
Maleri paa Frederiksborg.

Allerede Aaret efter viste de uheldige Følger af denne Uklarhed sig ved Hans den Ældres Død. Hans Besiddelser skulde nu, da han havde levet ugift, arves af hans Slægt. Hertug Adolf begærede under Henvisning til Jyske Lovs Bestemmelse om, at Broder arver forud for Brodersøn, hele Arven. Frederik II hævdede paa sin Side under Henvisning til tysk Lensret, at Lenet var hjemfalden til Lensherren. Paa ny mæglede tyske Fyrster, og et Forlig tilvejebragtes, hvorefter Hans' rørlige Efterladenskaber tilfaldt Adolf, mens han og Kongen skulde dele Lenet. Adolf fik som sin Part i Slesvig Tønder Amt, Kongen Haderslev og Tørning Len. Derved opstod den Firdeling af Slesvig, der bevaredes gennem lange Tider. Baade Hertugens og Kongens Besiddelser strakte sig fra Hav til Hav. Hans den Yngre fik af Kongen som sin Del af Arven

Digitized by Google

Ryd Kloster, hvor senere *Glücksborg* byggedes, samt Klostret Reinfelt i Holsten.

Den europæiske Lensopløsning var saaledes trængt frem til Kongeaaen. Et Grænseland, hvor to forskellige Nationaliteter mødes, vil naturligt blive et Hjemsted for store Modsætninger. For Slesvigs Vedkommende understregedes dette nu yderligere gennem Delingerne, der lod Udviklingen i de enkelte Dele af Landet forme sig paa ret forskellig Maade. Nogle Eksempler paa Tilstandenes Brogethed skal nævnes. Egentlig havde danske Love efter 1460 ingen Gyldighed paa slesvigsk Grund. Alligevel fandt flere af de danske Love i denne Periode uden nogen Anerkendelse fra Fællesregeringens Side Anvendelse her, — det gjaldt saaledes Kolding-Recessen af 1558 og Frederik II's Søret af 1562, der ligefrem var bestemt til ogsaa at gælde i den kgl. Del af Slesvig. Ved Siden heraf var der en særlig slesvigsk Lovgivning, dels fra Fællesregeringens Side, dels fra hver af de regerende Hertugers. Nogen Indflydelse øvede paa denne Tid ogsaa Romerretten. Men trods al Forskellighed i Landets forskellige Egne vedblev dog Jyske Lov at være det almindelige Grundlag for slesvigsk Ret.

I 1533 var der bleven givet Religionsfrihed i Hertugdømmerne, og først 1542 var *den ny kirkelige Ordning* bleven gennemført, paa Grundlag af den danske Kirkeordinans, men lempet efter Landsdelenes særlige Forhold. Den ny Biskop i Slesvig — *Tilemann v. Hussen* — mistede ved Delingerne i 1544 en betydelig Del af sin Magt, idet Herredsprovsterne, der stod Landsherrerne nærmere, nu kom til at virke ret selvstændigt. En Del af Aarhundredet var Bispesædet ubesat, og Ordination udførtes f. Eks. slet ikke. Als og Ærø, der oprindeligt hørte under Fyns Bispestol, kom med Reformationen under Slesvig, men 1571 lagde Frederik II dem igen under Odense. I den nordvestlige Del af Landet var Forholdene meget sammensatte. Her hørte fra gammel Tid Kirkerne i Tørning Len — i alt 24 — samt fem Sogne i Nr. Rangstrup Herred — et Omraade, der nogenlunde svarer til det senere Haderslev Vesteramt —, under Ribe Bispestol. Hertug Christian (III), under hvem Tørning Len i verdslig Henseende hørte, havde uden Hensyn hertil gennemført Reformationen ogsaa i disse Sogne. 1544 fik Hans Tavsen igen Tilsynet med de gamle Ribe-Kirker, og skønt Tørning Len ved den kort derefter stedfundne Deling kom under Hertug Hans, vedblev denne Ordning, ganske vist stærkt anfægtet af Hertugen, der ønskede fuld Kirkehøjhed i sit Omraade. Lige før sin Død lykkedes det ham i det væsentlige at naa sit Maal ved en Voldgiftskendelse fældet af Kurfyrsten af Sachsen. Men 1581 indførte Kongen den gamle Ordning igen, og det betød, at Kongerigets Ordinans blev

Digitized by Google

højeste kirkelige Lov, og at det blev Præster med dansk Uddannelse, der her fik Embederne. De fleste af Enklaverne hørte ogsaa under Ribe Stift.

Sprogligt kom Reformationen til at betyde en Fremgang for det tyske. I Købstæderne og Syd for Linien Flensborg—Tønder ogsaa i Landsbyerne blev Tysk Kirkesprog. I det 16. Aarhundrede var Plattysk Prædikenens Sprog, men ind i det 17. afløstes det af Højtysken, der allerede fra Christian III's Tid var Kancelliets og de højere Domstoles Sprog.

Digitized by Google

ANDET AFSNIT.

SOCIALE OG ØKONOMISKE FORHOLD. KIRKE OG AANDSLIV.

1. **Forvaltningen.**

Det voksende Arbejdsomraade, Kongen drog ind under sig, krævede en mere ordnet Forretningsførelse og en dygtig Stab af Medhjælpere. Med 1536 knyttes Forbindelsen tilbage til Christian II's Dage; man havde under Adelsreaktionen under Frederik I prøvet at trænge *Kancelliet* og *Centraladministrationen* i Baggrunden og ladet Rigsraaderne og Rigsembedsmændene hver i sin Landsdel overtage Forretningerne; men Resultatet var kun blevet Forvirring. Med Kongemagtens Sejr genrejstes ogsaa dens vigtigste Forvaltningsorganer, disses Arbejdsomraade udvidedes, deres Arbejde skete efter en fastere Plan. Mens i Tiden fra 1460—1523 Hertugdømmernes Anliggender var blevet bestyret igennem det almindelige Kancelli, der derfor ogsaa havde sine tyske Skrivere, havde Frederik I beholdt sit hertugelige Kancelli og samlet Hertugdømmernes Sager der. Med 1536 blev „det tyske Kancelli" et fast Led i Rigets Administration, og til dets Sager føjedes en væsentlig Del af de udenrigske Anliggender (den diplomatiske Korrespondance med det sydlige og vestlige Udland). Lederen af det tyske Kancelli blev saaledes en i høj Grad indviet og betroet Mand. De øvrige Sager forvaltedes under det almindelige Kancelli, der senere kaldtes „det danske". Den øverste Leder var *Kansleren*, der til sin Hjælp havde en øverste Sekretær og en Kreds af Sekretærer og Skrivere. Her var samlet alle Sager vedrørende Lensvæsen, Retsvæsen, Kirke- og Skoleforhold; her udfærdigedes Kongebrevene, og herfra øvedes der Tilsyn med Forvaltningen. — Det væsentligste af den indenrigske Styrelse var saaledes samlet her, og den Mand, hvem Kanslerembedet blev betroet, fik herigennem en afgørende Indflydelse paa Rigets Styrelse. I hele Christian III's Tid og frem til 1570 var *Johan Friis* til Hesselager Indehaver af Stillingen, og en væsentlig Del af det

Digitized by Google

sindige Maadehold og den sejge Fastholden af de engang satte Maal, som præger Christian III's Regering, maa sikkert tilskrives ham. En Specialisering af Arbejdet paa særlige Organer, som paabegyndt gennem Tyske Kancelli, fortsattes under Christian III ved Oprettelsen af *Renteriet*, der forestodes af to Rentemestre, en for Jylland og en for Østdanmark, og besørgede Kasserer- og Bogholderforretningerne samt Regnskabsrevisionen. Gennem Rentekammerets Arbejde naaedes en mere effektiv Kontrol med Lenenes Bestyrelse og en bedre Oversigt over Statshusholdningens Indtægter og Udgifter ved Hjælp af de Aarsregnskaber, det fra 1550 blev Regel at affatte. Mens Renteriet til at begynde med nærmest er en Afdeling af Kancelliet, selvstændiggøres det i Tidens Løb mere og mere, og Finansernes Bestyrelse unddrages Kansleren og lægges ind under Rigshofmesteren.

Johan Friis.
Maleri fra 1551 paa Frederiksborg.

Tidligere havde borgerlige kunnet skaffe sig en betydningsfuld Indflydelse paa Landets Politik gennem Stillingerne i Kancelliet; nu skete der en afgørende Forandring med Sekretærernes Rekrutering. Med 1536 stillede Adelen sig til Tjeneste paa dette Omraade. Naar dens unge Mænd i Kancelliet havde faaet Opdragelse i Lovkyndighed og Forvaltning, gik deres Vej som Regel ud til Stillingerne som *Lensmænd*, og herfra naaede saa en Del ind i Rigsraadet og nogle faa ind i Rigsembederne. Kun i det tyske Kancelli blev Posterne stadig for en Del besat med borgerlige. Flertallet af dettes Embedsmænd kom udefra, fra Hertugdømmerne eller Tyskland. Efter Wolfgang v. Utenhofs Afgang blev Brandenburgeren *Andreas v. Barby* tysk Kansler, og 1559 blev *Hieronymus Thenner*, der var født i Hessen, Leder af det tyske Kancelli.

Rigsraadet havde i 1536 mistet sine gejstlige Medlemmer, og adskillige af dets verdslige Medlemmer havde været paa det tabende Partis Side og mistede nu deres Pladser. Raadet blev ikke i den følgende Tid den talstærke Forsamling som før 1536, men til Gengæld

Digitized by Google

blev det mere ensartet og kom gennem den foran skildrede Ændring i de unge Adelsmænds Uddannelse til at bestaa af langt mere indsigtsfulde Mænd end ofte før. Rigsraadet blev nu, som det er bleven sagt, „nærmest et Statsraad af forhenværende og nuværende Medlemmer af Centraladministrationen". Dets Deltagelse i den daglige Regeringsledelse blev mere almindelig, idet det snart blev Regel, at der altid var et Udvalg af Rigsraader til Stede hos Kongen. Det blev nu ogsaa efter 1536 opfattet som Rigsraadets Ret at dømme sammen med Kongen paa Kongens Retterting.

Som Rigsraad og Centraladministration paa den Vis voksede tættere sammen, fik ogsaa de *Rigsembedsmænd*, som efter Forfatningens Ordlyd var Kongens nærmeste Raadgivere, en mere organisk Forbindelse med Rigets andre politiske og forvaltningsmæssige Institutioner. 1536 blev det fast Regel, — hvad før kun havde været almindelig Skik —, at Rigsembedsmændene var Medlemmer af Rigsraadet. Recessen af 1536 fastslog for første Gang, at Kongen altid skulde have en Rigshofmester, en Kansler og en Marsk, der skulde være indfødte danske Mænd. Denne Bestemmelse overholdtes dog ikke altid. — Efter Mogens Gjøs Død i 1544 stod Rigshofmesterembedet saaledes ubesat hele Christian III's Regeringstid, og under Frederik II var der fra 1575—88 heller ingen Rigshofmester.

Af Rigsembedsmændene havde *Rigshofmesteren* den vigtigste Stilling. Uden at hans Virksomhedsomraade i Enkeltheder var fastsat, regnede man med, at han øvede et almindeligt Tilsyn med Regeringsførelsen. Den egentlige Ledelse af Rigets Finansvæsen laa i hans Hænder; var Kongen fraværende, var det af Rigsembedsmændene Rigshofmesteren, der repræsenterede Riget. Den næste i Rangen var *Kansleren*, og som den tredje kom *Rigsmarsken;* oprindelig havde det været hans Opgave at føre Hæren i Krig, men Hærens ændrede Sammensætning gjorde, at den øverste Ledelse f. Eks. under Syvaarskrigen maatte betros til udenlandske Lejetropførere; hans Opgave blev da Organisationen af det nationale Værn. Fra gammel Tid var Adelen tillige vant til i Rigsmarsken at se sin særlige Talsmand over for Kongemagten. Rigsembedsmændenes Kreds udvidedes i 1576 med et *Rigsadmiralsembede. Rigens Kansler,**) der, naar Kongen ikke selv gjorde det, førte Forsædet ved Kongens Retterting, regnedes endnu ikke med blandt Rigsembedsmændene, men Embedets Betydning øgedes. De løbende Forretninger ved Rigets højeste Domstol var overladt ham.

I Almindelighed kan det siges, at Tiden efter 1536 med Hensyn til Rigsembederne fæstner i Lovform, hvad Udviklingen i den foregaaende

*) I Modsætning til denne Embedsmand kaldtes *Kansleren* ofte *Kongens Kansler.*

Digitized by Google

Tid har peget hen imod, at Administrationen specialiseres med det voksende Arbejdsomraade, og at Adelen lægger Centraladministrationen ind under sig, hvor før borgerlige havde haft en Adgang til at øve Indflydelse paa Rigets Politik.

Inden for Landets *Militærforfatning* skete der ikke store Forandringer efter 1536. Ved en Forordning af 1525 havde man for første Gang udmaalt Adelens Krigspligt efter den enkeltes Indtægter. Denne Bestemmelse gjaldt ganske vist kun et vist Aaremaal, men Princippet, at Adelens Ydelser skulde staa i Forhold til Jordegodsets Størrelse, blev fastholdt Aarhundredet igennem. Forandringer i Godsbesiddelsen gennem Mageskifterne og i Lensordningen gennem Lensreformerne gjorde dog stadig Omtakseringer nødvendige. Disse blev ikke effektivt gennemført, saaledes at der i hvert Fald sidst i Aarhundredet var adskillige Misforhold ved denne Ordning til Stede. Bønders og Borgeres Værnepligt vedblev at bestaa. Regelmæssige Mønstringer skulde sikre, at det nationale Værn ikke forfaldt; men ofte blev disse forsømt; der kunde gaa Aar, hvor de ikke blev holdt, og Borger og Bonde gav kun trægt Møde. Det hjemlige Opbud forøgedes med *Landsknægtene*, der som Regel hentedes i Tyskland, „Tidens store Hvervemarked". Under Christian III blev det anset for nødvendigt ogsaa i Fredstid at holde ret anselige Troppemængder til Stadighed i Landet. Jo mere der gjordes Brug af dette lejede Mandskab, des mere blegnede de nationale Troppers Værdi ved Sammenligning med disse professionelle Krigere. Under Syvaarskrigen gjorde man først efterhaanden direkte Brug af Bønderne til Krigsførelsen. Hvert Lægd paa ti Bønder skulde efter gammel Skik udruste en Mand af deres Midte med Vaaben og Værge og al anden Bekostning. Men de Erfaringer, man gjorde med Hensyn til deres militære Anvendelighed, var ikke lige opmuntrende,

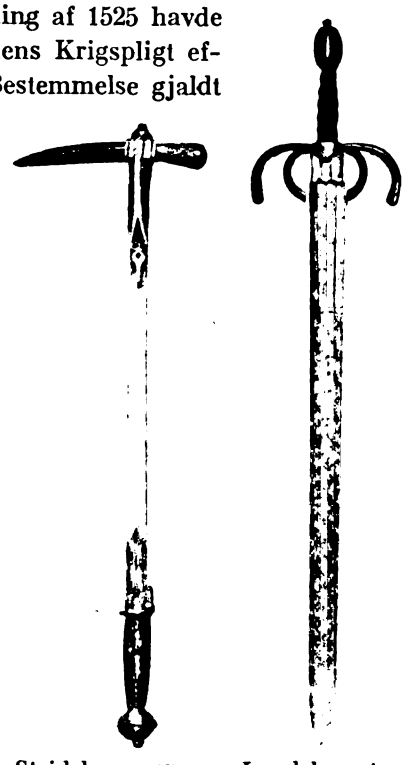

Stridshammer fra Frederik II's Tid. Landsknægtssværd fra Frederik II's Tid. Begge i Nationalmuseet.

Digitized by Google

og i 1568 kundgjordes det, at Kongen var bleven enig med Rigsraadet om for Fremtiden kun at antage fremmede Krigsfolk, „da Paalæg om at udgøre Folk til Brug mod Rigets Fjender besværer dem mere end noget Skattepaalæg." Det havde holdt haardt bare at faa det udskrevne Mandskab til at møde. I Vendelbo Stift er der udskrevet 150 Karle til Brug paa Holmen; af dem bringer Lensmandens Skriver kun de 38, af de udskrevne Tømmermænd møder kun een, og han duer ikke til meget andet end til at hugge en Bondevogn sammen. Fra et andet Len er der udskrevet 70 Baadsmænd, af dem kommer kun to.

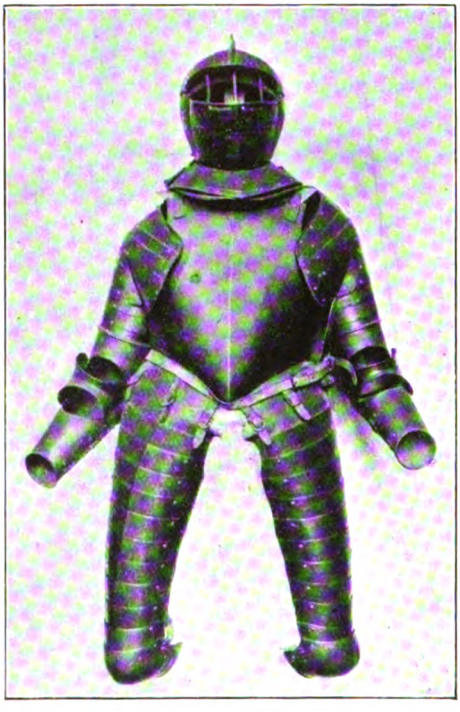

Knægtrustning fra Frederik II's Tid. Nationalmuseet.

Flaaden havde i høj Grad Kongernes Interesse. Under Grevefejden havde Christian III erfaret, hvad en Flaade betød for Landet, og i Fredens Aar arbejdede han ivrigt paa at bygge Orlogsskibe. Den gamle Udskrivning af Skibe fra Lensmænd, Bisper og Købstæder strakte ikke mere til og forfaldt, men i Stedet søgte Kongen at skabe en kongelig Flaade. Han byggede for egne Penge Skibe og oprettede til dette Formaal et Værft paa Gammelholm. I 1550'erne udgjorde Flaaden ca. tyve Skibe. Indtil 1565 udskreves der lejlighedsvis Skibe fra Købstæderne; 1555 maa f. Eks. Købstæderne lade deres Orlogsskibe løbe i Søen, i alt 25—28 Skibe. Men da nogle manglede Skyts og andre var for smaa, og da der tillige klagedes over ulige Taksering i det Tilfælde, at flere Købstæder i Fællesskab skulde stille et Skib, gik man i 1559 over til en ny Skik; nogle Byer blev fritaget for at holde Skib mod at levere Kongen Skytset og ellers i paakommende Tilfælde at yde Folk og Fetalje; andre overlod Kongen deres Skib.

Digitized by Google

2. Bønder og Herremænd, Landbrug.

Baggrunden for det 16. Aarhundredes økonomiske Liv er den almindelige Prisstigning, som Forøgelsen af *Ædelmetalproduktionen* forvolder. Den var begyndt, før den ny Verdens Rigdomme strømmede til Europa, men da man i Amerika opdagede rige Guld- og Sølvminer, dreves Produktionen meget stærkt i Vejret. Man har beregnet den aarlige Sølvproduktion til følgende:

	Det tyske Rige	*Det øvrige Europa*	*Amerika*
1493—1520.....	35,100 kg	10,000 kg	
1521—44	50,500 -	10,500 -	13,300
1545—60	53,200 -	11,500 -	199,200
1561—80	40,500 -	9,500 -	214,900
1581—1600.....	32,800 -	8,500 -	305,100

Den stærkt voksende Omsætning stillede øgede Krav til Omsætningsmidler, men dog ikke i samme Forhold, som Metalproduktionen forøgedes, og Resultatet er fra o. 1540 en stadig *Prisstigning* for alle Varer, der fortsættes til et godt Stykke ind i det 17. Aarhundrede og medfører en almindelig Befrugtning af det økonomiske Liv.

Stigningen var for Landbrugets Produkter stærkere end for andre Varer. Særlig gjaldt dette Kornpriserne, som regnes for at være tredoblet i Løbet af det 16. Aarhundrede. Hertil bidrog ogsaa, at Nederlandenes Kornbehov med deres stigende Industrialisering stadig øgedes, og at England og Spanien ogsaa i Løbet af Aarhundredet blev Kornindførselslande. Selv om det ikke var store Ting, der blev til overs til Salg fra en dansk Bondegaard, var der dog lejlighedsvis Korn og tiere Stude at sælge, og det betød under disse Forhold forøgede Indtægter. Det 16. Aarhundrede har da øjensynlig for *Bondestanden* i det hele været en jævn *Fremgangens Tid.* De større Fordringer, som Staten gennem de ekstraordinære Skatter stillede til den, har den haft Kaar til at bære. For de store Gaarde, der i højere Grad havde Overskudsproduktion at afsætte, betød Prisstigningen adskilligt mere. Den Stigning i Arbejdslønnen, der efterhaanden satte ind, kom ikke til at paavirke *Godsejernes* Økonomi, idet de i Stedet for at leje Arbejdere gjorde Brug af deres Fæstebønders Arbejdskraft. Det var i høj Grad til Gunst for de danske Godsejere, at deres Fæstebønder ikke betalte deres Afgifter i Penge, men in natura. Ved faste Pengeafgifter vilde Prisstigningen have skænket Bønderne en betydelig Fordel.

Ganske naturligt maatte disse gunstige Kaar for det store Landbrug virke æggende paa Adelens Foretagsomhed paa Jordbrugets Om-

Digitized by Google

raade. Tilskyndende i samme Retning virkede den Omdannelse paa det militære Omraade, som fuldbyrdedes paa Overgangen fra Middelalderen til den ny Tid. *Det militære Tyngdepunkt* var flyttet fra *Ridderen* i Panser og Plade til *Landsknægten.* Der kunde endnu være Brug for Ridderen til Forsvar af Landet, i Nødstider blev han opbudt til Kamp ogsaa uden for Rigets Grænser, men hans Plads i Samfundslivet var nu en anden. Og derigennem paavirkedes hans Interesser; fra Dyst og Fejde bliver det nu Gods og Gaard, Adelsmandens Tanker først og fremmest søger. „Ridderen bliver Agrar." Dette Interesseskifte virker i høj Grad ind paa det danske Landbrugs Udvikling i det 16. Aarhundrede. Vilde den danske Herremand drive sit Gods, saa det blev ham en virkelig Kilde til Indtægt, maatte meget ændres i Godsets Organisation og Arbejdsforhold, saadan som de arvedes fra Middelalderen.

Storgods var *Strøgods.* Spredt over flere Landsbyer, ja, Herreder og Landsdele laa Herremandens Fæstegods. I mange Henseender var dette upraktisk. Det var svært for Godsejeren at øve et virkningsfuldt Tilsyn med de fjerntboende Fæstere, disse nød kun i ringe Grad Beskyttelse fra hans Side, og besværligt var det at faa Landgilden transporteret de lange Veje. Det laa baade i Fæsters og Herremands Interesse at faa Godset samlet i Herregaardens umiddelbare Naboskab. Men nu kom hertil, at Adelsmanden begyndte at interessere sig for Stordrift. Det havde hidtil ikke været store Arealer, der blev drevet under Herregaardene. Tiden skabte imidlertid hos mange Ønsket om at drive Jordbrug i større Stil. Men det fornødne Mandskab til en saadan Drift kunde det falde vanskeligt nok at skaffe, da der ikke var megen ledig Arbejdskraft. Herremanden kunde dog skaffe sig Arbejdskraft ad anden Vej, nemlig gennem sine Fæstebønders Arbejdsydelser. Strøgods hindrede en effektiv Udnyttelse af disse. Skulde Stordrift muliggøres, maatte der ske en Koncentration af Godserne, der bragte Fæstegaarden saa nær Husbondens Gaard, at Arbejdskraften uden Besvær kunde finde Anvendelse der. Som Landets største Jordejer delte Kongen her Adelens Interesser.

Dette er Baggrunden for de omfattende *Ejendomshandler* mellem Kronen og Adelen og mellem Adelsmænd indbyrdes. Allerede i det sidste halve Aarhundrede før Reformationen havde Adelen og Kirken arbejdet paa Godsernes Afrunding, og meget Gods var bleven byttet. Grevefejden og den dermed følgende Ejendomsforskydning havde for en Tid afbrudt denne Udvikling, men i Slutningen af Christian III's Tid tog Mageskifterne til som aldrig før. For Kongerne spillede andre Hensyn end de agrariske ogsaa ind. Under Reformarbejdet inden for Lensvæsenet afhænder Kongen ofte Gods fra de fri Len og erhverver

Digitized by Google

andet, der kan henlægges under Regnskabslenene. Det nyerhvervede Kirkegods skulde omreguleres, saa nyt og gammelt Krongods føjedes sammen paa naturlig Maade. Dertil kom Frederik II's Ønsker om at skaffe sig store sammenhængende Jagtarealer. I Enkeltheder lader Kronens Ejendomshandler sig lettest følge. De begynder under Christian III, men denne Konges Kræfter har dog væsentlig været beslaglagt gennem de store Reformer af Lensvæsenet. Det er først med Frederik II's Regeringstiltrædelse, at Mageskifterne antager et større Omfang. Man mærker nu, hvordan man gaar frem efter en bestemt Plan; der handles ikke tilfældigt, hvor Mulighederne byder sig, men der arbejdes systematisk igennem nogle Aar i en enkelt Egn for at bringe Forholdene i Overensstemmelse med de kongelige Ønsker. Og man ser, at det, der tilstræbes, ikke alene er en *Afrunding* af Godsbesiddelserne, men ogsaa en *Samling* af Kronens Gods i bestemte Egne og Landsdele.

Sjælland, der mere og mere følte som den vigtigste Del af Riget, var først og fremmest Genstand for Kronens Interesse. I Aarene fra Frederik II's Tronbestigelse og indtil Syvaarskrigen for nogle Aar standsede det hele, arbejdedes der i særlig Grad her, idet dog Interessen samledes om enkelte Egne. Først og fremmest gælder det Nordøstsjælland, hvor i Forvejen Adelens Besiddelser var forholdsvis ringe paa Grund af, at Roskilde Bispestol og flere Klostre her havde samlet meget Gods. I Løbet af fire Aar har Kongen i det nuværende Frederiksborg Amt (undtagen Horns Herred) samt Smørum og Sokkelund Herreder købt fem Herregaarde og 350 Bøndergaarde. Ved Frederik II's Død ejede Adelen i denne Del af Landet kun 80 Gaarde. I de til Kalundborg Len liggende Arts, Løve og Skippinge Herreder blev Mageskifterne begyndt før Krigen og genoptaget efter 1573, saa her i alt 228 Gaarde og en Hovedgaard (13—15 % af Lenets Jordbrug) gik over paa Kongens Hænder. Ellers opvejer andet Steds paa Sjælland Køb og Salg saa nogenlunde hinanden. Kun i tre sydøstsjællandske Herreder øgedes Adelens Gods. I alt gik under Frederik II 700 sjællandske Bøndergaarde over fra Adelens til Kronens Besiddelse; det var 5 % af hele denne Landsdels Jordbrug.

Paa de sydlige Øer samlede Kongen Gods paa Falster, men afstod Gaarde paa *Laaland*. Paa *Fyn* er Billedet varierende fra Herred til Herred, men som Helhed gik Adelsgodset frem. Kun paa Halvøen *Hindsholm* synes Kongen planmæssigt at have samlet Gods af Hensyn til Jagten.

I *Skaane* og *Halland* tilfører Mageskifterne næsten udelukkende Adelen Gods; ikke mindre end 1007 Gaarde og Bol samt en Mængde Hovedgaarde og et Utal af Gadehuse og mindre Jordstykker afstod

Digitized by Google

Kongen til Adelen, mens Kongens Erhvervelse kun var 111 Gaarde. *Blekinge* berørtes slet ikke af Mageskiftepolitikken. Der er bleven gjort opmærksom paa, at der maaske bag dette fra Kongens Side har ligget en bestemt politisk-økonomisk Tanke. Fra Syvaarskrigens Tid kendte Kongen Risikoen ved at have Gods i disse Grænselandskaber; ny Krig med Sverige laa inden for Mulighedernes Grænse, og Fjendens Indfald og fremmede Lejetroppers Indkvartering kunde gøre Ejendomsbesiddelse her til en tvivlsom Fordel. I Forvejen besad Adelen meget Gods i disse Landskaber, nu øgedes dette yderligere, og dette Forhold blev ikke uden Betydning, da et Par Menneskealdre senere de danske Besiddelser Øst for Øresund gled ind under svensk Herredømme.

En planmæssig Mageskiftepolitik i *Jylland* begyndte Kongen først 1578, da Arbejdet paa Øerne saa nogenlunde var bragt til Afslutning. Først udkøbte Kongen saa godt som fuldstændig Adelen af Egnen omkring Kolding og dannede i Vinteren 1578—79 et stort Jagtdistrikt bestaaende af Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder samt største Delen af Andst Herred. I alt omfattede Købet over 600 Gaarde. Over for den jyske Adel kunde Kongen udtale, at „Vi have gjort Os ikke en ringe Skade med Mageskiften og Bytten, paa det Vi og Kronen kunde have en Jagt- og Vildtbane fri." Kongens Klager over Tab, der ogsaa forekommer andet Steds, skal næppe tages alt for højtideligt; dog synes det, at Gods, der laa i en god Jagtegn, blev vurderet højere end Gods andetsteds, og de fem „Indherreder" ved Kolding var netop udpræget rige paa Skov og Vildt. — I Tilknytning til Erhvervelserne af Gods paa Koldingegnen sker Kongens Godskøb i den nordøstlige Del af Slesvig, hvor Kongen, især efter at Haderslev i 1581 er tilfaldet ham, foruden meget Strøgods køber otte store adelige Besiddelser og dermed næsten helt udrydder adelig Ejendom i disse Egne. Paa Als og Sundeved drev Hertug Hans d. Yngre samme Politik.

Efter at Mageskifterne paa Koldingegnen var bragt til Afslutning, skete der i Hads Herred Nord for Horsens Fjord samme systematiske Arbejde paa at samle Kronen Gods. Umiddelbart forinden var Aakjær Len med Hads Herred blevet lagt ind under Skanderborg, hvor Kongen gerne opholdt sig for Jagtens Skyld. Omtrent samtidig samlede Kongen Gods omkring Dronningborg ved Randers. Det er væsentlig om disse tre nævnte Steder, Kongens Interesse for Godserhvervelse i Jylland samler sig. Adelens tilsvarende Godsforøgelser finder især Sted i Nord- og Vestjylland. I det hele forøgedes Adelsgodset i Rigets Udkanter, Kronens i Rigets centrale Dele.

Som før nævnt var det Motiv, som Kongen angav ved sine Godshandler, Hensynet til Dannelsen af sammenhængende *Jagtomraader*. Jagten var for Konge og Adel en elsket Sport. Jagtretten var alene for-

Digitized by Google

beholdt dem. Det var Bønder, Købstadfolk og Gejstlige forbudt at „skyde eller slaa nogen Dyr, store eller smaa, eller Harer" (dog er Ulvejagt fri), og de maatte ikke holde „Støvere og Mynder"; dette sidste ændres dog undertiden til, at der maa holdes en Hund i hver Gaard, men den skal enten være lænket eller „lemmet", d. v. s. have det ene Forben hugget af ved Knæet. Ejendommeligt er det, at dette Paabud især følger Kongens Besiddelser. Oprindelig gjaldt det kun Sjælland, Fyn, Bornholm, Skanderborg og Silkeborg Len, men udvidedes efterhaanden til flere Len i Jylland, saadan at det til sidst kun er det nordlige og vestlige Jylland samt Landskaberne Øst for Øresund, det ikke gælder. Ofte fik Bønderne i de kongelige Vildtbaners Naboskab Eftergivelse af Landgilden, idet deres Marker var bleven hærget af Vildtet. I 1601 drev man det til at forbyde Bønderne at bruge spidse Stave i deres Gærder, da Dyrene kunde blive hængende paa dem, og der derved kunde ske stor Skade paa de kongelige Vildtbaner. — Mod *Krybskytter* for man frem med stor Strenghed. Efter Recessen af 1537 havde den, der paagreb Krybskytter, „fri Magt til at stinge dem baade (begge) Øjne ud eller hænge dem udi det første Træ." Kom Krybskytterne for Domstolene, behandledes deres Forseelse som Tyveri, og Straffen for denne Forbrydelse var i Almindelighed Hængning. — Jagt var ogsaa Indtægt. Man faar et Indtryk af dens Betydning ved at se de store Mængder af Salt, der efter Lensregnskaberne er medgaaet til Vildtets Nedsaltning. Kongens Interesser for Jagten viste sig ogsaa i, at Adelen undertiden anmodedes om at afholde sig fra Jagt nogen Tid, for at Vildtbestanden kunde forøges, og i hans Forsøg paa at skaffe ny Arter af Vildt; saaledes fik Frederik II sendt Vildsvin fra fremmede Fyrster, vistnok fordi dette Vildt næsten var ved at være udryddet herhjemme.

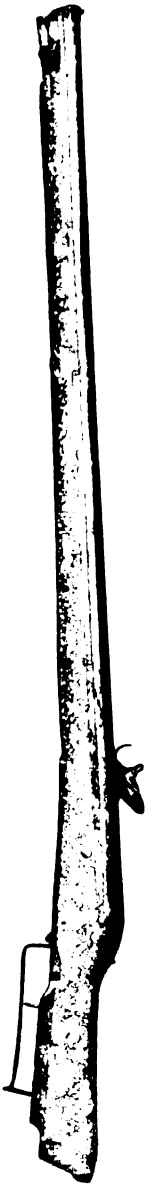

Jagtbøsse fra Frederik II's Tid. Nationalmuseet.

Men ogsaa andet end Hensynet til Jagten har været bestemmende for Kongens Godspolitik. Ofte var det de lidet eller slet ikke indtægtgivende Smaalen, der bortbyttedes med Gods, som blev lagt til Regnskabslenene. I saadanne Tilfælde afstod Kronen til en Hovedgaard mod Strøgods, der fordeltes paa Lenene. Men først og fremmest gav

Digitized by Google

Koncentrationen af Krongodset Anledning til Oprettelsen af Ladegaarde og Udvidelse af de allerede bestaaende.

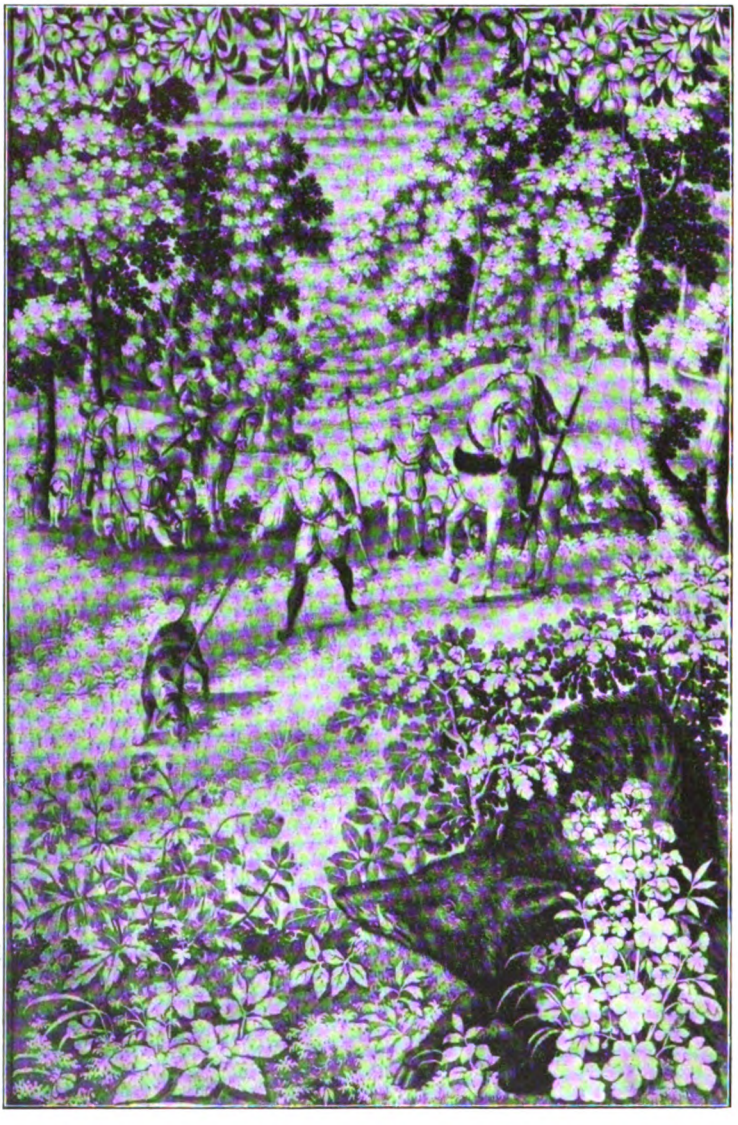

Vildsvinejagt fra Frederik II's Tid.
Efter Kniepers vævede Tapet i Nationalmuseet.

I lige saa stort et Omfang som mellem Krone og Adel handledes der mellem Adelsmænd indbyrdes om Jordegods. Adelen dreves frem af et stedse voksende Pengebehov. Sønnernes Udenlandsrejser, Byg-

Digitized by Google

ningerne og den fornemmere Levemaade stillede voksende Fordringer, og den Indtægtskilde, som Lenene før havde været, flød ikke saa rigeligt som tidligere. I Godsernes større Afrunding, hvorved deres Produktivitet forøgedes, havde Adelsmændene imidlertid et Middel til at imødekomme Tidens Krav, og med dette som Baggrund maa de øvrige store Forskydninger inden for Landbruget ses. I det 16. Aarhundredes sidste Halvdel sker der en stærk Udvidelse af det Areal, der drives direkte under de store Gaarde, baade de private Herregaarde og de kongelige *Ladegaarde*. Paa Kronens Gods havde Ladegaardene oprindelig været faa og smaa, men Inddragelsen af Bispe- og Klostergodset havde ændret det, idet her allerede fandtes en Del store Ladegaarde. Straks havde man nedlagt en Del af dem, men under Frederik II gik Udviklingen den modsatte Vej. Ny Ladegaarde oprettedes, de gamles Jordtilliggender øgedes, og man mærker, hvorledes Kongen med levende Interesse følger denne Udvikling. Typisk er et Brev fra ham i 1587, hvori han med Stolthed taler om, at han ved Skanderborg har bygget en skøn Ladegaard, hvis Lige ikke skal findes i det hele Rige og ikke mange Steder i Tyskland.

Herregaardenes Jordtilliggende kunde øges ad to Veje, gennem Nyopdyrkning og gennem Erhvervelse af Jord fra Bøndergaardene. Der er i det 16. Aarhundrede sket et *Opdyrkningsarbejde* fra de store Gaarde, uden at vi er i Stand til at fastslaa dets Omfang. Skove er blevet ryddet, Fælleder og Overdrev opdyrket. Bøndergaardene kunde *afgive Jord*, enten ved at der toges Jord fra en Gaard, og denne vedblev at bestaa i forringet Stand, eller ved at Gaarden helt gik op i Hovedgaarden. Peder Okse brugte til Eksempel den første Fremgangsmaade, da han til Fordel for Gisselfeld inddrog en Del Jorder fra Gaardene i Sørup By og fordelte Resten til otte Gaardsæder. Hyppigere er det dog, at man helt nedlægger Gaardene, og baade Kronen og Adelen har Ansvaret for denne Fremgangsmaade. En gunstig Lejlighed for Gaardenes Nedlæggelse bød sig, naar Gaardene var øde eller blev fæsteledige, og der fandtes ikke i dansk Ret før Danske Lov nogen Bestemmelse, der forbød Fæstejords Inddragelse under Hovedgaardene. Men man gik videre og udsagde Bønderne af Fæstet for Sammenlægningens Skyld. Dette kunde synes at være i Modstrid med det fra Frederik I's Tid indførte Livsfæste. Men Fæsterne var ikke værnet i deres Besiddelse dermed. Der var i Christian III's Recesser af 1547 og 1558 en Bestemmelse om, at enhver Riddersmand havde Lov til at gøre sit eget Gods saa nyttigt, som han kunde, der af Adelen kunde paaberaabes, naar den ønskede en Fæstebondes Gaard. I 1561 var en Sag af den Art for Kongens Retterting. Adelsmanden Niels Andersen Dresselberg havde udvist en Bonde fra hans Gaard, fordi han selv vilde bruge dens Jord;

Digitized by Google

hans Forsvar var en Henvisning til, at „nu trænger han selv til at besidde samme Gaard", og Rigets øverste Domstol gav ham Medhold. Ofte kunde paa den Vis hele Landsbyer forsvinde. Hans Akselsen Arenfeldt tilskiftede sig i 1579 af Kronen mod Strøgods i 16 forskellige jyske og sjællandske Herreder Rosmus Birk ved Randers; han nedbrød saa Rude By og byggede der Rugaard, som han gjorde til Midtpunkt i det nyerhvervede samlede Gods. Kronen virkede her paa samme Vis som Adelen. I 1576 havde Kongen tilskiftet sig Stadagergaard paa Falster med tilliggende Gods, deriblandt tolv Fæstegaarde i Stadager By. De omtales endnu 1582, men faa Aar senere er de forsvundne, og deres Jord lagt ind under Hovedgaarden. Det var Fæstegaardene, hvis Stilling paa den Vis var udsat. Selvejerne var skærmede ved den fra det 14. Aarhundrede stammende Bestemmelse om, at Selvejerbondegods ikke maatte pantsættes eller bortsælges uden Kongens Samtykke.

Den samme Bevægelse mod Stordrift fandtes ogsaa uden for Danmark, — de Aarsager, der fremkaldte den, var almeneuropæiske —, og i Danmarks nære Nabolag, i *Nordtyskland*, var Storgodsdannelsen endda særlig omfattende. Her fremkaldte den hensynsløse Nedlæggelse af Bøndergaarde Stridigheder med Fyrsterne, der saa deres Skatteinteresser truede herigennem. I Danmark kender vi ikke til et saadant Modsætningsforhold; dels er Kongen selv som Landets største Jordejer interesseret i det samme som Adelen, dels var det særlig Adelens „Ugedagstjenere", som Nedlæggelsen ramte, og de var i Forvejen fritagne for Skat. Dog var disse ikke som Hovedgaardene *tiendefri;* Kongen holdt sig skadesløs for Tabet af *Kongetienden* ved at sikre sig en Afgift af Hovedgaardene, mens Præsterne kunde lide Tab ved denne Inddragning af Bøndergods.

Et ganske særlig ondartet Eksempel paa hensynsløs Fremfærd mod Bønderne har vi fra Sønderjylland. Paavirkning fra Godsejerpolitikken i Mecklenburg, Pommern og Brandenburg sporedes snart i Holsten, og den naaede ogsaa paa denne Side Ejderen. Dens mest udprægede Repræsentant her blev Hertug *Hans d. Yngre,* der paa sin Arvepart, Ærø, Als og Sundeved, forfulgte sine Godsejerinteresser med stor Haardhed og under sit Arbejde for at skaffe Storgaarde hverken skaanede Fæstegaarde eller Selvejergods.

Med Godskoncentrationen og Stordriften blev Fæstebøndernes betydeligste Ydelse ikke mere Landgilden, men *Hoveriet* eller, som det kaldtes i det 16. Aarhundrede: *Dagværket.* Landgilden var en fast Ydelse, der ikke ændredes, Hoveriet var derimod ikke fæstnet. Dog synes der her at være en Udvikling fra det mere til det mindre fæstnede. Hvor der opstod Uenighed om Dagværkets Størrelse, tog Dom-

Digitized by Google

stolene oprindelig ved deres Afgørelse Hensyn enten til, hvad der før var ydet af Ejendommen, eller til, hvad der var Skik og Brug paa Egnen eller paa Godset. Bønderne holdt igen mod Forøgelser. Vends Herreds Bønder, der laa til Hindsgavls Slot, forbeholdt sig saaledes 1564, at det kun var rent frivilligt, at de til Lensmanden havde ydet et Arbejde, der gik ud over det sædvanebestemte.

Men paa Frederik II's Tid begynder Hoveriet at blive ubestemt og mange Steder forøget. Det betød ikke, at Herremanden vilkaarligt kunde kræve Arbejde af sine Bønder, som hans Behov fra Aar til Aar var, men at der gaves ny Regler, og at disse atter gentagne Gange ændredes. Alene den Omstændighed, at Fæsterne nu som Regel kom til at bo i Nærheden af den Gaard, hvis Ejer ogsaa var Herre over deres Gaard, maatte forvandle Arbejdspligten fra en betydningsløs Ting til en bitter Realitet for dem. De Arbejdspenge, de før i Stedet havde betalt til Husbonden, slap de heller ikke for, idet de var gaaet ind blandt de faste Ydelser, saa deres oprindelige Betydning var glemt. Nogle Eksempler paa Forøgelser skal nævnes: De før omtalte Vends Herreds Kronbønder faar i 1576 Befaling til at hjælpe til at indføre Avlen til Hindsgavl en Dags Tid mere end tidligere; hidtil har de kun kørt seks Læs Møg hver om Aaret, men de skal herefter „ligesom ved andre Slotte køre saa længe, indtil hele Møddingen er kørt ud, da der nu avles og høstes meget mere til Slottet end tidligere og derfor ogsaa staldes og fodres flere Øksne, Køer og andet Fæ mod forhen, saa Møddingen er bleven større". Samme Aar faar Kronens Bønder paa Falster at vide, at „da en Del af dem, naar de tilsiges til Pløjning, Høst eller andet Arbejde til Nykøbing Slot eller Ladegaarden, ikke vil møde, fordi de mener, at saadant Arbejde kun paahviler Ugedagsmændene, befales det dem strængeligen at møde, naar Lensmanden eller hans Fogder tilsiger dem, efterdi Kongen nu driver mere Avl og flere Steder end før."

Særlige Vanskeligheder opstod, hvor der skabtes ny Hovedgaarde og hvor Ugedagsbøndernes Tal ikke stod i Forhold til det øgede Arbejde; ligeledes hvor Hovedgaardens Udvidelse var sket paa Bekostning af Fæstegaardene, og Fæsterne nu i mindre Tal skulde overkomme mere Arbejde end før. Der var megen Forskel fra Sted til Sted paa det Arbejde, der krævedes af Bønderne. Bønderne i Ballum Birk maatte møde paa Trøjborg og køre Møg to Dage og pløje to Dage baade Foraar og Efteraar. Tyge Brahe, over hvem Bønderne har ført Klage for Haardhed, faar 1581 følgende Ordning: Af hver Halvgaard skal der gøres ham to Dagværk om Ugen, Dagen regnet fra Sol gaar op, til Sol gaar ned, og hvis nogen, der er tilsagt i Tide, først kommer Kl. 10, 11 og 12, skal det kun regnes for en halv Dag o. s. v. Til Driften af Sorø Klosters Ladegaards Jorder paa 3—400 Tdr. Land, hvoraf kun ca. 200 Tdr. var un-

Digitized by Google

der Plov ad Gangen, var der 386 Fæstegaarde, d. v. s. at hver Gaard ikke engang fik sit Areal øget med 1 Td. Land. En Forøgelse af Arbejdet skete dog ved, at Ladegaarden ved Hovbøndernes Hjælp ikke blot drev sin egen Jord, men ogsaa Ødegaardenes; i 1602—03 blev der tilsaaet 201 Tdr. Land paa Ladegaarden, men 487 paa Ødegaardene.

Mindst synes Hoveriet at have betydet i Jylland, i alt Fald paa Kronens Gods. I Koldinghus Len blev der saaledes næsten ikke brugt Ladegaardsdrift, idet den største Del af de tilskiftede Hovedgaarde blev delt og bortfæstet til Bønder. Mest trykkende for Bønderne paa Kronens Gods blev Hoveriet i Københavns Omegn, hvor Kongerne dels oprettede ny og dels udvidede de alt bestaaende Ladegaarde i den Grad, at deres Drift, der i alt væsentligt var baseret paa Hoveri, krævede et byrdefuldt og stadigt stigende Arbejde af de omboende Bønder.

Man maatte naturligt fra Godsherrernes Side stræbe efter, at Byrderne blev nogenlunde lige for de undergivne, saa ingen tyngedes mere end andre. Med det for Øje gjordes paa sine Steder alle Gaardene i Byen, naar denne i sin Helhed hørte til samme Gods eller Kronen, lige store og gode og ansattes til samme Landgilde og Hoveri. Der fandtes ingen retslige Hindringer for en saadan Omregulering af Fæstegaardenes Jord. Til Eksempel befaledes det i 1581 Lensmanden paa Koldinghus at foretage en saadan Jævning, „da alle Bønderne i Koldinghus Len tilhører Kronen, og det derfor staar denne frit for at ordne Forholdene paa en rimelig Maade, saa alle Bønder, der jo skal gøre ens Tynge med Ægt og Arbejde, ogsaa faar ens Ejendom. Han skal lade uvildige Dannemænd undersøge Gaardenes Tilliggende, tildele disse lige stor Ejendom og sætte dem for samme Landgilde. Klager nogen i den Anledning over det Stedsmaal (Indfæstning), han har givet, skal de samme Dannemænd bestemme, hvor meget den, der har faaet noget af en andens Ejendom, skal erstatte denne af Stedsmaalet. . ."

De Pligter der paahvilede Bønderne gennem Hoveriet, var væsentlig Driften af Herregaardens Mark og Udførelsen af dens *Kørsler*. Og desuden havde ogsaa Gaardsæderne deres Arbejdsforpligtelser, der især synes at have bestaaet i Udførelsen af alt forefaldende Arbejde hjemme paa Gaarden, „Plidzearbejdet".

Det var imidlertid ikke alene Anvendelsen af Bøndernes Arbejdskraft paa Hovedgaardenes Marker, der gav Anledning til Hoveriets Forøgelse. Naar Adelsmanden havde faaet afrundet sit Gods, ønskede han at skaffe sig en Bolig paa sin Grund, der var et værdigt Udtryk for hans Rigdom og hans Magt. I det 16. Aarhundredes sidste Halvdel rejstes der omkring i Landet en Række stolte *Herregaardsbygninger*, præget af Renæssanceaandens Skønhedssans. *Johan Friis* gik i Spidsen, da han i 1538 lod *Hesselager* opføre paa helt ny Vis. Senere fulgte *Peder Okse*

Digitized by Google

i hans Spor, da han byggede *Gisselfeld*. I Snesetal byggedes nu i de efterfølgende Aar de skønne, danske Herregaarde: Glorup, Egeskov, Rosenvold, Voergaard og mange andre. „Som Landsbykirkerne er Mindesmærker over Landsbyernes store Tid, saaledes er de prægtige Herregaarde, der i det 16. Aarhundrede rejste sig rundt omkring i Landet... Mindesmærker over Herregaardenes Storhedstid." Men *økonomisk*

Hesselager.
Efter et farvelagt Stik fra 1821.

havde dette Byggeri sine store Skyggesider. For Bønderne betød det en stærk Forøgelse af Hoveriet, Transporten af Bygningsmaterialet var deres Sag, og undertiden maatte de direkte tage Del i Byggearbejdet. For Adelen betød Byggeriet Baandlæggelse af store Kapitaler, fortsatte store Vedligeholdelsesudgifter og sikkert ofte Fristelse til en kostbarere Levemaade, end Indtægterne berettigede til. Endelig kom dertil Herregaardenes *Udelelighed*. Det er bleven hævdet, at vi her staar ved en af Hovedaarsagerne til den danske Adels Nedgang i det 17. Aarhundrede. Der fandtes ingen Førstefødselsret til Godserne, og naar Arvingerne skulde dele, tilkom det den, der fik Hovedgaarden, at gøre Medarvingerne Fyldest i Gods eller Penge. Ofte maatte store Dele af den Sum, Herregaarden ved en Taksation ansattes til, udbetales til Arvingerne;

Digitized by Google

dette kunde let blive en tungere Byrde, end Herremanden var i Stand til at bære.

Langt den største Del af Bøndergaardene var *Fæste*, enten under Kronen eller under Adelen. Man regner med, at Antallet af *Selvejergaarde* ved Middelalderens Slutning var gaaet ned til 10—15 %. Selvejergodsets Tyngdepunkt laa i Jylland, men for de jyske Selvejere blev Grevefejden skæbnesvanger; i 49 Herreder mistede Bønderne Ejendomsretten til deres Gaarde. Ganske vist fik de Adgang til at købe dem tilbage igen, men det evnede kun de færreste; i over et Slægtled efter Grevefejden fandt dog disse Genkøb Sted med det Resultat, at Selvejendom i en Del jyske Len øges noget i Forhold til det Lavmaal, den stod paa umiddelbart efter 1536. Ogsaa af andre Grunde fortsattes Nedgangen af Selvejendom stadig. Naar der kun var Tale om de ordinære Ydelser, som paahvilede Selvejerne, var disse nu lavere end Fæsternes Landgilde, men til Gengæld tyngede de ekstraordinære Skatter Selvejerne haardest, idet det efter ca. 1550 blev Regel, at de betalte dobbelt saa meget som Fæstere. Nu kunde der paa ny hos de jordegne Bønder være Ønske om at ombytte Selvejendom med Fæste. Uden Kongens Samtykke kunde Adelen ikke erhverve Selvejerbondegods. Men denne Tilladelse blev hyppigt givet paa Mageskifternes Tid: Kongen afstaar sin Herlighedsret over det jordegne Gods, og Adelen faar Ret til at tilhandle sig Ejendomsretten. Det grelleste Eksempel herpaa er, da Erik Rosenkrantz i 1573 ved Mageskifte fik Herlighedsretten over alle de jordegne Bønder paa Taasinge, ca. 160 i Tal, med Ret til at udkøbe dem. Kronen erhvervede selv en Del jordegent Bondegods. Noget fik den gennem Ejendomsforbrydelse, andet kom den i Hænde gennem Bøndernes egen Anmodning om at faa Lov at sælge til dem, lejlighedsvis tog Kronen, hvor den havde særlig Interesse i Erhvervelsen, selv Initiativet og købte Gods ind. Saaledes fik i 1578 Lensmanden paa Tranekjær Fuldmagt til at skaffe Kronen Bønderrettighed i en Del jordegne Bønders Gods paa Langeland.

Om *Antallet af Jordbrugere* i det 16. Aarhundrede har været i Fremgang eller Tilbagegang, lader sig vanskeligt afgøre. Man kender først nogenlunde sikkert Antallet af Bondebrug fra Tiden omkring 1650, og da var der i de skaanske Provinser 17,600, paa Sjælland 15,660, paa Laaland-Falster 4900, paa Fyn 7630, i Nørrejylland 29,800, i alt 75,590. I en Proposition til Rigsraadet 1565 siger Frederik II, at han ikke tviver paa, at „udi dette ganske Rige findes mere end Hundredtusinde bosiddende Bønder". Men det er i den Anledning bleven sagt, at Datidens Fyrster og Statsmænd var overmaade slet underrettede om den Art For-

Digitized by Google

hold og i høj Grad har været blottede for statistisk Begreb, og ret megen Vægt ligger der ikke paa denne Opgivelse. For enkelte Dele af Landet har man kunnet naa til nogenlunde sikre Resultater, der muliggør en Sammenligning med 1650, idet man der kender Antallet af Tiendeydere. I Tallene fra 1651 er Ødegaardene, der ikke findes blandt Tiendegiverne, fradraget.

	ca. 1570	ca. 1651	Forøgelse
12 skaanske Herreder....	6987	1651	÷ 506
Halland	3920	4085	+ 165
Bornholm	905	950(?)	+ 45(?)
Sjælland	15442	15082	÷ 360

Desuden har man kunnet beregne Stillingen i tolv nørrejyske Herreder Nord for Limfjorden: 1553: 5356, 1599: 5436, 1657—62: 6011.

Der har fundet en *Nedlæggelse* af Bøndergaarde Sted. Som før omtalt skete det, hvor Stordriften skulde have Plads til at udfolde sig. Det skete ogsaa, at Kongen som i 1577 i Frederiksborgs, Roskildegaards og Københavns Len, hvor Bønderne havde saa ringe Ejendom, at det var vanskeligt for dem at svare Afgifterne, sammenlagde to smaa Gaarde til en god Gaard. Hvor der var øde Gaarde i en Landsby, skete det undertiden, at disse lagdes til andre Gaarde. I 1569 skal der saaledes, da der er mange øde Gaarde under Sorø og Antvorskov Klostre, af fem Gaarde gøres fire; i Kongstrup i Kalundborg Len er der syv Gaarde, der i 1574 nedbrydes og lægges til de andre syv Gaarde i Byen, „der holdes ved Magt". Men der finder ogsaa *Udstykning* og *Nyopdyrkning* Sted. Og flere Steder synes Gaardsæder — den sjællandske Betegnelse for en lille Jordbruger — at være rykket op i den almindelige Bondeklasse; en Del af de Sammenlægninger, Kongerne foretager i Nordøstsjælland, er vel ikke af Bøndergaarde, men af Gaardsæders Jordbrug. I det hele kan det vel siges, at Tilgang og Afgang af selvstændige Jordbrug saa nogenlunde har opvejet hinanden i dette Aarhundrede.

Hvad angaar *Jordens Pasning og Bearbejdelse* sker der næppe Forandringer af Betydning i det 16. Aarhundrede. Peder Oxe vendte hjem fra Udlandet med Kendskab til Brakning og gennemførte dens Anvendelse paa sine Godser; men det blev kun paa enkelte af de mest veldrevne Herregaarde, hans Eksempel blev fulgt. Hvor der paa Godserne arbejdedes med Interesse, skete der nogen Fremgang m. H. t. Udbyttet af Planteavlen. Der blev udført en Del Grundforbedringsarbejder. Hedejord blev opbrudt og besaaet, Krat ryddet, Sten fjernet, Grøfter gravet m. m. Man kunde dertil paa Grund af det større Kvæghold gøde Jorden bedre. Begge Dele virkede med til at skabe det større Foldudbytte, der omtales fra flere af de større Gaarde; saaledes er Udbyttet

Digitized by Google

af Rug og Byg paa Ringsted Kloster 1586 3—4 Gange Udsæden og siden endnu større. Endnu i Slutningen af det 17. Aarhundrede var dog Udsæden paa Skaanes 116 Adelsgaarde i Gennemsnit pr. Gaard kun ca. 85 Tdr. pr. Aar, Foldudbyttet ca. fire og den samlede Avl ca. 340 Tdr. Korn. Udsæden er groft taget her ikke større end Udsæden i vore Dage paa en Bondegaard paa ca. 150 Tdr. Land, og Avlen ikke større end

Markarbejde.
Akvarel i Nationalmuseet efter en Jordebog fra 1588 paa Holckenhavn.

paa en Bondegaard paa ca. 50 Tdr. Land. Af Kornarterne var det Rug, Byg og Havre, der var mest anvendt; Hveden brugtes i mindre Omfang. Men der var Forskel. I et Par vestjyske Herreder har Lensmanden saaledes forlangt, at Afløsningen for Gæsteriet skal betales halvt i Havre, men Bønderne faar Tilladelse til at betale Penge i Stedet, da de ellers maa købe Havren, „eftersom de kun saar lidet Havre i disse Herreder." I Slesvig og Holsten blev der Aarhundredet ud indført svensk og finsk Smør og Ost. Ofte var det saadan, at *Smørproduktionen* paa de store Gaarde ikke engang dækkede eget Forbrug. Men her forberedes en Forandring. Under Paavirkning fra Holland breder Interessen for Mejeridriften sig. Omkring 1550 indvandrede Hollændere i Holsten, og de blev Foregangsmænd med Hensyn til Smørproduktionen. Koholdet paa Gaardene blev i sidste Halvdel af Aar-

Digitized by Google

hundredet større. Fra Høkebjerg berettes der 1593, at der nu holdes 40 Malkèkøer, mens man før ingen har haft. Paa Skanderborg Ladegaard bestod Besætningen 1594 af 63 *Øksne*, *Stude* og *Tyre*, 13 aargamle Stude- og Tyrekalve, 61 Køer, 16 Kvier (hvoraf nogle er fire Aar gamle), 8 aargamle Kviekalve og 29 Faar. 1578 fik Kongen 48 frisiske Kvier af Benedikt Rantzau; Lensmanden paa Koldinghus skal beholde nogle af dem og „opelske Kongen en Kvægslægt." Da Frederik II overtager Haderslev efter Hertug Hans, faar en Række Adelsmænd Anmodning om at komme Kongen til Hjælp med 2 Køer „af en god og stor Slags", „da de Forværker og Ladegaarde, som er tilfaldet Kongen efter Hertug Hans baade ved Haderslevhus og andet Steds, er stærkt blottet for Kvæg og andet Husgeraad, særlig gode Køer."

Af *Svin* holdtes der store Hjorder i Godsernes Skove. Henrik Rantzau fortæller i sin Beskrivelse af den cimbriske Halvø, at der alene paa Als 1525 blev fedet 13,600 Svin. Paa Gram Skove kunde der fodres 1600 Svin. Mod at betale Oldengæld havde Bønderne Lov til at drive deres Svin i Skovene. Svinefedningen foregik om Sommeren og Efteraaret. Ved Vintertide holdt man kun Søer. Men da det langt fra var hvert Aar, man havde godt Oldenaar, begyndte man gennem Staldfedning at gøre sig uafhængig af Skovenes tilfældige Udbytte; især kunde det ske, hvor der var et større Kohold. *Faarene* var derimod som Regel overladt til sig selv det meste af Aaret. Der oprettedes lejlighedsvis *Schæferier*, saaledes 1585 paa en Gaard i Skanderborg Len, hvortil man indførte polske Faar.

Interessen for *Hesteavl* var gammel i Danmark. Ikke mindst var Kongerne optaget deraf. Der fandtes talrige kongelige Stutterier. 1547 befalede saaledes Christian III sine Lensmænd at anskaffe gode frisiske Stodheste for enhver Pris, overalt hvor han havde „Øg og Stod" saasom paa Skanderborg, Tvilum, Hald, Spøttrup, Aakjær, Kalø med Øen Hjelm, Økloster, Børglum, Sejlstrup, Hundslund og Voergaard (alle i Jylland), Hjortholm og Værø paa Samsø, Kalundborg, Abrahamstrup med Hesselø (Sjælland), Eskebjerg, Fyns Hoved, Romsø, Sprogø, Æbelø og Næsbyhoved (Fyn). Ikke mindst var Interessen for den lette Hest i Stigning, mens Middelalderens tunge Militærhest gik af Brug med den ændrede Krigsførelse. Da Kongen i 1558 hører, at der er bragt fire tyrkiske Heste til Landet, vil han gerne købe dem. Hyppigt handles der om Heste mellem Kongen og de tyske Fyrster. Frederik II var levende interesseret i Hesteavlen. Det berettes om ham, at han købte Hingste i Italien, Spanien og flere andre Steder med stor Bekostning, ligesom han købte Vognheste i Frisland og Groeningen til Forspand for de nu almindelige „Karme", hvortil der ofte anvendtes seks Stkr. Frerik II gjorde sig især fortjent af Hesteavlen ved at grundlægge Stutte-

Digitized by Google

riet paa Frederiksborg, hvorom der efterhaanden samledes 6—7000 Tdr. Land, der udelukkende anvendtes til Græsning for de forskellige Stod. Det var navnlig Heste af spansk Afstamning, der kom til at lægge Grunden til den senere berømte Frederiksborg-Hest.

Der udførtes stadig en Del Heste til Udlandet, og danske Heste synes fremdeles at have været godt anskrevet i det fremmede. Catharina af Medici anmodede saaledes stundom den franske Gesandt i Danmark om at skaffe hende Heste herfra og fra Danmarks Nabolande. 1598 tillodes det en af Kongen af Frankrigs Tjenere at udføre 60 Heste herfra Landet. Ogsaa Jakob V af Skotland ses at have ønsket Heste herfra. Men Kongerne søgte at regulere denne Udførsel, dels ved lejlighedsvis at standse den eller begrænse den til bestemte Byer, „da der bliver Mangel paa gode, danske Heste her i Riget," dels ved kun at tillade Udførsel af Heste under en vis Værdi og Størrelse. I 1562 er der standset to Kobler Heste i Rødby. Claus Hvitfeldt skal købe det Kobbel, hvori de „smærreste" (mindste) Heste er, og sende dem til Grev Günther af Schwarzburg. Forbruget af Heste i Indlandet var stort. Vejene var saa daarlige, at alle, ridende eller kørende, der vilde nogenlunde hurtigt frem, maatte sikre sig en betydelig Hestekraft. Hos Adelen kom dertil Anvendelsen til Krig, Ridderspil og Jagt. Efterhaanden som Velstanden tiltog, udfoldedes der m. H. t. Hesteholdet en ret stor Luksus baade hos Adelen og ved Hoffet. Bønderhestene var smaa og spinkle og synes at have været lidet anvendelige. I Syvaarskrigens første Aar udskreves der Bønderheste til Artilleriet og til Pakheste, men man gaar bort fra det, fordi Hestene ikke kan gore Fyldest.

3. Købstæder, Haandværk og Handel, økonomisk Politik.

Selv om Grevefejden havde betydet et Nederlag ikke mindst for de danske Købstæder, og disse derfor i politisk Henseende var dømt til Betydningsløshed i den følgende Tid, var det 16. Aarhundrede dog utvivlsomt en Opgangstid for dem, og den var det blandt andet paa Grund af den Omsorg, Byerne var Genstand for fra Statsmagtens Side. Det gælder især Christian III's Tid. Denne Konge nærede en virkelig aktiv Interesse for Byernes Trivsel. Allerede i Propositionen til Rigsdagen 1536 siger han, at han vil oprette en Ordinantie med Rigsdagens Raad, hvorved „Købstæderne og menige Borgere blive holdne udi Flor, ved Magt, Næring, Bjergning og Købmandsskab og derudi forfordres og haandhæves." Næsten i alle denne Konges talrige Lovgiv-

Digitized by Google

ningsarbejder mærkes denne hans Interesse. I særlig Grad er den københavnske Reces af 1540 helliget Købstædernes Forhold.

Der blev fra Regeringens Side arbejdet med Styrke paa at koncentrere *Handel* og *Haandværk* helt i Købstæderne; meget var i den Henseende naaet inden det 16. Aarhundrede, saa at en tysk Historiker har kunnet sige, at denne *Monopolisering* af „Byerhvervene" ved Middelalderens Slutning var mere fremskreden paa dansk end paa tysk Grund. Først og fremmest gjaldt det at komme Smaahandelen paa Landet, der især dreves af „Pebersvende" og Bissekræmmere, til Livs. De stadigt gentagne Bestemmelser mod Forprang vidner paa een Gang om Regeringens Iver for at sikre Købstædernes Eneret og om Vanskeligheden ved at faa dem virkeliggjort. Ud af den Mangfoldighed af Skrivelser dette Forhold vedrørende, som Kancelliets Brevbøger vrimler af, skal her som Eksempel tages en enkelt. I et aabent Brev af 25. August 1556 forkyndes det, at dersom Kongens Fogeder, Lensmænd, Skrivere, Bønder og andre bruger Landkøb til Forprang for Borgerne i Nakskov imod Recessen og Byens Privilegier, maa Borgerne tage de Varer, de kan faa fat paa; den ene Halvdel deraf tilfalder Kongen, den anden Byen. — Den uhyre vigtige Studehandel skulde Byerne ogsaa have Andel i; dels maatte Bønderne, hvis de havde Staldøksne til Eksport, ikke sælge direkte til de fremmede Opkøbere, men kun til Byens Borgere, dels havde Købstæderne jævnsides med Adelen Ret til Staldfodring.

Eneret søgte man ogsaa at give Byerne for Haandværkets Vedkommende. Det var *Lavenes* Maal at opnaa en faktisk Monopolstilling dels ved at forhindre Haandværksdrift uden for Byerne, dels ved at skærpe Betingelserne for Optagelse i Lavet, saaledes at dettes Medlemstal begrænsedes. Til den første Bestræbelse faar Lavene Regeringens Støtte; efter enkelte Tilløb i det foregaaende Aarhundrede tages det afgørende Skridt ved *Recessen 1537*, der, med enkelte Undtagelser, paalægger alle Haandværkere at forlade deres Boliger paa Landet og drage ind til Byerne; Motiveringen er, at Byerne har lidt mere end Bønderne ved Landsknægtehold i de sidste Aar. I Overensstemmelse med den Opfattelse, der Middelalderen igennem var almindeligt herskende i Europa, ansaa Regeringen det for et Hovedmaal for sin økonomiske Politik at sikre Købstæderne Eneret til *Bynæringerne*, d. v. s. opretholde en Arbejdsdeling mellem By og Land, saaledes at Landbefolkningen udelukkende beskæftigede sig med Produktion af Levnedsmidler. Først og fremmest skulde dog Bybefolkningens Forsyning opretholdes, og Regeringsforanstaltningerne tilsigtede derfor ikke blot at sikre Levnedsmiddeltilførslen fra Landet, men ogsaa at hindre Byproducenterne i at benytte deres Monopolstilling til at fordyre Varerne eller forringe

Digitized by Google

deres Kvalitet. Det indskærpes derfor Magistraten at føre Kontrol med Varer, fastsætte Priser og sørge for rigelig Forsyning, og lejlighedsvis fastsætter Kongen Maksimalpriser for hele Riget eller søger at indføre en overalt gældende Ordning for et enkelt Haandværk (Guldsmede). Dernæst tilsagde Regeringen ikke blot Borgmestre og Raad sin Støtte til at forhindre Haandværkere i at forlade deres Haandtering og beskæftige sig med andet Arbejde, men den modsatte sig overhovedet enhver kunstig Begrænsning af Haandværkernes Tal. I Fortsættelse af tidligere Bestræbelser søger man ved Recessen 1537 over hele Riget at indføre ensartede Bestemmelser for Haandværkeres Adgang til at drive deres Haandtering: „Og skulle herefter alle Haandværks Embede være fri udi Købstæderne, saa den ene maa saa vel som den anden bjerge sig, og Kunsten kunde saa formere sig blandt Folket." Den Haandværker, der gør Mesterstykke og betaler 1 Gylden til Lavet, maa ikke forhindres i at nedsætte sig. Paa intet af de to Hovedpunkter lykkes det Kongemagten at naa Maalet. Aarhundredet igennem klages der over Mangel paa Haandværkere, og Kampen mod Landhaandværket er staaende under Frededik II som under Christian III. Gentagne Indskærpelser af Bestemmelserne om Adgangen til at drive Haandværksnæring viser, at disse ikke overholdes, og der kendes allerede fra Christian III's Tid Eksempler paa Lavsskraaer, der fastsætter Antallet af Lavsmedlemmer og saaledes fuldstændiggør Monopolet. Her overfor hjalp det kun lidt, at Regeringen meddelte Næringsbevillinger til enkelte Haandværkere uden for Lavene.

Ensidigt var denne Byernes Monopolkamp vendt mod Bønderne. *Adelen* stod her som overalt i Samfundslivet med særlige Rettigheder. De maatte afhænde deres Produkter direkte til de fremmede og købe Varer af dem igen; ganske vist lyder Loven paa, at det kun er egen Produktion, der maa sælges, og eget Forbrug, der maa indkøbes, men Fristelsen var mange vindskibelige Adelsmænd for stor til, at de holdt sig inden for de fastsatte Grænser, og ofte kunde der herigennem paaføres Byerne en haard Konkurrence. Alene Adelens lovmæssige Undtagelsesstilling var nok til at sætte ondt Blod. Især viste Vanskelighederne sig med Hensyn til Studehandelen (jfr. senere); men ogsaa med andre Varer søgte Adelen at drive Omsætning hinsides Lovens Grænser. Borgerne i Varberg klagede over, at „Niels Munch og andre Knaber byggede store Skibe ved Aarsbro og derfra drev Købmandshandel og udførte Egetømmer til Tyskland." 1556 blev der anlagt Sag mod tre Adelsmænd Ivar Friis, Jørgen Rantzau og Jørgen v. Rade, fordi de drev stor Handel mod Recessen og Købstædernes Privilegier. De almindelige Forbud mod „Embeds"virksomhed paa Landet var Herregaardene ogsaa undtaget fra. Der fandtes i Gaardenes Arbejdsstab som

Digitized by Google

Regel Haandværkere i tilstrækkelig Grad til i visse Henseender at gøre Adelen uafhængig af Købstædernes Haandværkere. At dette i Aarhundredets første Del har været med til at skabe Modsætningsfølelsen mellem By og Adel, er vel hævet over enhver Tvivl. Politiske Følger faar denne Følelse, der vel i nogen Grad har holdt sig, dog ikke efter Grevefejden.

Ogsaa ad andre Veje kom Regeringen Købstæderne i Møde. Det gjaldt saaledes med Hensyn til *Markederne*. Ved disse sprængtes de Baand, som daglig hvilede paa Handelen. Bønder handlede frit, med hvem de vilde, Priskontrol var ophørt, fremmede traadte i direkte Handelsforbindelse med Borgerne og Bønderne. Disse Markeder var derfor Købmændene en Torn i Øjet. — Først gaar Regeringen drabeligt til Værks. I *Recessen 1548* indskrænkes Markedernes Tal til et ringe Faatal. „Udi alt Sjælland skal aldeles ingen Marked holdes uden Roskilde Marked aleneste, som skal vare og staa udi 14 Dage", — og tilsvarende Bestemmelser blev udstedt for de andre Landsdele; i Jylland faar Ribe, Viborg, Holstebro, Kolding og Aalborg Tilladelse til at holde et Marked hver. Men som det saa ofte gik med den Tids Lovgivning: man evnede slet ikke at gennemføre, hvad man havde foresat sig; Recessen maa suppleres med mange Særbestemmelser, og ud af deres brogede Mængde ser man, hvorhen Udviklingen bar: En stærk Indskrænkning eller Forlæggelse til Købstæderne af Markederne i Landsbyerne og en Nedsættelse af Købstadmarkedernes Tal. Men en Indsnævring af Markedernes Omraade i den Grad, som Recessen taler om, har aldrig kunnet gennemføres.

En stor Hæmning for Handelen baade mellem Indbyggerne indbyrdes og med fremmede var den Brogethed, der herskede med Hensyn til *Maal* og *Vægt* ikke alene mellem de forskellige Landsdele, men fra By til By og fra Herred til Herred. Fælles var følgende Forhold: 1 Læst = 12 Pd. à 2 Ørter, 1 Skæppe = 4 Fjerdinger à 3 Album à 4 Penge. Men Tøndemaalet var i høj Grad varierende; ved Aarhundredets Slutning gik der i Skaane, Sjælland, Laaland, Falster og Smaalandene 6 Skæpper paa Tønden, i Himmersyssel 7, i Ommersyssel 7½, paa Fyn, Langeland og det østlige Jylland 8, i Harsyssel 10, i Vendsyssel og Salling 12, Thy 18, Mors 20. Og Pundet var forskelligt efter Kornsorterne. Som Regel var et Pund = 20 Sk. Rug, 24 Sk. Byg, 40 Sk. Havre, — men i Harsyssel, Vendsyssel og Thy regnedes 1 Pd. = 2 Tdr. af Rug og Byg, 4 Tdr. af Havre. Forvirringen gik oprindelig meget videre og gjorde sig gældende ogsaa paa andre Omraader, og den følte, efterhaanden som Forbindelsen mellem de enkelte Egne blev livligere, i høj Grad generende. Christian II's Forsøg paa at skaffe ensartet Maal havde intet Resultat givet. Nu stræbte baade Christian III og Frede-

Digitized by Google

rik II efter i alt Fald inden for de enkelte Landsdele at skaffe ensartede Forhold. F. Eks. paabydes 1540 Indførelse af *sjællandsk Alen* over hele Riget, dog skal Jord maales med den gamle Alen for at undgaa, at „der med Tiden skulde komme stor Trætte og Tvedragt ud deraf." Paa Fyn søgte man gennem Forhandlinger paa et Købstadsmøde i Odense at faa fastsat ensartede Maal. Lignende Møder holdes af Købstæderne i Skaane og Sjælland (her lovfæstes Tønden til 16 Skæpper), men der meddeles ikke om Bestræbelser for at rydde op i den jyske Forvirring og kun lejlighedsvis om Forsøg paa at bringe Overensstemmelse mellem de forskellige Landsdele, saaledes som naar der i Bleking skulde bruges samme Alen og Vægt som i Sjælland. Paa dette forberedende Arbejde inden for Landsdelene, der stødte paa adskillige Vanskeligheder (blandt andet m. H. t. Landgilden), kunde der bygges, da man ved Christian IV's Reces 1615 skred til at indføre en ensartet Ordning for hele Riget.

Et Udslag af Kongernes Interesser for Byerne er den *Nedlæggelse* af Købstæder og *Grundlæggelse* af ny samt Flytning af Borgere, som finder Sted Aarhundredet igennem. *Søborg* forsvinder med Grevefejden, *Slangerup* nedlægges, og Indbyggerne opmuntres til at flytte til *Frederiksborg*, hvor Kongen vil lægge en Købstad, mod Løfte om Skattefrihed i 20 Aar og fri Ildebrændsel i Skovene. I Halland nedlægges *Kongsbakke* og *Gaasekiil* og *Gammel* og *Ny Falkenberg*, og Indbyggerne opfordres til at flytte til Varberg. Det gensidige Konkurrencenid mellem Byerne gjorde dem meget interesserede i slige Foretagender; 1551 andrager saaledes Borgerne i Halmstad om, at *Laholm* maa blive nedlagt, men dette afslaas dog. 1583 faar *Skanderborg*, som Frederiksborg beliggende ved et af Kongens Yndlingsslotte, Købstadprivilegium. *Rødby* flyttes efter en Brand nærmere til Havet. I denne Forbindelse maa ogsaa nævnes Kongens Kamp mod de ulovlige Havne, der uddrog Købstæderne deres naturlige Næring.

Kongen konkurrerede imidlertid selv med Byerne ved uden om dem at træde i direkte Handelsforbindelse med Udlandet, og navnlig var Tolderne i Helsingør hans faste Agenter. I Hamburg, England og Nederlandene har Kongen sine Opkøbere. Der var Aar, hvor Kronen solgte store Mængder af sit Korn direkte til fremmede Købmænd eller fragtede sine Skuder og lod sælge i fremmede Havne. Kongen udførte ogsaa Malt, Huder, Smør, Honning m. m.; men der er jævnsides hermed Beretning om Salg til hjemlige Købmænd. Klæde, Vin, Salt, Krydderier m. m. købte Kongen snart af de fremmede, der kom hertil, snart gennem Kommissionærer direkte i Udlandet, i Hamburg, Lübeck, Nederlandene og England, snart hos danske Købmænd. Der er ikke Tale om nogen bevidst Støtte af de danske Byer paa dette Omraade. Kon-

Digitized by Google

gen gør sine Handler, hvor han bedst finder sin Fordel derved. — Paa Finmarken, Færøerne og Island var al Handel forbeholdt Kongen.

Byerne styredes i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede af Borgmestre og Raad. Det var i Løbet af Middelalderen lykkedes Byerne at opnaa en ret høj Grad af Selvstændighed over for Kongemagten, hvis Repræsentant, *Byfogeden*, mere og mere traadte i Baggrunden for *Raadet*. Den Selvfølelse, som dette er Udtryk for, hænger vel i nogen Maade sammen med den Paavirkning fra Hansestæderne, som vore Byers nøje Forbindelse med disse gav Anledning til. Men til denne Selvstændiggørelse udadtil svarede ikke en Selvstændiggørelse indadtil i den Forstand, at Selvstyret kom den enkelte Borger til gode. Her afgrænsedes modsat Indflydelsen paa Bystyret til i det væsentlige kun at omfatte Byernes Aristokrati; ikke Haandværkere, men kun Købmænd, hvortil ofte Bryggere, Guldsmede og lignende mere anselige Næringsdrivende er bleven regnet, kunde optages i Raadet, og dette, der var selvsupplerende, repræsenterede kun visse førende Familier i Staden.

København Segl 1584. 2/3 St. Efter Trap: »Kongeriget Danmark« 3. Udg.

I flere Henseender betød Tiden efter Grevefejden et Brud med den hidtidige Udvikling. *Byaristokratiets* Magt begrænsedes dels ved en Udvidelse af Statsmagtens Indflydelse, dels ved, at den menige Bymand i højere Grad droges med i Bestyrelsen af Byens Anliggender. Det havde i Tiden før Grevefejden været saadan — dog noget skiftende fra By til By —, at Kongen vel udnævnte *Borgmestrene*, men det var Raadet, der sammen med Borgerne indstillede en Mand af Raadet til Pladsen. Dette ændredes ikke straks; da *Jørgen Kock* genindsattes til Borgmester i Malmø, henvender Borgmestrene, Raadet og Bymenigheden sig til Kongen med et Andragende, hvori det hedder, at de efter at have „beraadslaget med hverandre indbyrdes efter vore Privilegiers Lydelse og saa med alle Rodemestrene og de bedste Borgere paa menige Almues Vegne efter gammel Skik om en god Mand for en Borgmester igen", havde alle kejset og samtykt Jørgen Kock og anmoder nu Kongen om at „unde og tillade", at han maatte komme i sit gamle Embede. Men i Løbet af Aarhundredet indskrænkedes Raadets og navnlig Borgernes Indflydelse paa Valget, indtil den fra omkring 1600 efterhaanden falder helt bort, og Borgmesteren enten udnævnes direkte af Kongen eller Lensmanden.

Digitized by Google

Men ikke alene paa dette Punkt møder vi *Statsmagtens voksende Indgreb.* Raadets Selvsupplering greb man endnu ikke direkte ind i, men der er flere Eksempler paa, at Regeringen har udskudt uværdige af Raadet. Springet til at have Indseende med, hvem der kom deri, var ikke stort, og i 1619 blev det bestemt, at Lensmanden altid skulde være til Stede, naar Raadmandsvalg fandt Sted. — Det var lykkedes adskillige Byer i Middelalderens sidste Aarhundrede at faa Ret til selv at vælge Byfogeden, hvad der var mærkeligt, da denne Embedsmand var Kongemagtens Repræsentant i Købstaden. Efter 1536 tildeles denne Ret ikke mere; hvor den findes, synes den dog at have faaet Lov til at bestaa en Tid, men lidt efter lidt har Regeringen ad administrativ Vej lagt Besættelsen af Embederne ind under sig. Da saaledes Borgerne i Stubbekøbing 1559 meddeler Kongen, at de har valgt en ny Borgmester, et nyt Raad og en ny Byfoged, befales det Lensmanden at prøve Borgmesters og Raadmænds Duelighed, men straks at afsætte Byfogeden, „da Borgerne intet havde dermed at gøre." Ganske vist vides ikke, om Stubbekøbing havde Privilegium paa selv at vælge Byfogeden, men dette var Tilfældet i Korsør, hvor et kort efter foretaget Valg ligeledes kasseredes. Men til Gengæld bliver Byfogeden, som Tiden gaar, mere og mere underordnet Borgmester og Raad. En Forøgelse af Statsmagtens Indflydelse i Byerne naaedes ogsaa gennem den skarpere Kontrol, der blev mulig ved, at Købstæderne henlagdes under Tilsyn af *Lensmanden* i det Len, hvori de laa. Derimod ophørte med Christian III helt den tidligere Bortpantning og Bortforlening af Byerne. Den ny Ordning indførtes først i 1547, senere indskærpedes det i 1561: da der indløber mange Klager fra Købstæderne om Uenighed blandt Borgerskabet, har Kongen befalet de nærmest boende Lensmænd at have Købstæderne i Forsvar og at paase, at Borgmestre, Raadmænd og Byfogeder varetager deres Embeder paa rette Maade, og at Borgerne ligesaa skikker sig tilbørligt mod Borgmestre og Raad; endvidere skal de sørge for, at der indsættes dygtige Folk til Borgmestre, Raadmænd og Byfogeder.

Maatte Byaristokratiet paa den ene Side afgive Magt til Staten, maatte de paa den anden Side ogsaa se *Bymenighedens Magt* i Vækst. Naar mere betydningsfulde Sager skulde afgøres, blev det i Løbet af Aarhundredet mere og mere almindeligt at sammenkalde Borgerne til „Raadstuemøde" eller „Almuestævne". I nogle Byer dannedes der en Slags Borgerrepræsentation, „de 24 Mænd", som de ofte kaldes efter det Tal, der var det almindeligste. I enkelte Tilfælde fungerede de et Aar, i de fleste valgtes eller udnævntes de paa ny, hver Gang deres Mening skulde høres. Deres Betydning var meget forskellig fra By

Digitized by Google

til By, og der blev ikke tilstræbt nogen ensartet Ordning af denne Bymenighedens Andel i Styrelsen.

Fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede forvaltedes Byens Regnskabsvæsen af en eller to Kæmnere, der udtoges blandt Borgerne, og det var heller ikke ualmindeligt — før 1619 —, at et Borgerudvalg deltog sammen med Magistraten i *Skatteligningen.*

Magistratens Opgaver bliver i det væsentlige ved at være de samme som før: at bestyre Byens Finanser, paaligne og opkræve Skatterne, bestyre Skifte- og Overformynderivæsenet, „holde god Orden og Politi", ordne Brandvæsen, Brolægnings- og Vejvæsen, føre Tilsyn med Byens økonomiske Liv, regulere Priserne (ofte sammen med Lavene), tilse Varernes Kvalitet, give Regler for Torvehandelen, hævde Stadens Monopolstilling over for Bønderne m. m. Hertil kom nu med Reformationen som ny Opgaver *Kaldelsen af Præster,* der i Byerne ikke paahvilede Menigheden, men Borgmestre og Raad, *Bestyrelsen af Kirken* og dens Ejendomme, af *Skole-* og *Fattigvæsen.* Raadet deltog endelig ogsaa i *Retsplejen.* Der fandtes overalt i Byerne to Domstole, *Bytinget* og *Raadstueretten;* groft taget dømmer Bytinget de kriminelle, Raadstueretten de civile Sager. Paa Bytinget dømmer Byfogeden i grovere Kriminalsager sammen med Magistraten, ved Raadstueretten Borgmester og Raad, undertiden sammen med Byfogeden. Der har været nogen Forskel paa Byfogedens Stilling i Øst- og Vestdanmark. Inden for jyske Lovs Omraade dømte Byfogeden næsten aldrig ved Raadstueretten, paa Sjælland og i Skaane derimod næsten altid. I en Del Byer havde man erhvervet sig den saakaldte Landstingsret, der bestod i, at Byerne ikke søgte Landstingene, men benyttede Raadstueretten som Appelinstans. Forholdene var dog meget forskellige fra By til By.

Det var saaledes en ikke ringe Magt, der var tillagt Byernes aristokratiske Styre, trods Indskrænkningerne fra Kongens og Bymenighedens Side. Om Byerne som Helhed har været tjent med dette Styresæt, er tvivlsomt. I 1619 fælder Christian IV i sin Købstadsforordning den haarde Dom over det, at den største Hindring for Byernes Trivsel var, „at nogle enkelte faa udi hver Købstad, Øvrighedsbestilling betjenendes, den ganske Næring, som samme Steds falder, sig alene tilegner og den gemene Mand ved adskillige Praktiker derfra holder og Almuen fast efter deres eget Tykke regerer og under sig haver." I det 16. Aarh. gav disse Forhold Anledning til adskillige Brydninger i Byerne. Her havde Reformationsrøret og Grevefejden ikke mindst sat stærke Kræfter i Bevægelse. Efter 1536 var der stadig *Uro* og *Gæring* i mange af vore Købstæder. Det er blevet sagt, at „det synes, som om Købstæderne har haft ondt ved at falde til Ro efter den stærke Ophid-

Digitized by Google

selse i Grevens Fejde." Men Uroen fortsattes Aarhundredet igennem. De Stridigheder, der berettes om, er imidlertid *politiske*, ikke *sociale*. Bymenighed staar mod Byøvrighed, ikke Haandværkere mod Købmænd, saaledes som Tilfældet var paa tysk Grund. Naar sociale Brydninger undgaas, hænger det vel sammen med, at Modsætninger af økonomisk Art i Byer, der levede under saa beskedne Kaar i det hele, ikke kunde blive af nogen større Betydning.

Det kunde være ret forskelligartede Forhold, der fremkaldte Uroligheder. 1547 nægtede en hel Række Byer (Nysted, Nakskov, Rudkøbing, Skelskør, Halmstad og Laholm) at betale den paabudte Tyskølcise og Øksnetold. 1554 har Menigheden i Thisted opsagt sine Borgmestre Lydighed, og der skal, hedder det i Regeringsbrevet, være Mangel paa Borgmestre og Raadmænd, og nogle af dem, der er det, skal være uduelige; mange Piger og Kvindfolk skal være voldtagne, og de, der har gjort det, rømte. Byfogeden skal være død og staar igen med sit Regnskab. I 1560 berettes der om „ondt Regimente" i Trelleborg og Ystad samt i Nyborg, Svendborg og Kerteminde; Lensmændene skal tilse og bringe Orden til Veje. Mest bekendt er Revolutionen i Stubbekøbing, hvor Byens 24 Mænd udvalgte 24 Mænd til og sammen med dem afsatte det gamle Raad, Borgmestre og Byfoged og valgte ny. Anledningen var, at to af Raadmændene forlangtes fjernet, da de paa Rejser havde „tæret for rundelig af Byens Penninge". Den ene af dem fik Ansvaret for, at Byen havde mistet et Marked („for han forbød Falsters Bønder, at ingen maatte føre noget godt til Stubbekøbing"). Men Raadet havde nægtet at være de 24 Mænd følgagtigt. Lensmanden søgte forgæves at faa Orden genoprettet; Borgerne drog flere Gange til Landstinget med „Rør og tændte Lunter, Vaaben og Værge" og spurgte Almuen, om den ikke vilde have det Marked igen. Claus Hvitfeldt spurgte dem, hvorfor de kom til Landstinget „med Vaaben og Værge og med Rør og tændte Lunter, som er de Vaaben, som aflagt er og ingen Almuesfolk maa føre udi vort Land Falster." Dertil svarede de, „at de havde betalt samme Rør, de vilde bære dem og ingen Skade gøre." Sagen kom for Herredagen, der dømte „de 48 Mænd og alle de-

Raadmandsstob fra 1564.
Ribe Raadhus.

Digitized by Google

res Tilhængere tilhobe at være oprøriske Mænd og bør derfor at straffes paa deres Hals, som andre oprøriske Mænd bør at straffes." Man nøjedes dog med at henrette enkelte af Lederne.

Af fredeligere Art er hen i Aarhundredet Brydninger mellem Magistrat og Bymenighed om *Skattespørgsmaal* og Byens *økonomiske Forvaltning*. Af størst Betydning er Striden i København 1580—81, da den synes at have fremkaldt lignende Stridigheder i en Række andre Byer. Borgerne klager over den slette Skattefordeling, forlanger, at ogsaa Raadmændene skal hjælpe til, naar der skal betales Skat til Byens Behov, „om de end ikke vilde saa meget som dennem burde at gøre med rette". De mindede om, at det var Raadmændene som de største Næringsdrivende, der havde mest Fordel af de Forbedringer, Byens Penge blev brugt til. Desuden, føjede de til, var de forvissede om, „at naar de Dannemænd lagde deres Penninge til vore til Bysens Behov som billigt er, da skulde de vel have Tilsyn til Bysens Penninge, bedre end de nu haver, at de ikke bliver til Uraad og Unytte udgivet." Kongens Afgørelse gav Borgerne saa vidt Ret, som det erkendtes, at Raadet kun havde en betinget Skattefrihed.

Var der saaledes adskillig Gæring og Uro i Købstæderne, voksede denne dog ikke til en almindelig politisk Oppositionsfølelse. Den synes Grevefejdens Omskiftelser at have gjort en Ende paa; Hansestædernes Nederlag virkede vel ogsaa ind paa vore Byers politiske Stemning. Først ind i det 17. Aarh. gror paa ny en bevidst politisk Interesse frem. Man fandt sig roligt i den bestaaende Ordning, — typisk Udtryk for den herskende Stemning er den Vending, Borgerne bruger i et Klageskrift om Hansestæderne 1560: „Gud Almægtigste haver givet os den Egenskab at være fattige Lemmer under Eders Kgl. Majestæt og Danmarks Adel."

Den Andel, Danske havde haft i *den udenrigske Søfart og Handel* indtil det 16. Aarhundrede, havde været forsvindende ringe. Danmarks Handel paa Udlandet var paa fremmede Hænder, og Landets gunstige Beliggenhed ved en af Verdens mest betydningsfulde Handelsveje udnyttedes ikke til at skaffe Danske Virksomhed og Velstand.

Verdenshandelens Opgave var paa den Tid at forbinde Syd og Vest med Nord og Øst. Udvekslingen af Østersølandenes Raastoffer og Levnedsmidler og de vesteuropæiske Nationers Industriprodukter (Baj-Salt er det eneste Masseprodukt vestfra) havde oprindelig ligget helt i Hansestædernes Hænder, og Varetransporten mellem Østersø og Nordsø var foregaaet ad Landevejen mellem Trave og Elben (Lübeck og Hamburg); men da Nederlænderne ved Overgangen mellem det 13. og 14.

Digitized by Google

Aarhundrede begynder at benytte den farlige og vanskelige Søvej Nord om Skagen, paafører de Hanseaterne en følelig Konkurrence. Ved det 16. Aarhundredes Begyndelse var Kampen mellem de to Handelsmagter i fuld Udfoldelse. De første Sundtoldregnskaber kunde synes at vise, at Hollænderne allerede ved det 15. Aarhundredes Slutning har overfløjet Hanseaterne. 1497 passerer 471 hollandske, zeelandske og frisiske Skibe Sundet mod kun 298 hanseatiske, 1503: 749 nederlandske mod 302 hanseatiske. Men Registreringen af de vendiske Stæders Skibe har sikkert været meget mangelfuld; man har paa Grund af deres Frihed for Told ikke gjort sig den Ulejlighed at optegne dem, og desuden maa man regne med, at en Del af dem er gaaet gennem Bæltet. Endvidere har Lübeckerne i Transporten fra Danzig og Livlands Havne vestpaa stadig benyttet Travevejen. Moderne Beregninger vil hævde, at Nederlændernes og Hanseaternes Handelsflaader ved det 15. Aarhundredes Slutning, hvad Bæreevne angaar, er omtrent paa samme Størrelse, — Nederlændernes ca. 25—30,000 Læster, Hanseaternes ca. 30,000. Men med det samme Udgangspunkt ved det 16. Aarhundredes Begyndelse har Nederlænderne omkring 1570 øget deres Flaades Bæreevne til ca. 110,000 Læster, mens Hanseaterne ikke er naaet højere end til ca. 50,000. Svarende hertil gaar der i det sidste Aarti af det 16. Aarhundrede gennemsnitlig pr. Aar 1532 hanseatiske Skibe mod 3230 nederlandske Skibe gennem Sundet. Fra Førstepladsen blandt Handelsfolkene trænges Hanseaterne tilbage til Andenpladsen. Allerede de første tre Aartier af det 16. Aarhundrede ser Nederlænderne trænge sejrrigt frem foran Hanseaterne i Verdenshandelen, ogsaa i Nordvest- og Nordøsteuropa. Med Magt havde Hanseaterne søgt at værge deres truede Stilling. Mest virkningsfuldt lod det sig gøre i de danske Farvande, og Danmark drages dermed ind i det store handelspolitiske Opgør mellem Hansestæderne og Nederlænderne. Fra 1422 er Danmark viklet ind i denne Strid, og det er med deri, til Dramaets sidste Akt udspilles med Grevefejden. De danske Konger havde saa ofte maattet bøje sig for de tyske Byers Vilje, at det maatte blive en naturlig Stræben for dem at blive deres Herredømme kvit; det naaede man sikrest ved at begunstige deres Konkurrenter. Men lige indtil denne Periodes Begyndelse havde Lübeckerne kunnet fejre Triumfer.

Men trods dette, trods de gamle hanseatiske Privilegiers Bekræftelse, trods Nederlændernes totale Udelukkelse fra Sverige lod disse Vestlændinges Fremrykning sig ikke standse. Snart spillede man igen i Danmark under Dække med dem, og ny Magtudfoldelse fra Lübecks Side synes at være nødvendig. Paa den Baggrund maa *Wullenwebers* dumdristige Planer ses: Ved et Forbund med Øresundsbyerne vil han skaffe Lübeckerne en fast Stilling ved Sundet og bringe Østersøhan-

Digitized by Google

delens Porte under lübsk-hanseatisk Herredømme. Grevefejden dømte disse Planer; Lübecks Magt strakte ikke til over for Fyrstemagten; Flaadens Nederlag i Svendborg Sund var katastrofalt, og det militære Nederlag forstærker det økonomiske. Som aktiv politisk Magt mærker man ikke mere til Hansebyerne. De er i Stand til at udnytte det almindelige Handelsfremskridt, men ikke i samme Grad som Nederlænderne. Det bliver hos disse sidste, Handelsførerskabet kommer til at ligge i det 16. Aarhundrede. Men hele Aarhundredet igennem er det Udvekslingen af Østersølandenes Raaprodukter mod Vesterlandenes Industrivarer, der bliver denne Handels Hovedopgave. Opgavens Betydning vokser. I endnu højere Grad end før er efter 1500 det nederlandske Kornmarked afhængigt af Tilførsler østfra, og nu først udbygges Videretransporten af Korn til Sydeuropa paa nordeuropæiske Skibe til en regelmæssig Fart. Spærres Øresund, lammes denne Handels Livsnerve; naar det sker som under Krigen 1542—44, da jamrer de nederlandske Købmænd over deres Virksomheds Ødelæggelse.

Fra det 16. Aarhundredes Begyndelse tager danske Sømænd og Søfarere en stadig stigende Del i den udenrigske Handel. Nu viser danske Handelsskibe sig ikke alene i Østersø og Vesterhav, men i de østlige Udløbere af Østersøen og ved Spaniens og Portugals Kyster. I Sammenligning med Tidens store Handelsmagters Søfart maa denne begyndende danske Handel synes ringe. Og alligevel begynder den at tælle med. Øresundstoldregnskaberne kan give et Indtryk af Væksten. Af Skibe fra Danmark og Hertugdømmerne løber der gennem Sundet:

1497: 5	1538: 9	1543: 7	1547: 32
1503: 5	1539: 14	1544: 3	1557: 20
1528: 8	1540: 4	1545: 16	1558: 11
1536: 13	1541: 8	1546: 16	1560: 39
1537: 10	1542: 10		

1562: 66	1568: 91	1578: 237	1584: 442
1563: 44	1569: 222	1579: 240	1585: 369
1564: 31	1574: 257	1580: 268	1586: 386
1565: 27	1575: 261	1581: 233	1587: 473
1566: 44	1576: 233	1582: 406	1588: 412
1567: 66	1577: 297	1583: 483	1599: 314

Først fra 1557 opgiver Skibene, hvorfra de kommer. I alt var der 1557—99 9,698 Gennemfarter af Skibe fra Danmark og Hertugdømmerne, 4925 vestpaa, 4773 østpaa. Af de danske Skibe opgav de 1584, at de kom fra Danzig, 247 kom fra Königsberg, 78 fra Stralsund, 55 fra

Digitized by Google

Lübeck, 157 fra Hamburg og 197 fra andre nordvesttyske Havne. Fra Portugal kom 212, fra Frankrig 140, fra Spanien 320. Den By, danske Skibe hyppigst søgte, var Amsterdam; der er Aar, hvor der har været over 100 danske Skibe i denne Havn.

Det var København, der stærkest tog Del i denne Handel. I den nævnte Periode er over en Trediedel af de 9698 Skibe — 3519 — hjem-

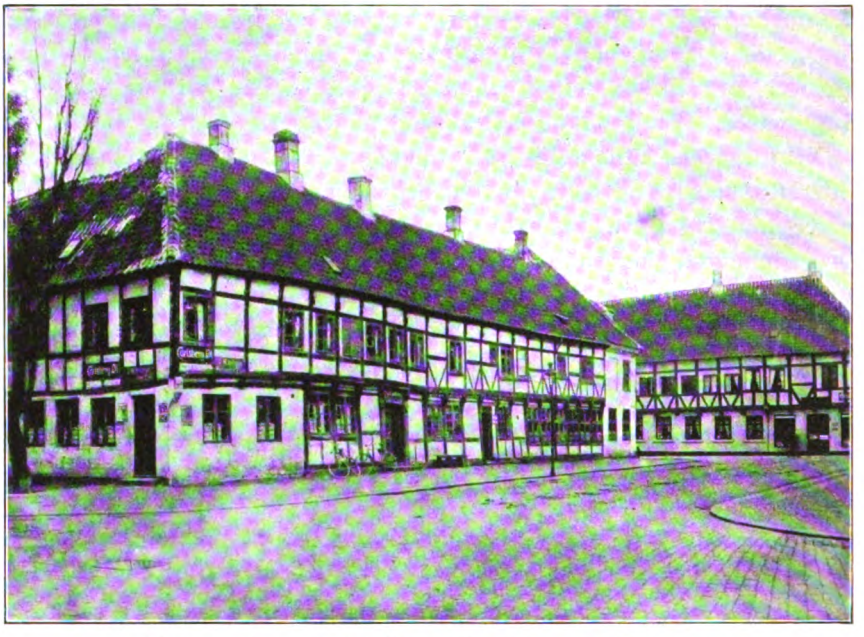

Købmandsgaard i Aalborg fra Slutn. af 16. Aarh.
Fotografi.

mehørende i København. Derefter kommer Malmø med 1608, Helsingør med 1591, Flensborg med 924, Aalborg med 312, Ribe med 188, Husum med 128, Aarhus og Odense med hver 43 og Randers med 22. Enkelte Forskydninger m. H. t. Købstædernes Deltagelse finder Sted i Aarhundredets Løb. Aalborg kommer sent med, men gaar stærkt frem, mens en By som Husum nærmest er i Tilbagegang. — Men foruden de Skibe, der er gaaet gennem Øresund, har der været adskillige paa Fart i det fremmede, hvis Vej ikke har været gennem Sundet. Dertil kom saa den Handel, som af de danske Landsbyer Syd for Sund og Bælt førtes med de tyske Østersøhavne, og som til Tider voksede saadan op, at Kongerne af Hensyn til Købstæderne maatte prøve at stække den.

For Hanseaterne begyndte der nu trange Dage i Norden. Christian III havde ved Freden med Lübeck 1536 givet Løfte om at stadfæste deres Privilegier, men trods stadige Paamindelser og Klager fra

Digitized by Google

Hansestædernes Side fandt dette ikke Sted i denne Konges Levetid. Først 1560 sker Stadfæstelsen, men i Overenskomsten fastslaas de danske Byers Ligeberettigelse med de hanseatiske. For første Gang hævder her de danske Borgere deres Interesser over for Hanseaterne ikke alene hjemme i deres egne Byer, men i Hansestæderne selv. I et Klageskrift af 1552 har de besværet sig over de Hindringer, der lagdes deres Omsætning i Vejen i de tyske Byer. De blev i Lübeck tvunget til at losse deres Korn i Pramme og give ubillig Pramleje. Mæglere fastsatte Priserne paa Kornet og bestemte, til hvem der maatte sælges; undertiden maatte de føre deres Varer bort fra Byen uden at faa Lov til at sælge. Disse Ulemper søgte nu Traktaten af 1560 at bøde paa.

Et Vidnesbyrd om Søfartens stigende Betydning er det, at det blev nødvendigt at skabe en særlig Lov for Forholdene til Søs. Det skete med *Frederik II's Søret* af 1561. Der gives i denne Regler for Forholdet mellem Skipper og Reder, om Disciplinen om Bord og om Styrmændenes Pligter, — „der skal komme mange ubekendte Styremænd herind udi Riget for stor Løn og Hyre, enddog en Part af dennem i det Embede, de dennem for udgive, er meget vanvittige (uvidende), og efterdi at alle de, som er inden Skibsborde, (næst den almægtige Gud) mest fortrøste dem paa Styremanden, som udi Storm og al Livsfare med Skib og Gods skal dennem beredde, er det ingen ringe Sag sig den Befaling over at tage." Magter de ikke, hvad de paatager sig, skal de miste deres Hyre og betale lige saa meget til i Bøde; og dersom Skipperen fanger Skade paa Skib og Gods paa Grund af Styrmandens Ukyndighed, da skal Skipperen have Magt over hans Liv. Naar Skipperen forlover „en Styrmand, skal han give ham det Vidnesbyrd, han fortjener". Udarbejdelsen af denne Søret, der er blevet karakteriseret som det mest fremragende danske Lovgivningsværk før Christian V's Danske Lov, var sket under Medvirkning af Folk fra de danske Søstæder.

Et Vidnesbyrd om den voksende Interesse for Skibsfarten har vi i den Udlæggelse af *Søtønder*, der begynder 1533 og fortsættes i den følgende Tid. Snart er det Byernes Magistrater, snart Kongerne, der tager Initiativet. Vigtigere var det, at Frederik II i sine første Regeringsaar begyndte Opførelsen af *Fyr* paa vore Kyster. I 1560 beordres der Indretning af tre Fyr paa *Skagen*, *Anholt* og *Kullen*. Man havde før kendt til „Blusserier" paa Kysterne, men med Fyrene blev Maalet at hæve Blusset saa højt, at det kunde ses viden om. Om Fyrlampen paa Skagen hedder det i Brev til Lensmanden paa Aalborghus: „Den skal være af Jern, 1½ Alen dyb og saa vid som en Tønde; Tømmerværket, som Lampen skal hænge i, skal være af Egetømmer og være bygget som en Papegøje, saa Lampen kan nedlades og tændes og igen opsættes.... Den skal hænge 20 Alen højt, saa Søfolkene kan se den

Digitized by Google

langt ude i Søen, og den skal sættes alleryderst paa Strandbakken, lige hvor Revet skyder ud." Lampen skal tændes den første Nat i Marts, hvis Skibene kan sejle for Is, og være tændt hver Nat til St. Mortensdag. Men det voldte Besvær at faa Fyrene regelmæssigt passet; Skipperne førte stadig Klager over „Forsømmelser ved Lampen", og Regeringens stadige Paamindelser hjalp ikke meget. Det hedder ret mismodigt i et Kongebrev 1583, at Kongen gentagne Gange har befalet dem, der har Strandlygterne i Befaling, at vedligeholde dem med Lys og Blus, „men som Regel gaar det saaledes med disse Befalinger, at de nok efterkommes en Tid, men ad Aare kommer der Forsømmelser, hvorved mange Folk.... kommer i Fare baade med Liv og Gods". Nogen Betydning har de dog haft, og paa Skippernes Andragende holdes fra Begyndelsen af 1580erne Fyrene tændt ogsaa ved Vintertide.

Det var i det 16. Aarhundrede som nu *Landbruget*, der gav Danmark dets vigtigste *Udførselsvarer*. Af størst Betydning for Omsætningen med Omverdenen var paa den Tid *Studehandelen*, — Regeringen taler med rette om den som den „fast største Handel, som bruges, hvormed der kan blive Pendinge i Riget" (1578). Det var først omkring Aarhundredskiftet, at denne Handel med Udlandet for Alvor kom til at betyde noget. Man regnede i de første Aar af det 16. Aarhundrede med en Udførsel paa mellem 8 og 20,000 Høveder pr. Aar fra Jylland, som sikkert ydede det største Bidrag. 1536 er man oppe paa ca. 30,000 fra hele Landet, men inden Aarhundredet rinder ud, er den aarlige Udførsel ca. 50,000 eller derover. Det var *Holland*, der var den største Aftager af danske Stude. Studene af den jyske Race har et fortrinligt, velsmagende Kød, der gjorde dem efterspurgte i Vesteuropa gennem Aarhundreder. Ikke mindst egnede deres Kød sig til Skibsproviantering, ypperlig anvendeligt til Saltning, som det var. Hollænderne kom selv hertil og købte op. Første Gang, vi hører derom, er 1507, da der optræder hollandske Opkøbere paa Ribe Marked. Senere blev det almindeligt, at de ved Foraarstide rejste rundt paa de jyske Herregaarde og købte op. Og den Skik holdt sig gennem 200 Aar.

Efter de Grundsætninger, der da var raadende i Statshusholdningen, maatte en omfattende Virksomhed som denne blive Genstand for Statens ordnende Indgriben. Denne indskrænker sig ikke til Omsætningen med Udlandet, men griber ogsaa ordnende og regulerende ind i selve Landbrugets Virksomhed ved at udstykke Studeopdrætningens langsommelige Arbejde paa de forskellige Stænder, saa hver Stand fik sin tilmaalte Del. Regeringen ordnede Forholdene saaledes, at det blev Bøndernes Opgave i det væsentlige at sørge for Tillæget af Kalve og disses Opdræt til 1—2 Aars Alderen. Saa solgte de ofte Studene som

Digitized by Google

„Græsstude" eller „Fodernød" til de noget større Gaarde, der beholdt dem eet à to Aar, — indtil de saa afhændedes til Krone eller Adel som „Staldstude". Bønderne maatte kun holde det Antal Stude, de kunde fodre med egen Avl, og det betød i de fleste Tilfælde, at de ikke kunde holde mere end de unge Dyr. Havde de endelig „Staldøksne", var det dem forbudt at sælge dem direkte til de fremmede Opkøbere eller selv udføre dem; de maatte gøre deres Omsætning med de indenlandske Købmænd. *Staldfodringen* — den egentlige Fedning af Studene — er Kronens, Adelens og Borgernes Ret. De maa dog kun bruge „eget Foder" og deres Tjeneres Foder. For at sikre dem den fornødne Tilgang af magre Stude og for at skaffe Landet Indtægten af den som Regel lønnende Fedning blev det fra 1522 først paa Aaremaal, fra 1551 varigt forbudt at udføre Græsøksne. Naar Markedet laa gunstigt, kunde der ved Efteraarstide være et sandt Kapløb om at faa fat paa Stude til at faa Staldene fyldt. Lensmændene paa Kronens Vegne, de enkelte Adelsmænd, Borgere og formuende Bønder „udfor og omstrippede paa Landsbyerne", saa „Øksne fast opstige og blive dyre". 1575 forbødes det Borgere og fremmede Købmænd at opkøbe Græs-Øksne paa Landsbyerne, men de skulde købe dem paa de fri Markeder i Købstæderne. Heller ikke Staldøksne maa opkøbes, men skal føres til Markeder. Dog maa de købes hos Adelen og andre, som stalder dem. 1576 ophæves Forbudet igen, da Byer uden Akseltorv eller Markeder har lidt Mangel paa Slagtekvæg. Ofte var man saa tidligt paa Vej, at Indkøbene var gjort, inden man anede, hvordan Hø- og Kornhøsten blev. Paa den Vis kunde der opstaa Vanskeligheder og lides betydelige Tab.

Ogsaa for Staten var der økonomisk Interesse forbundet med Studehandelen gennem *Udførselstolden.* Fra 1542 betaltes der den saakaldte „store Told" paa 20 Skilling pr. Stk. For at sikre dens Opkrævning blev Udførsel kun tilladt over Kolding, Ribe, Assens og Rødby —, og kun lejlighedsvis gaves der Undtagelser fra denne Regel. Men det var vanskeligt at faa slige Bestemmelser efterlevet. Man smuglede paa Kraft i Kongeaaegnen. Der fandtes saa mange „usædvanlige Steder, over Aaer og andetsteds mellem vor Købstad Kolding og Gredstedbro", som Købmændene var mere fortrolige med end Kongens Folk. Det var ikke alene Staldøksne, man hjalp uden om Tolden, det var ogsaa Græsøksne, der ad ulovlige Veje gik ad Udlandet til i Stedet for at fylde op paa Adelens eller Kronens Gaarde. Regeringen skred strengt ind derimod. I 1574 fik Lensmanden paa Koldinghus Ordre til paa et Sted mellem Kolding og Skodborghus, hvor en Købmand er bleven taget paa fersk Gerning, straks at „lade rejse en dobbelt Galge paa samme Sted, som samme Gerning haver sig tildraget, andre til Afsky, og der paa Galgen lade slaa et Oksehoved med Hornene", og den fangne

Digitized by Google

Købmand skulde lide Døden, „paa det andre kunne se dem udi Spejl".

Begivenheder i Udlandet kunde gribe i høj Grad forstyrrende ind i denne Handel. Under Nederlandenes Opstand mod Spanien kom der Aar — omkring 1580 —, hvor Øksnehandelen næsten helt gik i Staa. Man tabte paa Salget af Staldøksne, ingen vilde afkøbe Bønderne deres magre Stude; hele Landet fik at mærke, at den vigtigste Omsætning var standset, idet der „findes stor Mangel paa Pendinge her udi Riget." Saa maatte man ophæve Forbudet mod Udførsel af Græsoksne og tillade den ellers forbudte Eksport af salt Kød. Men saa snart Forholdene bedredes i Slutningen af 80erne, indførtes Forbudene igen, — „efter at den uforstandige Almue for ringe Værd sælge deres Fæ og Kvæg, før det kommer til rette Tid og Alder, at de siden moxen have færdige Øksne til deres Ploves Udredning, Staldøksne ogsaa derover blive meget dyre og undertiden og somme Steder ikke vel kunne bekommes."

Landbruget leverede ogsaa *Korn* til Udførsel. En Udlænding, der i 1536 opholdt sig her i Landet, beretter, at der aarligt fra Danmark udførtes flere Tusinder Læster Rug og Byg. Christian III udtalte i 1537, at Danmark ikke blot havde en betydelig Kvægudførsel, men ogsaa frembragte Korn i saa rigelige Mængder, at meget kunde sælges til fremmede. Alligevel kunde Kornhandelen i Betydning slet ikke maale sig med Studehandelen. Det var beskedent, hvad der kunde blive til overs paa Gaardene, naar Foldudbyttet kun var mellem to og seks, naar eget Forbrug skulde dækkes, og Udsæd til næste Aar lægges til Side. Med det stigende Kvæghold beslaglagdes der ogsaa mere af Høsten til Gaardenes eget Foder. Alligevel var der en Overskudsproduktion, der kunde afhændes til Udlandet. Fremmede Købmænd, især Hollændere, „kom her under Landet" og købte op. Det var næsten udelukkende Kongen og de store Gaarde, der var i Stand til at sælge. Her var Landets bedst drevne Jord, Adelen havde sit Landgildekorn, Kronen baade Landgilde- og Tiendekorn at raade over. Men fra Aar til Aar var det meget skiftende, hvad Riget kunde udføre. Der kom atter og atter Aar, hvor Kornet „havde slaaet sig", og hvor man af Hensyn til Landets egen Forsyning maatte spærre af for Kornhandelen med Udlandet.

Det var især igennem *Sildehandelen*, at Danmark i Middelalderen var kommet i økonomisk Forbindelse med de andre europæiske Lande. De aarlige Sildemarkeder ved *Skanør* og *Falsterbo* hørte til Europas vigtigste; her foregik ikke alene Sildefangst og Sildehandel, her formidledes Omsætningen mellem Østersølandene og Vesteuropas Nationer. Men forskellige Forhold bidrog paa Overgangen til den nyere Tid til at undergrave Skaanemarkedernes Betydning. Efterhaanden som „Om-

Digitized by Google

landsfarten", Sejladsen uden om Skagen, blev almindelig, mistede Skaanemarkedet sin Betydning som internationalt Varestævne og indskrænkedes alene til at være Sildemarked. Nu paaførtes der ogsaa den danske Sild en følelig Konkurrence gennem Udnyttelsen af Nordsøens Fiskerigdomme. Englændere og Nederlændere mistede dermed deres Interesse for Øresundsfiskeriet, og det blev efterhaanden kun Østersøbyerne med Lübeck i Spidsen, der stadig holdt til i Sundet. Hanseaternes Tilbagegang drog ogsaa Skaanemarkedets efter sig. Nu kom dertil i det 15. og 16. Aarhundrede, at Silden, der med mærkelig Trofasthed største Delen af Middelalderen havde holdt til i Øresunds sydlige Del, pludselig enkelte Aar — saaledes 1538, 1539, 1544 og 1545 — helt forsvandt. Denne Usikkerhed bevirkede, at de mere fjerntboende holdt sig borte, og man søgte Silden andetsteds. Blandt andet *blomstrede Limfjordsfiskeriet* op, og fra 1550—1590 er der Beretninger om et rigt Sildefiskeri ved Bohuslens Kyster, hvad der har givet Anledning til den Antagelse, at Silden trak sig nordpaa, til Vigen og Norges Kyster, i hvilket Forhold man en Tid lang søgte Forklaringen til Sundfiskeriets Tilbagegang. I sidste Halvdel af Aarhundredet var Skaanemarkedet kun en ringe Afglans af, hvad det før havde været.

Handels- og Krigsflaadens Vækst gav Anledning til en langt større *Selvhævdelse paa Havene* fra dansk Side; Frederik II gjorde saaledes Fordring paa Højhedsretten ikke alene over Rigets Kyster, men ogsaa over de Have, der beskyllede dem. Fremmede Skibe maatte stryge Flag og Topsejl for Kongens Skibe i de danske og norske Farvande. Med stor Agtpaagivenhed vaagedes der over, at denne Kongens Ret blev respekteret. At dette let kunde føre til Forviklinger, faar man f. Eks. et Indtryk af gennem en Instruks, som Høvedsmændene, der skal ledsage Kongens Moder fra Gedser til Warnemünde i 1581, modtager: de skal tage Kronens Ret og Herlighed i Agt og paase, at alle Skibe, der sejler forbi dem, stryger deres Sejl og giver Besked; naar der kommer Skibe imod dem, skal de skyde imod dem, for at de skal stryge, og hvis de imod Forventning skulde skyde igen, skal de gøre deres yderste Flid for at faa fat i dem og føre dem til København. Paa Højhedsretten grundede Kongen ogsaa Fordringer af praktisk Betydning, saaledes Retten til Opkrævning af *Øresundstolden*, under Syvaarskrigen Retten til at *spærre Sundet*, til at „laane" Krigsfornødenheder og Baadsmænd af Skibe, der vil gennem Øresund. Selv om det hedder, at Tolderen „ikke maa tage nogen med Magt", er det sikkert en tvungen Udskrivning, de fremmede Skibe har maattet underkaste sig. Men med Højhedsretten over Farvandene fulgte ogsaa Pligten til at hævde Ret og Orden. *Sørøveruvæsenet* florerede, og atter og atter maatte Kongen

Digitized by Google

lade Orlogsskibe løbe i Søen for at skærme baade den hjemlige og den fremmede Skibsfart. Det lykkedes ikke at faa Bugt med Sørøveriet, der delvis støttedes af Staterne gennem deres Udstedelse af Kaperbreve.

Den fremadstræbende danske Handel, der kunde glæde sig ved Kongemagtens Bevaagenhed, havde Interesser, der let kunde krydse tilsvarende hos andre Nationer med samme Fremgangsvilje. Især i Aarhundredets sidste Halvdel skabte modstridende Handelsinteresser en Del Konfliktstof mellem Danmark og England. Der blev i det 16. Aarhundrede fra engelsk Side arbejdet ihærdigt for at finde en nordlig

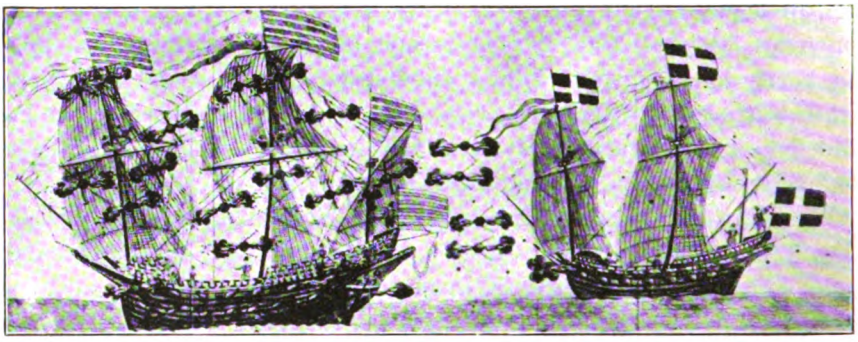

Søkamp.
Samtidig Tegning i et Haandskrift paa Kgl. Bibliothek.
(Ny kgl. Saml. 101.2°).

Søvej til Indien. Det førte da ogsaa engelske Sømænd Nord om den skandinaviske Halvø og ind i det hvide Hav. Det var i Aarene 1553 og 55, at *Company of Merchant Adventurers* udrustede to Ekspeditioner, begge under *Richard Chancellors* Ledelse; Dvinas Munding naaedes, der blev knyttet Forbindelse med Zaren, et moskovitisk Kompagni grundedes med det Formaal at gøre Opdagelser og drive Handel i de nordlige Have. Baade i Sverige og Danmark vakte Meddelelsen om denne ny Handelsvej Uro. Gustav Vasa opfordrede Christian III til at have sin Opmærksomhed henvendt paa denne Sejlads og forhindre den, „da den vilde blive til ubodelig Skade baade for de nordiske Riger og de østersøiske Stæder, og da Rusland ad denne Vej vilde kunne forstærke sig med Krigsmateriel." Christoffer Valkendorf paa Bergenhus fik Ordre til at skaffe sig paalidelige Oplysninger om de Engelskes Handel; blandt andet skulde han sende Spejdere østpaa til den By, hvor Englænderne drev Handel med Moskovitterne. Christoffer Valkendorf kunde snart efter meddele, hvad en paalidelig Mand havde berettet, at Englænderne særlig købte Voks, Zobel, Maar og Tran af Russerne og til Gengæld solgte dem Vin, Klæde og Sølv, særlig for-

Digitized by Google

gyldt Sølv. Paa et Rigsraadsmøde i København i April 1557 fremhæves der især to Grunde til Betænkelighed ved denne ny Handelsvej: den Skade, den norske Handel i Nordland og i Bergen vil lide, naar engelske Skibe besejler disse Farvande, og den Nedgang i Øresundstolden, man kan befrygte, naar Handelen paa Rusland tager denne ny Retning. Foreløbig blev der dog intet foretaget i Sagen. Under Syvaarskrigen førte Ængstelsen for, at Sverige ad denne nordlige Vej skulde faa tilført Krigsfornødenheder og Salt, Frederik II til en Henvendelse til Dronning Elisabeth om at standse denne Handel. Men England benægtede, at en saadan Varetilførsel fandt Sted. Indtil midt i 1570erne synes i det hele Hvidehavshandelen at have været lidet omfattende. Sejladsen paa de nordlige Have var meget vanskelig; af den første engelske Ekspeditions fire Skibe vendte kun de to tilbage, og de maatte overvintre i Norge; det var først, da Narvahandelen besværliggjordes, ja, helt spærredes af Sverige, at Englænderne i voksende Grad benyttede den nordlige Handelsvej. Forholdet tilspidsedes, da Svenskerne 1581 erobrede Narva og dermed helt lukkede Russerne ude fra Østersøen. Man ønskede imidlertid fra begge Sider en fredelig Ordning af Spørgsmaalet, og Forhandlinger indledes. Under disse benægtede de danske Underhandlere Englændernes Ret til Sejlads paa de nordlige Have ud fra den Opfattelse, at den dansk-norske Konge havde Højhedsret over Havet mellem Island og Norge, mens England med Støtte i Romerretten hævdede Havenes Frihed. Frederik II indrømmede vel, at Havene efter den oprindelige Naturret var fælles, men Naturretten var blevet indskrænket ved Folkeretten; hvad der tidligere var alles eller ingens, var nu deres, der besad det. De norske Konger havde for 600 Aar siden bemægtiget sig Herredømmet over disse Have og med deres Flaader undertvunget Island og Grønland. Frederik II genoplivede med disse Paastande gammel norsk Retsopfattelse, og hans Fordringer havde til Baggrund Tidens almindelige geografiske Opfattelse, hvorefter Nordhavet var et Indlandshav, omgivet af dansk-norske Lande paa de tre Sider, i Vest og Nord af Grønland, der var landfast med Rusland, og i Øst af Finmarken og Haalogaland. Det var ikke alene politiske Hensyn, der dikterede Kongen denne Holdning, ved Siden heraf spillede saare reelle økonomiske Interesser en Rolle; man frygtede Nedgangen i Øresundstolden, og man ønskede ikke engelsk Konkurrence i det nordlige Norge; Forsøget paa at afvise Englænderne sker samtidigt med Udstedelse af Privilegier til norske og især danske Byer, Kompagnier og Enkeltmænd paa Fiskefangst og Handel i disse Egne. Det lykkedes ikke Frederik II at gennemføre en Afspærring af Nordhavet; man mødtes ved et Forligsmøde i Haderslev 1583 i et Kompromis, hvorefter Englænderne indrømmede Frederik II Høj-

Digitized by Google

hedsretten, og denne saa til Gengæld gav dem Frihed til at sejle til Rusland mod en fast aarlig Afgift paa 100 Rosenobler, som det engelske Købmandsselskab i London skulde betale, dog kun i de Aar, de sendte Skibe derop.

Ogsaa paa et andet Sted mødtes engelske og danske Interesser. Det var med Hensyn til *Island*. Her havde Englænderne trods de norske Kongers Forbud mod fremmedes Handel drevet en ret omfattende Virksomhed; 1490 havde Kong Hans brudt med den gamle Afspærringspolitik og givet Englændere, Hamburgere og Hansekøbmænd fra Holland Tilladelse, der skulde fornyes hvert 7. Aar, til at drive Handel og Fiskeri ved Øen. I det 16. Aarhundrede paaførte Hamburgerne den engelske Handel en følelig Konkurrence, saa Englænderne mere og mere indskrænkede sig til at drive Fiskeri under Island. Men dette spillede saa ogsaa en stor Rolle for Landet; af en Indberetning 1528 fremgaar det, at de engelske Kystbyers samlede Havfiskeriflaade beløb sig til 440 Skibe, og af dem sendtes i dette Aar de 149 til Island. Men hen i Christian III's Tid blev der ogsaa lagt de engelske Fiskere Hindringer i Vejen med det Resultat, at de islandsfarende Fiskefartøjers Tal tog stærkt af. I 1552 eller 53 angives Tallet til kun 43. Christian III søgte modsat at tilskynde danske Borgere til Handel paa Island. Da Frederik II's Udsending i 1564 kommer til England for at protestere mod den engelske Handel Nord om Norge, fyldes han med Klager over Englændernes Behandling ved Island. Frederik II lod svare, at Englænderne havde forsømt at forny Traktaten af 1490 hvert 7. Aar og derfor ingen Ret havde til Fiskeriet. Under Forhandlingerne om Nordlandsfarten spillede disse islandske Stridigheder stadig ind, og i Haderslevtraktaten 1583 optoges — ganske vist i en Bisætning — en Bestemmelse om, at engelske Købmænd ikke uden Kongens særlige Tilladelse maatte drive Handel i tidligere forbudte norske og islandske Havne. Dette tolkedes senere fra dansk Side, som om ogsaa Fiskeriet var forbudt, „thi uden Sejlads intet Fiskeri."

Da det væsentlig var *Hamburgerne*, der havde drevet de engelske Købmænd ud af Handelen paa Island, blev det dem, dansk Foretagsomhed maatte støde sammen med i Forsøget paa at faa dette Marked lagt ind under sig; 1560 forbød Frederik II fremmede, særlig Hamburgerne, at drive deres Handel med Svovl paa Øen, da han nu selv vilde overtage denne Handel. Hamburg protesterede og prøvede at sætte haardt mod haardt, men det førte kun til, at Kongen beslaglagde hamburgske Skibe i Øresund, saa Byen maatte betale ham 10,000 Daler for at faa Forlig og i øvrigt bøje sig for hans Forbud. En Del andre islandske Varer maatte Island ogsaa kun sælge til Kongen. Bortset fra disse Indskrænkninger kunde Hamburgerne handle paa Øen,

Digitized by Google

men Kongen gik over til at bortforpagte Havnene til bestemte Mænd blandt Hamburgerne. Om Afgiften var der stadig Strid. Hamburgerne gjorde paa deres Side Fordring paa Retten til at forbyde Sejlads paa Elben; danske Skibe blev beslaglagt her og Island til Gengæld nogle Aar helt spærret for Hamburgs Handel. I 1579 kom det dog til et Forlig, hvorved Kongens Bortforpagtning af de islandske Havne igen aabnedes for Hamburgerne. Allerede fra Frederik II's første Regeringsaar var danske Borgere imidlertid med blandt Forpagterne af Havnene.

Paa Færøerne forbeholdt Christian III fra 1545 ogsaa danske Undersaatter Handelen; ganske vist svingede Kongens Handelspolitik mellem fri Handel for Undersaatterne og en kongelig Monopolpolitik, men Hensigten er stadig at holde de fremmede ude fra Omsætningen.

Det ledende Synspunkt for Statssamfundenes økonomiske Politik i Middelalderen havde været at skaffe Varer i tilstrækkelig Grad til Landets Indbyggere. Det gjaldt derfor om at faa saa faa Varer som muligt ud af Landet og saa mange som muligt ind. Denne "Forsørgelsespolitik" var haardt nødvendig i Tider, hvor svingende Høstudbytte og vanskelige Transportforhold hurtigt kunde skabe Dyrtid og Nød. Dens karakteristiske Ejendommelighed, hvad Forholdet til Nabostaterne angaar, er da Udførselsforbudene, der i Tal ganske overstiger Indførselsforbudene.

Allerede i Slutningen af Middelalderen havde Vareomsætningen med Udlandet begyndt at spille en større Rolle, Pengeøkonomien traadte paa visse Omraader i Naturaløkonomiens Sted, og ny Synspunkter for den økonomiske Politik gjorde sig gældende. Regeringen greb dog i det 16. Aarhundrede atter og atter ind med *Udførselsforbud* for at skaffe det fornødne til Rigets Indbyggere. De Varer, hvis Udførsel forbydes, er da først og fremmest Levnedsmidler: Korn, Øksne, saltet Kød. Men det er ogsaa Egetømmer, Klapholt, Ved m. m. I Regeringens Skrivelser gives som Regel Begrundelse for Forbudenes Udstedelse. I 1556 var der en daarlig Høst. Den 24. September udsender Kongen en Skrivelse til alle Byer i Skaane, Halland og Blekinge, om at han efter Købstædernes Begæring indtil videre har forbudt at udføre Korn derfra til Tyskland, da Kornet i hine Landsdele skal være „meget lidet opkommet", og man derfor kan befrygte Dyrtid. Imidlertid er der øjensynlig indløbet foruroligende Efterretninger fra andre Dele af Riget. Den 20. Oktober skrives der til Lensmændene, at de, da Kornet mange Steder kun er kommet ringe op, og Dyrtid derfor truer, med det allerførste skal begive sig til de Herredsting, de har i Befaling, tilsige Almuen til at give Møde der og forfare, om den ønsker, at der skal udstedes Forbud mod at udføre Korn og i saa Tilfælde for hvor

Digitized by Google

lang Tid. Købstæderne skal ogsaa udtale sig. Allerede den 30. Oktbr. kommer Udførselsforbudet. Undertiden er det kun enkelte Landsdele, der ikke maa udføre. Men de Penge, som Handelen med Udlandet bragte, havde Riget svært ved at undvære, og saa snart der var Mulighed derfor, hævedes Forbudene igen. Pengeøkonomiens stigende Betydning tillod ikke Afsondringen fra Udlandet.

Der er ikke meget i det 16. Aarhundredes økonomiske Politik, der peger frem mod den kommende Merkantilisme. Der kan nævnes et Indførselsforbud for tysk Øl og svarende hertil Forsøg paa at fremskynde den hjemlige Humleavl samt det „Raastofudførselsforbud", som Forbudet af Salg af Græsøksne til Udlandet betyder.

Paa enkelte Omraader tog den verdslige Lovgivning ved den katolske Kirkes Fald Arv af Opgaver efter den. Her skal nævnes en enkelt fra det økonomiske Omraade. Den kanoniske Ret havde forbudt *Rente*. I Danmark respekteres dette Forbud formelt, men Livets praktiske Behov nødte til forskellige Omgaaelser af det. Luther delte Romerkirkens Opfattelse af Renten, og hans danske Tilhængere synes at have delt hans Syn. I 1553 udgav *Peder Palladius* et Skrift mod den „formaledide Aager", hvor han forkastede enhver Form for Rente. Men de lutherske Teologers Standpunkt evnede ikke at trænge igennem i det praktiske Liv. Et ejendommeligt Vidnesbyrd om Tidens Stilling til Spørgsmaalet findes i et Brev fra Eskild Gjø til Anders Bille 1546. Anders Bille har sendt ham 5 % af 1000 Gylden, som han skylder ham, og i et samtidigt Brev synes han at have udtrykt sin Bekymring for, om nu ikke Eskild Gjøs Sjæl skal tage Skade af at modtage Renterne. Eskild Gjø svarer: „Da jeg formærker udi den (Skrivelsen), at I befrygter Eder, at der skulde være stor Fare for min Sjæl, om jeg tog samme Guld (ɔ: Renterne) af Eder, hvorfor jeg vil have jer storligen takket, at I vilde vare mig for min Skade; men dog befrygter jeg mig, at jeg lader Gerrighed bedrage mig og tager samme Rentepenge og staar min Fare". Christian III veg trods sin Bundethed af de lutherske Teologer ikke selv tilbage for at betale Rente, og de Lovbestemmelser vedrørende Sagen, der stammer fra hans Tid, er da ogsaa til en Begyndelse alene bestemt af de praktiske Hensyn. Første Gang, den verdslige Lovgivning rører ved Spørgsmaalet, er i en Forordning af 1547, og her fastsættes Maksimalrenten til 6¼ % p. a.; hvad der er ud derover, er ukristelig Aager, men der fastsættes ingen Straf for Overskridelser. Den almindelige Rente var ellers 5 %.

Men der har været Uro om Spørgsmaalet, og det tages op paa ny. Maaske har Peder Palladius' førnævnte Skrift af 1553 været Anledning dertil, og Kongen raadspurgte nu flere tyske Universiteter om Sagen; bl. a. sendte Melanchton ham en grundig Betænkning. 1557 fastsættes

Digitized by Google

i den københavnske Reces Rentefoden til 5 %. Her som i Kolding-Recessen af 1558 er der taget mere forbeholdent paa Rentesagen i det hele end i 1547. Det hedder i Kolding-Recessen, at der finder stor Misbrug og ukristelig Handel Sted i Riget blandt Adel, Præster, Borgere og Bønder, saa „hvo som udlaaner Penninge, lader sig ikke nøje med en føje Rente og Fordel deraf, men ublueligen understaar sig at tage af Hundrede 6, 8, 10 og en Part Penninge paa anden; hvor en Bonde laaner en Tønde Korn, giver han en Tønde deraf til Rente." Det bestemmes da, at der „endog det ikke er sømmeligt og er mod Guds Bud at tage nogen Renter eller Aager af Penninge og anden Del som saa udlaanes, og den Handel dog ikke vel med alle kan aflægges", dog maa tages 5 % i Rente; tages der mere, forbrydes Hovedstolen, Halvdelen til Kongen, Halvdelen til den, der klager. Til Slut opfordres der til slet ikke at tage Rente; „og vil Vi ingen hermed give Aarsag til Aager at bruge, men hver tiltænke sig at handle derudi, som han vil have sin Samvittighed fri og ikke gøre imod den alsommægtigste Guds Bud og Befaling." I Hertugdømmerne var den almindeligst brugte Rentefod 6 à 6¼, og da Landene stod i et nøje økonomisk Samvirke, maatte alene dette volde Vanskelighed. Under Frederik II har man ikke ændret Kolding-Recessens Bestemmelser, men roligt set paa, at den tilsidesattes.

Et Forsøg paa at gribe ordnende ind i det økonomiske Liv har vi i Forordninger vedrørende *Luksus*. Allerede Christoffer af Bayern havde i sin Stadsret givet Bestemmelser mod Overdaadighed, og i flere af det 16. Aarhundredes Recesser finder man Forskrifter mod „slig unyttig og overflødig Pengespilde." Danmark indtog i saa Henseende ingen Særstilling. Rundt om i Landene førte Regeringerne den samme Kamp. Dens Motiver var dels Omsorgen for Rigets Økonomi — i en svensk Forordning af 1589 klages der over, at Borgerne, som „kunde have deres Penge i Handel", i Stedet „klæde dem paa Hustruen" — dels Tidens Ønske om at holde hver Stands Livsudfoldelse inden for bestemte Grænser. Det er ikke alene Menigmands Liv, man prøver at regulere, ogsaa *Adelens Pragtudfoldelse* beskæres. I Kolding-Recessen af 1558 gives der Regel for Bønders og Borgeres Bryllups- og Barselsgilder. Borgmestre, Raadmænd og Købmænd, der gør Bryllup, „skal give samme Kost udi hans eget Hus og tilbede 24 Par Folk med deres Børn og Døtre samt 12 unge Karle." De skal om Middagen komme „udi Brudgommens Hus til Maaltid" og om Aftenen „paa Compagniet eller Raadhuset til Dans. Om Mandagen skal de udi lige Maade komme udi Brudgommens Hus til Middagsmaaltid og om Aftenen paa Compagniet til Dans, og skal derover ingen ydermere Bekostning gøres; men dersom Brudgommen om Tirsdagen vil bede nogle Venner til sig udi sit

Digitized by Google

Hus til Middags eller Aftensmaaltid, det skal stande udi hans Kaar". Haandværkerne maa kun bede tolv Par Folk med deres Børn og Døtre og seks unge Karle, men de faar ingen Dans paa Raadhuset og intet Tirsdagsgilde. Ingen Bonde maa bede mere end tolv Par Folk — „og vil nogen bede mindre, det skal stande til ham selv". Da „der gøres store Bekostninger, naar nogen Dannekvinde er kommen udi Barselsseng og Barnet bliver født — besynderlig udi København — da skal det afskaffes og herefter holdes efter gammel Sædvane."

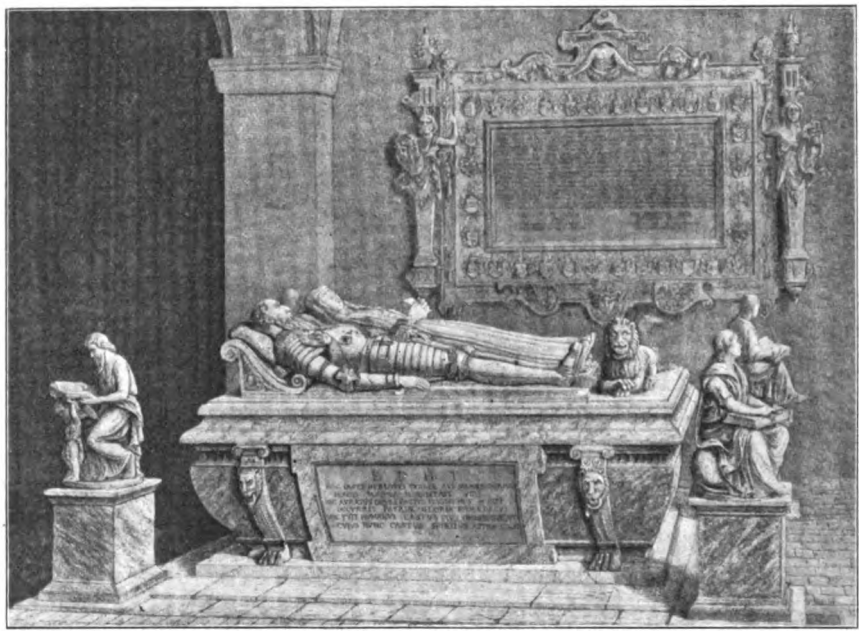

Herluf Trolles Sarkofag i Herlufsholms Kirke.
Efter Henry Petersen: »Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe.«

I Kalundborg-Recessen af 1576 er det Adelens Levevaner, Kongen prøver paa at regulere. Ved Begravelser har indsneget sig megen „mærkelig Bekostning med Blykiste og Tinkiste at lade gøre, med Sølv og Guld, hvormed samme Kiste beslaas og tilnagles, med Fløjel, som hænges paa Kisten og med udi Jorden nedsættes, med Klæde, som til stor Overflødighed købes, at drage ganske Stuer og Kamre med — —." Det er galt med de mange store Lys, der anvendes, med den store Overflødighed med Mad og Drikke — og mere. Nu paabydes det at „holde Maadelighed med Slægt og Venner at forskrive", at den døde maa nøjes med en ærlig Trækiste af Fyr eller Eg, der ikke udsmykkes med Sølv og Guld osv. „Den store Misbrug, Bekostning og forfængelige Pragt, som sker med de Grave, som af Adelen nu højt over Jorden opsættes

Digitized by Google

og fast overgaar alle kongelige og fyrstelige Begravelser" forbydes. I Henhold til denne Bestemmelse maatte Otto Ruds og Peder Okses Enker nedbryde de pragtfulde Gravmindesmærker, de havde rejst over deres Mænd i Frue Kirke i København. I samme Reces fik Adelens Fruer og Jomfruer at vide, at de pyntede sig med Smykker og Ædelstene, „fast lig Fyrstinder og ydermere end deres Stand udkræver", og at sligt i Fremtiden var forbudt. Det kan vel betvivles, om disse Regeringens Forsøg paa at hæmme unødig Pragtudfoldelse har baaret Frugt.

4. Træk af Retsudviklingen.

Paa Retsudviklingen øvede Begivenhederne ved Reformationen en afgørende Indflydelse. *Den kanoniske Ret* — den katolske Kirkes Retsopfattelse — havde skaffet sig større og større Raaderum paa dansk Grund i Slutningen af Middelalderen, dels ved en almindelig Paavirkning af Tankegangen, dels ved, at de gejstlige Domstole havde udvidet deres Virkeomraade. Med Reformationen afbrødes denne Indflydelse, og Gejstligheden trængtes ud af Retsplejen.

Men samtidig truede en anden Fare den nationale Linie i vor Retsudvikling, nemlig Paavirkning fra *Romerretten*. Ved Middelalderens Slutning havde Romerretten vundet stor Indflydelse paa tyske Retsforhold, oprindelig især mod Syd, men nu ogsaa mod Nord. Den naaede nu paa sin Sejrsgang de danske Grænser. Men den naaede ikke ind over disse, i hvert Fald naar bortses fra Sønderjylland. Reformationen havde skærpet Nationalfølelsen, og det gav sig blandt andet Udslag i en stærkere Interesse for den hjemlige Ret. Der bestod endvidere en gennemgribende Forskel mellem Tyskland og Danmark m. H. t. Domstolenes Sammensætning. Danmark savnede aldeles den lærde Stand af borgerlige *Jurister*, som o. 1500 i Tyskland begyndte at trænge ind baade ved de højere og de lavere Domstole og her fortrængte Lægfolkene; selv hvor disse bevaredes, blev deres Indflydelse betydningsløs, fordi man ved Afgørelser af nogen Betydning tyede til de lærde Doktorers eller Retsfakulteternes Erklæringer. Gennem disse videnskabeligt skolede Mænds Indflydelse kom Romerretten til hurtigt at virke bestemmende ind paa tysk Retsudvikling. Naar dette ikke skete i Danmark, skyldes det først og fremmest, at de danske Domstole blev ved at være *Lægmandsdomstole*. Det var Bønder og Borgere, der som Tingfogeder dømte ved *Herreds-* og *Bytingene*. Ved *Landstingene* og *Kongens Retterting*, hvor det var Adelsmænd, der beklædte Dommersædet, kunde Faren for den fremmede Rets Indflydelse være større, ikke

Digitized by Google

mindst efter at det var bleven almindeligt for de unge Adelsmænd under deres Rejser at søge de fremmede Universiteter. Tidens mest lovkyndige Mand, *Erik Krabbe*, var saaledes gennem sine Studier i Udlandet adskilligt paavirket af Romerretten; det Arbejde, han fik overdraget af Christian III, at skabe en almindelig dansk Lovbog, blev ikke afsluttet, men det er i vore Dage bleven udtalt, at det var en Lykke, at det ikke skete, da der sikkert ved det vilde være trængt adskilligt af Romerretten ind paa dansk Omraade. Men som oftest var de unge Adelsmænds Studier ikke særlig dybtgaaende, og der hengik som Regel mange Aar mellem deres Udenlandsrejse og det Tidspunkt, da de som Dommere kunde udøve nogen Indflydelse. Ved vort hjemlige Universitet betød *det juridiske Studium* kun lidt. Der var ansat en enkelt juridisk Professor, der som Regel hentedes fra Tyskland, og som altid docerede fremmed, især tysk og romersk Ret. Men Universitetet søgtes meget sjældent af den danske Adels Sønner, og de borgerlige droges ikke mod et Studium, der ingen Stillinger gav Adgang til. Til at virke som Forfattere var der kun levnet de juridiske Professorer ringe Tid, da Regeringen ofte lagde Beslag paa deres Arbejdskraft til diplomatiske og andre Hverv.

Inden for den hjemlige Ret udfoldes der i denne Periode en frodig Virksomhed. Ny Omraader drages ind under Retsbehandlingen, vigtige Lovgivningsarbejder bliver udført, de gamle Love bliver gentagne Gange afskrevet og udgivet i Trykken. Især samler *Jyske Lov* Interessen, hvad der blandt andet giver sig Udtryk i en Anvendelse af den ogsaa uden for dens egentlige Omraade. Saaledes skriver *Jørgen Rosenkrantz*, der i 33 Aar sad i Rigsraadet, i 1594 til sin Søn: „Jeg sender dig en dansk Lovbog, som de kalder Jyske Lov, og endog de har en synderlig Lov udi Skaane og en anden udi Sjælland, saa følger vi dog almindelig denne jyske Lov udi de Domme, som gaar for Kongen og Danmarks Raad."

Selv om saaledes Retsudviklingen i denne Periode er stærkere nationalt præget, end Tilfældet var i Middelalderens sidste Del, saa mærkes dog paa flere Omraader Indflydelse fra fremmed Ret. Den nøje økonomiske Forbindelse mellem den danske og den holstenske Adel paavirkede Obligationsretten, og i Aarhundredets sidste Del mærkes inden for Strafferetten en ret stærk Indflydelse fra den mosaiske Ret.

Rigets øverste Domstol var *Kongens Retterting*. Med Undtagelse af, at Adelen stadig i Livs- og Æressager direkte kunde søge den, var den efter Reformationen kun Appelinstans. Det tog Tid at indarbejde dette i Folkets Bevidsthed. Fra gammel Tid var der i Folkets brede Lag saa megen Tillid til Kongen som Rettens Værner, at man stadig strømmede til med alle Haande Sager, naar Kongen holdt Retterting, og

Digitized by Google

Kongen maatte derfor, samtidig med at Rettertinget blev kundgjort, meddele, at alle, der kom uden først at have været ved Herreds- og Landsting, vilde blive afvist. Reglen var, at Kongen og Rigsraadet „sad Retterting" under den aarlige Herredag. Men det hændte ikke saa sjældent, at Kongen „formedelst mærkeligt Forfald ikke selv kan sidde Retterting". I saa Fald holdtes Rettertinget af Landsdommerne i hver Landsdel sammen med nogle Raader. De maatte saa behandle alle de Landstingsdomme, der indstævnes for dem, „medmindre de er saa vigtige, at kun Kongen og Danmarks Riges Raad bør dømme deri."

Landstingene, der i det 16. Aarhundrede ganske havde mistet deres politiske Betydning, blev mere og mere Appelinstans for Herreds-, By- og Birketingene, idet deres Afgørelser saa igen kunde appelleres til Kongens Retterting. Men i de større Straffesager, f. Eks. Drabssager, vedblev Landstingene at være første Instans. En Række Købstæder havde dog Ret til ved Appel fra Bytingene at overspringe Landstingene og gaa direkte til Rettertinget; 1583 indskrænkedes deres Tal til 3 (København, Malmø og Ribe), men udvidedes senere igen. Oprindelig havde Landsdommeren dømt sammen med andre, men i Løbet af Aarhundredet gled den dømmende Myndighed helt over til ham, indtil det endelig 1597 ligefrem forbødes ham at tiltage andre som Meddomsmænd. Paa de større Ting var Arbejdet imidlertid saa omfattende, at der krævedes flere Dommere; saaledes var der under Christian III i Jylland tre, af hvilke dog kun en enkelt behøvede at være til Stede paa Tinget. Fra Begyndelsen af Aarhundredet var det fastslaaet, at kun adelige kunde indehave disse Embeder.

Paa Landstingene mødte i det 16. Aarhundrede Udsendinge fra hvert Sogn, undertiden dog kun fra hvert Herred, de saakaldte *Tingridere*. De skulde hjælpe til „at styrke Retten", være Vidner til, hvad der passerede, og siden forkynde for Sognemændene, hvad der var sket paa Tinge. Ad den Vej kom bl. a. de kongelige Breve til Folkets Kundskab. Det kunde volde Vanskelighed at faa Tingriderne til at møde; saaledes befales det 1576 dem „strengelig" at møde paa Sjællandsfar Landsting „— for at høre, hvad der paabydes der og siden forkynde det for Indbyggerne; hidtil har de vist sig meget forsømmelige og er sjælden komne paa Landstinget, hvilket ofte har medført, at vigtige Breves Forkyndelse er bleven forsømt." Ligesom Herredstingene holdtes Landstingene oprindelig under aaben Himmel. Christian II havde paabudt Opførelsen af *Domhuse*, men uden at dette var bleven udført; under Christian III og Frederik II fik de fleste Landsting faste Lokaler. Hyppigt fandt tidligere kirkelige Bygninger Anvendelse paa den Maade, saaledes i Viborg den gamle Bispegaard og i Odense Elendehuset, medens Tinget i Ringsted holdtes i et af St. Bendts Kirkes Ka-

Digitized by Google

peller. Som Regel holdtes der Landsting hver 14. Dag. De af Christian II gjorte Forsøg paa at nedlægge alle de mindre Ting blev ikke fortsat, udover at i 1589 de to hallandske Ting blev slaaet sammen til eet.

Ved *Herredstingene* foregik den samme Udvikling i Retning af Enedommere som ved Landstingene. *Herredsfogeden* maatte dog i visse Tilfælde have Meddomsmænd. Mens det oprindelig kun var de mindre Sager, der paadømtes her, og de større gik direkte til Landstingene, kom nu flere og flere Sager for Herredstingene som første Instans. Herredsfogederne var Bønder; som Regel toges de blandt Selvejerne, men der var intet til Hinder for, at de kunde udtages blandt Fæsterne. Det kunde have sine Vanskeligheder at finde egnede Folk. Herredsfogeden maatte være saa velstillet, at han kunde stille nogen Sikkerhed i sit Gods. Det hændte i 1588, at man afsatte Herredsfogeden i Hammerum Herred, fordi „han var boendes saa godt som udi et Gadehus" og „havde lidet enten Gods eller andet ved at hægte". Der krævedes et ikke ringe Offer af Tid og Arbejde af Fogederne, saa det ofte oversteg deres Evner. Til Gerningen paa Tinge kom yderligere, at de maatte virke i Kongens Ærinde; de maatte undersøge Klager fra Bønder over for høj Landgilde, stævne dem til Vejægter og fordele Arbejdet imellem dem; de maatte efterse, om Bønderne havde det passende Antal Svin paa Olden i Kongens Skove m. m. Det var saaledes ret store Fordringer, der stilledes til dem fra det offentliges Side, saa det var rimeligt, at Regeringen i nogen Maade søgte at yde dem Vederlag derfor. Men man skabte ikke, saa lidet systematisk som Datidens Styremaade var, nogen ensartet *Lønningsordning;* naar Herredsfogederne klagede, tog man Hensyn dertil. Man gav dem t. Eks. Broer i Forpagtning, Fritagelse for visse Afgifter o. l. Det Maal, Herredsfogederne stilede efter at naa, var Frihed for Landgilde, Ægt og Arbejde, og det lykkedes dem delvis at faa dette Ønske opfyldt især i sidste Fjerdedel af Aarhundredet. Allerede 1572 tales der i et Kongebrev om, at det er brugeligt over hele Sjælland, „at alle Tingfogederne faar en vis Løn".

Tusse Herreds Segl. c. 1584. Efter Trap: »Kongeriget Danmark«. 3. Udg.

Men det var ogsaa andet end vederhæftig Velstillethed, der fordredes af Herredsfogeden. I 1533 var det som i Christian II's Love bleven bestemt, at Fogederne skulde „give deres Domme beskrevne, som de vil forsvare for Gud og være bekendt for Danmarks Riges Raad", og denne Bestemmelse gaar igen i Christian III's Love. Fra 1551 fordredes der

Digitized by Google

Tingbøger ført. Fra da var *Herredsskrivere*, der kendes allerede fra det 15. Aarhundrede, en Nødvendighed. Man kunde derfor til Nød til Herredsfogeder bruge Mænd, der hverken kunde læse eller skrive. Saa sent som i 1610 befindes en Bonde, der ikke kan nogen af Delene, ikke uskikket til Embedet.

Man faar et Indtryk af Vanskelighederne ved Tingbøgernes Førelse og af Tilstanden paa Tinge i det hele af et Kongebrev fra 1578, hvor det hedder: „Herredsskriverne og Birkeskriverne skal være forpligtede til straks at indskrive de Vidnesbyrd, der vidnes, de Domme, der afsiges, og de andre Breve, der udgives paa Tinge, i Tingbogen med deres fuldstændige Mening, og forinden de gaar af Tinget, oplæse dem tydeligt i Vidners og Parters Paahør og ikke siden sætte noget til eller tage noget fra, hvorved Meningen i nogen Maade kan forandres; hidtil er det nemlig gaaet meget uordentlig til hermed paa Herreds- og Birketingene, idet Herreds- og Birkeskriverne ikke straks har indført disse Vidnesbyrd, Domme og Breve i Tingbøgerne, men har gjort Optegnelse paa Sedler om, hvad der er bleven forhandlet paa Tinge, og først naar de er kommen hjem, indført dem i Tingbogen, hvorved de ofte er bleven forvanskede, hvilket har medført, at flere af den Grund har mistet deres Ret, ja endog undertiden Liv, Ære og Gods."

Det kunde vel volde Vanskelighed for den bondefødte Herredsfoged at skulle være Dommer over Adelsmænd, og Vanskelighederne er vel øget i Løbet af Aarhundredet, efterhaanden som Adelens Selvfølelse voksede. I *Recessen af 1533* staar der, at Herredsfogeden ikke maa lade sig forhindre af Kronens Lensmænd i at dømme retfærdigt uden al „Vild" (Gunst); hvis nogen gør herimod, skal han afsættes. Denne Bestemmelse kunde synes at vise, hvor vanskelig Herredsfogedernes Stilling allerede da begyndte at blive. Der er ogsaa Eksempler paa, at Adelsmænd har krænket Fogederne i Udøvelsen af deres Gerning. Saaledes overfaldt Adelsmændene *Ulfeldt Christoffersen* og hans Stedsøn *Hans Oldeland* i 1580 Herredsfogeden i Bjerge Herred paa Fyn. „Han skulde fange Skam udi det gamle Hovede, han havde", og en Bøsse var knaldet af paa Tinget. Rigsraadet dømte dem i Kongens Naade og Unaade, fordi Overfaldet paa Herredsfogeden i Dommersædet var en Fornærmelse mod Kongens Majestæt, da Herredsfogeden var Dommer paa kongelig Majestæts Vegne. Men der findes Aarhundredet igennem talrige Eksempler paa, at Herredsfogederne frygtløst har øvet deres Kald. Omkr. 1590 dømte en Herredsfoged en Adelsmand som Krybskytte, paa hvem Øjnene skulde udstikkes.

Kontrollen med, hvorledes Herredsfogederne røgtede deres Hverv, øvedes af *Lensmændene*, og naar det skortede dem paa Iver og Evne til at hindre Misbrug, kunde undertiden artige Ting gaa i Svang paa

Digitized by Google

Tingene. Saaledes skriver Kongen 1576 til *Erik Rud*, Lensmand paa Aalborghus: „Kongen har bragt i Erfaring, at det gaar meget uskikkeligt til ved Herredstingene i hans Len, idet der, naar der kommer Sager vedrørende Herredsfogederne for, hvori disse altsaa ikke selv maa dømme, af Herredsfogeden og andre, som er vildige i disse Sager, tilsættes Dommere i Herredsfogedernes Sted, og det undertiden Folk, som hverken er vederhæftige for at oprette Sagsøgeren hans Skade eller duelige til Pladsen, hvilket medfører, at mange ikke faar mere Ret, end disse Folk vil unde dem. Da imidlertid de Folk, som tilsættes i Herredsfogedernes Sted, lige saa vel som Herredsfogederne selv, bør være uberygtede, forstandige og vederhæftige Dannemænd, skal han nøje paase, at Herrederne bliver forsynede med duelige Herredsfogeder —."

Herredstingene holdtes under fri Himmel paa eller ved en Høj paa et centralt Sted i Herredet; paa denne Tid flyttedes imidlertid ofte Tingstederne bort fra deres „rette Arilds Sted", undertiden til Købstæderne, hvad der ofte gav Anledning til „stor Gudsfortørnelse" med Drukkenskab, Slagsmaal og anden ukristelig Handel, saa man i Tiden omkring 1600 igen flyttede dem bort fra Købstæder og Landsbyer. 1593 blev det forbudt ved Tingstederne at opføre Kroer eller Boder til Udskænkning af stærke Drikke.

Det synes i det hele at have været saadan, at Menigmand har kunnet hævde sin Ret for Rigets Domstole. Retshistorikeren Kolderup-Rosenvinge hævder paa Grundlag af sin Gennemgang af Rigets Dombøger, at enhver Stand endnu paa Frederik II's Tid i de højere Instanser „kunde gøre Regning paa en upartisk; skønt ofte langsom Retspleje". Bønder procederer deres Sager paa Kongens Retterting og vinder jævnlig mod deres adelige Modparter; endnu 1576 møder en Husmand personlig for Kongens Retterting og forsvarer sin Sag. Men i Frederik II's senere Aar bliver det sjældnere, at Sager vedrørende Bønder behandles ved Rettertinget, hvad der hænger sammen med, at det nu strengere overholdes, at Sagerne skulde passere baade gennem Herreds- og Landsting, før de naaede Kongens Ting, og dette oversteg de flestes Evner. Dog er der ogsaa fra disse Aar et Eksempel paa, at en Fæstebonde fører sin Sag frem to Gange for Landstinget og to Gange for Rettertinget.

En større retslig Afhængighed af Adelen kom Bønderne i, hvor der oprettedes særlige *Birketing* paa de adelige Godser. I Middelalderen havde der foruden en Del kongelige været talrige gejstlige Birkeretter, men det var først fra Christian I's Tid, at Adelen ogsaa begyndte at faa tildelt Retten til Oprettelse af Birker. Saa længe Adelens Gods var Strøgods, kunde dette dog ikke faa nogen større Betydning. Det er først, da Adelens Godser samles, at der dannes adskillige ny Birker.

Digitized by Google

Det blev ingen Regel, at der paa det afrundede adelige Gods dannedes særlige Retsdistrikter. I Tiden før 1650 var der i alt ca. 50 adelige Birker; af dem stammer over de 30 fra Tiden efter Reformationen, og de allerfleste af dem blev oprettet under Christian III og Frederik II. De gejstlige Birker gik efter 1536 over til Kronen, der enten nedlagde dem eller omdannede dem til kongelige Birker. Nogle af de adelige Birker var forhenværende kongelige, hvor Gods ved Mageskifte var overført paa Adelens Hænder.

Birket omfattede som Regel kun den Del af Godset, der laa i Hovedgaardens umiddelbare Nærhed. Da Birkeretten i høj Grad var Genstand for Adelens Attraa, var det naturligt, at Adelsmanden, der havde faaet Birkeret, søgte at koncentrere det mest mulige Fæstegods i Hovedgaardens Nærhed. Paa den Vis virkede Birkeretten, der til Forudsætning havde Godskoncentrationen, ogsaa fremmende paa denne. Adelsmanden dømte ikke selv paa Birketinget, men indsatte Birkefogeder. Birkeretten maatte øge Bøndernes Afhængighed af deres Herre, men kunde paa den anden Side ogsaa betyde den Fordel for dem, at Adelsmændene naturligt maatte være interesserede i at værne dem, der forvaltede deres Gods.

Inden for *Strafferetten* sker der i Tiden efter Reformationen en Del Forskydninger. Det offentlige griber i højere Grad ind, end det før har været Skik. Det gælder saaledes med Hensyn til Drab. Mens i Middelalderens sidste Tid „uærligt Drab" (Drab af Kvinder og Børn, Drab ved Nattetid eller med Vaaben, der som Knive og Dolke ikke bares aabenlyst m. m.) som Regel og Drab i Forbindelse med Krænkelse af Tingfred, Husfred, Kirkefred m. m. ofte straffedes med Dødsstraf, idet det her var betydeligt vanskeligere at opnaa Forlig gennem Fredkøb end ved almindeligt Manddrab, blev det i Løbet af det 16. Aarhundrede Regel, at ogsaa dette straffedes med Døden. I Recessen af 1537 hedder det, at det „her udi Riget er en menig Plage, at den ene staar efter den andens Liv og Levned og for en ringe Aarsag, hvilket alt dog ikke kommer af andet, end fordi der bliver taget Penge for Mandslet, og Manddraberens uskyldige Slægt og Venner, ja og det Barn, der ligger udi Vuggen, skal lægge Penge sammen og tilhjælpe at bøde den døde med, da mangen forlader sig derpaa og gør saadan Gerning, hvilken han ellers ikke gjorde, dersom han vidste, at ham hængte nogen Livsstraf paa igen. Derfor skal herefter saa holdes om Manddrab: Hvor nogen Købstadsmand eller Bonde gør noget Manddrab, og det ikke sker af Vaade eller Nødværge, og Manddraberen paagribes, da bødes Liv for Liv, og Manddraberens Hovedlod være forbrudt, halvt til Os og halvt til den Dødes næste Arvinger, og dermed skal Manddraberens Slægt-

Digitized by Google

ninge være kvit og uden Fejde af den Dødes Slægt og Venner og ej besværes med nogen ydermere Bod." Tidligere havde lignende Bestemmelser været gældende i enkelte Købstæder som Ribe og København. Selv om der stadig aabnedes Adgang til Forlig mellem Drabsmanden og den dræbtes Slægt, blev det alligevel, især hen imod Aarhundredets Slutning, almindeligt, at *Dødsstraffen* gennemførtes. Adelen var undtaget fra disse Bestemmelser. Dens Fejderet bevaredes det 16. Aarhundrede igennem.

Mens der tidligere ved *Fredløshedsdomme* var bleven tilstaaet den domfældte en Rømningsfrist, blev der efter Reformationen givet Tilladelse til Fængsling paa Mistanke, naar den sigtede ikke stillede Borgen for sig, og i saa Fald faldt Rømningsfristen bort. Undslap Forbryderen, skulde Kongens Fogeder og Embedsmænd „lade rette over hans Hals, hvor de kunde overkomme ham." Men Paagribelsen voldte ofte Vanskelighed. 1562 berettes der om en Bonde, der har slaaet en anden ihjel og af Magnus Gyldenstjerne er forfulgt til Tinge, hvor han er bleven dømt fredløs; „nu gaar han omkring ved Hr. Magnus' Gaard med sit Rør og skyder i Skove og Moser, ligesom man kan befrygte, at han kan brænde en Gaard af eller gøre andet Forræderi." Undertiden slog de fredløse sig sammen i Flokke og kunde være Befolkningen til megen Plage. I 1580 fortælles der om en Hob fredløse Folk, der „har rottet sig sammen paa Grænsen i Gønge Herred, undertiden falder ind i Herredet, strejfer omkring paa Kronens og Adelens Gods, tvinger Indbyggerne til at give dem, hvad de begærer, og bedriver det ene Mord efter det andet med anden Modvillighed, hvilket Selskab kan befrygtes med Tiden at blive forstærket med andre ligesindede." De tro Undersaatter skal hjælpe Lensmænd og Fogeder i deres Kamp mod dette Uvæsen.

En vigtig Forskydning fandt Sted med Hensyn til Bevisførelsen ved Domstolene, idet Middelalderens almindelige Brug af *Mededsmænd*, der svor om den anklagedes Paalidelighed, og hvis Ed var nok til at frikende ham, indskrænkedes. Der knyttede sig efterhaanden adskillige Misbrug til denne Praksis. Det hedder i Recessen af 1537: „Om Lov at give (d. v. s. Meded) finder vi saa stor Uskikkelighed med her udi Riget udi saa Maade, at mange, dersom de kunne fange en Tønde Øl at drikke, da tør de fordriste sig til at give Lov med en Mand og agter hverken Ret eller Sandingen." Kun „gilde Mænd og gæve" maa sværge Meded. Men lidt efter lidt trængtes den i Baggrunden til Gunst for *Vidnebeviset*. Det blev nu Regel, at Sagsøgeren med Vidner og Dokumenter skulde godtgøre sin Anklages Ret, og Meded brugtes kun, hvor der ikke var fuldt Bevis.

Digitized by Google

5. Adelen.

Den danske Adel rummede inden for sine Rammer meget store *Forskelligheder* baade af *økonomisk* og *menneskelig* Art. Der var Adelsmænd, der besad Rigdomme, som tillod dem at kappes med Kongen selv i Levemaade, og der var paa den anden Side adskillige, der levede under saa jævne Kaar, at det kunde være vanskeligt at skelne dem fra almindelige Bønder, og mellem disse to Yderpunkter fandtes der alle mulige Overgangsformer. Naar de enkelte Adelsmænds Ydelser ved Udskrivningerne opregnedes, var der dem, der ikke var i Stand til at „komme til Hest", men maatte tjene „til Fods". Især var Jylland rig paa denne *Lavadel*, der stod paa Grænsen mellem Adel og Bonde; i Elisabeth Bryskes Herregaardsfortegnelse 1649 nævnes der 283 Herregaarde i Jylland, mens der i det øvrige Danmark, paa Øerne og i Skaane, hvis Folketal adskilligt oversteg Jyllands, kun findes lidt over 300. Det var Folk, som sjældent droges ind i Rigets Tjeneste, som ikke færdedes ved Hove, hvis Horisont var Sognets, og som Højadelen vidste at holde sig i behørig Afstand fra. Men i visse Henseender bar de samme Tidens Mærke som Højadelen; de var gridske paa Gods og Penge, og de stod stejlt og stædigt paa deres Ret. Hans Tavsen, der i sin Omsorg for de ny Præster havde god Lejlighed til at lære den Mennesketype at kende, taler om „den uædle jyske Adel".

Højadelens Kaar var helt andre. Det er en ikke særlig talrig Kreds af Slægter, der har fostret Danmark de Mænd, der paa saa fremtrædende en Vis har præget Rigets Skæbne i det 16. Aarhundrede. Hele Adelens Kreds udgjorde paa Reformationstiden næppe mere end ca. 250 Slægter. I Aarhundredets Løb gik Tallet noget tilbage, gamle Slægter uddøde, Hensynet til Magt og Embeder bevirkede, at man søgte at holde Udlændinge ude, og den voksende Standsfølelse spærrede for en Tilgang fra andre Kredse af Folket. Nogen *Tilvandring* af fremmed Adel fandt dog Sted baade under Christian III og Frederik II, men denne Tilgang holdt ikke Maal med den Tilbagegang, der naturligt skete ved, at Slægter uddøde. Dermed indskrænkedes efterhaanden Kredsen af de Slægter, inden for hvilken Valget af Ægtefælle kunde finde Sted. Allerede under Christian I var det fastslaaet, at adelig Kvindes Giftermaal med ufri Mand for hende og hendes Børn i dette Ægteskab bød Ufrihed for det Gods, de besad. Da det i Kong Hans' Haandfæstning blev bestemt, at frit Gods ikke kunde overgaa til ufris Besiddelse, maatte den fri Kvinde ved sit ustandsmæssige Ægteskab miste Retten til at besidde sit adelige Jordegods, og dette blev endelig fastslaaet ved Christian III's Reces af 1547, der ligefrem forbød Ægteskab mellem fri Kvinder og ufri Mænd: „Ingen fri Kvinde eller fri Mø

Digitized by Google

skal efter denne Dag tage nogen ufri Mand. Hvis nogen fordrister sig til herimod at gøre, og det ikke sker med hendes Venners Raad, da skal hun straks have forbrudt al hendes Jordegods til hendes næste Arvinger, saa de straks maa annamme det. End sker det med næste Venners Raad, da skal hun have Magt til at sælge det inden Aar og Dag til frit Folk." Sker det ikke inden den satte Frist, tilfalder Godset de nærmeste Frænder. 1582 bestemtes det, at ægtede fri Mand ufri Kvinde, mistede Børnene Adelsrettighederne, og Faderens Gods tilfaldt de nærmeste adelige Arvinger. Retten til Udnævnelse af ny Adelsmænd tilkom Kongen i Forbindelse med Rigsraadet, men denne Ret benyttedes ikke hyppigt.

Det blev dog først den efterfølgende Tid, der for Alvor kom til at mærke Følgerne af denne skæbnesvangre Begrænsning. I modsat Retning virkede i Tiden efter Reformationen den Omstændighed, at Adelen nu ophørte at yde sin „Tribut af Sønner" til „den katolske Kirkes fede, men golde Embeder."

Der er over den Kreds af Adelsslægter, der har saa fremtrædende en Plads i det 16. Aarhundredes Liv, en *Vilje til frodig Livsudfoldelse*, til *Dygtiggørelse* til Gerningen i Fædrelandets Tjeneste, der vidner højt om den Almenaand, de bedste af dem besad. Uddannelsen til Gerningen formede sig for den unge Adelsmand ofte saaledes, at Børnene kom hjemmefra i to—tre-Aars Alderen, ja undertiden lige efter Fødselen, og betroedes til andres Omsorg. Det var især Mormoderen, der fik denne Opgave, men ældre barnløse Ægtefolk, Enker og Præster kunde ogsaa faa den overdraget. Skikken var saa almindelig, at Datiden i sine Optegnelser føler sig foranlediget til at gøre Undskyldninger, om der afviges fra Regelen: Barnet er hjemme „efterdi han eller hun er eneste Barn", „efterdi han eller hun var svag fra Barnsben af", „efterdi Faderen døde og Moderen blev Enke." Var der i en Slægt barnløse Familier, kunde de endog fordre det som Ret at faa overladt nogle af Slægtens Børn til Opdragelse, — selv om det var sjældent, man gjorde sin Ret gældende som *Jørgen Brahe*, der bortførte sin eet Aar gamle Brodersøn *Tyge* for at overtage hans Opdragelse. Hvordan Enkerne tog sig af Børnene, der overgaves dem, og omdannede deres Hjem til en Skole „for Gudsfrygt og Husraadighed", hvori de opdrog de unge Adelsjomfruer under streng klosterlig Tugt, foreligger der flere Eksempler paa.

I det fremmede Hjem foregik som Regel ogsaa *den første Undervisning;* de almindelige Latinskoler søgte Adelen efter Reformationen ikke; derimod kom der senere en Del til *Herlufsholm* og *Sorø*. Naar Drengene naaede 12—13-Aars Alderen eller var færdige med Skolegangen, kom de, naar de blev herhjemme, i Hoftjeneste som Smaa-

Digitized by Google

svende hos en eller anden Ridder, der, som det hedder, „avede dem til Skjellighed og lærte dem Gudsfrygt og Rytteri." Efter tre—fire Aars Forløb gjorde han dem til *Væbnere*, hvormed de fik Ret til at føre Hest og Værge. Til det hjemlige Universitet søgte de unge Adelige aldrig; det var væsentlig en Præsteskole. Enten afbrød de Studeringerne ved Skoletidens Afslutning, eller de drog til *Udlandets Læreanstalter*. Et Ophold i det fremmede hørte til den unge Adelsmands normale Uddannelse. „Der var noget af den gamle Vikingeaand i denne Adelens Længsel ud mod Eventyr i fremmede Lande, denne Længsel, der til Tider kunde drive den unge Adelsmand ud over Europas Grænser til Asien og Afrika."

De unge adelige, der søgte ud i det fremmede, fulgte i deres Uddannelse to helt forskellige Veje. En Gruppe søgte en *Hof-* og *Krigeruddannelse*, en anden søgte *Universiteterne* for den boglige Uddannelses Skyld. De, der gik den første af disse Veje, var i Mindretal, men de var flere i den første Del af Aarhundredet end senere hen. Næsten undtagelsesløst kom disse unge, der som Regel drog hjemmefra i 13—14-Aars Alderen, til Tyskland, og ved Kongens Mellemkomst lykkedes det at skaffe en stor Del af dem Plads, især hos Nordtysklands Smaafyrster, hvor de saa tjente som „Drenge" ved Hoffet, indtil de, som Regel i 20—25-Aars Alderen, blev gjort „væragtige" af deres Herre, d. v. s. gik over i Krigernes Rækker. Blandt de Fyrster, der var særlig søgte, kan nævnes den fra Syvaarskrigen kendte *Grev Günther af Schwartzburg*. Naar Pagetiden var endt, gik Farten videre ud; især var Nederlandene en søgt Tumleplads for de unge Krigere, og mange af dem har tjent deres første Berømmelse i Huset *Oraniens* Tjeneste; i Nederlandenes Frihedskamp, i Religionskampen i Frankrig, men ogsaa imod Øst i de stadige Grænsestridigheder med Tyrkerne har talrige unge Danske taget Del. Hverken nationale eller kirkelige Hensyn synes at have bestemt deres Valg; de kæmpede lige godt i lutherske, calvinistiske og katolske Herrers Tjeneste.

For de fleste unge Adelsmænd var Udenlandsrejsernes Maal den kundskabsmæssige Uddannelse ved fremmede Læreanstalter. Ogsaa de, der fulgte den Vej, drog tidligt af Sted — i 13—14-Aars Alderen — og blev oftest ude i fem—otte Aar, nogle kortere, andre længere. Det var Regel, at der blev givet dem en ældre Lærer med; undertiden havde en saadan Lærer, der almindeligst var en ældre Student, flere unge i sit Følge. Der bødes herigennem unge borgerlige en gunstig Lejlighed til videre Uddannelse. Det var ogsaa de tyske Universiteter, der især søgtes af disse unge, og blandt disse fortrinsvis de lutherske; først i sidste Trediedel af Aarhundredet drog ogsaa de calvinske mange. *Rostock, Wittenberg, Leipzig, Tübingen, Strassburg* Universiteter var

Digitized by Google

meget søgte, senere *Jena, Marburg, Heidelberg.* Efterhaanden fandt de ogsaa Vej videre ud til *schweiziske, nederlandske, franske* og *italienske* Læreanstalter. Men Tyskland blev dog hele det 16. Aarh. igennem det egentlige Hjemsted for de unge Danske under deres Studieophold i det fremmede.

Det kan være vanskeligt at opgøre disse Rejsers Betydning paa godt og paa ondt. Mange satte Liv og Helsen til paa Farten, megen moralsk Løshed vandt Indgang hos dem, og Rejserne tærede stærkt paa Adelens økonomiske Kraft. Den Lærdom, de mange Studieaar indbragte, har det øjensynligt været smaat bevendt med for de allerflestes Vedkommende. Selve Rejsen med dens brogede Oplevelser har for de fleste betydet langt mere end det fredelige boglige Arbejde. Men paa den anden Side har Rejserne dog ogsaa bragt noget positivt: Man lærte fremmede Sprog, man fik Horisonten udvidet ved Berøring med fremmed Sæd og Skik, de mere modtagelige kom i Forbindelse med Tidens Kulturstrømninger.

Som før nævnt er det store menneskelige Modsætninger, man møder i den danske Adels Kredse. Der er over mange af de ypperste en *Menneskelighed,* en *Alvor* og en *Dygtighed,* der ogsaa i denne Henseende giver Ret til at tale om en „Adelens Blomstringstid". Et af de skønneste Udtryk, denne de bedste Kredses Tankegang har faaet, er *Herluf Trolles* Ord til Niels Hemmingsen, da denne engang fraraadede ham at gaa til Søs og udsætte sit Liv for Fare; Niels Hemmingsen anfører dem i sin Ligprædiken over Herluf Trolle: „Mister jeg mit Liv, jeg faar vel Liv igen. Vide I, hvorfor vi hedde Herremænd, hvi vi bære Guldkæder og have Jordegods og ville være yppermere og højere agtet end andre? Derfor have vi denne Ære for andre, at naar vor Konning og Herre, Land og Rige har det behov, da skulle vi Rigens Fjender afværge, beskytte og beskærme med Magt og al Formue vort Fædrenerige, at vore Undersaatter maa bo og være udi Fred og Rolighed. Ja ville vi have det søde, saa maa vi og have det sure med." Men den Aand, som saadanne Ord er talt ud af, var næppe Adelens almindelige. Godsgridske, trættekære, raa og voldsomme var mange af dem, og de blev ikke færre, efterhaanden som Aarhundredet skred frem. Den ny religiøse Bevægelse havde stemplet mange med sit Præg, men fra Frederik II's Tid rev en bred Strøm af *løssluppen Levelyst* de fleste med sig. Ikke mindst tog Drikfældigheden Overhaand i denne Konges Tid. Hele Aarhundredet igennem er der talrige Eksempler paa Adelens Tøjlesløshed og Voldsomhed, og ofte gik det ud over Bønder og Borgere og Kirkens Mænd. Lave Ulfstand, der mistænkte sin Stedmoders Mand, Lave Brahe, for at have voldt hans Broders Død, trængte paa selve Begravelsesdagen ind i Domkirken i Lund, truede Lave Brahe med et

Digitized by Google

Fyrrør, holdt med Magt Kisten tilbage, da man vilde sænke den i Graven, og tvang Folk til at aabne den, for at han kunde se, hvad Broderen var død af. Det viste sig, at han var død af Pest. Sagen kom for Kongens Retterting, men begge Parter blev kendt fri for hinandens Klage, Lave Ulfstand, fordi han hverken havde draget Sværd eller Kniv mod sin Stedfader. Otto Gyldenstjerne dræber sin Broder; efter gældende Lov gaar han fri for Tiltale, naar han stiller sin Broders Slægt og Venner tilfreds. Christoffer Urne krænker Landstingets Fred. Han har før krænket Johan Friis ved i et Drikkelag paa Gudum Herregaard at beskylde ham for at have ladet hans Morbroder, Bisp Rønnow, forgive i Fængslet. Søhelten Otto Rud sad 19 Aar gammel fængslet i Hamburg for Drab. I 1563 meldes der om Henrik Gjø, at han er trængt ind i Næstved Kirke, mens Folket stod for Alteret, og Præsten uddelte Sakramentet, „voldeligen" har taget Kalken og uddrukket den og opædt alt det Brød, han kunde finde paa Alteret, skønt det allerede var indviet. Han har endvidere taget Silke og andre Kramvarer fra Borgernes Boder og Kramme, samt Harnisk og Værge fra deres Huse. Ogsaa blandt *Adelens Kvinder* finder man den samme Stridbarhed og Voldsomhed. Anna Oldeland til Uggerslevgaard paa Fyn levede i stadig Ufred med sin Sognepræst; hun drev det til at aflaase Kirken, saa Gudstjenesten forhindredes tre Onsdage, hun lod sin Karl slukke Lysene i Kirken 2. og 3. Juledag og lod sine Folk „gøre saadant Bulder i Kirken, at Præsten og Folket blev nødte til at gaa." Da en

Ligsten i Skarhult Kirke i Skaane over Rigsraaden Sten Rosensparre, der faldt i Slaget ved Akstorna 1565, og hans Hustru Mette Rosenkrantz.

Indskriftens Slutning lyder: For sit fæderne land erligen at dø oc blifue er lofligere (prisværdigere) end skendeligen at lade seg drifvue.

Digitized by Google

Kvinde i Sognet laa for Døden, og Præsten begærede Nøglen for at hente Kalken, nægtede hun ham den, „saa Kvinden døde uden at faa Sakramentet." Da Fyns Biskop tog Præstens Parti, afbrød Fru Anna ham, mens han prædikede i St. Knuds Kirke i Odense, med højrøstede Ukvemsord; hans Forsøg paa at tale hende til rette mislykkedes, og han maatte afbryde sin Prædiken. Samme Dag Kongens Retterting dømte hende i denne Sag, dømtes hun, fordi hun var trængt ind i en Bondes Gaard og havde bortført alt det afhøstede Korn samt Heste og Vogne. Hændte det, at adelige Kvinder fik Børn uden for Ægteskab, blev der taget haardt fat paa de ulykkelige. I 1599 straffedes Rigborg Brockenhus for en saadan Forseelse med Indmuring. I 1578 straffedes Fru Margrethe Ulfeldt, Knud Gjeddes Enke, for løsagtigt Levned med Indmuring paa Livstid. I 1576 taler Frederik II i den Kalundborgske Reces om „den store Løsagtighed, som nu paa nogen Tid er befunden blandt Fruer og Jomfruer her i Riget". Men samtidig er Aarhundredet rigt paa Eksempler paa adelige Kvinder, der myndigt ledede store Gaardes Administration, drev Godshandler i stor Stil og samtidig fandt Tid til at opdrage en stor Børneflok og repræsentere Standen paa værdig Maade. Og der var ikke faa af dem, der med dette forenede Sansen for aandelig Sysselsættelse. En smuk Plads blandt disse Kvinder indtager *Birgitte Gjø*, Rigshofmesteren Mogens Gjøs Datter og Herluf Trolles Hustru. Hun var barnløs, men havde efter Tidens Skik altid i sit Hjem en Del adelige Piger, som hun ofrede sig for. Sammen med sin Mand skænkede hun *Skovkloster* (Herlufsholm) ved Næstved til en Skole for „Ædlinger og andre ærlige Mænds Børn i Danmarks Rige".

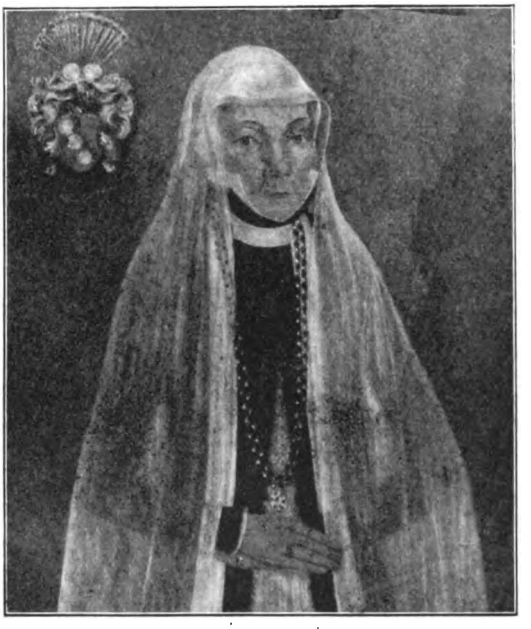

Birgitte Gjø som Enke.
Maleri paa det adelige Frøkenkloster i Odense.

Det var ikke alene politisk, den danske Adel indtog en Særstilling; ogsaa paa mangfoldige andre Omraader var den en „privilegeret"

Digitized by Google

Stand. Baade Adelen og dens Fæstere var fritaget for at svare de ordinære *Skatter* (Stud og Ledingspenge); men de ekstraordinære Skatter, der kun kunde paalægges med Rigsraadets Samtykke, ramte ogsaa Adelens Fæstere, dog med Undtagelse af „Ugedagsmændene" (de Bønder, der gik paa Arbejde paa Herregaarden, og som boede i det Sogn, hvor Sædegaarden laa). Fra o. 1550 var det imidlertid Reglen, at Adelens Fæstere kun svarede halvt mod de jordegne Bønder. Fra 1527 var Adelen fri for at svare *Tiende* af sine Hovedgaarde, men ikke af Fæstegodset, og denne Ret bevaredes efter Reformationen. Derimod maatte Adelen — med visse Undtagelser — svare *Told* jævnsides med de andre Stænder. Økonomiske Forrettigheder var ogsaa Retten at besidde *skattefrit Jordegods, Jagtretten*, Privilegier m. H. t. *direkte Handel* med fremmede, *Studefedning* og *-udførsel*.

Paa Retsvæsenets Omraade nød Adelen talrige Begunstigelser. Adelsmændene „nød al kongelig Ret af deres Tjenere" d. v. s. oppebar de *Bøder*, der idømtes deres undergivne, den saakaldte *Sagefaldsret*, fik *Hals- og Haandsret* over deres Bønder, maaske allerede 1523, i hvert Fald 1536; det betød først og fremmest Retten til at lade fuldbyrde Straffedomme, der angik Liv og Lemmer; den gav tillige en vis Ret til at paatale Forbrydelser og lade anholde de skyldige. Med Retten fulgte ogsaa Pligten, men det var vanskeligt at faa Adelen til at bøje sig herfor, saa der ofte klages over, at Adelen lod Forbryderne ustraffede, naar de med Penge ordnede Sagen.

Adelens *Fejderet* bevares endnu i det 16. Aarh. I Frederik II's Haandfæstning bestemmes, at den, der vil „fejde nogen Riddermandsmand, skal give ham ærlig Forvaring med hans aabne beseglede Brev og sende ham det med to Riddermændsmænd. Den, som Fejden forkyndes, skal være fælig for den, som gør ham Forvaring, Nat og Dag, efter at Fejden er blevet ham forkyndt". Fandt der efter en saadan Udfordring Drab Sted, var det „ærligt" Drab, der kunde sones med Bøder.

Hvad *Processen* angaar, havde Adelen et privilegeret Værneting i Livs- og Æressager, hvilke straks skulde indstævnes for Kongens Retterting. Da Hans Mule i Odense stævnes for Bytinget for Drab, og hans Slægt og Venner kan bevise, at hans Forfædre har faaet Adelsfrihed under Christian I, maa Sagen ikke forfølges der, men skal henvises til Kongen og Rigsraadet. M. H. t. Gældsinddrivelse og Eksekution var den i ikke ringe Omfang underkastet særlige Regler.

Digitized by Google

6. Kirkelige Forhold.

Der stod efter Recessen af 1536 meget tilbage at ordne, før en ny Kirkeskik var indført i Danmark. Den katolske Kirkeordning var ikke mere; det, der skulde træde i Stedet, var efter Tidens Opfattelse ikke nogen ny Kirke, men *en Kirkeordning*, der kunde tjene „Jesu Kristi uforanderlige Ordinans". Det stod nu til de følgende Aar at skabe denne. Allerede i August 1536 havde Christian III henvendt sig til Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen og bedt ham om at faa overladt Wittenberg-Sognepræsten Dr. *Johan Bugenhagen* „til Laans" til den guddommelige Æres Fremme og til Oprettelse af kristelig Orden, da Kongen for Tiden ikke selv var forsynet med saadanne lærde og duelige Mænd, som kunde anstille og oprette en kristelig Ordning, saaledes som Nødvendigheden og Lejligheden udkrævede. I 1529 havde Kongen gjort Bugenhagens Bekendtskab under en Religionssamtale i Flensborg. Denne Luthers nære Ven havde skabt sig et Navn som Organisator af de ny protestantiske Kirker. I Hamburg, Lübeck, Braunschweig og Pommern var der bleven gjort Brug af hans Evner, og nu ønskede Christian III at lade denne erfarne Mand bringe Orden i det danske Kaos. Kurfyrsten mente imidlertid ikke at kunne undvære Bugenhagen og raadede Kongen til at lade hjemlige Kræfter foreslaa en Ordning. Kongen fulgte Raadet, og Helligtrekongersdag 1537 mødtes i Odense en kirkelig Forsamling paa i alt 27 Mand „for at anstille en god Reformation og Forandring paa de ukristelige Ceremonier og Misbrug, som i de gamle Kongers Tid holdtes i den hellige Kirke og andetsteds." Blandt de 27 Mænd var ikke alene alle Reformatorerne, Hans Tavsen, Jørgen Sadolin, Peter Laurentsen, Oluf Chrysostomus o. fl., men der var ogsaa Mænd, der hørte den katolske Kirke til, saaledes Repræsentanter for de fire Domkapitler og Dominikanerprovincialen Dr. Hans Nielsen. Efter nogen Tids Forhandling forlagdes Mødet til Haderslev, hvor Forsamlingen forøgedes med syv slesvigske Prædikanter. Resultatet af Drøftelserne var et latinsk Udkast til en Kirkeordning; dette Udkast findes ikke mere, men en samtidig dansk Oversættelse er bevaret. Forslaget blev sendt til Luther selv, der sammen med flere andre højlærde Mænd i den hellige Skrift „oversaa samme Ordinans og dømte hende god og ret at være". Inden Loven fik endelig Form, var Bugenhagen kommen til Danmark, — en ny Henvendelse havde baaret Frugt —, og i den følgende Tid underkastedes Forslaget en grundig Bearbejdelse. Efter at være billiget af Rigsraadet, hvor endnu den gamle Kirkeordning havde sine Venner, hvad der bl. a. kom frem i et Ønske om, at det maatte blive paalagt Præsterne at fare lempeligt frem mod de Syndere, som for Tiden ikke kunde modtage Sakramentet,

Digitized by Google

udstedtes *Kirkeordinansen* som Lov ved Kongebrev af 2. Sept. 1537.

Den Ordning af de kirkelige Forhold, som Kirkeordinansen skabte, var paavirket fra Tyskland og præget af Bugenhagen, dels ved hans direkte Indgriben, dels gennem den Indflydelse, hans tidligere Organisationsgerning havde øvet paa de danske Prædikanter. Dog er der ikke sket nogen mekanisk Overføring af de fremmede Forfatningers Bestemmelser, men en Tilpasning af dem til danske Forhold; ved Siden af det fremmede indeholder Ordinansen adskilligt af hjemmegroet Art. Kirkeordinansen var affattet paa Latin, men dette viste sig hurtigt at være meget upraktisk. Paa en Herredag i Odense 1539 forelagdes der en dansk Oversættelse, der med en Del Ændringer og Tilføjelser billigedes af Rigsraadet.

Johan Bugenhagen.
Samtidigt Stik.

Ordinansens Grundsyn er dette: „Vi have det rette og sande Evangelium, som prædiker de beslagne Samvittigheder Synders Forladelse aleneste for Kristi Skyld." „Den antikristelige Lærdom, Løgn og Bedrageri sender vi nu Djævelen hjem igen, hvem de er kommen fra, og giver Gud Æren, idet vi tager ved Kristi sande Evangelium." Om dette Evangeliums Forkyndelse, om Sakramenternes Forvaltning, Gudstjenestens Ordning, Præste- og Bispeudnævnelse, Fattigplejen, Klostres og Kapitlers Ordning tales der i djærve og stærke Ord. Man mærker Friskheden og Styrken i det Liv, der her søger Form; en dyb Overbevisning om at eje Sandheden præger hele Værket. Det gør Bruddet med alt det gamle skarpt og afgørende, men det skaber ogsaa en Tillidsfuldhed i Opbygningen af det ny, der ogsaa ytrer sig som Frisind og Maadehold over for de besejrede.

At lempe Lovens Bestemmelser efter Livets brogede Mangfoldighed blev nu den svære Kunst, der ikke mindst kom til at paahvile dem, der som Kirkens Ledere skulde gaa i Spidsen under Rejsningsarbejdet. Allerede 1537 var de første Superintendenter bleven udnævnt. Man træffer blandt dem flere af Reformationsbevægelsens ledende Mænd, saa-

Digitized by Google

ledes *Jørgen Sadolin*, der vedblivende fik sin Gerning paa Fyn, og *Frans Vormordsen*, der fik Embedet i Lund. En eneste Udlænding var der blandt de ny Bisper, — den gamle Betegnelse for Kirkens øverste Tilsynsmænd lod sig ikke fortrænge —, nemlig *Hans Vandal* i Ribe. Han havde samvirket med Christian III i Hertugdømmerne og havde været Lærer ved den evangeliske Præsteskole i Haderslev; i Drøftelsen af Kirkeordinansen havde han taget fremtrædende Del og havde i høj Grad vundet Kongens Tillid. Han beherskede imidlertid ikke det danske Sprog og maatte derfor paa sine Visitationsrejser benytte Tolk. *Hans Tavsen* var ikke blandt de første protestantiske Bisper. Om nogen Forbigaaelse er der dog næppe Tale. Det synes, som man har ment, at der paa anden Vis har kunnet gøres bedre Brug af hans rige Kundskaber og fremragende Evner som Prædikant. Han blev Professor ved Universitetet, men allerede 1538 flyttedes han til den vanskelige Post som teologisk Læsemester ved Domkapitlet i Roskilde, blandt hvis Medlemmer Katolicismen stadig havde overbevisningstro Tilhængere. Da Johan Vandal døde i 1541, valgtes han til Biskop over Ribe Stift. Indvielsen af de ny Bisper foretoges af Bugenhagen. Man brød herigennem frimodigt med „den apostoliske Succession", idet Bugenhagen ikke selv var Biskop, „et nyt Vidnesbyrd om den Djærvhed, der karakteriserer den danske Reformations Gennemførelse."

Det var Superintendenternes Opgave at „holde denne Reformats i Kirken ved Magt", „holde Tjenerne ved deres Embede og se til med, at alle Ting maa alle Vegne gaa skikkelig og ret til." Et uhyre brydsomt Arbejde var hermed henlagt til Bisperne. I hvert Sogn skulde den ny Ordning gennemføres, Præster indsættes, Menighederne oplyses, de økonomiske Forhold ordnes. De første Aar maatte de paa stadige Rejser sætte sig ind i Tilstandene og prøve at lempe det ny igennem. Eftertiden har i Sjællands Biskop, *Peder Palladius'* Visitatsbog Lejlighed til at se ind i den Vrimmel af forskelligartede Opgaver og Vanskeligheder, der meldte sig fra Sogn til Sogn. I ganske særlig Grad synes Peder Palladius at have været egnet til dette Arbejde. Den unge Vestjyde var efter flittige Studier i Wittenberg vendt hjem til Danmark i Bugenhagens Følge, og et Par Maaneder efter blev han, 34 Aar gammel, betroet den vanskelige Post som Biskop over Sjællands Stift. Hurtigt viste det sig, at man ikke havde grebet fejl ved dette Valg; allerede i November 1537 kan Bugenhagen skrive til Kongen: „Jeg vil, Eders Majestæt til Trøst, ikke dølge, at Gud udretter meget godt ved sine fattige Biskopper og Superintendenter. Jeg efterlod Dr. Peder Palladius 14 Dage i den papistiske Stad Roskilde. Der prædikede han hver Dag, og hele Byen løb til for at høre ham, og de takker og priser Gud, baade Raad og Borgere. Han holdt ogsaa hver Dag en latinsk Fore-

Digitized by Google

læsning og havde 125 Tilhørere." I Løbet af fem-seks Aar havde han besøgt alle sit Stifts 390 Kirker. I sin Visitatsbog har han givet et levende Billede af Tiden, af sit Arbejde og af sig selv. I Besiddelse af en billedrig, folkelig-djærv Veltalenhed, af frisindet Maadehold og myndig Sikkerhed var han som skabt til sin Gerning. Det er ikke mindst i hans Person, man erkender det ny Livs Fylde og Ret.

Det kloge Maadehold, som overalt præger den danske Reformation, viser sig intetsteds stærkere end med Hensyn til Spørgsmaalet om den lutherske Kirkes *Forsyning med Præster*. Der sad en Del Præster i Embederne, der havde sluttet sig til det ny; igennem en Aarrække havde Kongen, hvor han havde Patronatsret, anbragt luthersksindede Mænd; men i det store Flertal af Sogne sad der Folk, der havde staaet paa det gamles Side i Striden. Det har før været antaget, at man prøvede at skabe en ny Præstestand, og at man i den Anledning blandt andet gjorde Brug af Lægfolk i Embederne; man har skrevet om det smukke i, at Byens Smed blev Sognets første lutherske Præst. Men Sagen forholder sig næppe saaledes. Man har tværtimod opgivet at skaffe ny Folk til Embederne, og man har i Stedet prøvet at fortsætte med de gamle. De katolske Præster har øjensynlig ikke været alt for faste i deres Vedhængen ved Romerkirken, Tidens Kritik havde gjort deres Holdning usikker. I tryg Tillid til at eje den altbetvingende Sandhed dristede Kirkens Ledere sig til at forsøge at anvende dem under de ny Forhold. Der skulde ikke kræves for meget af Præsterne i Retning af Løfter paa symbolske Bøger og Afsigelse af katolske Anskuelser; kun skulde de være villige til at følge Kirkeordinansens Bestemmelser og til at tage mod fortsat Undervisning.

Det synes at have været det almindelige, at de katolske Præster blev siddende i deres Embeder. Forholdene er vanskelige at faa oplyste, men enkelte Steder kender man Præsterne baade før og efter 1536, og hvor dette er Tilfældet, er det oftest de samme Mænd, der er Embedets Indehavere. Det gælder f. Eks. i en Række Herreder i Odense Amt. Jens Andersen Beldenaks katolske Præster var her de første lutherske Sognepræster. For nogle har Overgangen ikke været let. Peder Palladius beretter saaledes et Sted om en sjællandsk Landsbypræst: „Efterdi Hr. Mads haver været her hos mig og lod sig undervise og jætter og tilsiger, at han vil aldeles rette sig efter vor naadige Herres kongelige Majestæts Ordinans's Lydelse, saa vidt som hans Embede udviser, da haver jeg med højlærd Mands Dr. Pommers (Bugenhagens) Raad undt og tilstedt, at han maa blive i sin Tjeneste, dog med saadan Skel, at han vil dageligen søge højlærde Mands, Mester Hans Tavsens Lejse der udi Byen og altid forbedre sig udi Guds Ords Kendelse, som han vel Behov haver, desligeste vi allesammen."

Digitized by Google

Der var Præster, der sagde Nej til enhver Forbindelse med det ny, og i deres Embeder og i de ikke faa, der i de urolige Tider var bleven ledige, maatte der ny Mænd til. I enkelte Tilfælde har man gjort Brug af tidligere Munke; paa Mors sad der i flere Præsteembeder o. 1540 forhenværende Munke fra Dueholm Kloster. Om Præsten Hans Detlevsen i Emmerlev i Nordslesvig siges det, at han „havde været Munk, men blev omvendt til den lutherske Religion, skønt han en Tid var saa ivrig i sin papistiske Tro, at han sagde, at han før vilde lade Tarmene tage ud af sit Liv, end han vilde forlade den." Den sidste Dominikanerprovincial i Danmark er rimeligvis død som luthersk Sognepræst. Der kan dog være Mulighed for, at Præstemangelen paa sine Steder har været saa stor, at man er gaaet med til at give Embedet til Folk uden skolemæssig Uddannelse.

At Præsten i mangfoldige Sogne i Danmark efter Reformationen paa den Vis var den samme som før, var paa een Gang en Svaghed og en Styrke for den ny Kirkeordning. Det maatte ofte være smaat bevendt med Præsternes Indlevethed i det ny. Luthersk Kristendom blev ikke forkyndt af begejstrede, hjertegrebne Mænd. Men paa den anden Side har netop de katolske Præster, der blev Tjenere i den ny Kirke, ydet et ikke uvæsentligt Bidrag til, at de følgende Aars danske Kirkehistorie ikke kender til de Brydninger baade af indre og ydre Art, som man ellers kunde vente, hvor Reformationen som her blev gennemført uden nogen længere Forberedelse og ved et Magtbud fra oven. En afsat Præstestand, der holdt fast ved Katolicismen, vilde have været den selvskrevne Fører, omkring hvilken en katolsk Reaktion naturligt vilde have samlet sig; Tilegnelsen af det ny var næppe i de brede Lag saa dyb, at ikke en stærk Modstand mod den lutherske Kirkeordning havde været mulig, hvis der var bleven kaldt paa den.

Med Reformationen vandt Menighederne en gammel Ret tilbage, som de i Middelalderens sidste Aarhundreder havde sat til, nemlig Retten til selv *at vælge deres Præster*. Efterhaanden var Præsteudnævnelsen gledet over til Bisperne, undtagen hvor Konge og Adel havde Patronatsret. Med dette brød Reformationen. Naar det skete, var det i god Overensstemmelse med Luther, og det synes, som det er Christian III selv, der har ønsket denne Ordning. Naar et Embede blev ledigt, var Fremgangsmaaden ved Valget efter Kirkeordinansen denne, at „de bedste af Menigheden, hvilke det samme behør, paa den menige Almues Vegne" sammen med Provsten udvælger den, „de agter bekvemmest dertil." Han sendes saa med Menighedens Vidnesbyrd om et godt Levned og gode Sæder til Biskoppen, hvor han forhøres om „hans Lærdom og Forstand"; nogen teologisk Lærdom eller Kendskab til Græsk eller Hebraisk fordredes ikke ved denne Prøve; faldt den tilfredsstil-

Digitized by Google

lende ud, stadfæstede Stiftslensmanden ham i Embedet. I de saakaldte *Ribeartikler* af 1542 blev Udtrykket „de bedste Mænd" nøjere bestemt saaledes, at Sognemændene skulde ved Embedsledighed „kejse og udnævne syv af de ældste og agteste Mænd der udi Sognet" til at foretage Valget. Kun i Slesvig blev paa Grund af en lille, næsten umærkelig Forskel i Oversættelsen af Ordinansen til Plattysk det direkte Menighedsvalg bevaret.

Denne Menighedernes Valgret blev utvivlsomt paa sine Steder misbrugt. Man stillede saaledes Betingelser for Valget af en Mand; det kunde være Fordring til ham om, at han skulde give Afkald paa Indtægter, — det skete f. Eks. i Ønslev paa Falster, hvor Sognepræsten i sine Kollegers Nærværelse maatte gøre offentlig Afbigt af den Grund: „Jeg bekender, at jeg skammelig har givet Slip paa adskillige Naturalydelser og retmæssige Indkomster, der hidtil aarlig er ydede mine Formænd og til evig Skændsel givet Bønderne en Forpligtelse Dagen før min Kaldelse 1548." Men Forpligtelserne kunde ogsaa være af anden Art. I 1558 annammede Peder Rud til Vognserup og Bønderne Hr. Jens Nielsen til Sognepræst i Kundby paa den Betingelse, „at han skulde være sine Sognefolk hørig og lydig og tjenstagtig til al Skellighed baade udi Kirken og udenfor", og hvis han ikke opfyldte de Vilkaar, da skulde de være berettigede til at „sige ham ud af Kundby Sogn" og tage en anden Præst. Almindeligst synes det at have været, at Kandidaten har maattet forpligte sig til at gifte sig med Formandens Enke. Der var ikke truffet nogen Ordning m. H. t. det Spørgsmaal, som Reformationen havde skabt, og Sognene fandt da denne Løsning af Enkeforsørgelsesspørgsmaalet. Vanskeligheder voldtes ved, som det hedder paa Synoden paa Antvorskov 1546, at Præstevalget utilbørligt udsattes, fordi man kævledes i Sognet, eller fordi Valgmændene stivsindet stredes om Valget. Det bestemtes derfor, at Biskoppen i saa Fald af egen Myndighed maatte indsætte en Præst.

I Aarhundredets Løb blev Menighedernes Valgret antastet paa flere Maader. Naar der boede Adelige i Sognet, betragtede de sig som *selvskrevne Valgmænd* og øvede i Kraft af hele deres Stilling den afgørende Indflydelse. Bisperne, der havde og brugte Retten til at afvise den valgte, naar de ikke ved Bispeeksamen befandt ham „skikkelig udi Lærdommen", var fristet til at øve deres Indflydelse mere positivt ved direkte at anbefale Folk til de ledige Embeder; især under Frederik II er der mange Eksempler paa dette. I 1577 faar saaledes Beboerne i Karlslunde og Kagstrup Sogne at vide, at „da en Del af dem ikke vil give Hr. Hans Pedersen Kiusse, der efter den forrige Sognepræsts Død er sendt til dem af Superintendenten, Kald som Sognepræst, skønt de med Billighed hverken kan klage over hans Person eller over hans

Digitized by Google

Lærdom og Prædiken, men kun vil vælge en, der vil ægte en gammel Præstekvinde, befales det dem under Trusel af Kongens højeste Unaade straks at antage Hr. Hans Kiusse som Sognepræst." Det skete ogsaa, at Frederik II gav Folk Løfter om det første ledige Embede i et Stift, og selv om det hed, at det skulde ske uden Indgreb i Menighedernes Ret, var der dog heri en Fristelse for Bisperne til at øve Pres paa Sognefolkene for at fremtvinge et bestemt Valg.

Hen i Aarhundredet ændredes Fremgangsmaaden ved Valget noget. Det havde oprindeligt ikke været Skik, at Embedssøgerne „lod sig høre" af Menighederne før Valget. Det første Vidnesbyrd om dette ny findes i et Brev 1558 fra Aarhusbispen Laurits Bertelsen til Jørgen Rosenkrantz i Anledning af et Præstevalg i Mørke og Hvilsager, hvor han har anbefalet at faa nogle Mænd til at prædike. Bispen vil nu lade ham vide, „at saadan en Vis og Maade til at kalde og udkaare Sognepræster til Kirkens Tjeneste er uvanlig andensteds her i Stiftet, og skulde det saa gange til, at først een, saa en anden, den tredie, den fjerde o. s. v. skulde saa stedes til at kampes og kives med Prædiken, da vilde undertiden den, der højest kunde raabe og mest med Ord kunde prale, dog maa vel ske var baade ulærd og ugudelig, fange. Kaaret og Udvælgelsen, og den, som var lærd og gudfrygtig, maatte forskydes og staa tilbage, hvorudaf vilde komme ikke aleneste Bulder og Uskikkelighed, men ogsaa stor Forargelse og Guds Ords Foragtelse i den hellige Kirke." Men Myndighederne opgav efterhaanden deres Modstand, og ved det 17. Aarhundredes Begyndelse var Valgprædikener det almindelige.

Det blev saare beskedne *økonomiske Kaar*, den lutherske Gejstlighed kom til at leve under. Superintendenterne skulde have deres Løn udbetalt af Lensmændene, og den skulde være saa rundelig, at de „kunde holde to Tjenestepiger, en Skriver, en Karl til at sende deres Ærinder, en Køresvend, der kunde røgte fire Heste, og en Dreng, som de stedse kunde have hos sig." Men det var ofte Bisperne vanskeligt at faa, hvad de skulde. I et Brev til Kongen 1539 skriver Bugenhagen, at Lensmændene ikke ydede dem, hvad de skulde, og han fortæller, at da han skulde drage til Nyborg, bad Peder Palladius ham om at bruge hans Heste paa Rejsen, for at de kunde faa Foder saa længe; de vilde ellers omkomme af Sult, da Lensmanden ikke leverede Foderet, som han skulde, og Palladius ingen Penge havde at købe for. I den følgende Tid maatte Bestemmelserne om Bispernes Løn gentagne Gange revideres, da de „ei kan holde sig med den Underholdning, der er tillagt dem efter Ordinansen."

Den *Sogneinddeling*, man overtog fra den katolske Tid, blev i det væsentlige bevaret; men ofte blev to Sogne lagt sammen under samme Præstekald, for at der kunde skaffes Præsten, der nu som Regel havde

Digitized by Google

Hustru og Børn, et tilstrækkeligt Udkomme; undertiden var Sognene saa smaa, at de helt kunde nedlægges og Kirkerne nedrives. Det var ikke noget ringe Tal Kirker, der paa den Vis forsvandt i Tiden efter Reformationen. Kirkebygningerne var ikke mere som i den katolske Tid i sig selv Helligdomme, saa man kunde nu i Behandlingen af dem lade praktiske Hensyn raade. Det var især Stiftsstæderne, der var forsynet til Overmaal efter den ny Tids Behov. Roskilde havde saaledes elleve Sognekirker og otte Kloster- og Hospitalskirker, Odense tre Sogne- og vistnok fem Klosterkirker, Ribe henholdsvis ti og tre—fire. Nu nedreves de fleste af disse. Men ogsaa paa Landet fandt Nedrivninger Sted — „paa Grund af det tilliggende Sogns Ringhed", „da der kun er faa Gaarde til den, saa den ikke kan holdes vedlige." Ofte førtes Tømmer, Sten og Kalk fra de nedbrudte Kirker til Steder, hvor kongelige Borge var under Opførelse. Menighederne satte sig som Regel imod, at deres dyrebare Kirkehuse forsvandt, og mangen Gang kæmpede de en haard Kamp for at bevare dem, naar de var dødsdømte. „Ikke saa faa Kirker, der staar den Dag idag, kan takke Bøndernes Kærlighed til det nedarvede Gudshus for, at de ikke for Aarhundreder siden er jævnet med Jorden."

Trods alle Sammenlægninger var det ofte smaa Kaar, Præsterne levede under, og det kunde volde Besvær at faa Embederne besat. Især gjaldt dette dog Købstæderne. Peder Palladius skriver, at skønt han havde fundet adskillige Præster i Landsbyerne, der var lærde og fromme nok til at forestaa Købstadmenigheder, saa havde de dog alle bedt ham om, at han for Guds Skyld ikke vilde forflytte dem med Kone og Børn fra deres tarvelige Agerbrug til Elendigheden; thi paa Landet havde dog nogle deres Udkomme; men i Købstæderne havde man kun Møje og Arbejde.

Præsternes Lønning bestod dels i *Præstegaarden*, dels i *Tienden* og *Offer*. M. H. t. det sidste blev der i 1539 givet faste Regler: der skulde gives Præsten fem Sk. ved Jordefærd, fem Sk. ved Bryllup og fire Sk. ved Barselkoners første Kirkegang; om Betaling for Uddeling af Sakramenterne tales der ikke; dog nævner Peder Palladius i en Traktat 1553 Hædersoffer, der skal ydes Præsten „som naar Børn døbes, Brude vies og Kvinder gaar i Kirke." „Sjælegave" maa gives efter enhvers gode Vilje. Sidstnævnte Offer var meget omtvistet i Anledning af den Overtro, der kunde knytte sig dertil. Undertiden bestod Ofret ved Ligfærd i en Ko, der da førtes med i Ligfølget ind paa Kirkegaarden; men Myndighederne skred snart ind derimod. Da Ligprædikenerne ret begyndte at florere, var det ikke helt smaa Gaver, der tilfaldt Præsterne ved saadanne Lejligheder. — Tienden ydedes utærsket „i Kærven". Foruden af Korn gaves der Tiende af Ærter, Vikker, Bonner, Humle

Digitized by Google

m. m. samt Kvægtiende. I enkelte Landsdele deltes kun Korntienden, mens Kvægtienden og de mindre Tiendearter udelt tilfaldt Præsten. Der klagedes gentagne Gange over, at Bønderne „udleder det allerværste Korn og giver det i Tiende, og endvidere ikke leverer den Tiende-del, de er forpligtet til, — hvorfor Gud ogsaa undertiden giver ringe Grøde paa Jorden," som det hedder i et Kongebrev. Ved Afleveringen beværtede Præsten Bønderne, der imidlertid undertiden har taget saa kraftigt for sig af Retterne, at der mange Steder fra klages over, at de fortærer mere Mad og Drikke, end en stor Del af Tienden beløber sig til, saa Kongen i 1568 maa fastsætte, at Præsten ved Afleveringen ikke maa give dem mere end to Tdr. Øl. — Til nogle Embeder hørte foruden Præstegaard ogsaa *Anneksgaard* og andre Gaarde (Mensalgaarde). Nogle Steder var Præstegaarden saa ringe, at Præsterne flyttede til Købstæderne og boede der. Det maatte saaledes i 1551 forbydes dem at gøre dette i Skaane. Da der stadig klagedes over Præsternes Kaar, blev det i 1554 paalagt Stiftslensmændene og Superintendenterne at berejse Stifterne og skaffe sig grundig Oplysning om Forholdene, „hvad Avl der er til Præstegaardene, og hvad Tiende og anden Rente". Resultatet blev da, at der i 1555 udstedtes Bestemmelser, der tilstræbte at bedre Kaarene for dem, der virkelig led Nød; bl. a. henlagdes i adskillige Sogne *Kongetienden* til Præstekaldet.

Præstens Virksomhed hinsides Sognegrænserne blev efterhaanden forhindret. Myndighederne søgte at binde baade Præst og Menighed til Respekt for *Sogneskellene*. I Middelalderen havde Tiggermunkene brudt Sognegrænserne, men Bisperne havde holdt det mest mulige igen. Reformationsroret havde helt sprængt de gamle Former. I Aarene umiddelbart efter 1536 synes Præsterne at have virket forholdsvis frit. Men snart skred Myndighederne ind mod disse „Sognestrygere", som Biskop Tyge Asmussen i Lund kaldte de Præster, der virkede uden for deres Sogn. Første Gang det forbydes Folk at søge andre Kirker end deres Sognekirker, er i 1550 i et kgl. Brev til Skaane. Under Frederik II indskærpes det gentagne Gange Præsterne at blive paa deres egen Grund. Saaledes blev det i 1566 forbudt Sognepræsten til St. Nicolai Kirke i København at lade sig bruge uden for sit Sogn i Skaane og København uden sin Biskops Tilladelse. „Den Undskyldning, at nogen af Adelen vil bruge ham i saadan Bestilling, gælder ikke, da Adelen ikke har noget med Religionen at skaffe", som det hedder i det kgl. Brev.

Det var først efterhaanden, man kunde naa til at stille bestemte Fordringer til *Præsternes Uddannelse*. Om akademisk Uddannelse var der til at begynde med ikke Tale som almindelig Fordring, — saa vilde, som det er bleven sagt, de ¾ af alle Embeder være kommen til at staa ledige. Først 1569 bestemtes det, at ingen kunde kaldes til Præst,

Digitized by Google

før han havde studeret nogle Aar ved Universitetet. Det var ikke dermed Meningen, at de vordende Præster skulde underkaste sig en teologisk Eksamen, ligesom det var ubestemt, hvor længe deres Ophold ved Universitetet skulde vare; i den første Tid efter 1569 blev eet Aar anset for tilstrækkeligt.

Reformationen skabte en helt ny *Gudstjeneste*. Hvor før Messen havde været det centrale, blev nu Prædikenen det. Der prædikedes

Protestantisk Gudstjeneste.
Malet Alterbordsforside fra Thorslunde Kirke i Nationalmuseet. 1561.

meget og længe. I Købstæderne holdtes der hver Helligdag ikke mindre end tre Gudstjenester, og selv om Hverdagene samledes man i Kirkerne et Par Gange om Ugen. Paa Landet strakte den enkelte Sognepræsts Kraft ikke til mere end Højmessetjenesten, naar han havde to Kirker. Efter Ordinansen skulde Prædikenen vare en Time; de fleste Steder synes Vanskeligheden ikke at have været at faa denne Tid brugt, men snarere at faa Veltalenheden holdt inden for dens Grænser. Reformationens Forberedelse havde ikke været alt for grundig; man maatte regne med megen Vankundighed saavel over for den ny Lære som over for Kristendom i det hele. Derfor skulde Prædikenen rumme solid kristelig Oplysning. I Byerne holdtes der særlige Katekismusprædikener; paa Landet skulde Prædikenen deles i to Stykker, i den første halve Time skulde der tales over Evangeliet, i den sidste over et Katekismusstykke. Der synes især i de første Aar efter 1536 at have været en meget stærk Trang til kristelig Oplysning. I 1542 kan Bugenhagen ved sin Afrejse fra Danmark skrive: „Jeg har ikke været noget

Digitized by Google

Sted, hvor man saa gerne hører paa Prækener som i Danmark, selv Hverdage, selv om Vinteren, selv før Festdage og paa Festdagene hele Dagen igennem, og de beder flittigt." Naar Menighederne mødte saa godt frem, var det ikke alene Prædikenens Skyld, men ogsaa den mærkelige Salmesang paa Modersmaalet. Ogsaa uden for Gudstjenesterne lød Salmerne; i en Tid, hvor Læseevnen ikke var almindelig, var Bibelens direkte Betydning i det jævne Folk begrænset, men hvor den ikke kunde vinde Indpas, der kunde Salmerne naa hen, og det er ikke mindst gennem dem, at evangeliske Tanker er trængt ind i det jævne Folk.

Den ny Gudstjeneste maatte ogsaa fordre *Kirkehuse* af noget anden Art end de gamle. Der sker da ogsaa i denne Tid en Del Forandringer i Kirkernes Udstyr. Der fandtes vel i Almindelighed *Prædikestole* i Kirkerne, men nu blev de nødvendige alle Vegne, og de gamle erstattedes med ny, mere pragtfuldt udstyrede. Peder Palladius siger i sin Visitatsbog om Prædikestolen, at den „skal ikke være en Bogstol eller Hipgippe nede paa Gulvet, men herligt opbygt ved Kirkens søndre Side, nær et Vindue, til Gavn for Præsten, besynderlig naar han ældes, og hans Øjne de dummes." — Prædikenens fremskudte Plads i Gudstjenesten hidførte ogsaa andre Forandringer. Der havde før en Del Steder været *Stole* i Kirkerne, men det almindelige havde været, at Menigheden stod op under Gudstjenesten. Den af Ordinansen forordnede Højmesse kunde trække ud i tre—fire Timer. Man maatte derfor have Siddepladser. Det blev da almindeligt, at hver Familie satte sin Stol op i Kirken; men disse Stole blev anbragt omkring mellem hinanden saa Kirkegulvet næsten blev ufremkommeligt. Da det dertil efter Tidens Opfattelse følles usømmeligt, at Mænd og Kvinder „stod i Stol sammen", fik man det efterhaanden ordnet saadan, at Stolene blev rykket ud til Siderne, og at Mændene fik den søndre, Kvinderne den nordre Del af Kirken til deres Plads. — Et *Knæfald* ved Alteret til Brug ved Nadveren fik man først omkring 1600; indtil da gik Præsten omkring til Nadvergæsterne, der knælede paa Gulvet ved deres Pladser; undertiden gik de dog op til Alteret og modtog Brødet og Vinen der.

Hvad der kunde minde om den katolske Tid, søgte man at faa renset ud af Kirkerne. *Helgenbilleder* og *Vievandskar* m. m. blev fjernet. Da Peder Palladius lod den hellige Lucius og andre Billeder borttage fra Roskilde Domkirke, siger en protestantisk Forfatter, at hvad der var samlet og bevaret i 3—400 Aar, blev paa knap tre—fire Timer af en Dag adspredt og ødelagt. Men man gik ingenlunde altid saa radikalt til Værks. Om Biskop Jørgen Sadolin paa Fyn fremhæves det, at han var meget skaansom mod *Billeder*. Luther selv havde advaret mod for haardhændet en Fremgangsmaade; selv om Helgen-

Digitized by Google

billeder, hvortil der sker Tillob, absolut bør fjernes, saa maa man huske, at det nytter lidet at fjerne dem, om de ikke samtidig forsvinder fra Menighedens Hjerter. I god Overensstemmelse hermed vedtages det paa Bispemødet i 1555, at Præster „skulle flittelig prædike mod alle Billeders Misbrug, at de maatte først tages af Folks Hjerter og saa med Lempe af Kirkeværgerne udryddes, besynderlig hvor nogen Knæfald og anden Afguderi findes endnu dertil at ske." Man synes bl. a. i meget stor Udstrækning at have bevaret de gamle Højaltertavler, og det er først hen i Frederik II's Tid, at Opstillingen af ny Altertavler tager Fart.

Hvor langsomt Omformningen af Kirkernes Udstyr paa sine Steder maa være sket, faar man et Indtryk af gennem en Beretning om et Besøg i Danmark 1567, som en Fuggersk Udsending har aflagt. „Saaledes er Kirkerne, i hvert Fald, hvor jeg har været, endnu bevaret, skønt udstyret med Altre, Krucifikser, Jesus, Maria, hellige, Engle, summa allehaande hellige Billeder, Malerier, Messeklæder, Voxlys.... ....saa at man, hvis man ikke vidste bedre, vilde regne dem ikke for lutherske men for vore Kirker." Der blev holdt Vespertjeneste og sunget Latin, „men det hellige Vievand og andre kristelige Ceremonier bruges der ikke."

Enkelte Levn fra den katolske Tid vedblev at bestaa foreløbig. Det gjaldt saaledes *Domkapitlerne*, idet de katolsksindede Domherrer fik Lov til at blive i deres Embeder til deres Død. Efterhaanden som de uddøde, blev Præbenderne givet til Lønning for lærde og fortjente Mænd. Det kunde rumme en Fare, at der omkring i vore Stiftsbyer sad en saadan Kreds af lærde Mænd, der i Hjertet var den katolske Kirke tro. De havde ganske vist maattet underskrive Kirkeordinansen, men de havde taget det Forbehold, at en endelig Afgørelse af Kirkeforholdene kun kunde ske paa et almindeligt Koncil, og man var heller ikke fra Myndighedernes Side i Tvivl om, hvor deres Sympatier var. Peder Palladius havde adskilligt Besvær med Domkapitlet i Roskilde; saa sent som i 1543 blev Domherrerne kaldt til København til en Religionssamtale paa Universitetet, og man forlangte som Resultat af Forhandlingerne deres Underskrift paa tre Udtalelser, om Messen, om den hellige Nadver og om Ordets Tjeneste. Men Forhandlingerne trak i Langdrag, og Domherrerne kom hjem uden at have underskrevet. Langt om længe bøjede de sig dog; der var ikke blandt dem Mænd, der var rede til at tage noget Martyrium for deres Overbevisning. Stærkest i sin Vedholden ved det gamle var Kapitlet i Lund; herfra kom under Religionssamtalerne de skarpeste Indlæg mod de Evangeliske eller „de

Digitized by Google

Egenvilligste", som de kaldte dem, der efter deres Mening fortolkede Skriften efter deres eget Hoved.

Den samme Langmodighed, der vistes Domkapitlerne, blev ogsaa *Klostrene* til Del. Danmark var gaaet ind i Reformationsrøret med over 50 Tiggermunkeklostre; af dem eksisterede kun ca. ti i 1536, og de forsvandt snart alle. Folkets Harme havde i ganske særlig Grad vendt sig mod dem; de var afhængige af Gaver, og med deres Beliggenhed i Byerne havde de de mest udsatte Poster. Af Herreklostre var der i 1520'erne omtrent et tilsvarende Antal, ca. 50, og af dem havde over 20 overlevet Reformationen. Disse Klostres Forhold ordnedes saaledes, at de Munke, der ønskede det, frit kunde forlade Klostret, men de, som blev, skulde være Klostrets Forstander lydige, læse den hellige Skrift og høre Guds Ords Prædiken. Derfor skulde der i Klostrene antages en lærd Mand som Læsemester, der skulde udlægge den hellige Skrift, forklare Katekismus og prædike. Bugenhagen udarbejdede en Kannike- og Klosterordinans, der gav Regler m. H. t. de daglige Gudfrygtighedsøvelser. Det tilkom Superintendenterne at tilse, at Reglerne overholdtes. Det voldte dem adskilligt Besvær at naa dette. Jorgen Sadolin maatte saaledes foranledige Kongens Indskriden over for Munkene i St. Knuds Kloster i Odense, der overhovedet ikke vilde rette sig efter Ordinansen, lod sig kronrage, nægtede at antage en Læsemester m. m. Men efterhaanden som Munkene og Nonnerne uddøde, inddroges Klostrene og blev verdslige Forleninger. Nogle omdannedes til Hospitaler, Sorø blev en lærd Skole, Antvorskov omdannes 1580 til kongeligt Slot, og flere Steder nedreves Bygningerne, og Materialet brugtes til Slotte. 1559 var der endnu ni Herreklostre tilbage. Længst blev Maribo Nonnekloster ved at bestaa; det ophævedes først 1622.

7. Træk af Aandslivet i det 16. Aarhundrede.

Det var det under Reformationsrøret nyvakte religiøse Liv, der stærkest kom til at præge Livet i Christian III's Danmark. En alvorlig, lidt tung Gudsfrygt er Tidens Fælleseje. Ogsaa Litteraturen fik Opgaver af væsentlig religiøs Art i disse Aar. Det blev dens Gerning at arbejde med paa det ny Kristendomssyns Tilegnelse i de brede Lag, — derfor er Tiden frem til 1560, som det er sagt, „en dansk Episode, med Latin foran sig og med Latin bagefter sig" —, der stilledes Fordringer fra den ny Gudstjeneste, og der maatte komme den Dag, da den teologiske Tænkning maatte give det ny dets tankemæssige Begrundelse. Men i hele Christian III's Tid er det de praktiske Behov, der er

Digitized by Google

de overvejende, og det bliver først Frederik II's Tid, der tager de teologiske Opgaver op.

I et luthersk Folk maatte naturligt Trangen til en *Bibel paa Modersmaalet* hurtigt gøre sig gældende. Allerede i Kampaarene var flere Tilløb til at skabe en saadan bleven gjort. *Hans Tavsen* havde bl. a. brugt Aarene efter 1533 til at oversætte de fem Moseboger (udgivet 1535), og han havde i den følgende Tid fortsat Arbejdet, saa han i 1543 kunde faa kgl. Privilegium paa selv at „lade trykke og udsælge Bibelen, som han havde transfereret og udsat paa Dansk". Hans Oversættelse kom imidlertid ikke til at se Lyset, idet *Christian Pedersen* samme Aar havde afsluttet sin Oversættelse, som han havde faaet Understøttelse til fra Universitetet, og Regeringen støttede dens Udgivelse. En Kommission, hvis ledende Mand *Peder Palladius* synes at have været, gennemgik grundigt Christian Pedersens Arbejde —, han havde som Grundlag for sin Oversættelse brugt Luthers tyske Bibel og var ikke som Hans Tavsen gaaet til Grundteksterne —, og først 1550 var den samlede Bibel trykt paa Dansk. Ikke alene for den kirkelige Udvikling var dette af stor Betydning, men „Christian III's Bibel" kom ogsaa paa anden Maade til at øve en vigtig Indflydelse, nemlig for det danske Litteratursprogs Udvikling, „idet Bibeloversættelsens Ordvalg som oftest er bleven afgørende for den Betydning, man i den følgende Tid tillagde Ordene, især naturligvis i det kirkelige Sprog." Det er da af ikke ringe Betydning, at den trods sin nære Forbindelse med det tyske dog har saa dansk et Præg; „kun sjældent har Bibelen fremmede Ord, som senere er fortrængt af hjemlige — — — oftere har senere Tider indsat fremmede i Stedet for Bibelens danske."

Der var under Reformationskampen bleven oversat en Del kristelige Viser fra Tysk, og en selvstændig *dansk Salmedigtning* havde ogsaa i disse Aar taget sin Begyndelse. Der blev udgivet flere Salmesamlinger, men først 1569 skabtes der med *Hans Thomesens* Salmebog et Værk af mere blivende Værd. Det blev straks efter dens Fremkomst befalet hver Kirke i Landet at anskaffe et Eksemplar af den, og det blev forbudt at føre andre Salmebøger i Handelen. Iblandt dens 269 Salmer findes foruden en Del Oversættelser fra Tysk det bedste af Reformationstidens danske Salmedigtning. Hans Thomesen, der efter at have været Rektor ved Ribe Skole nu var Sognepræst ved Frue Kirke i København, har selv bidraget med 49 Salmer — Oversættelser og originale —; men blandt Forfatterne findes i øvrigt de fleste af Tidens kendte kirkelige Navne: Hans Tavsen, Peder Palladius, Jørgen Sadolin, Niels Hemmingsen, Anders Sørensen Vedel samt en Række Adelsmænd og Borgere — et Vidnesbyrd om, „i hvilken Grad Salmedigtning i hine Tider har været et Samfundsanliggende, som alle Stænder i

Digitized by Google

Folket gav deres Bidrag til." Salmerne er ofte mangelfulde i Formen, men baaret af en enfoldig Fromhed og Varme har de dog ejet Evnen til at løfte Sindene og berige Hjerterne. De enkelte Salmeforfatteres Individualitet træder ikke frem; det er det, der inderst inde var Tidens fælles Eje, der har faaet Mæle i disse jævne Vers. Det første store Navn inden for den Gren af dansk Digtning, der senere skulde bære saa yppige Frugter, Hans Christensen Stens, hører det 16. Aarhundredes sidste Aartier til. I sine Andagtsbøger indstrøede han religiøse Digte, der ved deres Forening af den gamle Folkevises Tone og en dyb Fromhed hører til det uforgængelige i den danske Kirkes Salmeskat.

Niels Hemmingsen.
Maleri af Tobias Gemperlin fra 1595
paa Frederiksborg.

En af Tidens frugtbareste Forfattere var Peder Palladius, der dels i opbyggelige Skrifter henvendte sig til Menighederne, dels i Afhandlinger af teologisk Indhold vejledede Præsterne. Han naar dog intetsteds Visitatsbogen i Friskhed og Fylde.

Det teologiske Tænkerarbejde i Frederik II's Dage er først og fremmest knyttet til *Niels Hemmingsens* Navn. Niels Hemmingsen er en Bondesøn fra Laaland. Sin Uddannelse havde han faaet i Wittenberg, hvor han mere var bleven Melanchtons end Luthers Discipel. I 1542 blev han knyttet til Universitetet i København. Efter først at have været Professor i Græsk og derpaa i Dialektik arbejdede han sig 1553 frem til den teologiske Lærerstol, hvorfra han i de følgende Aartier øvede en altbestemmende Indflydelse paa de teologiske Studenter. Som systematisk Teolog naaede hans Berømmelse over hele den protestantiske Verden, hans Skrifter oversattes og udkom i mange Oplag. Ved et Skrift om Naturretten erhvervede han sig en Plads som Forløber for *Hugo Grotius*. Nu var imidlertid den lutherske Ortodoksis Tid inde, og nidkært blev der i Tyskland vaaget over den rene Lære, især over for den Fare for Sammenblanding med den reformerte Opfattelse, som kunde ligge nær, og som ogsaa havde sine Tilhængere. Ivrige Kætterjægere i det med Danmark saa nøje forbundne Sachsen vejrede

Digitized by Google

kalvinistiske Kætterier hos Niels Hemmingsen, især med Hensyn til Nadverlæren. Skønt Niels Hemmingsen lod sig bevæge til at tilbagekalde nogle af sine Udtalelser, trængte bl. a. Kurfyrst August af Sachsen saa stærkt ind paa Kongen for at faa hans farefulde Virksomhed som Lærere for de vordende Præster afbrudt, at Frederik II til sidst bøjede sig og i 1579 afskedigede Niels Hemmingsen fra Professorstillingen. Et Kanonikat i Roskilde skaffede ham Livsopholdet de sidste tyve Aar af hans Liv.

I kirkelig Henseende ønskede Frederik II at værne Danmark som det lutherske Rige, han havde taget i Arv efter sin Fader. De *kirkelige Stridigheder* vilde han holde uden for Landets Grænser. I 1574 blev det forbudt Præsterne i deres Prædikener at „føre nogen subtil Disputats om Nadveren", men paalagt dem „paa det allerenfoldigste" at holde sig til den augsburgske Konfession. Karakteristisk for hans Syn paa sin Opgave er en Udtalelse af ham i en Samtale med Universitetets Professorer 1585: „Det er mig haardeligt imod, naar nogen vækker Tvivl om Rigtigheden af den Lære og Kirkeordning, som i vore Fædres Tid er befæstet og grundlagt ved lærde Mænds og fromme og højsindede Fyrsters gudelige Iver og farefulde Anstrengelser. Thi ved saadanne Stridigheder sønderslides Kristi Kirke, Skolerne lægges øde, Ungdommen forføres, den verdslige Øvrighed forstyrres, Menigmand forarges, Evangeliet hindres i sit frie Løb, Pavens Magt vokser, Ugudelighed griber om sig, og Vorherre fortørnes." — Der var under Frederik II's Regeringstid særlig Anledning til at værne Riget mod Vranglærens Besmittelse, idet Religionsforfølgelser i flere Lande, især i Skotland og Holland, drev mange Mennesker i Landflygtighed, og en Del af dem tyede til Danmark om Beskærmelse. Under Christian III havde man vaaget over, at ingen „Vederdøbere, Sakramentere og andre Sværmere" slap ind i Riget, og man havde i 1553 nægtet 170 flygtende Englændere Opholdsret her i Landet, fordi de ikke kunde slutte sig til den danske Kirkes Lære. I Frederik II's første Regeringsaar vistes der de flygtende megen Imødekommenhed, men dette ændredes hurtigt. I 1569 udkom de saakaldte „Fremmedartikler" — „25 Artikler, som skal foregives alle de Fremmede og Udlændinge, som begærer af Kgl. Majestæt Værelse og Bolig i disse Riger og Lande." Kun hvis de gav disse Artikler deres Tilslutning, aabnedes der dem Adgang til Landet.

Men paa den anden Side holdt Frederik II sig fri af den Tilspidsning af den lutherske Lære, som fandt Sted under Kampen mod Kryptokalvinismen i Tyskland, og som *Konkordieformlen* er Udtryk for. Da han havde faaet et Eksemplar af denne sendt fra sin Søster i Sachsen med

Digitized by Google

Anmodning om at antage den ogsaa i Danmark, kastede han det i Ilden med de Ord, at han havde fanget en Djævel, som han vilde brænde.

Det blev dog ikke den lutherske Rettroenhed, der kom til at sætte sit Stempel paa Livet i Danmark i Frederik II's Dage. Hans Tid er mere kendetegnet ved Frigørelse fra den tidligere Tids ensidigt kirkelige Interesse. Det 16. Aarhundredes sidste Halvdel er *den danske Renæssancetid.* Mens Renæssancebevægelsen i de sydlige Lande og i Tyskland gaar forud for og forbereder Reformationsrøret, er det i Norden som i England først efter, at dette er gennemlevet, at Renæssanceaanden griber Hjerterne. Den ytrer sig her som en Trang til frodig Udfoldelse af alle Livsmuligheder, som Kundskabsbegær og Dannelsestørst og skønnest som en levende Sans for Fædrelandets Fortid. Dens Hjemsted blev først og fremmest Adelens Kredse, men ogsaa blandt de universitetsuddannede borgerlige er der mange, der bærer dens Mærke. Latinen kommer igen i Højsædet som Videnskabens og Poesiens Sprog; Renæssancetiden er ikke som Reformationstiden en folkelig Tid, der ønsker at faa de brede Lag i Tale.

Det ypperste, Renæssancetiden har ydet til Samtid og Eftertid i videnskabelig Henseende, er knyttet til *Tyge Brahes* Navn. Tyge Brahe var født paa Knudstrup i Skaane 1546; sin første Opdragelse fik han hos sin Farbroder *Jørgen Brahe* paa den skaanske Herregaard Tostrup. Tidlig udviklet som han var, kom han allerede 13 Aar gammel til Kobenhavns Universitet, hvor han var et Par Aar, indtil han i 1562 drog til Udlandet paa Studierejse med den 19-aarige *Anders Sørensen Vedel* som sin Hovmester. Det var Uddannelse til Statstjenesten, der var Rejsens Formaal, men allerede under Opholdet i København havde Naturvidenskaberne og især Astronomien fanget Tyge Brahe ind, og det blev trods Hovmesterens Protest disse Interesser, der blev dyrket paa Rejsen. D. 17. August 1563 nedskrev han i Leipzig sin første astronomiske Observation. En Tid drog dog Astrologi og Kemi ham bort fra Astronomien, og da han, efter at Rejseaarene var endt i 1571, fik Ophold paa sin Morbroder *Sten Billes* Gaard Herrisvad Kloster i Skaane, var det kemiske Studier, han dyrkede. Men her var det, han d. 11. Nov. 1572 opdagede en ny Stjerne i Stjernebilledet *Cassiopeja,* og det vendte for al Fremtid hans Sind mod Astronomien. Han gjorde Rede for sine Iagttagelser i et Skrift, „De stella nova" (Om den ny Stjerne), der vakte stor Opmærksomhed og med eet Slag gjorde hans Navn berømt viden om. For at bevare ham for Danmark, skænkede Frederik II, stærkt tilskyndet dertil af Kansleren *Niels Kaas* og Rigsraad *Jørgen Rosenkrantz,* ham i de følgende Aar Øen Hven som afgiftsfri Forlening, rigelige Pengeunderstøttelser og senere flere Len. „Aldrig har vel nogen Videnskabsmand haft rigeligere Midler til sin Raadig-

Digitized by Google

hed." Paa Hven lod han opføre *Uranienborg* og *Stjerneborg*, der skulde tjene hans astronomiske Observationer; her gik en talrig Kreds af unge Medhjælpere ham til Haande ved Arbejdet, mange søgte hans Vejledning, og fornemme Udlændinge gæstede den navnkundige Mand. En Fylde af astronomiske Iagttagelser hobedes op; men ogsaa med Astrologi, Kemi og kartografiske Studier arbejdedes der, og talrige ny Instrumenter blev konstrueret. Omfattende Anlæg af forskellig Art støttede Arbejdet: et mekanisk Værksted, et kemisk Laboratorium, et Glaspusteri, et Bogtrykkeri m. m. Trods Forsømmelse af sine Pligter som Embedsmand, trods Haardhed over for sine undergivne, trods den Udfordring til den adelige Standsfølelse, som hans Giftermaal med en ikke-adelig Kvinde betød, var Forstaaelsen for hans Gernings Værd dog saa stor i Regeringens Kredse, at han uforstyrret fik Lov til at hellige sig sit Arbejde i Videnskabens Tjeneste i hele Frederik II's Regeringstid.

Tyge Brahe.
Stik af Jeramies Falck.

Allerede i Reformationstiden havde *den historiske Sans* været levende, men det er dog først i Aarhundredets sidste Halvdel, Kærligheden til Folkets Minder ret blomstrer op, og den er et fælles Kendetegn for næsten alle Tidens ledende Personligheder. Om *Johan Friis* fortæller saaledes Anders Sørensen Vedel, at han „var den, som havde ikke aleneste læst adskillige Landskabers Historie og vidste som en herlig Mand, af en dyrebar Hukommelses Gave, at gøre sig det til Gavn, men maatte ogsaa saare vel lide alle Lærde og mest dem, som kunde snakke og tale med ham om gamle Monumenter og fordums Historier." I Adelens Kredse forfattedes *Slægtebøger*, indsamledes historiske Aktstykker, — saaledes efterlod Rigsraad Jørgen Rosenkrantz sig en stor Samling Haandskrifter til nordisk Historie —, og enkelte Adelige nedskrev historiske Skildringer. Her kan saaledes nævnes Fru *Elsebe Krabbes* Skildring af sin Mands, *Peder Skrams*, Levned, og *Aksel Gyldenstjernes* Beretning om Syvaarskrigen. Varigst Betydning har denne de adelige Kredses historiske Interesse faaet gennem

Digitized by Google

Optegnelserne af *Folkeviserne* og gennem den Paavirkning, der herfra udgik til Anders Sørensen Vedel.

Det var kort efter Aarhundredets Midte, Nedskrivningen af Folkeviserne tog deres Begyndelse. Ældst er den af Kongens Køgemester, Morsingboen *Albert Mus*, i 1550'erne nedskrevne „Hjertebog", der foruden en Række lyriske Kærlighedsdigte indeholder en Snes Kæmpeviser. Albert Mus synes at have staaet i Forbindelse med den Kreds af unge Adelige, der i disse Aar var knyttet til Tronfølgeren Frederik (II), der da boede paa Malmøhus, og i denne Kreds og blandt Hofsinderne ved Christian III's Hof synes først Sansen for de gamle Visers Skønhed at være vaagnet. Fra to andre unge Adelsmænd, *Jens Bille* og *Johan Venstermand*, der i 1550'erne som Hofsinder gjorde Tjeneste hos Christian III, stammer de næstældste Folkevisehaandskrifter. I Jens Billes Stambog er over Halvdelen af Digtene Folkeviser. Det er først herefter, at Arbejdet overtages og fortsættes af de adelige Damer, hvem man tidligere har tillagt Æren for at have gjort Begyndelsen. Her kan nævnes Navne som *Karen Gyldenstjerne*, *Beate Urne* og *Ide Gjø*. Inden Aarhundredet randt ud, havde den første trykte Folkevisesamling set Lyset, — *Anders Sørensen Vedels:* „Et Hundrede udvalgte danske Viser", 1591. I Fortalen fortæller Vedel om sit Værks Tilblivelse, hvorledes han under et Besøg hos sin „gode gamle Ven" Tyge Brahe paa Hven er truffet sammen med Dronning Sofie, der, da Tyge Brahe en Dag ved Bordet fortæller, at Vedel ligger inde med mange gamle danske Viser, beder denne skaffe hende en Samling af disse. Det er i Anledning af denne Vedels Bog bleven sagt, at „denne Udgivelse af Middelalderens poetiske Skat i Renæssancens Dage er som Begivenhed i Europas Litteraturhistorie en saaden Mærkværdighed, at vi Danske har Grund til med særlig Stolthed at henpege derpaa. Der findes hos de store førende Nationer intet Sidestykke dertil."

Anders Sørensen Vedel var en Borgersøn fra Vejle. Allerede under sin Skolegang i Ribe, hvor han var Hans Thomesens Elev, vaktes hans historiske Sans, men det var først, da han, efter at have været i Udlandet som Tyge Brahes Hovmester og senere paa egen Haand, i 1568 blev Slotspræst i København, at han fik Lejlighed til mere indgaaende at dyrke denne Interesse. Der var i den Kreds af ledende Statsmænd, der samledes om Frederik II, en levende Optagethed af Fædrelandets Historie, og under dagligt Samvær med Mænd som Johan Friis, Peder Okse, Christoffer Valkendorf o. fl. modtog Vedel ikke blot megen Oplysning, men ogsaa direkte Anspоring til produktivt Arbejde i historisk Retning. Drevet frem, først af Johan Friis, senere af Peder Okse, paatog han sig at *fordanske Sakse*. Hans Gengivelse er (som senere Grundtvigs) mere en folkelig Omskrivning end en direkte Oversættelse.

Digitized by Google

Det er, som om Vedel ved Sysselsættelsen med Sakse er blevet klar over, at Historikerens Gerning var hans egentlige Kald. Han tumler i den følgende Tid med store Planer om historisk Forfattervirksomhed, men hans Samvittighedsfuldhed gjorde, at han, da Peder Okse paa Kongens Vegne spurgte ham, „om han vilde understaa sig at forfølge vor danske Krønike fra den Tid, som Sakse aflod, indtil disse nærværende Aar", veg tilbage for Opgaven. Men alligevel drog den ham. I 1579 overtog han reelt *Hans Svanings* Stilling som kgl. Historiograf, og kort efter bosatte han sig i Ribe paa „Lilliebjerget". Han var nu økonomisk saaledes rustet, at han udelt kunde hellige sig Historieskriverens Kald. Med Stillingen arvede Vedel tillige Hans Svanings ikke ubetydelige Samlinger til Danmarks Historie. Men disse var ham nu, da han stod overfor den kgl. Historiografs Opgave: at skrive Fortsættelsen af Sakse, langt fra tilstrækkelige. Uhyre grundigt gik han til Værks; paa lange Rejser omkring i Landet samlede han Materiale ind fra Arkiver i Købstæderne og paa Herregaarde, studerede topografiske Forhold, afskrev Indskrifter og lærte ved Samtaler med indsigtsfulde Mænd. Udstyret med den største Idérigdom øjnede Vedel under sit Indsamlerarbejde stadig ny Opgaver, der krævede ny Forberedelse, og da han samtidig lod andet Arbejde optage sin Tid, — den førnævnte Folkeviseudgave, Ligprædikener m. m. —, naaede han ikke videre end til Forberedelserne.

Anders Sørensens Vedel.
Samtidigt Stik.

Selv om Anders Sørensen Vedel ikke fik løst den Opgave, der var ham stillet, og Arbejdet maatte overtages af andre —, i 1595 maatte han afgive sine rige Samlinger til *Niels Krag*, — staar han dog sammen med Tyge Brahe som en af den danske Renæssancetids ypperste Mænd. Han gør det ved sine Evners Rigdom og Alsidighed, ved sin ydmyge Hengivelse i Kaldet, ved sin Grebethed af Fædrelandets Storhed i Fortid og Nutid. Han tegner et Billede af sig selv, af en af Landets store og af noget af det bedste i sin Samtid i de Ord, hvormed han i Fortalen

Digitized by Google

til Sakse-Oversættelsen skildrer Peder Okses Opfordring til ham om at tage Arbejdet op: „Hvad kunde jeg andet gøre end samtykke det, som denne vise og fromme Herre bød og befalede, besynderlig efterdi at jeg formærkte, at han saadant begærede ikke for sin egen Persons Skyld, men mere at han vilde dermed betænke sit Fædernelands Gavn og Ære, udi denne saavel som udi mange andre Maader."

Litteratur.

Samlede Skildringer af Hovedafsnit inden for Tidsrummet 1533—88: *A. Heise* og *W. Mollerup* i *Danmarks Riges Historie* III. — *D. Schäfer: Geschichte von Dänemark* IV-V (Gotha 1893, 1902); jfr. Anm. i Hist. Tidsskr. 6. R. VI. — *C. Paludan-Müller: Grevens Fejde* I-II. (1853—54). — *Helge Almquist: Reformationstiden* i *Svenska Folkets Historia* II. — *Yngvar Nielsen* i *Norges Historie* IV. — *Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit* (Kiel 1926). — *F. Westling: Det nordiska Sjuårskrigets Historia* (Upss. 1879). — *Arthur Stille: De ledande ideerna i krigsföringen i Norden 1563—70* (Univ. Lund. 1918). — *Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* I-XIV (1879—1901).

Enkelte Tidsafsnit, Personer og Tildragelser behandles bl. a. i følgende Skrifter:

A. Heise: Herredagen i Kjøbenhavn 1533 (Hist. Tidsskr. 4. R. III). — *Waitz: Lübeck unter Jürgen Wullemwever* I-III (Berlin 1853—56). — *Erik Arup: Det saakaldte Klageskrift mod Biskopperne 1536* (Hist. Tidsskr. 7. R. II.) — *Hj. Hedén: Studier til Danmarks Reformations Historia* (Göleborgs Högskolas Årsskr. 1903). — *R. Häpke: Die Regierung Karls V und der europäische Norden* (Veröff. z. Gesch. Lübecks III). — *W. Mollerup: Danmarks Forhold til Livland 1316—1561* (1880). — *Samme: Bidrag til den nordiske Syvaarskrigs Historie* (Hist. Tidsskr. 5. R. II). — *F. Westling: Sveriges förhållande till Danmark från freden i Stettin til Frederik II's død* (Svensk. Hist. Tidskr. 1919). — Flere Afhandlinger i *D. Schäfer: Aufsätze, Vorträge und Reden* I-II (Jena 1913). — *C. F. Bricka: Kong Frederik II's Ungdomskjærlighed* (1873). — *H. D. Lind: Fra Kong Frederik II's Tid* (1902). — *W. Mollerup: Bille-Ættens Historie* (1888—93). — *A. Heise: Familien Rosenkrantz' Historie* (1882). — *L. Bobé: Die Ritterschaft in Schleswig und Holstein* (1919). — *Otto Brandt: Heinrich Rantzau* (München—Berlin 1927). — *Troels-Lund: Peder Oxe* (1906). — *Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det 16. Aarhundrede* (1879). — *Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald* (1897); jfr. Hist. Tidsskr. 7. R. 1-II. — *S. M. Gjellerup: Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel 1536—1660* (Hist. Tidsskr. 4. R. IV). — *Henny Glarbo: Studier over danske Adelsmænds Udenlandsrejser i Tiden 1560—1660* (Hist. Tidsskr. 9. R. IV).

Om Rets- og Forvaltningsforhold samt Finansvæsen:

V. A. Secher: Vejledende Arkivregistraturer I. *Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513—1848* (1886). — *Emil Madsen:*

Digitized by Google

Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarhundrede (1898—1902). — *P. V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen under Christian III og Frederik II* (1883). — *Joh. Grundtvig: Frederik II's Statshusholdning* (1876). *A. Rubow: Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov* (1914).

Angaaende Landboforhold, Byer og Byerhverv:

C. Christensen: Agrarhistoriske Studier I (1886). — *C. G. Weibull: Skånska jordbrukets Historia intill 1800-talets början* (Lund 1923). — *Jens Jessen: Die Enstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zum Beginn der Agrarreformen* (Zeitschrift d. Ges. f. schl.- holst. Gesch. Bd. 51—53). *Nina Bang: Dansk Studehandel i anden Halvdel af det 16. Aarh.* (Hist. Tidsskr. 7. R. I). — *Ths. B. Bang: Kronens Mageskifter under Frederik II* (Hist. Tidsskr. 9. R. I). — *Emil Madsen: Jylland i det 16. Aarh.* (1914). — *M. Mackeprang: Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV* (1900). — *P. V. Jacobsen: Bidrag til Fremstilling af det danske Kjøbstadsvæsen under Christian III og Frederik II* (Hist. Tidsskr. I. R. V.). — *A. Ræstad: Kongens Strømme* (Chria. 1902). — *Marie Nielsen: Bidrag til Belysning af Flensborgs Handel og Skibsfart i 16. og 17. Aarhundrede* (Festskrift til Johs. Steenstrup 1915). — *A. Jürgens: Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts* (Berlin 1914). — *Nina Bang: Til Narvahandelens Historie i 16. Arh.* (Hist. Tidsskr. 7. R. II). — *R. Lundberg: Det stora silfisket i Skåne* (Antikvarisk tidsskrift för Sverige XI, 1905). — *Ths. B. Bang: Øresundstolden* (Danmarks Søfart og Handel I, 1919).

Om Kirkens Historie:

L. Helweg: Danmarks Kirkehistorit efter Reformationen (2. Udg. 1881—83). — *G. Jørgensen: Reformationen i Danmark* (1919) — *V. Bang: Den danske Kirkes Historie 1536—1699* (1890—96). — *C. T. Engelstoft: Kirke-Ordinantsens Historie* (Kirkehist. Samlinger 4. B. 1860—62). — *C. J. Brandt: Vore danske Bibeloversættelsers Historie* (1889). — *C. J. Brandt og L. Helweg: Den danske Psalmedigtning I-II* (1846—47). — *P. Severinsen: Dansk Salmedigtning i Reformationstiden* (1904). — *G. Jørgensen: Peder Palladius* (1922). — *Lis Jacobsens Udgave af Peder Palladius' danske Skrifter* (1911 f). — Talrige Afhandlinger i Kirkehistoriske Samlinger.

Til Kulturens Historie bl. a.:

Troels-Lund: Historiske Fortællinger. Tider og Tanker I-IV (1910—11). — *Jul. Paludan: Danmarks Literatur mellem Reformationen og Holberg* (1896). — *Vilh. Andersen: Tider og Typer* I. Erasmus (1907). — *H. F. Rørdam: Københavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* I-IV (1867—77). — *F. R. Friis: Tyge Brahe* (1871). — *Samme: Breve og Aktstykker angaaende Tyge Brahe og hans Slægtninge* (1875). — *H. F. Rørdam: Historieskrivning og Historieskrivere i Danmark efter Reformationen* (1867). — *C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om A. S. Vedel* (1846).

Af Kildeudgaver kan anføres:

Kr. Erslev og W. Mollerup: Danske Kancelliregistranter 1535—50 (1881—82). — *„Tegnelser" 1535—50* (Danske Magasin 3. R. IV—4. R. VI). — *C. F. Bricka og L. Laursen: Kancelliets Brevbøger 1551—88* (1885—1906). — *V. A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve Dan-*

Digitized by Google

marks Lovgivning vedrørende 1558—1660 I-VI (1887—1918). — *L. Laursen: Kronens Skøder 1535—1648* (1890—92). — *Samme: Danmark-Norges Traktater 1523—1750* I-II (1907, 1912). — *H. F. Rørdam: Danske Kirkelove* I-III (1883—89). — *Samme: Monumenta Hilstoriæ Danicæ.* Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede I-IV (1873—87). — *Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting* I-IV (1842—48). — *C. Paludan-Müller: Aktstykker til Nordens Historie i Grevefejdens Tid* I-II (1852—53). — *Nina Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund (1497—1660)* I-II (1906—1922). *C. F. Bricka* og *S. M. Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarhundrede I-II* (1874—75. 1913). — *Christian III's Breve* (Aarsberetninger fra Geheimearchivet I). — *Dronning Dorotheas Breve* (sammesteds I og III). — *Frederik II's Breve* (sammesteds IV). — *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. Ved G. L. Wad* (1893).

Digitized by Google

II.

CHRISTIAN IV'S TIDSALDER

AF

POVL ENGELSTOFT

Digitized by Google

Digitized by Google

1. Indledning.

Christian IV's Regeringstid bærer som faa andre danske Kongers Præget af en Helhed. I Aarenes Tal rummer den to Generationer, et Menneskeliv af en Længde, som ikke bliver alle til Del. Det blev forundt denne Konge fremfor nogen anden i Danmark næsten hele sin Tid at bære Kronen og derfor sætte sin Personligheds Mærke dybere paa sit Slægtled end mange andre. Morgen, Middag, Aften skiftede i hans Regering som i hans Liv; straalende af Haab sprang han op ad Tronens Trin, modigt og slidsomt kæmpede han under Dagens Hede, skuffet og bedrøvet bøjede han sig under Aftenens Skygger. Hans Liv spejler sig i hans Gerning i Folket, de samme Forjættelser, de samme Muligheder, de samme Skuffelser — ved Banens Slutning den samme bitre Tomhed. Og alligevel — han har præget sin Tid, sine to Generationer, og han har præget dem ingenlunde alene med sine Fejlgreb. Hvis det vil vise sig ved Granskningen af hans Kongegerning, at hans Vidsyn svigtede, at han førte sit Land ud i Mørket, og at han ikke forstod at gribe de Midler til Rejsning, som en mere kritisk og mindre urolig Aand maaske havde set, — i Folkets Bevidsthed, i Erindringens Lønkammer vil meget blive ham tilgivet. Det vil blive det, fordi han i sin Menneskelighed, sin Svaghed, sin Styrke, sine Tanker om Danmark og dets Folk, sine Dyder og Fejl var en saa typisk og saa trofast Repræsentant netop for den Tid, hans Regering udfyldte. *En Overgangstid,* for saa vidt som den byggede Bro fra et *Tomagtsherredømme* — Kongens og Adelens — til et *Kongens Enevælde,* mere endnu fordi den selv ikke vidste det, fordi den tumlede med Dagens Tanker og Dagens Opgaver uden at se ny Veje frem, fordi den vilde Danmarks Storhed og ejede Kræfter til at skabe den, men ikke kunde samle og forstaa det, fordi den derfor hemmede Spirer og dræbte Muligheder, som den kunde have plejet. Christian IV var Toppen af og Kransen paa denne Tidsalder, hans Personlighed rummede baade Malmen og Festglæden fra den gamle Adels Borge, dansk Krigertradition, ærligt Haandværk, Glimtet i Øjet af Kunstens evige Ild, en ægte dansk Familiefaderlighed, der staar grelt mod den tilsyneladende løsslupne Li-

Digitized by Google

denskab, som ogsaa fandtes i hans Sind. Det lader sig ikke gøre at skille denne Konge ud fra hans Omgivelser og hans Tid. Det er Historikerens Gerning at søge klargjort, hvad hver enkelt af de virkende Mænd, de ledende Stænder har skabt og fejlet, og han maa da ogsaa skifte Ret mellem Kong Christian og hans Land. Men over dette Dommerværk i det smaa hvælver sig en Himmel af Folketro og Minder, en Forstaaelse, der hellere tilgiver end dømmer. Det danske Folk har for længe siden taget Christian IV's Tid ind til sig som en Helhed; som *en Helhed* vil vi søge at skildre den i dens Glans og dens Nederlag, et Stykke Danmarkshistorie, der skinner blankt endnu efter tre Hundrede Aars Forløb.

2. Formynderregeringen. (1588—96).

Det kom ret uventet, da Frederik II døde paa det stille Antvorskov d. 4. April 1588 i en Alder af næppe 54 Aar, og der var ingen Bestemmelse truffet om, hvordan Regeringen skulde føres videre. I en Stat med saa lidet udformede Forfatningsbestemmelser som Datidens Danmark laa for saa vidt det hele i Kaos. Der var tre faste Punkter: den unge *Prins Christian*, knap elleve Aar gammel og allerede i Faderens Levetid valgt og hyldet som Arving, hans Moder *Enkedronning Sofie* og endelig *Rigsraadet*. At den unge Konge ikke selv kunde føre Regeringen, var givet, og Spørgsmaalet var da, hvem der skulde være hans Formynder. Rigsraadet var den Myndighed, til hvilken den højeste Magt vendte tilbage ved Kongens Død, og det blev da ogsaa det, der traf Bestemmelsen. De to Kanslere *Niels Kaas* og *Arild Hvitfeldt*, der var til Stede paa Antvorskov i Dødsøjeblikket, sammenkaldte deres Kolleger i Raadet, og efter først at have sikret sig ved en Fælleserklæring til Rigets Stænder med Løfte om en retfærdig Regering og ved en indbyrdes Forsikring fastsatte Raadet, at Riget i Kongens Mindreaarighed skulde styres af fire Mænd, den kongelige Kansler Niels Kaas, Rigens Admiral *Peder Munk* og de to ældste Raader uden for Rigsembedsmændenes Kreds *Jørgen Rosenkrantz* og *Christoffer Valkendorf*. Af Rigsembedsmændene manglede i dette Udvalg kun Rigsmarsken Peder Gyldenstjerne; en Rigshofmester var ikke udnævnt siden Peder Okses Død. De fire Mænd skulde aarlig aflægge Regnskab for det samlede Rigsraad.

Det var ingenlunde nogen ringe Repræsentation for Danmarks højeste Adel, der var samlet i dette Udvalg, og det maa erkendes, at det var valgt med alt Hensyn til Kongemagten. Den Misfornøjelse, der gjorde sig gældende hos ikke ubetydelige Dele af Adelen, fik intet Ud-

Digitized by Google

tryk i Regeringsraadet. Betydeligst af de fire var Rentemesteren Christoffer Valkendorf, en Mand paa 62 Aar, tidligere Lensmand i Bergen og Statholder i København, en begavet Mand med levende Virketrang, et praktisk-økonomisk Blik paa de politiske Opgaver og en stærk, men ustøt Villie. Han var Kongens Mand mere end Adelens, men han glemte aldrig sin egen Fordel, og hans ildfulde Temperament kunde berede

Scene fra Frederik II's Ligbegængelse.
Kongens Livhest og to Herolder.
Samtidigt Stik paa Frederiksborg.

ham Vanskeligheder. Var der noget af den moderne Tids Kongetjener over Valkendorf, saa var Raadets Ældste, Jørgen Rosenkrantz til det skønne Rosenholm, en ægte Repræsentant for den gamle Højadel, for saa vidt en saadan endnu fandtes. Han kunde synes snæver i sin gammeldags Retsindighed, men hans Uvillie mod Tidens voksende Løshed skulde i hvert Fald ikke bygge Bro for nogen Revolution. Det yngste Medlem af Raadet var den kongelige Kansler Niels Kaas, en Mand mere af Rosenkrantz' end af Valkendorfs Støbning, Kancellisten, den slebne Hofmand, en dansk Adelsmand med Standens bedste Traditioner, mild og værdig.

Der er ingen Tvivl om, at Danmarks Styre var i gode Hænder hos disse fire Mænd, og der er da heller ikke rettet nogen alvorlig Anklage mod dem for Overgreb. Men nogen ensartet Helhed dannede Rege-

Digitized by Google

ringsraadet ikke; dels bestod der mellem de først udnævnte fire adskillig Uenighed, og dels ændredes Sammensætningen snart. Valkendorf blev 1590 fældet af sine Fjender inden for Adelen, bl. a. Peder Munk, for sin vilkaarlige Handlemaade over for den færøske Søhane Mogens Heinesen, og erstattedes af *Hak Ulfstand*, der samtidig blev Prins Christians Hofmester. Da han 1593 blev Rigsmarsk, udtraadte han af Regeringsraadet og fulgtes af *Sten Brahe;* samtidig erstattedes Peder Munk af *Manderup Parsberg*. Niels Kaas døde 1594 og fik først en Efterfølger 1595 i *Jacob Sefeld*. Aaret efter døde Jørgen Rosenkrantz, og som et Udtryk for den unge Konges voksende personlige Indflydelse blev Christoffer Valkendorf paa ny Medlem af Regeringsraadet, og endnu inden Kongens formelle Overtagelse af Regeringen yderligere Rigshofmester — den første efter Peder Okses Død.

Niels Kaas.
Maleri paa Rosenborg.

Let var Opgaven ingenlunde for de fire Regeringsraader. *Udadtil* havde man vel siden Freden i Stettin haft Fred og søgt at holde sig uden for andre Stridigheder, men Øjeblikket var truende. Englands og Nederlandenes Krig med Spanien truede Danmarks Handel paa Sydeuropa, og Dronning Elisabeth fastholdt bestemt sin Ret til Kapring. Det var just i Aaret 1588, at Kong Filip II udrustede sin store Armada, der skulde knuse England, og ingen kunde vide, om Dønningerne vilde naa Danmark. Over for Sverige henstod stadig en Mængde Stridsspørgsmaal uafgjorte, og i Tyskland blev de religiøse Forhold mere og mere forvirrede. Det var imidlertid aabenbart Regeringsraadets som det samlede Rigsraads faste Villie at bevare Freden, og det afviste alle Forsøg paa at blande Landet ind i udenrigske Eventyr.

Der var da ogsaa *i det Indre* Opgaver nok at tage fat paa. At føre

Digitized by Google

Land og Folk uskadt gennem et Kongeløse var slet ingen ringe Sag, saadan som Forholdene laa. Den Harmoni mellem Konge og Adel, der prægede Frederik II's sidste Leveaar, var i meget kun tilsyneladende, og der var hos den lavere Adel en Stemning af Misfornøjelse baade med Kongemagten og med Rigsraadet, som kom til kraftigt Udbrud allerede straks efter Frederik II's Begravelse. Det gjaldt Privilegierne, og det gjaldt den mere og mere mærkbare kongelige Indgriben i Lensstyret og Fremdragningen af Udlændinge, især Tyskere. Over for denne Gæring optraadte Regeringsraadet i Hovedsagen fast, i Enkeltheder eftergivende og fulgte ogsaa her den Politik at bevare Roen. Men det var heller ikke paa dette Omraade, at det fik sine haardeste Kampe.

Den unge Kong Christian var, som sagt, kun elleve Aar gammel, og nogen personlig Indgriben i Regeringen kunde man ikke foreløbig vente fra ham. Men der var en anden, meget væsentlig Faktor at regne med, hans Moder *Sofie*. Hertugdatteren fra det lille Hof i Mecklenburg havde ægtet Frederik II i en meget ung Alder og var ved hans Død kun 30 Aar gammel. Hun havde levet i et trofast og lykkeligt Ægteskab med sin Mand, men havde ikke blandet sig i Politik, og hun stod nu som Enke med eet over for meget vanskelige Opgaver uden at besidde synderlige Forudsætninger for at løse dem. Hun havde solide Evner som Økonom og Administrator, hun ejede en Kvindes og en snæver Sjæls énstrengede Energi i Kampen for sine Maal, men der fattedes hende Statsmandsevner og Vidsyn. Hun stod ret fremmed over for den danske Adel og støttede sig hovedsagelig til Faderen *Hertug Ulrik* og Pommeraneren *Henrik Ramel*, Niels Kaas' Ven, en snild og sleben Mand, der i et Par Aar havde været Hofmester hos den unge Prins Christian. Imidlertid, nogen statsrystende Karakter havde hendes Planer ikke. Man kunde have tænkt sig hende som Aspirant til den højeste Magt i Landet og som Formidler af udenlandske Planer, men herom var ikke Tale. Uden Træskhed, men ogsaa uden Opofrelse satte hun det kort og godt som Maalet for sin Politik at komme i Besiddelse af sin Enkeforsørgelse, *Livgedinget*, paa en saa fordelagtig Maade som muligt og at skaffe alle sine Børn en fyrstelig Forsørgelse. Det var en ægte husmoderlig Kamp, man efter Kongens Død var Vidne til fra hendes Side, og dens Faser var ofte indviklede, altid lidet opbyggelige.

Der var ikke ved Kongens Død truffet nogen nærmere Bestemmelse med Hensyn til Enkedronningens og Børnenes Underhold. Frederik II efterlod i alt syv Børn, først de to Døtre, *Elisabeth*, der 1590 blev gift med Hertug Julius af Braunschweig-Wolfenbüttel og døde 1626, og *Anna*, der 1589 ægtede den lærde Kong Jakob VI af Skotland (Jakob I

Digitized by Google

af Storbritannien) og døde 1603, derefter de fem yngste, *Christian* (IV), *Ulrik*, *Augusta*, *Hedvig* og *Hans*, der var i en Alder af fra elleve til fem Aar.

Det var ingen lille Byrde for en Moder, og det bør ikke undre, at hun tog sig Sagen alvorligt. Hun gjorde straks efter Kongens Død Krav paa alle kontante Penge i hans Kasse, men fik kun godt Halvdelen tilstaaet af Raadet. Som Livgeding skulde hun efter Ægteskabskontrakten have Krongodset paa Laaland-Falster, og Raadet meddelte hende inden længe, at hun kunde tiltræde Besiddelsen af det uden derfor at behøve at forlade sine Børn. Hun var meget misfornøjet med den Maade, hvorpaa Godset hidtil var styret, og hun kastede sig snart personlig over Ledelsen med en Energi og økonomisk Sans, der virker imponerende, men som rigtignok var parret med brutal Hensynsløshed over for Bønderne. Hun var i de følgende Aartier i Stand til at forstrække sin Søn Kongen med store Laan og efterlod ham ved sin Død 1631 en betydelig Arv. Hun var i Virkeligheden en af Landets mest fremragende Godsejere og Kapitalister.

Enkedronning Sofie.
Miniature paa Frederiksborg.

Men dette ligger et Stykke ude i Fremtiden. I Øjeblikket holdt hun mest af at fremstille sig som den fattige Enke, der forurettedes af Raadet. Efter Striden om Livgedinget og om Døtrenes Medgifter kom den længste og bitreste Kamp, der spillede ind paa mere statsretlige Gebeter, Kampen om Hertugdømmerne.

Slesvig var efter den sidste Overenskomst 1581 delt mellem tre Fyrster, hvoraf dog kun de to, Kongen og Hertugen af Gottorp, havde Del i den Fællesregering, som forbandt de to Hertugdømmer. Hertug *Adolf af Gottorp* besad den gottorpske Del, Sydslesvig, Aabenraa og Tønder, *Kongen* den sønderborgske, Sønderborg, Sundeved, Ærø, Flensborg og Haderslev; af den kongelige Del havde Hertug *Hans den Yngre* faaet Als, Sundeved, Ærø og Ry Kloster i Angel som „afdelt" Fyrste uden Del i Fællesregeringen eller i den samlede Forlening fra 1580. Hver af

Digitized by Google

de tre Fyrster havde sin Del af *Holsten*, og Forholdet var det, at Kongen havde mest af Holsten, Hertug Adolf mest af Sønderjylland.

Der var særlige Omstændigheder, der gjorde Forholdene ved Kongeskiftet ganske anderledes indviklede i Hertugdømmerne end i Danmark. Hertug Adolf var død allerede 1586, og hans ældste Søn Frederik 1587. Den nærmest arveberettigede var derefter Frederiks Broder *Filip* men han var kun 17 Aar og var ved Frederik II's Død ikke hyldet af Stænderne, lige saa lidt som der var valgt nogen Formynder for ham. Ved Frederik II's Død laa Situationen da saaledes, at hverken Filip eller Christian var myndige eller hyldede af Stænderne, og der aabnedes Mulighed for alle Haande Intriger.

Filips Moder, Hertuginde *Christine* fra Hessen, var en energisk Dame, der ud fra moderne europæiske Fyrsteteorier vilde hævde sin Søns Arveret til Faderens Land og derfor vilde undgaa et Valg af Stænderne; desuden ønskede hun naturlig nok selv at overtage Formynderskabet eller overdrage det til en tysk Fyrste. Imod hende stod i Arvespørgsmaalet det stærke gottorpske Ridderskab, der vilde hævde Stændernes Valgret. Enkedronning Sofie paa sin Side havde det Hovedformaal at se sine Sønner forsørgede og mente, at den kongelige Del med Tiden burde deles mellem dem, hvorimod Spørgsmaalet om Arv eller Valg var hende af mindre Interesse.

Inden for Hertugdømmernes Adel var den stærkeste og ejendommeligste Mand Statholderen i den kongelige Del *Henrik Rantzau*, Søn af Feltherren Johan Rantzau. Han var en af Tidens mest vidende og forfinede Aristokrater inden for den danske Stat; han havde ved Carl V's Hof tilegnet sig ikke lidt af den humanistiske Dannelse, spredt og ikke dybt rodfæstet, men funklende med Renæssancens Farveglød under de nordlige Himmelstrøg. Paa en Tid, da den danske Adel endnu kun stod i Forgaarden til europæisk Anerkendelse, dannede han som Grænseboen mod Syd en Slags Bro mellem os og Syden, lærd, Skribent, kunstinteresseret, sleben af Væsen. *Nationalt* var han tysk og har ikke virket i Danskhedens Tjeneste i Slesvig; men *politisk* var han den danske Stat tro, og han optraadte ogsaa nu for dens Interesser. Han vilde, at Enkedronningen skulde være Formynderske for den unge Prins Christian, men han var imod en yderligere Deling af den kongelige Del af Hertugdømmerne, og hans Ideal laa snarere i en Forening af begge Fyrstedele under en enkelt Regent.

Da nu Christines Arveretspolitik vakte Uvillie hos Ridderskabet, saa Enkedronning Sofie, der bl. a. benyttede Henrik Ramel som Raadgiver, heri en Mulighed for med Rantzaus Støtte at faa Christian gjort til Eneregent i Hertugdommerne, men herfor var der ingen virkelig Stemning hos Ridderskabet, og Resultatet blev en Slags Forlig, idet

Digitized by Google

Filip opgav sin Modstand mod at lade sig vælge. I September 1588 valgtes da baade han og Christian til Landsherrer. Herefter skulde imidlertid følge en Hylding, og som Betingelse for den stillede Ridderskabet en Række Krav, der paa ny fik de to Fyrstehuse til at nærme sig til hinanden i fælles Interesse. Der blev endogsaa indledet Forhandlinger om et Ægteskab mellem Filip og Frederik II's Datter *Augusta*, der rigtignok kun var ti Aar gammel, men da Filip døde i Oktober 1590, kom en helt ny Situation til at foreligge.

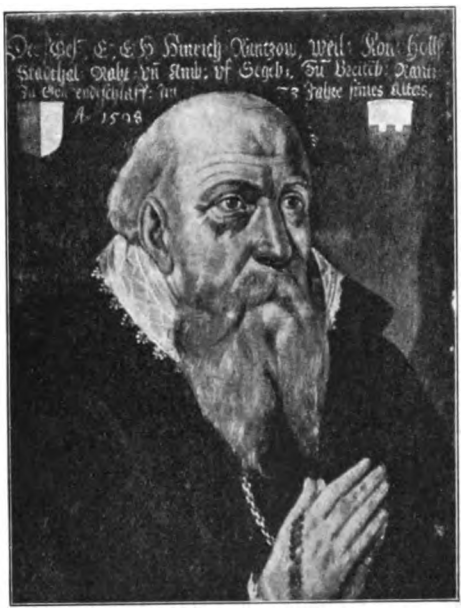

Henrik Rantzau.
Maleri fra 1598 paa Frederiksborg.

Hidtil var den danske Formynderstyrelse optraadt i nogenlunde god Forstaaelse med Enkedronningen, og ogsaa Henrik Rantzau havde paa væsentlige Punkter støttet hendes Politik. Men det skulde snart blive anderledes. I en forbitret Kamp for sine egne og sine Børns Interesser skulde hun tørne sammen med den danske Statsmagt. Foruden i hendes egen brave, men snævre Personlighed laa Aarsagerne hertil baade i slesvigske og danske Forhold. Sofies Misstemning mod Rantzau, der sikkert i høj Grad var pustet op af hendes Raadgiver, den holstenske Amtmand i Haderslev *Hans Blome*, skyldtes hendes Frygt for hans Indflydelse i Hertugdømmerne og hans Uvillie mod den Deling af den kongelige Part, der, som ovenfor nævnt, var hendes fornemste Ønske, og Misstemningen blev ikke mindre, efter at Sofie 1590 havde overtaget Regeringen i Hertugdømmerne som Formynderske for Christian. I selve Kongeriget var der inden for Adelen og Regeringsraadet sket Forskydninger, som gjorde Forholdet mellem Sofie og Statsledelsen vanskeligere. Skønt man ikke kan danne sig noget klart Overblik over Begivenhederne, er man i Stand til i Aarene 1589—90 at spore en sejrrig *Opposition inden for Adelen* mod de Mænd, der havde staaet Frederik II nærmest, og som for en Del var Tyskere. Det var i disse Aar, at Valkendorf, som tidligere omtalt, maatte udtræde af Regeringsraadet, og kort efter erstattedes Henrik Ramel som den unge Konges Hofmester af Danskeren *Hak Ulfstand*, en ikke særlig fremragende

Digitized by Google

Mand, der nød et uheldigt Ry for overdreven Kærlighed til Bægeret. Valkendorfs Udtræden svækkede i al Almindelighed den Del af Adelen, for hvem Tjenesteforholdet til Kongen var et ledende Synspunkt, og Hofmesterskiftet oprørte Sofie baade som Moder og vel ogsaa som tysk Kvinde, — uden at man i øvrigt tør se noget Overgreb af Regeringsraadet deri. Givet er det i hvert Fald, at Sofie havde Uret, naar hun overførte sin Uvillie paa Sønnens Lærer siden 1583, Præsten og Skolemanden *Hans Mikkelsen*, der efter alt at dømme har været en udmærket Vejleder for den unge Prins.

Imidlertid: alle sammenstødende Omstændigheder, Frygten for Rantzaus Modstand mod Delingsplanen, Uvillien over den stærkere nationale Linie i Kongeriget, endelig den medfødte husholderske Smaalighed i det økonomiske, — alt virkede til fra 1590—91 at rejse en voldsom Bitterhed i Sofies Sind. Paa et Møde i Segeberg i Foraaret 1591 forhandledes Spørgsmaalet om Christians yngre Brødres Del i Regeringen, og det Kompromis, der naaedes, at Brødrenes Navne skulde nævnes under de Sager, der angik selve de kongelige Landsdele, men ikke under dem, der angik Fællesregeringen, tilfredsstillede ikke Sofie. Som en saaret Løvinde vendte hun sig i de næste Aar mod Regeringsraadet og dets Venner, og hun inddrog i Striden paa ny Spørgsmaalet om det ilderødgtede Livgeding. Under Indflydelse af den mecklenburgske Jurist Dr. *Sibrandt* opfordrede hun sin Fader til ved en Henvendelse til Raadet ligefrem at indblande sig i Danmarks Forhold, hvad han dog klogelig afslog.

En taknemligere Mark for hendes voldsomme, men ustøtte Politik syntes Hertugdømmerne at være. Efter Filips Død 1590 var hans Broder, den femtenaarige *Johan Adolf*, blevet Hertug, og der forestod nu en ny Hyldning. Sofie søgte at udnytte Situationen ud fra forskellige Synspunkter. Først vilde hun forebygge, at Johan Adolf bandt sig over for Stænderne til at bekræfte deres Privilegier, fordi hun haabede i den unge Hertug engang at finde en Forbundsfælle for sin Søn netop mod Stænderne. Da det imidlertid viste sig umuligt at hindre Hyldingen, greb hun den Tanke at gøre ham saa sikker i Sadlen over for Ridderskabet som muligt for at faa ham til Forbundsfælle i Kampen mod Regeringsraadet i Danmark og i sit Arbejde for at sikre alle sine Sønner. Johan Adolf gik da ogsaa ind paa at lade sig hylde med Opgivelse af Arveretten og med Stadfæstelse af Privilegierne, og i den følgende Tid stod han og Sofie sammen, støttede af Hans Blome, mod Regeringsraadet og Henrik Rantzau med største Delen af Ridderskabet. Det var en Modsætning af Fyrstemagt mod Stændermagt, men Grupperingen var i øvrigt ret tilfældig, og der laa i Sofies hele Politik alt for mange usikre Punkter, til at den kunde blive maalbevidst.

Digitized by Google

Sofies for Danmark lidet tiltalende Fremdragen af Johan Adolf mødte berettiget Protest hos Raadet, og det spillede nu Sønnen ud mod Moderen, idet det i Marts 1593 anmodede Kejseren om at erklære Christian for fuldmyndig i Holsten. Det støttedes i denne Begæring af Henrik Rantzau, der paa en Landsretsdag i Slesvig var tørnet voldsomt sammen med Johan Adolf, og som derefter af Sofie var blevet irettesat i de skarpeste Udtryk, fordi han var for eftergivende over for Regeringsraadet. At dette var Rigets lovlige Myndighed, onskede Dronningen ikke at tage Hensyn til.

I April gav Kejseren den ønskede Fuldmyndighedserklæring, og Raadet udskrev en Landdag i Flensborg, hvor Christian skulde overtage Regeringen; hvis Sofie ikke godvillig vilde træde tilbage, vilde man tvinge hende. Hendes Svar herpaa var en endnu stærkere Understregning af Kravet om alle hendes Sønners Del i Hertugdømmerne, og det lykkedes hende virkelig at vinde Indgang hos Kejseren for dette Ønske. Da den unge Konge sidst i August 1593 kom til Flensborg for paa Landdagen under stor Pomp og Pragt at overtage Regeringen som fuldmyndig Fyrste, modtog han kort efter en Skrivelse fra Kejser Rudolf II, der for saa vidt annullerede Virkningen af Fuldmyndighedserklæringen, som den paalagde Kongen at indvilge i Hertugdømmernes Deling mellem ham og hans Brødre og derfor foreløbig ikke røre ved Fællesregeringen. Regeringsraadet og Kongen mente sig imidlertid stærke nok til at trodse denne Kejserskrivelse; Stemningen inden for Hertugdømmernes Adel var ikke for Delingen, og den 1. September overtog da Christian Regeringen og bekræftede Stændernes Privilegier. I et Svar til Kejseren hævdede Landdagen, at Delingen hverken var forsvarlig historisk eller praktisk set, at Slesvig var et dansk Len, der ikke laa under Kejseren, og at Holsten var praktisk uadskilleligt fra det.

Der kan næppe være Tvivl om, at Regeringsraadet og Henrik Rantzau her havde handlet i Rigets Interesse; for Sofie var det et knusende Nederlag, og det maatte være saa meget bitrere for hende, som det var tilføjet hende ogsaa af hendes Søn. Der bestod i denne Tid ikke noget godt Forhold mellem hende og ham, om end Sofie over for andre søgte at undskylde ham med, at hans Raadgivere havde forledt ham. Med Regeringsraadet var hun nu i aaben Krig. Allerede i Sommeren 1593 havde det vedtaget at søge Enkedronningen fjernet fra Hoffet, dels paa Grund af de store Bekostninger, hendes Ophold der medførte, dels vel ogsaa, fordi man onskede hende borte fra Begivenhedernes Centrum. Nu i Januar 1594 blev Beslutningen til Handling, og Raadet opfordrede Sofie til at begive sig til sit Livgeding. Hun stred imod saa længe, hun kunde, og udoste sin Vredes Straaler over Raaderne, men i Virkeligheden havde hun intet Valg, og i April 1594 maatte hun saa at sige

Digitized by Google

gaa i Forvisning til Nykøbing paa Falster, hvor hun siden opholdt sig det meste af sit Liv.

Striden mellem Enkedronningen og Raadet førtes imidlertid videre for Kejserens Domstol, og Udsigterne skiftede, uden at det kom til noget virkeligt Resultat. Afviklingen af Konflikten skulde komme indefra, fra Danmark selv, og dens nærmeste Aarsag var Regeringsraadets begyndende Opløsning, som mere og mere nærmede Magtens Tyngdepunkt til den unge Konge selv. *Niels Kaas*, der efter Valkendorfs Udtræden var Raadets stærkeste Mand, døde den 29. Juni 1594 paa sin Gaard paa Kultorvet i København. De samtidige Beretninger viser, at han døde som en Adelsmand og en Kristen. Den unge Konge kom til ham paa Dødslejet, og Kansleren gav ham gode Raad, formanede ham til at se paa Flaadens Tarv og fortalte ham om de Forbund og Overenskomster, der bestod med fremmede Magter. Til sidst overrakte han ham Nøglen til den Hvælving, hvor Statens Arkiv og Rigsklenodierne gemtes, og sagde: „Tager Rigets Klenodier af Gud selv, bærer Kronen med Pris og Ære, regerer Spiret med Visdom og Naade, fører Sværdet med Retfærdighed og Magt og holder Æblet fast med Raad og Forsigtighed. Gud velsigne Kongen! Far nu vel, Konge, farvel, Riger og Lande, farvel, al Verden! Kom nu, o Jesus, naar du vil, nu dør jeg gladelig."

Christian IV.
Stik fra 1595 af Crispin de Passe.

Niels Kaas' Død var en Svækkelse af Raadet, og hverken hans Efterfølger *Jakob Sefeld* eller de i og for sig ret betydelige Mænd *Sten Brahe* og *Manderup Parsberg* var nogen virkelig Erstatning for ham. I Niels Kaas' Ord paa Dødslejet laa en Antydning af, at den Tid var nær, da Christian selv burde overtage Regeringen. Han var jo paa det Tidspunkt 17 Aar gammel, og det blev sikkert vanskeligere og vanskeligere at holde den begavede og interesserede Yngling borte fra Ledelsen. Hvad specielt Forholdet til Enkedronningen angik, da var det kun rimeligt og smukt, at Prinsen var stemt for en Forsoning, og han mødtes her baade med Moderen og med Bedstefaderen i Mecklenburg. I de sidste Maaneder af 1595 gjorde den unge Konge en Rejse til Nordtyskland, under hvilken han vist nok aftalte sit fremtidige Ægteskab

Digitized by Google

med *Anna Cathrine* af Brandenburg, og det kom nu i Mecklenburg til Forhandlinger med Hertug Ulrik, der siden førte til et almindeligt Forlig. Det var næppe med Regeringsraadets gode Villie, at dette skete, men det formaaede ikke mere at staa imod, og omtrent samtidig havde Christian paa ny faaet den kongetro Valkendorf ind i det. Ved den Aftale, der igen forsonede Moder og Søn, opgav Sofie Kravet om at faa Delingen af Hertugdømmerne tilsikret, idet Christian blot gav et ubestemt Løfte om at sørge for Brødrenes Behov. Hermed var Moder og Søn forligte, og Sofies kortvarige Optræden i den danske Rigshistorie er endt. Man vil ikke kunne kalde den glansfuld, men den bar Vidne om en utvivlsom Styrke, der ganske vist hverken var uegennyttig eller storslaaet. Baade i hendes Færd under Kampen og i hendes senere nøjeseende Styre af sit Livgeding finder man Træk af Sønnens Karakter.

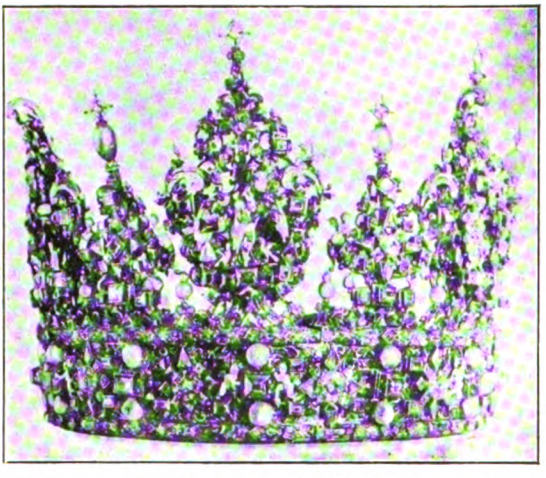

Christian IV's Krone anskaffet til Kroningen 1596.
Fotografi.

Da Forliget mellem Moder og Søn blev sluttet, var Formynderstyrelsens Tid egentlig udløbet. Der var ganske vist ikke truffet nogen formelig Bestemmelse om, hvornaar Kongen skulde overtage Regeringen selv, men man maatte gaa ud fra, at det vilde ske, naar han fyldte 18 Aar, den 12. April 1595. Saaledes gik det imidlertid ikke, idet Raadet paa forskellig Maade trak Tiden ud, inden Kroningen blev fastsat, og først i Juli 1595 blev den berammet til den følgende Sommer. Inden da var dog Regeringsraadet i Virkeligheden opløst. Paa en Herredag i Juni 1596 blev *Christoffer Valkendorf* udnævnt til *Rigshofmester* og *Christian Friis* til Borreby til kongelig *Kansler*, samtidig med at der optoges otte ny Medlemmer i Rigsraadet, bl. a. Henrik Ramel, Tyskeren og Kongetjeneren, som den danske Adel i sin Tid havde fortrængt fra Pladsen som Christians Hofmester. Alle disse Udnævnelser var et tydeligt Tegn paa, at Kongen selv agtede at tage Styret, og efter at Rigsraadet paa ny var traadt sammen i August samme Aar, underskrev Kongen og Raaderne en Haandfæstning, der var ganske enslydende med Frederik II's, og *Kroningen* fandt Sted under store Festligheder.

Digitized by Google

Christian IV's Kroningstog.
Tegning af F. C. Lund efter Karel van Manders Tapet paa Frederiksborg,
der ødelagdes ved Slottets Brand 1859.

Digitized by Google

Digitized by Google

Hermed var da Formynderstyrelsens Tid forbi. *Dommen over Regeringsraadets* Optræden maa i det hele blive gunstig. Det var virkelig et Udvalg af Rigets bedste Mænd, der havde siddet i det, og de havde ganske øjensynligt stræbt ikke at fare for voldsomt frem. De var jo Repræsentanter for Statsmagten i en Overgangstid; de havde deres Ungdoms og Manddoms Erindringer fra en Periode, der havde set en mere eller mindre tæt Harmoni mellem Rigets to Magter, Kongen og Rigsraadet, og de saa frem mod en Tid, der skulde præges af en ung, begavet og virkelysten Fyrste. Deres største Vanskelighed indadtil var vel Forholdet til den menige Adel, der ingenlunde altid var tilfreds med Kongemagten og Raadet, og gav denne Utilfredshed Udtryk ved mange Lejligheder. Regeringsraadet havde straks ved sin Tiltrædelse gjort visse Indrømmelser over for denne Utilfredshed, men de var, for saa vidt de gjaldt Lensvæsenet, blevet taget tilbage siden, og man kan i det hele ikke sige, at Raadet viste nogen standspræget Eftergivenhed over for sine Klassefæller. Hvad Enkedronningen angik, havde Formynderstyrelsen næppe overskredet Grænsen for en rimelig Hævdelse af Statens Tarv, og i Spørgsmaalet om Hertugdømmerne var dens Politik i hvert Fald mere dansk end hendes. Dansk var ogsaa den Reaktion mod de tyske Kongetjenere, som den lavere Adel synes at have foranlediget Raadet til at fremme.

Regeringsraadets Forhold til Aandslivet var ikke af nogen særlig intim Art, og to af de største Mænd i Landet, der dyrkede Videnskaberne, var ikke tilfredse med den Behandling, de fik. Det kan dog med rette betvivles, at de havde skellig Grund til deres Utilfredshed. *Anders Sørensen Vedel*, der var blevet kongelig Historiograf under Frederik II, fremmede kun langsomt Arbejdet paa den danske Krønike, og det var i og for sig naturligt, at man begyndte at mistvivle om dens Fuldendelse. Det er muligt, men ikke bevist, at ogsaa Uvillie over Vedels frimodige Tale mod Adelens Overgreb og Tidens Forfald har været medvirkende til, at han 1595 efter sin Velynder Niels Kaas' Død maatte afgive Posten som Historiograf og sine Samlinger til *Niels Krag*.

Hvad den store Astronom *Tyge Brahe* angaar, saa havde han i mange Aar været en af de bedst aflagte Mænd i Landet, og man kan ikke med rette bebrejde Magthaverne, at de oversaa hans Fortjenester — saa meget mindre som disse vanskelig i Datidens Øjne kunde synes saa store som i vore. Tyge Brahe havde Hveen som Len, desuden et norsk Len, kontante Ydelser fra Rentekamret og Øresundstolden, endelig det rigt doterede Helligtrekongers Kapel i Roskilde. Man kan regne med, at han i Aarene fra 1576 udover sit private Forbrug har haft mere end 2,400 Daler aarlig til sine Disciples Underhold og sine astronomiske Indretningers Vedligeholdelse og Forøgelse; alligevel be-

Digitized by Google

vilgede Regeringsraadet ham 1588 6,000 Daler ekstra til at klare en Gældspost med. Men til disse store Begunstigelser svarede ikke en rimelig Pligtfølelse hos den store Forsker; ikke alene optraadte han egenmægtig og rethaversk over for sine Bønder og Fogeder, han forsømte ogsaa udtrykkelig paalagte Pligter, saasom Pasningen af Kullens Fyr og Vedligeholdelsen af Helligtrekongers Kapel, hvor Kongerne hvilede. Uvillien over disse Misligheder var sikkert voksende under Regeringsraadet, og paa en vis Maade var Tyge Brahes Fald forberedt ved Christian IV's Overtagelse af Regeringen.

3. Staten og Kongen 1596.

Det var ikke noget lille Rige, Christian IV overtog 1596 som fuldmyndig Konge. Foruden det nuværende Danmark bestod det af væsentlige Dele af Hertugdømmerne, Skaane, Halland og Blekinge samt Gotland og Øsel, endvidere Norge med Island, Færøerne, Härjedalen og Jämtland.

Men det udgjorde ikke nogen fast Enhed. Hvad der laa uden for det nuværende Danmark, var ikke organisk forbundet med denne Statens Kærne, og der gjorde sig paa forskellig Maade opløsende Kræfter gældende. Slesvig opfattedes som et Len af Danmark, men ikke som nogen Del af det, og det var i mange Henseender knyttet sammen med Holsten, der var et tysk Len. Delingen af Hertugdømmerne mellem Fyrsteætlingene var skæbnesvanger for en virkelig Forbindelse mellem Danmark og Slesvig, og den Maade, den var gennemført paa med Sammenblanding af slesvigske og holstenske Distrikter og med Fællesregeringen, bidrog til at flette de to Hertugdømmers Forhold ind i hinanden. Den fælles Landdag gjorde Ridderskabet til en Enhed, og der blev ikke fra dansk Side gjort noget for at modarbejde dette.

Norge skulde efter Bestemmelsen fra 1536 være en Provins af det danske Rige, men dette var aldrig blevet gennemført. Det opfattedes som et særligt Kongerige, og det var endog Tradition, at Kongen besad det med Arveret, ikke som for Danmarks Vedkommende ifølge Valg. I Realiteten var Norge et dansk Lydland; det havde egen Lovgivning og eget Retsvæsen, men det styredes af Danske, og Danmarks Rigsraad og Adel havde en væsentlig Indtægtskilde heroppe. Storpolitisk set var Besiddelsen af Norge af megen Betydning for Danmark og gjorde det rent territorialt set Sverige overlegent, ligesom norsk Søhandel og norske Søinteresser mod Nord kom til at spille en Rolle i Danmarks Forhold til Udlandet.

Hvad angaar den almindelige *Magtfordeling* i Staten ved Chri-

Digitized by Google

stian IV's Tronbestigelse, da hviler den stadig paa Omvæltningen i 1536. Man har maaske noget for stærkt betonet Kongemagtens Sejr over Adelen ved denne, men givet er det, at under Christian III og Frederik II var det Kongen, der førte an i det Tomagtsherredømme, der regerede Danmark. Der var begyndt Rørelser hos Adelen i modsat Retning, men de havde ikke 1596 formaaet at rokke Grundlaget. Kongen var stærk. Han var Eneherre over Rigets ordentlige Indtægter og kunde bruge dem, som han vilde, til sig selv, til Hoffet og Forsvarsvæsenet. Og disse Indtægter, der væsentlig stammede fra Krongodserne og Toldafgifterne, var stigende. Ogsaa den større Bevægelse i Pengevæsenet, de kontante Laans voksende Betydning, virkede til Støtte for Kongen, da han ikke her, som for Krongodsets Vedkommende, behøvede at optræde i Fællesskab med Raadet.

Denne Vækst i Kongemagtens Omfang og Styrke faldt i Traad med den almindelige *europæiske Udvikling*. Det 16. Aarhundrede er Fyrsternes. Det hænger sammen baade med den kirkelige Reformation i Centraleuropa, der gjorde Fyrsten til Guds Repræsentant, og med den stedse stigende Nødvendighed for faste Punkter i Administrationen og i Forsvaret. Den med Økonomi og Kultur voksende Alsidighed i Opgaverne skabte en Række ny Omraader, hvor det gamle distriktdelte Styre ikke slog til, men hvor en stærk Kongemagt med Held brød ind, Omraader som Retsvæsen, Politi, Samfærdsel, Næringsveje. I alle europæiske Hovedlande stod Kongedømmet stærkt ved Overgangen til det 17. Aarhundrede. I Frankrig indledede netop nu *Henrik IV* og hans Mænd den Kamp mod Højadelen, som efter Religionskampenes Udmattelse førte til Ødelæggelse af det gamle Feudalsystem og Skabelsen af en af Kongen afhængig Centraladministration, der mere og mere aabnede sig ogsaa for Borgerstanden. England havde fra gammel Tid i *Parlamentet* et Forfatningsled, der vel ofte vendte sig mod Fyrsternes Vilkaarlighed, men samtidig var et Værn mod Adelsvælde, og Kongerne i det 16. Aarhundrede havde i høj Grad øget deres Indflydelse. Dronning *Elisabeth*, der døde 1603, bevarede ved klog Samvirken med Adel og Parlament en væsentlig Del i Udviklingens Resultater. I *Tyskland* var de mange smaa Landefyrster ofte ubetydelige baade i Interesser og Magtfylde, men der var ved at vokse en Embedsstand op, som med Tiden vilde virke i Fyrstemagtens Tjeneste. Det Land, som Danmark kom mest i Berøring med, *Sverige*, havde gennemgaaet en ganske ejendommelig Udvikling. Modsat den danske Revolution i 1536 var den svenske under Gustav Vasa vokset ud af en national Opvaagnen, der gav Kongedømmet en skjult Styrke. Skønt Raadet og Højadelen var ikke mindre mægtige end i Danmark, og skønt stærke indre Stridigheder rystede Staten sidst i det 16. Aarhundrede, var der dog i Bun-

Digitized by Google

den en Livskraft og i Toppen en Rigdom paa Muligheder, som manglede i Danmark. Hertil kom ogsaa, at Kongemagten her hvilede paa Arveretten, og endelig maa man nævne de ypperlige Regenter, der i en lang Periode fulgte efter hinanden.

I de fleste af Europas Hovedlande ser man saaledes Kongemagten i Vækst. Den var det ogsaa ubestridelig i Danmark. Men Spørgsmaalet er da, hvorledes man her to Generationer efter Frederik II's Død kunde staa over for en Dekadence saa dyb, som den ikke længe var set. Nu var denne Kongemagtens Dekadence trods alt mere tilsyneladende end virkelig, for saa vidt som den havde sit Sidestykke i Landets almindelige Forhold. Men at der i 1596 forelaa Muligheder for en Styrkelse af det monarkiske Princip, som 1648 laa unyttede eller forspildte, er givet. Aarsagerne til dette tilsyneladende Brud paa Udviklingen er saare mange og vil for en Del blive udredet i det følgende. I al Almindelighed kan det siges, at der var Svagheder og Skævheder ved Udviklingen af det danske Kongedømme, som gjorde det Vejen vanskeligere end andetsteds. Den i 1536 skabte Kongemagt var oprindelig ikke dansk, og den ofte gentagne Bevægelse i Adelen mod indtrængende Tyskere var stadige Udslag heraf. Nogen national Rejsning stod Fyrsterne i hvert Fald oprindelig ikke i Spidsen for. Der blev heller ikke efter Grevefejdens store Opbud af de lavere Stænders Kraft skabt nogen ny Vej for dem at udvikle sig ad, navnlig ikke i Fællig med Kongen. Sejrede Kongemagten 1536, saa delte den broderligt Sejren med Adelen, og denne bevarede meget væsentlige Rettigheder over for Kronen. Rigsraadet var, som det aabent udtaltes, det Organ, der besad den højeste Magt. Naar Kongen døde, inden hans Efterfølger var valgt, var Raadet Regent, og Kongen blev først Konge, naar han havde underskrevet en Haandfæstning. Kongerne havde sogt at omgaa Bestemmelserne om Valgretten ved at faa deres Efterfølgere valgt, allerede mens de selv levede, men i Teorien fastholdtes Retten absolut, og Teorien betød mere for Magtfordelingen, end man kunde tro.

Haandfæstningerne gav Adelen en lovhjemlet Særstilling over for Kongen og de andre Stænder, og deres Udformning for hver ny Konge satte ligesom Rigsraadet til Dommer over Forgængerens Gerning og Formynder for den ny. Ved dette stadig tilbagevendende Opgor mellem de to Magter skabtes der en Usikkerhed, som i hvert Fald ikke kunde styrke Kongedømmet. At Christian IV's Haandfæstning blev enslydende med Frederik II's, der atter i Hovedtrækkene svarede til Christian III's, var et Bevis paa, at Magtfordelingen siden 1536 endnu ikke havde undergaaet store Forskydninger. 1648 skulde give et helt andet Billede.

Var Haandfæstningen et Udtryk for Rigsraadets teoretiske Styrke,

Digitized by Google

saa laa en mere praktisk Ulempe for Kongedømmet deri, at det næsten ganske manglede den Grundvold i en fast organiseret *Embedsstand*, der bestod for Eksempel i Frankrig. Der var ikke efter 1536 gjort noget virkeligt for at skabe en saadan. Man kan sige, at Udviklingen langsomt gik henimod et *Kollegiestyre* som det, der gennemførtes 1660, men den Inddragen af borgerlige, sagkyndige Kræfter, som var naturlig sammenhørende hermed, var ikke blevet fremmet. Den øverste Forvaltning var helt i Hænderne paa de *adelige Rigsembedsmænd*, i Kancellierne var de ledende Funktionærer ogsaa adelige, og ude i Landet styrede Lensmændene. Dette Forhold gjorde ikke alene, at Kongen i en Kamp mod Adelen vilde faa at gøre med Modstandere i sit eget Lønkammer, det virkede ogsaa uheldigt paa Kronens Indflydelse. Helt raadede Kongen kun over Krongodset. Fra Lenene fik han ganske vist ogsaa betydelige Indtægter, men de var beklippet stærkt ved Adelens Ret til Forsørgelse, en Ret, der ikke mere havde sin gamle Basis i Adelens militære Indsats, Rostjenesten. Der var i dette Forhold en Uklarhed og Svaghed, som maatte blive skæbnesvanger, naar Forholdet mellem de to Magter kom ud af Ligevægt.

Skarpere endnu træder dette frem, naar man betragter Kongens og Statens *Budget*. Kongen kunde, som før omtalt, frit raade over de ordentlige Indtægter. Men med den Vækst i Kongedømmets Opgaver, som ogsaa her i Landet var synlig, og med den Lyst til kongelig Pragt, som delvis fulgte dermed, blev de ordentlige Indtægter mindre og mindre tilstrækkelige, saa meget mere som tidligere overordentlige Udgifter efterhaanden blev ordentlige. Og naar Kongen skulde skaffe sig overordentlige Indtægter gennem Skattepaalæg, kunde han paa egen Haand kun beskatte sine egne Krongodsers Bønder; til de almindelige Skatter paa Adelens Bønder krævedes Rigsraadets Samtykke, og til overordentlige Afgifter af de tre højere Stænder maatte søges Bevilling hos dem selv. Kongen kunde da i afgørende Øjeblikke være lammet i sin Handlekraft af Pengemangel.

Disse forskellige Svagheder i Kongens Stilling har saa at sige deres territoriale Fodstykke i det meget betydningsfulde Faktum, at Kongen strengt taget kun var Monark i godt Halvdelen af Landet, nemlig over *Krongodset* og *Købstæderne*. Dette var rent socialøkonomisk ikke nogen ringe Del af Landet, men det var nu een Gang ikke det hele. *Adelen ejede Resten*, og den havde Rettigheder, der i mange Henseender gjorde den uafhængig af Centralmagten. Den besad Hals- og Haandsret over sine Bønder, Ret til at lægge dem i Lægd til Betaling af Skatter og til at opkræve dem, enten hel eller delvis Domsmyndighed, vidtstrakt Uafhængighed af de kongelige Embedsmænd. Adelen

Digitized by Google

dannede herved en Stat i Staten, og den kunde lukke sig inde i sit Rige, om den vilde.

Stillingen i 1596 er denne: et Kongedømme, der skydes frem af Udviklingen i Verden rundt om sig og af de Kræfter, der ligger i selve dets Idé og i Tidens Behov, en Adel, der staar med faste Fødder i det gamle, men som mere og mere stilles over for det evige Spørgsmaal til den besiddende: hvor meget vil du give for at beholde? Under den en Borgerstand, der endnu ikke er vaagnet til Bevidsthed om de sælsomme Tegn i Luften, som føler Byrden, men ikke ret ved, hvordan den vil soge den lettet. Og nederst en politisk sovende Bondestand. Med disse tre Brikker kunde Christian IV spille. Før vi undersøger hans egne Betingelser derfor, vil vi se en Smule nøjere paa Materialet.

Christian IV's Rettertingssegl.
(Rosenborg).

Adelen ved Aarhundredskiftet bundede i Omvæltningen 1536, men den Udvikling, der da sattes i Gang, var skredet saa langt frem, at den nærmede sig den ny Omvæltning, som efter Historiens Nemesis-Love kunde ventes. Fra Blomstringstiden i det 15. Aarhundrede var Adelen steget ned i en Tidsalder, der vel ikke gav den ringere Glans, men gjorde den mindre barsk og selvkær. Selv om Adelen krigersk endnu betød meget baade ved sin Rostjeneste og sine Personer, og selv om den endnu i Kalmarkrigen lagde dette ærefuldt for Dagen, saa er det dog givet, at dens Tid som Krigerkaste var forbi. Fra Fæstningslivet paa Borgene havde den vendt sig til Hoffet og Administrationen, og den havde gjort det med en Resoluthed, der i sig selv tydede paa Livskraft. Mens det tidligere som Rettesnor for den unge Adelsmands Uddannelse hed Gudsfrygt og Rytteri, saa gjaldt det nu mere pædagogiske Maal, ogsaa paa de mange Rejser i Europa, hvorpaa de unge færdedes. Administrationen i Kancellierne, Hoflivet i Kongens Nærhed, det vellønnede Arbejde som Lensmand eller endelig, for de mere praktisk anlagte, Jordbrugervirksomheden som Godsejer — det var i disse Retninger, Strømmen nu gik. At Adelen paa disse Omraader udviklede store Kræfter til Held for Danmark, skal ikke nægtes, og dens Samarbejde og Kappestrid med Kongen gav sig ogsaa paa Aandslivets Omraade glimrende Udslag i det 16. Aarhundrede. Arbejdet var gjort i Fællig med Kongen. Spørgsmaalet var, om det kunde fortsættes. Nu, da Kongedømmet dreves frem af en indre og ydre Nødvendighed, vilde Adelen da forstaa at følge med, vilde den gøre endnu et Skridt tilbage

Digitized by Google

fra Middelalderen og lukke saa meget af det ny dæmrende Statsbegreb ind i sine Borge, at Tomagtssystemet kunde leve videre til Held for Danmark? Eller vilde den lukke sig ind i sig selv og se Maalet alene i sin egen Magtstilling? Eller vilde den endelig søge tilbage til ældre Traditioner, graa og glemte, og blive en Fører for de lavere Stænder mod et Kongedømme, der vilde sig selv? I disse Spørgsmaal laa Danmarks Fremtid. Skønt Adelen ved det 17. Aarhundredes Begyndelse ikke var nogen talrig Klasse, og skønt de ny Elementer, den modtog, især fra Tyskland, ikke øgede dens Styrke som national dansk Stand, saa var den dog endnu i forbavsende Grad Danmark. Den ejede næsten Halvdelen af Jorden, og den styrede Landet. Den rummede en Række Mænd, der dels havde vist, dels skulde vise, at de var fuldt værdige til denne Standens Hæder.

Men Udviklingen fra 1536 var ved at naa sit Overmaal. Adelen havde ikke ladet sig knække af Kongedømmet, den havde bøjet sig ind under det, og nu valgte den de mest glimrende, men mindst næringsrige af dets Frugter. *Hofaanden* bemægtigede sig Adelen. Fornemheden blev i alt for høj Grad en Livsbetingelse for den; den afgrænsede sig alvorlig nedefter uden samtidig at udvide Forbindelsen med Kongedømmet i den Realiteternes Verden, der bestemtes af Statsstyrelsens Former og de voksende Statsopgavers Løsning. Det blev derfor en tiltagende *Isolation*, der markerede Adelens Stilling politisk.

I lignende Retning virkede de økonomiske Forskydninger. Adelen havde nydt godt af den store Prisstigning i det 16. Aarhundrede, den havde i vidt Omfang lagt sig efter Godssamling, og der førtes et stærkt pengekrævende Liv paa de store ny Herregaarde. Prisstigningen vedblev i det 17. Aarhundredes første Halvdel, men da Udgifterne under Pengerigeligheden og ved Adelens hele sociale Opdrift var kommet saa stærkt i Vejret, blev det vanskeligere og vanskeligere at sætte Tæring efter Næring. Indtægterne fra Bøndernes Landgilde, der fra gammel Tid var uforanderlig, slog ikke til, og de store Godsejere greb da til at gøre Hovedgaardenes Drift mere og mere intensiv og indbringende. Herved ramte den ny Udvikling direkte Bønderne; thi Hovedgaardenes Drift skulde ske væsentlig gennem et øget Hoveri. Hovedindtrykket er det, at rede Penge, gennem Avlen eller gennem Laan, kom til at spille en større og større Rolle for Adelen, og da Godserne, naar de var samlede af en energisk Godsejer, ofte inden længe splittedes i hans Børns Arvedele, kom Hovedvægten til at hvile paa Pengene. Men herved som ved det golde Fornemhedsideal svækkede Adelen sin Stilling som rigsbærende Stand; den kom mere og mere til at svæve i Luften mellem en Kongemagt i Udvikling og de lavere Stænder, der halvt ubevidst med Arbejdets Ret steg mod Overfladen. Dog, dette var i 1596

Digitized by Google

endnu kun en Bevægelse i Vorden. Christian IV mødte ved sin Regerings Overtagelse en Adel, der var sig selv og Riget værdig. De skæbnesvangre Terninger kastedes først under og efter ham.

Efter Adelen fulgte i Rang *Gejstligheden*, men den var næppe nok nogen egentlig Stand. Reformationen havde opløst den som saadan, og den naaede ikke under Christian IV nogen hel Nyorganisation. Den bestod af tre, senere fire, Dele, der var ret forskellige, Universitetet, Kapitlernes Medlemmer og den egentlige Gejstlighed, endelig fra 1623 Sorø Akadmi, og de indkaldtes som Regel hver for sig til Stændermøder. Der var ikke noget fast Sammenhold mellem Delene; Universitetslærerne, der besad store Jordegodser, stod Adelen nær og saa den egentlige Gejstlighed over Hovedet, medens Præsterne, der var i høj Grad afhængige af Herremændene, saa paa disse Herrer med en Blanding af Frygt og Foragt. Deri, at der ikke mere skete nogen Tilgang til Gejstligheden fra Adelen, laa et Varsel om, at den kirkelige og pædagogiske Stand fremtidig vilde fjerne sig mere og mere fra Aristokratiet. Men den rummede ikke paa dette Tidspunkt nogen stor aandelig eller personlig Styrke, og dens Udsigter som Rigsstand var ganske usikre.

Noget lignende gjaldt *Borgerstanden*, men her var dog en tydeligere Udviklingslinie at spore. Der var fra Middelalderens Slutning til Enevældens Indførelse en absolut Fremgangsperiode for Byerne i Danmark. Ganske vist, det ny Kongedomme 1536 betød et Nederlag for Borgerne, og det rejste sine Piller paa Adelen, ikke paa Byerne. Noget Forsøg paa at udnytte en Købstadbevægelse gjorde det 16. Aarhundredes Konger ikke. Men ikke desto mindre høstede Byerne Udbytte af Kongedømmets Vækst; dets stigende Virksomhed vendte sig ikke mindst mod dem, og deres Selvstyre øgedes ikke lidet derved, at de ikke længere bortforlenedes direkte til Adelsmanden, men gaves i Forvaring til ham som Statens Repræsentant. Der var begyndt at danne sig en virkelig Borgerstand. Medens i Middelalderen hver By var sin egen Verden inden for sine Mure, bredte nu efterhaanden den Følelse sig mellem Købstadboerne, at de havde fælles Interesser og fælles Modstandere. Denne tættere Samling af Standen fremmedes ogsaa derved, at tidligere Tiders Bypatriciat, der omfattede baade Adelen og Borgerskabets fornemste, efterhaanden spaltedes i Adel og Ikke-Adel. Det hang sammen baade med Adelens tiltagende Selvafgrænsning og med voksende Mod hos Borgerne.

Der var da ved Christian IV's Tronbestigelse Betingelser til Stede for en social Rejsning af Byerne og deres Samling om Standskrav. En haandgribelig Baggrund for en saadan laa i den Vækst, *Handel* og *Søfart* netop paa dette Tidspunkt kunde opvise. Fra Grevefejdens Af-

Digitized by Google

slutning daterer sig Hanseforbundets Nedgang som dansk Handelsmagt, og den faldt sammen med en almindelig øget Omsætning i de europæiske Hovedlande. Landet havde i Korn og Kvæg velegnede Udførselsprodukter, og vi havde til Gengæld Brug for mange Haande Varer udenlands fra. Der var da med Hansestædernes Tilbagegang en tiltagende Samhandel især med Holland, men ogsaa med England, Frankrig og Spanien; andre særlige Handelsruter gik over Østersøen og over Hamburg. Velstanden i Byerne var i Vækst, men det hele hvilede ikke paa nogen meget solid Grundvold; de danske Købstæder var smaa, og de havde en stærk og erobrelysten Konkurrent i Hollænderne.

Lavest nede stod *Bønderne*, og for dem var Forholdene uden virkelige Lyspunkter. Ganske vist var der ikke Tale om en saa dyb Fornedrelse som siden under Enevælden. Standen kaldtes vel ikke med de andre til Rigsdagene, men den mødte dog paa Herredstingene, og den havde sit Landsbystyre. Ulemperne laa overvejende paa det økonomiske Omraade, og de var store nok. Det havde i det 16. Aarhundrede været til Bøndernes Fordel, at Landgilden ikke forhøjedes samtidig med, at Priserne steg. Men det gode heri opvejedes fuldt ud ved de to store Ulemper, at de jordegne Bønder stadig tog af i Antal, og at hele Standens, navnlig Fæstebøndernes, øvrige Byrder stadig voksede. Baade Kronen og Adelen havde siden Grevens Fejde vist stigende Tilbøjelighed til gennem Køb eller Mageskifte at udvide deres Ejendomme. Der har omkring 1600 været henimod 5500 jordegne Bønderjordbrug i Danmark, kun 6—7 % af det samlede Antal. Overgangen fra *jordegen Bonde* til *Fæstebonde* betegnede en Art social Nedgang. Men rent økonomisk var Forskellen mellem de to Kategorier ikke stor; thi begges Byrder var stadig stigende. De jordegne Bønder betalte noget mindre Landgilde end Fæsterne, men til Gengæld dobbelte Landeskatter. Ens for begge Parter var Ægt og Arbejde, og det var dette, der i det 16. Aarhundrede var vokset stærkt. Den tidligere omtalte Forskydning inden for Adelen gjorde sig her gældende; Afstanden mellem Herremand og Bonde blev større, og naar Godsejeren mere og mere samlede Driften om Hovedgaardene, fik han Brug for mere Hoveri. Denne Byrde ramte Bønderne tungest, jo nærmere de boede ved Hovedgaarden, og den ramte jordegne og Fæstere næsten lige haardt.

Hvis denne Udvikling skulde fortsættes, var det givet, at Bondestanden vilde synke dybere og dybere. For saa vidt der var noget Haab om en Vending, maatte det sættes til Kongemagten. Vilde den øgede Virksomhedstrang, den voksende Interesse for Landet som Helhed, der er nævnt som et af Kendemærkerne for det 16. Aarhundredes Kongedømme, vende sig ogsaa mod Landboforholdene? Udsigterne var mindre lovende end for Købstædernes Vedkommende, fordi Kongedømmet næppe

Digitized by Google

havde saa stor Interesse i Bøndernes Fremgang som i Borgernes. Men paa dette Kongedømme hvilede i hvert Fald meget. Sikkert nok, at de virkende Kræfter i Samfund og Stænder arbejdede ubevidst ud fra egne Forudsætninger. Men det gjaldt dengang i en ganske anden Grad end nu, at den eller de ledende fra oven paa afgørende Vis kunde præge, fremskynde eller forhindre Udviklingen. Der laa ved Christian IV's Tronbestigelse mange Haande Muligheder for en saadan Indgriben fra Kongens Side. I det følgende skal det undersøges, hvorledes han benyttede dem.

4. Den indre Historie indtil Kejserkrigen (1596—1625).

Med en Glans og Pragt, som ikke længe var set i Danmark, fejredes den unge Konges Kroning sidst i August 1596. Det var, som vilde man fra Begyndelsen fastslaa, at nu tog en ny Epoke fat i dansk Historie. Meget tydede paa, at det skulde slaa til.

Den unge Kong Christian var en smuk Mand. Rank og stærk af Skikkelse havde han fra den første Barndom lagt sig efter Legemsøvelser. Han havde det Mod og den Sikkerhed, der maatte udmærke den unge Adelsmand, om han skulde blive Fører. Kong Christian var af sin Herkomst bestemt til Leder, men det var synligt for enhver, at han ogsaa besad vigtige Betingelser derfor. En pavelig Diplomat skrev 1625 om ham: „Hans Tankegang er meget rask og mere, end man kunde vente af hans Lands kolde Klima....Han er meget stærk og martialsk, maaske mere end nogen anden Fyrste i Europa." Af disse personlige Egenskaber udspringer den ejendommelige Glans, der staar af dette Kongeskifte. Som lyse Spaadomme i sin Tid havde fyldt Barnets første Dage med Løfter og Forhaabninger, saaledes skinnede nu Foraaret om den unge, stærke Mand, der tog Kronen.

Et Kongeskifte betød maaske mindre for Folket som Helhed dengang end nu. Hvad Rigsraadet, Adelen, de fremmede Fyrstehuse, Fjenderne mente, var nok Hovedsagen. Men hvad de høje Herrer saa og hørte, forplantede sig gennem Folkelagene som en Hvisken, og halvvejs paa anden eller tredie Haand dannede de Hundredtusinder sig deres eget Billede af Kongen. Fæstnet gennem Lykke og Ulykke, flænget af Mistro og Tvivl, er dette Billede af Christian IV i sine Hovedtræk bevaret gennem Tiderne og staar i Bevidstheden næsten med Eventyrets Farver.

Christian IV havde den primitive Mands Egenskaber. Han var stærk, modig i Slaget, han bruste op, naar noget gik ham imod, han længtes efter Gæstebud med kraftig Mad og Drikke, og hans Hang til

Digitized by Google

Kvinder var overvejende bestemt af hans Sanselighed. Den før omtalte pavelige Diplomat betegner Kongen som „mere ædruelig, end det ellers er sædvanligt hos Tyskerne", men dette vilde paa de Tider ikke sige stort, og vist er det, at Christian yndede et fyldt Bæger. Hans opbrusende Sind fremlyser klart af hans Breve. De vrimler af Vendinger, der suser som af Stokkeslag; om en uefterrettelig Tjener hedder det: „Det første sligt sker, skal han hugge sin Kaas", om en uberettiget Ejendomskræver: „Lader han sig finde der, før han kaverer sig paa foreskreven Maner, da tør han sig intet derover forundre, om han kommer ud i en sælsom Postur igen." Brevene om Kirsten Munk efter Bruddet er prægede af bitter Lidenskabelighed.

Christian IV.
Maleri fra c. 1612 af Peter Isaacsz paa Frederiksborg.

Der er i de nævnte Hovedlinier i Kongens Karakter kun liden Finhed, og den Styrke, der er, forstyrredes af det voldsomme og uharmoniske, der brød paa fra de urmenneskelige Dybder i hans Sjæl. Af disse Egenskaber alene kunde ikke skabes en stor Konge, næppe nok en folkekær, om end Bjørnen i Mennesket altid har sine Beundrere.

Men der var andre Sider hos den unge Konge, der paa heldig Maade afbalancerede de mest oprindelige. Hans Fader Frederik II, der aabenbart har givet ham meget af sin naivt robuste Mandfolkenatur i Arv, havde haft Blik for, at Kundskaber og Kultur var af Værdi for en Konge, og han havde anvendt baade Tid og Penge paa at give sin Søn

Digitized by Google

en god Uddannelse. Han havde haft dygtige Lærere og Hofmestre som *Hans Mikkelsen og Henrik Ramel*, og de fandt et frugtbart Materiale at arbejde med. Christian IV havde de første Betingelser for at lære noget; han var baade videbegærlig og hurtig af Nemme, og han tilegnede sig i Virkeligheden en for sine Forudsætninger betydelig Kundskabsmasse i hvert Fald hvad Sprog angik; han beherskede Tysk og Latin, delvis Fransk og Spansk og Italiensk. Nogen omfattende Læsning i Videnskaberne synes der ikke at være blevet Tid til, og det hang vel sammen med, at den unge Konges Anlæg afgjort gik i praktisk Retning. Indadvendt var han ikke, og teoretiske Problemer interesserede ham ikke. Han var ikke ukyndig i Matematik og Bygningskundskab og fik som Konge god Brug for, hvad han her vidste. Hvad det skorter paa hos Christian IV paa Kundskabernes som paa Karakterens Omraade er Konsekvens, Overblik og Gennemarbejdelse. Som han var en ustøt Mandfolkenatur, var han i sin Viden uden Helhed.

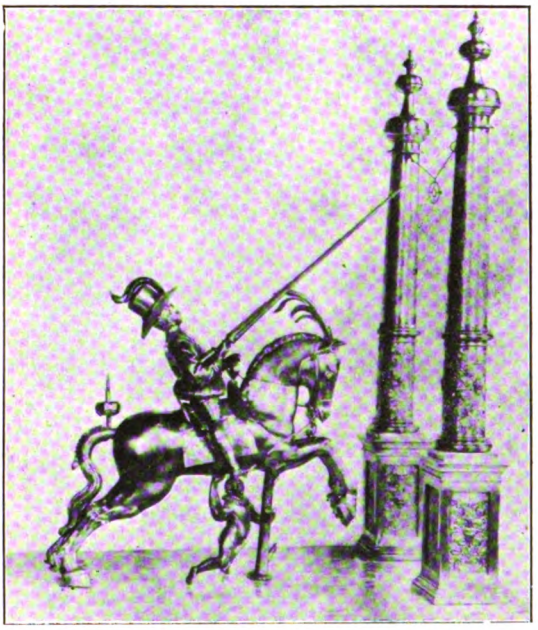

Christian IV som Ringrider.
Kongefiguren kan løftes af Hesten og anvendes som Drikkebæger.
Sølvopsats paa Rosenborg.

Fra Moderen havde den unge Konge arvet Egenskaber, der vel ikke gjorde ham større som Menneske, men i høj Grad øgede hans Betingelser for at regere. Det var hans *husholderiske* Evner, hans Genialitet i økonomiske Detailler og hans næsten kvindelige Skarpblik for de smaa Ting.

Hans egenhændige Breve, der giver et saa levende Billede af hans Personlighed, rummer ogsaa en Rigdom af Udtryk for denne næsten smaalige Gaaen i Detailler. Utallige Skrivelser giver Kansleren eller en og anden Lensmand lange Rækker af Instruktioner, der kan gælde de mest forskellige Ting. Christian Friis faar 12. Februar 1621 Besked om 25 Punkter, han har at drage Omsorg for; de drejer sig bl. a. om

Digitized by Google

Skovning ved Kollekolle, om Stakitlægter til Volden og deres Behandling, om Køb af en Fontæneskaal af Marmor, om en Stald til Kongens Heste, om 40 Fanger, der skal sendes til Frederiksborg for at grave Kanaler, om Afsendelse af Hjorte til Kongen af England, om et Portræt af Dronning Dorotea, om Fiskegarn fra Rostock, om en Stenkiste ved Sundby Færge, om Reparation af Kirken i Hillerød, om en Læge til Tugthuset, om Forfærdigelse af Hylster til en af Kongens Bøsser, om Indkøb af Fløjl og om Løn til en Skriver. Kongens Breve til Prinsernes Hofmester viser en Interesse for de rent beklædningsmæssige Enkeltheder, som maa forbavse; Christen Thomesen Sehested fik 1619 sendt en Natkjortel, hvorfra han skulde lade skære Foret og lade forvare Kjortelen, til Kongen kom; Foret skulde bruges til Børnenes Tøj.

Altid af Værd maatte disse husholderiske Egenskaber være ubetalelige for en Konge, der stod over for et saa indviklet økonomisk Maskineri som Datidens i Danmark. Paa Kongens personlige Paapassenhed kunde meget bero, og Maskineriet var, trods alt, ikke mere kompliceret, end at een Mand kunde have Indseende dermed. Christian IV besad utvivlsomt paa dette Omraade Egenskaber, der kvalificerede ham ypperligt som Konge. Naar Hovedresultatet af hans Regering dog her blev lidet lyst, laa det igen i, at den endelige Tilpasning og Afslibning manglede i hans Personlighed. Ved et Kæmpearbejde satte han sig ind i og kontrolerede de mindste Enkeltheder i Administrationen, han forstod uden Sentimentalitet at skaffe sig Penge, naar han havde Behov derfor, han drev Laaneforretninger og var intet mindre end godgørende. Naar Krigene og Byggearbejderne slugte hans Penge, var dette kun, hvad nødvendigt var; selvforskyldt var det derimod, naar han for Enkelthederne tabte Hovedlinierne af Syne og ikke i Tide huskede den gyldne Regel, at det først og fremmest gælder at bevare Indtægtens Kilder.

Der mangler endnu et væsentligt Træk i Christian IV's Karakteristik. Den primitive Mand, Krigeren, Husholderen havde et Glimt i sig af en Ild, som aldrig dør. Efter at vi har set hans Mandsstyrke spildt eller knækket og hans Land paa Randen af Tilintetgørelsen, har vi med saa meget større Glæde indskrevet hans Navn paa en fornem Plads mellem deres, der har smykket Danmark. I Christian IV's *Byggelyst* var flere Træk forenede, noget af den ærgerrige Fyrste, der vilde Forherligelsen, meget af den urolige Arbejder, der for enhver Pris maatte sætte i Værk, men nok ogsaa af den ærlige Kunstelsker, hvis Øje frydes ved skønne Linier. Med uvisnelig Hæder har Christian IV indskrevet sit Navn i Danmarks Historie gennem Bygninger som Frederiksborg, Rosenborg, Runde Taarn og Børsen. Denne Side af hans Virksomhed behandles i et andet Afsnit, og den skal her kun nævnes med

Digitized by Google

den Vægt, den fortjener. Isoleret staar denne Glæde ved den smukke Bygning ikke i Christian IV's Personlighed; den er beslægtet med hans Øre for Musik. Arkitektur og Musik blev i deres let tilgængelige Linierenhed de naturlige Kælebørn for denne naive kongelige Kunstelsker.

Var Christian IV en stor Konge, eller kunde han være blevet det?

Christian IV med sin Ingeniør. I Baggrunden Rosenborg.
Maleri paa Rosenborg.

Vi maa svare nej til begge Spørgsmaal. Der vilde dertil udkræves en Selvbeherskelse og en Gennemarbejdelse af alle de givne Egenskaber, som Kongen ikke besad og næppe gennem Opdragelsen kunde have faaet. Men der var ubestridelig i ham Begyndelsen til noget stort, og der var ikke lidt, der netop i Øjeblikket maatte gøre ham kærkommen for Landet. Han var helt ud dansk, som ingen Konge havde været det siden Christian II. Han ejede den fyrstelige og ridderlige Glans, som Menigmand ynder at se over sin Konge, og han havde en Opfattelse af Danmarks Storhed og dets Opgaver som Stat, der i visse Maader kunde minde om Valdemarerne. Under den Usikkerhed i Stændernes indbyrdes Forhold, der prægede Tiden, saa mange halvt ubevidst hen til Kongedømmet, og der var hos Christian Løfter, der kunde pege baade

Digitized by Google

i borgerlig og uborgerlig Retning. Med Christian IV besteg virkelig en løfterig Regent Tronen i en Tid, der var rig paa Opgaver. Men saare vanskelige var de at løse, og den Tilslibning af Evnerne, der skaber Statsmanden, var ikke skænket den unge Konge.

Det vil af Fremstillingen i det følgende vise sig, hvordan og hvorfor Resultaterne af Christians Regering ikke berettigede ham til noget Ry for Storhed. Vil der saaledes blive en Modsætning mellem den nøgterne historiske Dom og den i Folket nedarvede Vurdering af Kongen, saa bør man dog vogte sig for at gøre hans Fald for dybt. Det er ikke rigtigt, naar man har villet stille Christian IV i Klasse med den territorialt og aandeligt begrænsede tyske Landefyrste. Baade i Horisont og i Tankegang ejede han noget af Havets Frihed og Friskhed. Det er ogsaa uretfærdigt kun at se personlig Egennytte i hans indre Politik; det beror paa en uhistorisk Opfattelse af Tiden, som den nu een Gang var. Christian IV's Svagheder ligger mindre paa det moralske og det intellektuelle Omraade end paa det Grænsegebet, hvor Tanker og Villie omsættes i Handling. Det primitive i hans Temperament satte Blomster i djærv og bred Fylde, men det slørede alt for ofte hans Blik; som med Skyklapper for Øjnene tumlede han frem i een Gang valgt Retning uden med Herskerens Skønsomhed at prøve alle Muligheder.

Dronning Anna Cathrine. Miniature paa Rosenborg.

Meget af Christian IV's Personlighed spejler sig i hans *Familieliv*. Tyve Aar gammel blev han 1597 gift med den to Aar ældre *Anna Cathrine* af Brandenburg. Nogen stærk Tilbøjelighed har der næppe været Ægtefællerne imellem, og Kongen indlod sig i et Forhold til en af Dronningens Piger, Kirsten Madsdatter, der fødte ham Sønnen *Chr. Ulrik Gyldenløve*, senere Oberst i spansk Tjeneste. Anna Cathrine blev Moder til seks Børn, deriblandt *Christian*, der døde som „udvalgt Prins" Aaret før Faderen, den senere Kong *Frederik III* og Hertug *Ulrik*, der blev General i sachsisk Sold. Dronningen døde 1612, og kort efter knyttede Christian en Forbindelse med Karen Andersdatter, der var Datter af en Skriver paa Holmen. Med hende fik han Sønnen *Hans Ulrik Gyldenløve*, der døde uden at have indlagt sig nogen Fortjeneste. Samme Aar som denne Søn var født, havde Kongen imidlertid truffet den Kvinde, der satte de dybeste Spor i hans Liv. Det var den syttenaarige Adelsdame *Kirsten Munk*, Datter af Lensmanden Ludvig Munk og den

Digitized by Google

stærke og kloge Ellen Marsvin. Der er ikke Tvivl om, at Christians Kærlighed til denne skønne og temperamentsfulde Dame var stærk og ægte, og i sine Breve, der saa ofte er levende og overbevisende Udtryk for hans Tanker, overvældede han hende med søde Ord: „Hjertens allerkære-

Kirsten Munk og hendes Børn.
Maleri paa Wedellsborg.

ste Hjerte", „Allerkæreste Mus", „Jeg slutter dit Hjerte i mit og mit i dit" o. s. v.. Det synes, som om Ellen Marsvin, der ikke var blind for Fordelene ved en Forbindelse mellem de to, oprindelig har ønsket, at de skulde nøjes med et løsere Forhold, men at Kongen har villet et Ægteskab, i hvert Fald i den af Tiden godkendte Form, en Erklæring af Parterne om at ville leve sammen. I August 1615 udstedte Christian paa Lundegaard paa Fyn et Brev om, at han udvalgte Kirsten til „en ægte Staldbroder" og vil leve og dø med hende. Nytaarsaften samme Aar er der sket en Art Vielse, dog næppe i gyldig Form. For-

Digitized by Google

holdet mellem de to var i adskillige Aar godt, og der fødtes dem i alt tolv Børn, blandt dem den store *Leonora Christine*. For Christians Forhold til Adelen og dansk Historie overhovedet blev disse Børn af afgørende Betydning, som det senere skal ses. Imidlertid kunde to Mennesker med saa voldsomme Gemytter som Christian og Kirsten ikke i Længden følges ad, og Forholdet endte med et næsten skandaløst Brud. Der er i Kongens erotiske Historie noget af den samme uformidlede Blanding, som vi finder hos ham paa andre Omraader, en primitiv Drift, der ikke spørger om Ret eller Uret, og jævnsides den en rent borgerlig Sans for Familie og Troskab, som ogsaa gjorde ham lidet lempelig i sin Dom over andres erotiske Friheder. Alt i alt kan man sige, at Familielivet ikke skænkede Christian IV den Harmoni, som han behøvede, og som han havde mange Betingelser for netop her at naa.

Kansler Christian Friis til Kragerup. Samtidigt Stik.

De første tredive Aar af Christian IV's Regeringstid danner i meget et Afsnit for sig. Freden afbrødes kun af den kortvarige Kalmarkrig, der ikke mærkedes overvættes stærkt i Rigets indre Forhold, og der kan spores en opadgaaende Linie i Udviklingen. Det vil derfor være naturligt at behandle disse Aars indre Historie under eet.

For Kongen var de i det hele en lykkelig Tid. Frigjort for Formynderstyrets Tynge kunde han hengive sig til det muntre Hofliv, der tiltalte ham, og give sin urolige Virkelyst Afløb. Saa lidt nu som senere synes han at have knyttet sig stærkt til bestemte *Raadgivere*. Det var overhovedet en af Christian IV's Mangler som Regent, at han ikke ret forstod at vælge og følge fremragende Raadgivere. Valkendorf havde Posten som Rigshofmester til sin Død 1601, men det kan ikke paavises, at han har øvet større Indflydelse. Embedet blev ikke besat efter ham, og det blev da den kongelige Kansler, der bar Hovedparten af den indre Styrelse. I denne Periode virkede to Mænd ved Navn *Christian Friis* i denne Stilling; den første, der ejede *Borreby*, var Brodersøn af Johan Friis og døde 1616, den anden, som skrev sig til *Kragerup* ved Slagelse,

Digitized by Google

levede lige til 1639. Begge var kloge og kundskabsrige Mænd, Typer paa den alsidige og administrationsdygtige Adel, der var taget i Arv fra det 16. Aarhundrede, men om nogen indgribende Del i Regeringen fra deres Side ved man intet. Maaske kan man for visse Sider af Christian IV's økonomiske Politik søge et Ophav hos den borgerlig fødte Sekretær i tyske Kancelli *Jonas Charisius*. Men som Helhed gælder det, at vi ved for lidt om Raadgiverne, til at vi kan spore deres Veje. Det bliver ganske overvejende Kong Christians egne Planer og egne Handlinger, vi maa undersøge.

Vi ser her en Konge, der stiller sig paa den europæiske Fyrstes Stade og i en ganske anden Grad end sin Fader griber ind i Styrelsen, i mange Henseender som Foregangsmand herhjemme for moderne Ideer. Dette vil vise sig ved et Blik paa en Række af den indre Forvaltnings Grene. Man kan hos Christian IV i al Almindelighed spore Interesse for at samle og *uniformere Styrelsen*, og han handlede her netop i den moderne Fyrstemagts Aand. At det ikke førte til større Resultater, end det gjorde, skyldes dels den Modstand, der sattes derimod fra Rigsraaderne som Landsdelenes Repræsentanter, dels Kongens egen urolige Aand. Udtryk for hans Interesse er det Tilløb til en fælles Rigslovgivning, han gjorde ved at samle enkelte Afsnit af de for hele Riget gældende Retsregler og de almindelige Lovbøger, han udgav 1604 og 1615. Det var ogsaa Tegn i samme Retning, at han med stor Iver virkede for Retssikkerheden og for Retsplejens forsvarlige Ordning. Det var ikke mindst Norge, hans Arbejde her gjaldt; modsat tidligere danske Konger gjorde han hyppige (i alt henved tredive) Besøg i det nordlige Rige og anstrengte sig for at gøre Forvaltningen hurtigere og sikrere.

Andre Eksempler paa Christians landsforbindende Foranstaltninger er Indførelsen af ensartet *Maal* og *Vægt* og ikke mindst Grundlæggelsen af *Postvæsenet 1624*. Medens man før var henvist til tilfældige Bude eller til udenlandske Selskaber, indrettedes nu en fast Forsendelse af Breve. Under Tilsyn af fire af Københavns Styrelse udpegede Købmænd skulde en Postmester lede Besørgelsen af Breve ad en Række angivne Ruter, dels kørende til Hamburg, dels gaaende over Danmark. Nogen Statsindretning blev Postvæsenet ikke under Christian IV; ved sin borgerlige Styrelse pegede det i samme Retning som Kongens almindelige Købstadpolitik. Her er et Hovedpunkt i Christian IV's indre Gerning. Han havde i visse Maader en Forgænger i Christian II, men der var en ny Tone, en anden Fasthed i den yngre Konges Bypolitik. Det var den ny Epokes økonomiske Syn, der havde paavirket ham; han var Elev af *Merkantilismen*. Denne var mindre et System end en Retningslinie baade i Handelspolitikken og i den almindelige

Digitized by Google

Samfundsopfattelse. Den afløste Middelalderens enkle Økonomi og opløstes selv et Par Aarhundreder senere af Liberalismen. Den beherskede for en Del det 17. og 18. Aarhundredes indre Landepolitik, men der var et Misforhold mellem dens økonomiske Lærdomme og dens almindelige Samfundssyn; medens den i førstnævnte Henseende byggede videre paa Middelalderens Doktriner, gik den i almindelige moralske og politiske Synspunkter meget vidt i moderne Retning, aabenbart paavirket af Renæssancen. Frihed i Omsætningen og Enhed i Staten hørte til dens fornemste Maksimer, og herved stillede den sig i skarp Modsætning til Middelalderen, men idet den økonomisk blev et Led i det moderne Nationalfyrstendømmes Politik, blev Friheden rigtignok i Praksis indskrænket stærkt. Arbejdet samledes om at gøre Staten saa rig og selvstændig som mulig, og herfor maatte den enkeltes Interesser ofte vige. Maalet blev kort og godt at skabe en gunstig Handelsbalance gennem en haandfast Ophjælpning af Byerhvervene, Handel og Industri; Arbejdslønnen skulde holdes nede for at mindske Produktionsomkostningerne, Kapitalen skulde styrkes, og gennem Kolonier skulde der skabes Kilder for Raastoffer og Varer, Landet ikke selv besad. Merkantilistiske Tendenser spores hos danske Konger allerede fra det 14.—15. Aarhundrede, men først Christian IV gjorde Systemet til det herskende. Det lader sig næppe sige, i hvor høj Grad Christian IV selv var gennemtrængt af de merkantilistiske Teorier, men det laa hele hans tids- og personbestemte Opfattelse nær at følge dem i Praksis, og det faldt i Traad med det Syn paa Statens og Fyrstens egen Økonomi, som han tydelig lagde for Dagen, nemlig det *regalistiske*. Det var et Led i den ny Fyrstemagts Politik at søge at skabe sig Indtægtskilder uafhængige af de skattebevilgende Forsamlinger, for at Fyrsten derved bedre kunde arbejde for sine Maal, og den greb da med Begærlighed efter de saakaldte Regaler, de Indtægter, der sprang af Kongens almindelige Højhedsrettigheder i stærkt udvidet Forstand. Staten eller Fyrsten skulde kunne gøre sig betalt for sin Virksomhed gennem Salg af Privilegier og Monopoler, og den skulde selv kunne optræde som handlende og Industridrivende.

Ud fra de merkantilistiske og regalistiske Synspunkter, som her er skitserede, vendte Christian IV sin Interesse ensidig mod *Købstæderne*. Her syntes ham og Tiden de største Muligheder for Landets Blomstring at ligge. Om han har tænkt sig en Medvirken fra Borgernes egen Side, kan ikke siges. 1604 indkaldte han fra Haderslev Møder af Borgmestre og Købmænd fra de jyske og fynske Byer for at drøfte Midler til at fremme disses Næring, men Møderne blev, saa vidt vi kan se, ikke afholdt, efter Sigende fordi Rigsraadet satte sig derimod, en Beretning, der ikke lyder usandsynlig. I de følgende Aar var det da Kongen og

Digitized by Google

hans Raadgivere alene, der iværksatte de forskellige Foranstaltninger til Stædernes Ophjælpning. De var for det første af rent lokal-teknisk Art. Flere store *Havne* som Hovedstadens og Helsingørs udvidedes og forbedredes. En Del mindre Byer blev uden videre nedlagt til Fordel for større eller for Nyanlæg. Christian IV er Danmarks ihærdigste Nybygger af Byer; han anlagde eller planlagde i alt 15 Stæder. I Skaane anlagdes *Christianstad* og i Bleking *Christianopel*, begge Fæstninger mod Sverige. I Norge blev den gamle Kongeby *Oslo* efter Branden 1624 flyttet vestpaa til Akershus' Mure og fik Navnet *Christiania*, som den nu efter 300 Aars Forløb atter har ombyttet med det oprindelige Navn. En fjerde By, der opkaldtes efter Kongen, var *Christianshavn;* den blev anlagt 1618 som en Fæstning og Havnestad i Søen Sydøst for København. Efter at Slottet havde mistet al Betydning som Fæstning, og den gamle Havn var blevet for lille, var der i høj Grad Brug for en saadan Nyanlæggelse baade militært og merkantilt.

Christianstads Segl. (Rosenborg).

Alle disse Byer var anlagt med det dobbelte Maal dels at skabe ny Handelscentrer paa gunstige Steder, dels at danne Fæstninger og Udfaldsporte mod Naboerne. Noget lignende gælder Kongens Anlæg i det sydlige Grænseomraade. Her var Hamburg den økonomiske Hovedfjende. Byen hørte fra gammel Tid til Holsten, og endnu Christian IV var blevet hyldet af den; men den stræbte stadig at frigøre sig for Resterne af Danskherredømmet, og dens Opblomstring som Handelsby som Antwerpens Arvtager var ogsaa derfor Christian en Torn i Øjet. 1615 begyndte han da Anlægget af en By og Fæstning ved den nedre Elb paa et fra gammel Tid inddiget Terræn. Den fik Navnet *Glückstadt* og var Genstand for Kongens særlige Forkærlighed, men naaede paa langt nær ikke den Betydning, han havde haabet. Et endnu tarveligere Udfald fik hans Forsøg paa at skabe en vestslevigsk Havn udfor Bredsted ved store Inddigninger mellem Okholm og Hatsted, og han maatte tilmed se paa, at den 1619 af Hertugen af Gottorp grundlagte By *Frederiksstad* voksede op til ikke ringe Betydning.

Foruden ved Anlæg af ny Byer arbejdede Kong Christian for Købstadsvæsenets Udvikling ved almindelige Reformer i de gamle. Ogsaa disse gik i Retning af en Frigørelse for hindrende middelalderlige Indskrænkninger, men samtidig en tydelig Understregning af Kongens Interesser. Det var naturlig *Lavene*, han her stødte sammen med. Disse middelalderlige, oprindelig frivillige Sammenslutninger havde efter-

Digitized by Google

haanden tilrevet sig en stærk Monopolstilling, de var blevet til Mester kliker, der i høj Grad vanskeliggjorde ny Mænd at arbejde sig op som Haandværkere, og derved maatte de nødvendig før eller senere komme i Strid med Udviklingen. Allerede det 16. Aarhundredes Konger greb ind over for Lavenes Selvraadighed, men uden Held. Christian IV fortsatte denne Politik og søgte i det første Tiaar af det 17. Aarhundrede ved flere Forordninger at lette Adgangen til Lavene og paa anden Maade reformere dem. Naar han 1613 opgav disse Bestræbelser og ved et revolutionært Skridt ophævede Lavene helt, var det utvivlsomt et Udslag af hans merkantilistiske Ideer. De tætsluttede Foreninger, der krævede store Afgifter for Indtrædelse af ny Medlemmer, og ved deres indre Tvang holdt Priserne kunstigt oppe, var til Hinder for den Industripolitik, han vilde føre, og for Indkaldelsen af fremmede Haandværkere. Imidlertid — det lykkedes lige saa lidt Christian IV som de tidligere Konger at knække Lavenes Magt. Deres Ophævelse vakte Uro blandt Svendene, og Byernes ledende Stand, Købmændene, var interesserede i, at Haandværkerne gennem Lavene stod under deres Kontrol; yderligere blev hele den Industripolitik, Kongen var slaaet ind paa, som det siden skal ses, uden virkelige Resultater, og de indkaldte fremmede Haandværkere ønskede selv Lavstvang. Ved en Forordning af 1621 maatte Christian da genindføre de gamle Lav i en stærkt modificeret Form; de ny Skraaer skulde forfattes af alle Mestre i Forening med Borgmestre og Raad, og den, der vilde nedsætte sig som Mester, skulde blot indskrive sit Navn hos Oldermanden, en Bestemmelse, der igen bortfaldt 1627. Paa dette Punkt havde Christian lidt et Nederlag, og Lavene levede videre endnu i over 200 Aar.

Et andet vigtigt Led i Christian IV's Bypolitik var Forordningen af 1619, der kan betegnes som en helt ny *Købstadlov*. Den indledes med nogle Bemærkninger om, at Arbejdet paa at fremme Byernes Handel og Trafik m. m. hindres deraf, „at nogle enkelte faa i hver Købstad, Øvrighedsbestilling betjenende, den ganske Næring, som sammesteds falder, sig alene tilegner og den gemene Mand ved adskillige Praktiker derfra holder og Almuen fast efter deres eget Tykke regerer og under sig har." Kongen retter her et kraftigt Angreb paa Raadsaristokratiet i Stæderne, der i det sidste Aarhundrede var blevet overmægtigt. Hvad selve den kommunale Styrelse angik, var Udviklingen siden Grevefejden snarest gaaet i Retning af at skærpe det borgerlige Tilsyn og for saa vidt svække Øvrigheden, men gennem den Ret, Raadet havde til at gribe ind i Byens almindelige Næringsliv, havde det netop under de sidste Konger tiltaget sig større og større Myndighed over for Borgerne. Det var denne, Christian vilde beklippe. Helt moderne kommunaldemokratiske Synspunkter kunde synes at ligge til Grund for Købstad-

Digitized by Google

lovens Hævdelse af, at ingen maa holdes ude af Styrelsen for „ringe Anseendes" Skyld. Forordningen udvidede i høj Grad Borgernes Magt over for Raadet og knæsatte Lighedsprincippet, men samtidig øgede den Statens Magt gennem Lensmanden. Borgerskabet fik Del i Skatteligningen, og der nedsattes en Domstol af Købmænd til at afgøre Handelsstridigheder.

Ny Byanlæg og Reformer i Styrelsen var saa at sige Yderværkerne i Christian IV's Bypolitik. Samtidig med dem optog han et maalbevidst, merkantilistisk præget Arbejde paa at øge den Handel og Industri, der skulde være Kærnen i Stædernes Eksistens. Først skulde de danske Byer gøres uafhængige af Hansestæderne, for saa vidt denne Afhængighed endnu bestod, derefter skulde der ved Samarbejde med fjernere Folk, især Nederlænderne, skabes *ny Handelsveje* og organiseres Handel med fremmede Steder. Rettet mod Hansestæderne var det, naar Kongen 1602 overdrog Handelen paa *Island* som Monopol til Byerne København, Malmø og Helsingør, en Bestemmelse, der i øvrigt ikke blev til Gavn og Glæde for Islænderne selv. Med *Nederlandene* knyttedes Forbindelse gennem Charisius 1607; man søgte at drage dygtige og velstillede Nederlændere til Danmark og tilsikrede dem fri Religionsøvelse, og det vides da ogsaa, at der i de følgende Aar kom ikke faa Nederlændere hertil og øvede Indflydelse paa mange forskellige Maader. 1619 virkede den hollandske Forfatter Theodorus van Rodenburg ivrig for Indvandring til Danmark af Nederlændere. Hærleverancer, Oliemøller, Sæbesyderier, Farverier og Valkemøller var Omraader, hvor Nederlænderne gjorde sig gældende. Christian IV's Forkærlighed for Nederlandene som økonomisk Forbillede og Støtte er overhovedet et meget karakteristisk Træk i hans Personlighed. Det var den kyndige Praktiker, der gav sig til Kende heri, — det skyldtes andre Sider i hans Karakter, at han i afgørende Øjeblikke ikke ogsaa politisk holdt sig til Republikken.

Naar Christian IV vilde skabe Danskerne ny Handelsveje, laa det af flere Grunde først for at søge nordlige Ruter. Alene Landets Beliggenhed talte herfor, yderligere de gamle Forbindelser med Island og Grønland, endelig det politisk aktuelle Ishavsspørgsmaal, som senere skal omtales. Kongen søgte at fremme *Fiskeri* og *Hvalfangst* i de nordlige Have, samtidig med at han ved ret storslaaede Ekspeditioner viste dansk Flag i Tidens Opdagelseskampagne. 1605—07 udsendtes, mest under Ledelse af udenlandske Sømænd, flere Sendelser med det Maal at genopdage *Grønland*, som man ikke havde haft fast Forbindelse med siden omkring 1500. Mere vidtrækkende Maal forfulgte den Ekspedition, der 1619—20 lededes af den norske Søfarer *Jens Munk;* den var et Led i Tidens Søgen efter en ny Vej til Indien, den saakaldte Nord-

Digitized by Google

vestpassage, og den eneste Indsats, Danmark gjorde i dette i øvrigt mislykkede Arbejde. Munk overvintrede i Hudsonbugten og kom kun selvanden tilbage fra den farefulde Færd.

Denne Mandsbedrift blev frugtesløs. Derimod skulde der næsten samtidig aabnes Danmark Vej til Indien ad en helt anden Rute. Allerede 1616 var nemlig *Det dansk-ostindiske Kompagni* stiftet og hermed baade praktisk og teoretisk en ny Epoke begyndt i dansk Handels Historie. Handelskompagnierne traadte ind i Historien omkring 1600 og skylder deres Oprindelse flere Aarsager. Opdagelserne videde ret pludselig Handelens Veje ud i hidtil ikke set Omfang; det var vanskeligt for den enkelte baade økonomisk og rent manuelt at faa Del i denne ny Handel, og Staterne misundte og chikanerede hinanden. Den opblomstrende Fyrstemagt, Merkantilismen og den begyndende folkeretlige Diskussion gav ydermere Sammenslutningstanken Luft under Vingerne, og fra omkring 1600 saa man det ene store Handelskompagni opstaa efter det andet. Det første danske, det dansk-ostindiske, oprettedes 1616 efter Forslag af to Nederlændere, *Jan de Willum* og *Herman Rosenkrantz*, og det fik af Kongen Eneret i tolv Aar til Skibsfart og Handel paa Ostindien, Kina og Japan baade for Danmarks og Norges Vedkommende. Det var et Interessentskab, hvor hver Deltager skulde indskyde 150 Rdl., men det gik ikke let med Tegningen, man maatte søge Hjælp hos Kongen og i Udlandet, og først efter nogle Aars Forløb lykkedes det at bringe Kapitalen op til 190,000 Rdl. Kongen skulde have en Sum udbetalt forlods efter den første Rejse, i øvrigt kun Indførselstold efter en bestemt Tarif.

Endnu inden Kompagniet var traadt i Virksomhed, skete der noget, som gav det en oprindelig ikke paatænkt Adresse. Hollænderen *de Boshouwer*, der stod i Kejseren af Ceylons Tjeneste, kom til Danmark 1617 for at søge Christian IV's Hjælp mod Ceylons Fjender, og man bestemte sig da til at sammenknytte et økonomisk med et politisk Maal. Der sluttedes 1618 dels en Traktat med Kejseren, der gav Danmark Handelsmonopol i tolv Aar, dels en Overenskomst med et ceylonsk Handelsselskab, og samme Aar afsendtes en Flaadeafdeling til Øen under Ledelse af den senere Rigsadmiral *Ove Gjedde*, dengang en ung, uøvet Mand paa 24 Aar, der skulde vise sig den vanskelige Post fuldt voksen. Et af Skibene var under Kommando af Hollænderen Crappé afsejlet et Par Maaneder før Hovedflaaden. Da Gjedde kom til Ceylon, viste det sig snart, at Boshouwer havde ført Danmark bag Lyset. Kejseren hverken kunde eller vilde opfylde hans Løfter, og Danskerne maatte nøjes med en stærkt beklippet Traktat. Udbyttet af hele Togtet vilde have været meget ringe, hvis ikke Crappé havde forstaaet at faa Byen *Trankebar* paa Koromandelkysten overladt Danmark. Den

Digitized by Google

blev snart det faste Punkt i Kompagniets Handel, men denne artede sig i øvrigt allerede i den her behandlede Periode lidet heldigt, og Kongen havde indtil 1624 haft over 300,000 Rdl.'s Udgift dertil.

Andre Kompagnier fulgte efter det ostindiske, 1619 et *islandsk*, 1625 et *vestindisk*, fra 1621 en Række mindre Selskaber til Overtagelse af Indførselen af *Salt* og *Vin* fra Spanien og Frankrig. Dette sidste var et ret omfattende og stramt organiseret Forsøg paa at skabe et fælles dansk Købstadforetagende, og det støttedes derved, at Kongen 1623 forbød al Handel med Salt og Vin fra de nævnte Lande, for saa vidt det ikke var indført af Kompagniet.

Ove Gjedde.
Stik af Haelwegh.

De samme Principper, som Kongen saaledes fulgte inden for Handelen, finder man i hans *Industripolitik*. Det var her Merkantilismens Lære, at den indenlandske Industri skulde drives op til ikke alene at dække Landets eget Behov, men ogsaa give et Overskud til Udlandet, og der kunde gennem denne Bestræbelse komme noget i høj Grad kunstigt over de forskellige Landes Fabriksdrift. Christian IV arbejdede paa dette Omraade med stor Energi og Idérigdom efter Tidens Synspunkter: Indkaldelse af fremmed Arbejdskraft, Monopoler, Indførselsforbud, Statsdrift. Med indkaldte tyske og nederlandske Arbejdere oprettedes der en storslaaet *Silkefabrik* paa den senere Silkegades Grund i København, der snart gik helt ind under hollandsk Ledelse, men ikke i Længden kunde opretholdes; der oprettedes en *Klædefabrik* i Hovedstaden, og Indførsel af fremmed Klæde og Silke blev forbudt. En speciel Interesse ofredes naturlig Norge, der gemte store Metalrigdomme. Den norske Bjergværksdrift fik under Christian IV et stort Opsving, og hans mange Rejser til Norge skyldtes for en stor Del netop denne Interesse. At der efter et Jordskælv 1620 fandtes ny rige Sølvlejer i Sandsvær, hvor *Kongsberg* anlagdes 1624, styrkede yderligere Kongens Tro til Norge, og med sin naivt-overtroiske Sangvinitet haabede han stadig paa at finde Guld deroppe, hvad dog ikke slog til.

Digitized by Google

Denne barnlige Tro paa Guldet gaar igennem meget af Christians Livsværk. Det var virkelig en stor Indsats, han i sin Regerings første tredive lykkelige Aar satte ind paa at fremme Rigets Omsætning og Indtægter. Men de fleste af hans Arbejder var allerede ved Periodens Udgang dømte til Døden. Den kunstig ophjulpne Fabriksdrift sygnede hurtig hen igen. Forbudene mod Indførsel af Varer maatte for storste Delen ophæves. Toldforordningen af 1625 gav Afgiftsfrihed for Indførsel af en Mængde industrielle Raaprodukter og for Udførsel af alle indenlandske Manufakturvarer, men da var de nyskabte Industrier for en stor Del allerede i Tilbagegang. Hvad Byernes indre Forhold an-

Speciedaler fra 1628.
Præget i Christiania af Sølv fra Kongsberg.
Efter H. H. Schou: »Beskrivelse af danske og norske Mønter«.

gik, saa maatte, som allerede fortalt, Kampen mod Lavene opgives, og Forholdene blev nogenlunde de samme som før Christians Indgriben. Paa Handelens Omraade viste Kompagnierne sig ikke ret egnede for Danmark. Der var for ringe Kapital i Landet, Udlandet fik let for stor Indflydelse, og Staten og Kongen høstede i hvert Fald ikke det Udbytte af Anstrengelserne, som man havde ventet — tværtimod.

Frugterne af den i sig selv imponerende Reformgerning, Christian øvede i disse Aar, var i Virkeligheden kun ret synlige paa et enkelt Punkt, nemlig Hovedstaden. Men her indskrev han ogsaa sit Navn med saa dybe og skønne Træk, at *København* skylder ham mere, end den skylder nogen anden Enkeltmand siden Absalons Dage. Det er, som om Christians fyrsteprægede Midtsamlingslyst koncentrerede sig om Hovedstaden. Han modtog den som en Provinsby, han efterlod den som en Storstad. Han fuldførte Befæstningen om den og anlagde Christianshavn, han byggede Holmens Kirke, Børsen, Rosenborg, Regensen og Nyboder. Han ombyggede Raadhuset og udvidede Havnen, og han gav (efter den her behandlede Periodes Slutning) selve Byen den første større Udvidelse siden 1290. For Byens indre Orden og Liv viste Christian stor Interesse. Resultatet af hans Virksomhed var, at Københavns

Digitized by Google

absolutte Overvægt over Provinsbyerne fastsloges. Det var der, det Borgerskab skulde opstaa, som kunde tale paa Rigets Vegne. Saaledes blev Christian IV ogsaa her Jævner af Vejen for sin Søn.

For *Landbruget* og Bønderne havde Christian IV, som til Dels naturligt efter hans merkantilistiske Synspunkter, ikke nær saa stor Interesse som for Byerne. Hans Politik her kom paa adskillige Punkter

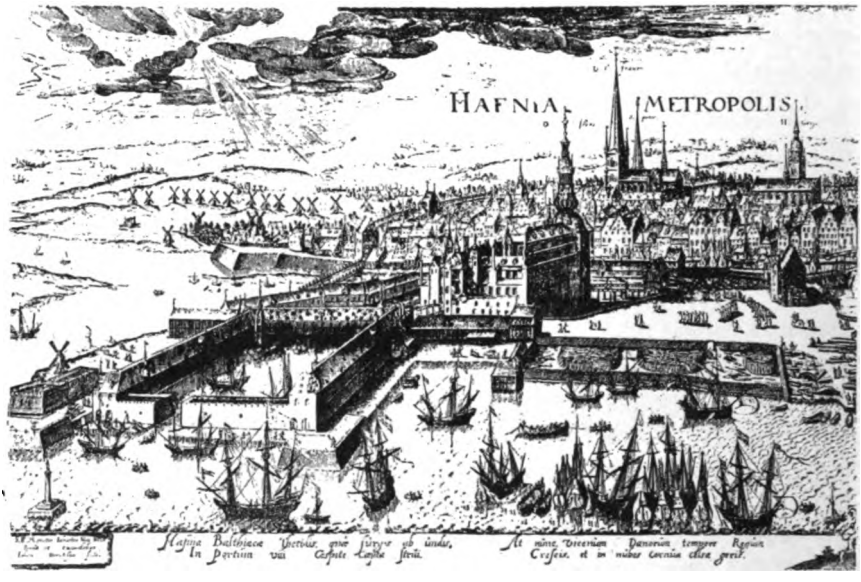

København 1611. Den vestlige Del.
Stik af Jan v. Wick i Nationalmuseet.

til at skade Bønderne, saaledes naar han efter Tidens Sædvane lagde mere og mere Jord ind under sine Slotte og Gaarde; erindres maa det ogsaa, at hans store Byggeforetagender paalagde Ægtbønderne haarde Byrder. De Foranstaltninger, der skulde tjene Handelen og Industrien, var ofte uheldige for Bondestanden, saaledes Forbudet af 1621 mod Indførsel af Rugmel og Brød og Forordningerne mod Bønders Handel. Imidlertid kan det ikke benægtes, at Christian nærede en virkelig og varm Interesse for Bøndernes Vel, om end denne naturlig gav sig de stærkeste Udslag paa de Punkter, hvor Staten kunde høste Fordel deraf. Han skred oftere ind mod Lensmænd, der behandlede deres Bønder ilde, og han gjorde i de sidste Aar (1623—25) af den her omtalte Periode et Forsøg paa at faa Hoveri og Ægter paa Krongodserne afløst af Pengeydelser. Det var utvivlsomt mere Hensynet til den kongelige Kasse end til Bønderne, der her gjorde sig gældende, men Kongen fik ikke Held til at gennemføre det. Rigsraadet var fra Begyndelsen imod det, og da Christian alligevel 1623 lod forespørge paa alle Herredsting, hvor

Digitized by Google

meget Kronens Bønder vilde svare i Penge i Stedet for Ydelserne, fik han ikke faa Steder det Svar, at Bønderne bad sig fri for ny Pengeafgifter; deres Byrder var i Forvejen saa høje, at de foretrak at beholde Ægtpligten. De positive Forslag, andre Herreder stillede til Afløsningssummens Fastsættelse, afveg en Del indbyrdes. Kongen ordnede da Sagen saaledes, at Bønder og Gadehusmænd paa hvert Len deltes i to

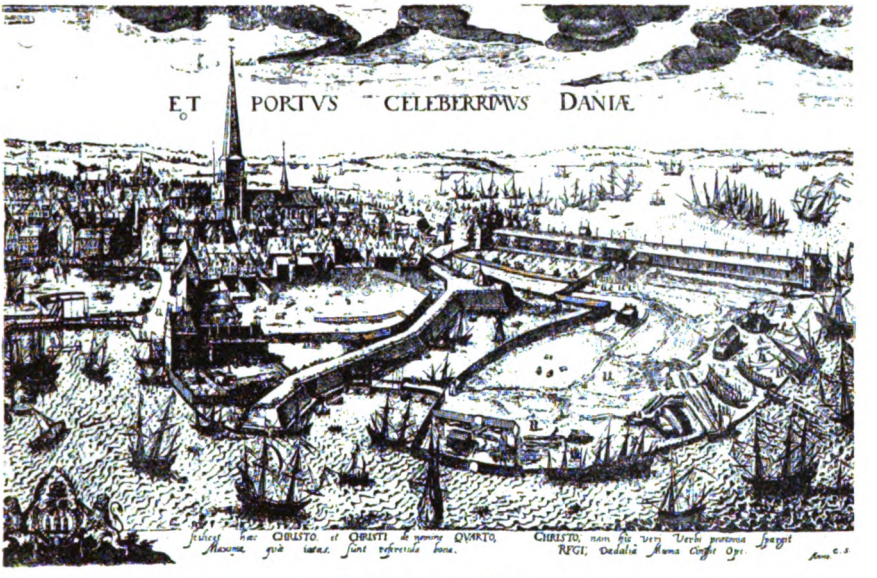

København 1611.
Den østlige Del.

Grupper, hvoraf den ene skulde svare Ægt og Arbejde, den anden derimod en Pengeafgift. Da der blev klaget over denne Ordning, indførtes der en Tid baade Ægt og Pengeafgift for alle Bønder. Noget varigt kom der i øvrigt ikke ud af dette Afløsningsforsøg; Bønderne var i Forvejen haardt bebyrdede, og Raadet var, som nævnt, imod Planen, bl. a. fordi den kunde jage forarmede kongelige Bønder over paa Adelens Godser.

Som Helhed forblev Forholdene for Bønderne de samme som før Christians Tronbestigelse, og den Udvikling inden for Landbruget, som tidligere er skitseret, vedblev at løbe. Selvejernes Tal formindskedes, Bøndergaarde nedlagdes, Driften samledes om Hovedgaardene. Der var ingen Bedring indtraadt i Christians lykkelige Aar, og de kommende Ulykker ramte da saa meget haardere.

Efter at vi har undersøgt Christian IV's Indsats i Næringslivet, kommer vi til den egentlige Administration. Toppen og Fanen er her *Forsvarsvæsenet*. For en Mand med Christian IV's Forudsætninger maatte det ligge nær at spænde Rigets militære Evner til det yderste.

Digitized by Google

Hans personlige Egenskaber var i mangt og meget Krigerens, hans Udenrigspolitik var aggressiv. Baade Hær og Flaade saa da ogsaa under ham en rig Udvikling; naar de praktiske Resultater ikke blev større, skyldtes det vistnok i ikke ringe Grad den Uro og Inkonsekvens, der var en Del af Christians Temperament. Hans Virksomhed var i hvert Fald levende nok. Foruden at bygge de før omtalte ny Fæstninger udvidede

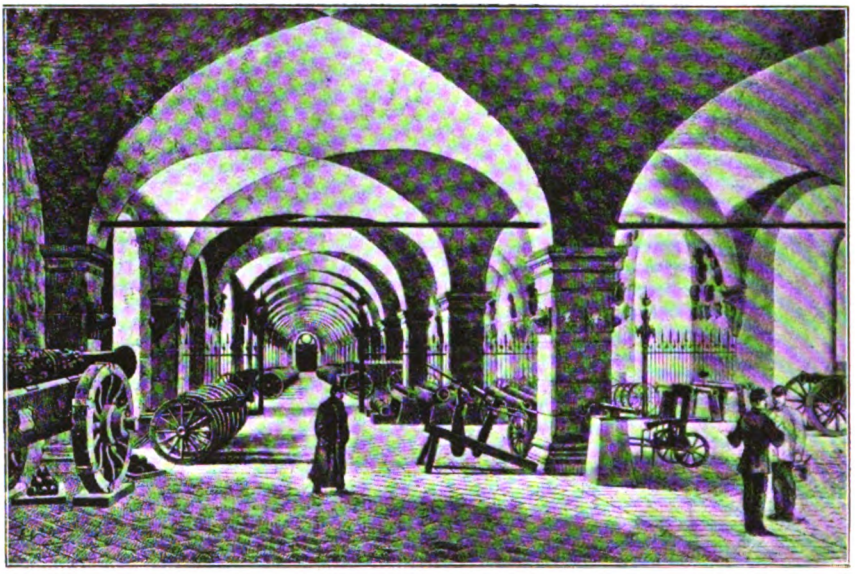

Hallen i Christian IV's Tøjhus.
Efter »Før og Nu«.

og forbedrede han mange ældre, som København, Bahus og Akershus, og i Hovedstaden var det ny Tøjhus et betydningsfuldt Led i Forsvarets Organisation.

Det var dog først og fremmest *Flaaden*, Christian IV ofrede sin Interesse. Baade personlig Forkærlighed og Danmarks militære Beliggenhed synes her at have gjort sig gældende. Der var ikke lidt at udrette paa dette Omraade, da Christian blev Konge. Efter den haarde Styrkeprøve i Syvaarskrigen havde den danske Flaade i Frederik II's senere Aar ikke gjort store Fremskridt. Og dog var man inde i en Periode af Nyskabelse. Det blev mere og mere nødvendigt, at Staten selv foretog eller overvaagede Bygningen af Krigsskibe; de moderne Vaaben og Kampmetoder krævede større Enhed i Skibstyperne end i gamle Dage, og man kunde ikke mere i saa vidt Omfang benytte privat stillede eller opsnappede Skibe. Christian IV tog fat paa denne Nybygning med overordentlig Kraft. Ved hans Tronbestigelse 1596 talte Flaaden kun

Digitized by Google

19 egentlige Krigsskibe og tre Galejer, kun Halvdelen af, hvad den havde udgjort under Syvaarskrigen; derimod kunde han ved Kalmarkrigens Udbrud 1611 stikke i Søen med 50—60 store og smukke Skibe. Der var i Mellemtiden blevet arbejdet med feberagtig Iver baade paa Holmen i København og paa private Værfter, bl. a. i Norge. Kongen tog personlig Del i Arbejdet, tegnede og kontrollerede, men brugte ogsaa udenlandske Hjælpere som Skotten *David Balfour*. Norges Forsvar organiseredes gennem de saakaldte Skøt- eller Skærbaade, Dæksbaade med tyve Aarer; derimod havde ingen Del af den egentlige Flaade Station heroppe. Efter Kalmarkrigen gjorde Kongen Forsøg paa at ny-

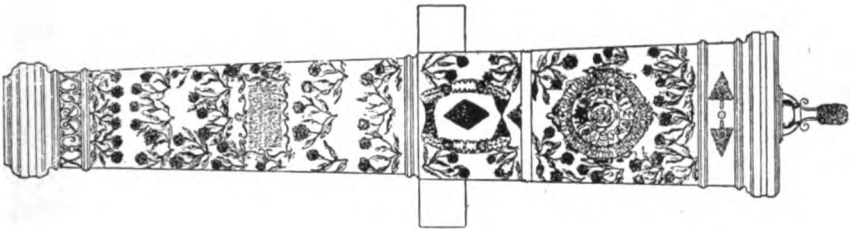

»Rosenkartoven«.
Kanon beregnet og støbt af Christian IV personlig.
Efter »Før og Nu«

ordne den gamle Søleding og lod Skøtbaadene erstatte af Galejer. En Foranstaltning af speciel Art var i Danmark den Pligt til at stille Defensionsskibe, som 1621 paalagdes Saltkompagnierne.

Ulige mere indviklede var Forholdene for *Landforsvarets* Vedkommende. Man befandt sig ogsaa her i en Overgangstid. De gamle Folke- og Bondehæres Betydning var for længst forbi, og de erstattedes mere og mere af Adelens Karle og hvervede Landsknægte. Alligevel varede det længe, før den krigerske Tradition døde ud i Folket, og Grevefejden er at opfatte som en stor Folkerejsning. Under Syvaarskrigen benyttede Frederik II ogsaa i høj Grad udskrevne Bønder og Borgere ved Siden af de hvervede Folk og de Ryttere, den adelige Rostjeneste skaffede. Imidlertid — Krigsvæsenet blev mere og mere en Kunst, der krævede faglig Uddannelse, og hvis Udøvelse ikke vel forenedes med det fredelige borgerlige Liv. Naar man ikke helt vilde give Afkald paa at rejse Landets egne Beboere til Forsvar og Angreb, maatte man da søge at finde Midler til at kombinere en virkelig national, mere eller mindre fast, Styrke med de lejede Hære. I denne Retning talte ogsaa mange i Tiden, saaledes Arild Hvitfeldt i Forordet til sin Krønike 1599. Heller ikke Christian IV var blind for Opgaven, men det synes ikke, at han har næret nogen stor Begejstring derfor, og han udtalte ved Lejlighed sin Ringeagt for det udskrevne indfødte Mandskab. I Aarene før Kal-

Digitized by Google

markrigen arbejdede han i visse Landsdele paa at oge Bøndernes krigerske Kraft, lod Borgerne mønstre og kontrollerede Rostjenesten. Resultaterne var dog ikke store, og den tiltagende Ukrigerskhed ogsaa hos Adelen svækkede tilmed Værdien af dens Opbud, om dette end endnu i Kalmarkrigen spillede en ikke ringe Rolle. Straks efter Krigens Slutning gjorde man da et Forsøg paa at skabe en staaende national Hær; — om Ideen er Kongens eller Rigsraadets, kan ikke ses. 3500 jordegne Bønder og 500 Fæstere fra Kronens Godser forpligtedes til mod Fritagelse for andre Afgifter at holde hver een Soldat. Ordningen ramte mest Jylland og de skaanske Provinser, mindre Sjælland, og der lagdes en uforholdsmæssig Byrde paa de jyske Selvejere, ligesom hele Ordningen var til stor Tynge for Bønderne, der blev Genstand for Prelleri fra de stillede Soldaters Side. De 4000 Mand deltes i 18 Kompagnier, men nogen stor Styrke betød de ikke. Uddannelse og Indøvelse var meget mangelfuld, og Soldaterne brugtes mest til offentligt civilt Arbejde. Christian blev hurtig ked af Militsen og søgte at faa Penge af Bønderne i Stedet for Tjeneste for at kunne hverve en fast Hær paa 4000 Mand, som skulde bruges til Angreb, medens den nationale Hær kun skulde tjene til Forsvaret. Rigsraadet afviste imidlertid dette Forslag som for kostbart og foreslog i Stedet en Ordning, der 1621 i det væsentlige blev gennemført. Kronens og Gejstlighedens Bønder lagdes i Læg, saaledes at ni Gaarde skulde underholde en Soldat i tre Aar; til hvert Kompagni skulde for Eksemplets Skyld føjes ti prøvede Soldater, „Adelburser". Adelens Bønder var, som hidtil, fritagne for Udskrivning. Den ny Ordning var adskilligt mindre trykkende for Bønderne end den gamle, men militært gav den ikke stort bedre Resultater, og da Krigen 1625 begyndte, havde Landet ikke nogen national Hær af Betydning.

Hvad den almindelige *Forvaltning* angik, skete der i denne Periode ikke store Forandringer. Ligesom paa Lovgivningens Omraade var der utvivlsomt en Tilbøjelighed hos Kongen til at samle og generalisere, men den fik ikke udpræget stærke Udslag; det vigtigste var den fælles *Toldrulle* for hver af Rigets tre Hoveddele. Landets Forvaltning laa stadig næsten ene i Lensmændenes Haand, udøvet gennem dem selv eller deres Fogeder, og om end Christian IV kraftigt benyttede sin Myndighed til at gribe ind, skete der ingen organisk Forandring. Derimod fortsatte han, hvad Lensmændenes økonomiske Stilling over for Kronen angik, den Bevægelse, der havde været i Gang lige fra 1536, at bringe flere og flere Len over paa Regnskab, at forhøje Afgifterne for dem, der endnu hørte til denne Klasse, og at forbeholde Kronen saa meget som muligt af de uvisse, d. v. s. de mere tilfældige Indtægter. De enkelte Len der endnu ved Christian IV's Tronbestigelse var over-

Digitized by Google

ladt Indehaverne uden Afgift, gik i Løbet af den her behandlede Periode over i deres Tal, som gav Kronen Indtægt. Samtidig mindskedes Lenenes Antal, især ved Sammenlægning af mindre med større. Paa dette Omraade er da Fyrstepolitikken tydelig og virksom nok.

Heri laa ogsaa en af Grundene til, at *Finansernes Forhold* i denne første Periode af Christian IV's Regering var saa gunstige. Det var et blomstrende Rige, Kongen havde overtaget, og det gav ham i hans første fem og tyve Aar forbavsende store Indtægter. Skønt han til Byggearbejder, Rustninger under Kalmarkrigen, Foranstaltninger til Han-

Speciedaler fra 1608.
Efter H. H. Schou: »Beskrivelse af danske og norske Mønter«.

del og Søfart m. m. brugte uhyre Summer, kunde han bestride dem uden Vanskelighed og tilmed laane ikke ubetydelige Beløb ud. Det maa dog erindres, at Kongen samtidig selv gjorde Laan, bl. a. hos sin Moder. Hovedindtægten kom fra Lenene, i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede henved 170,000 Daler. Men hertil kom Indtægterne fra de almindelige Landeskatter, der skulde bevilges af Rigsraadet og ofte kun blev det efter store Vanskeligheder, endelig og ikke mindst Toldindtægterne, der gentagne Gange øgedes stærkt ved ny Paalæg. Et særligt og lidet heldigt Middel til at skaffe Penge var Møntforringelse. Der skete sidst i det 16. Aarhundrede en almindelig Forringelse af Mønten i de fleste europæiske Lande, væsentlig som Følge af Sølvets stigende Pris, og denne Bevægelse naaede Danmark ind i det 17. Aarhundrede. Kongen ommøntede fremmede Penge til danske af daarligere Gehalt og brugte Gevinsten til eget Behov, uden at han dog her gik saa vidt som for Eksempel Karl IX af Sverige.

Gennem de forskellige Indtægtskilder, der aabnede sig for en virksom Fyrste, holdt Christian IV sine egne og Statens Finanser paa Fode i sin Regerings første fem og tyve Aar. En samvittighedsfuld Sondring mellem de to Kasser laa ham fjern, og han fulgte her kun Tidens almindelige Synspunkter. Men denne Sammenblanding gjorde Forholdene saa meget mere vanskelige, da de trange Aar begyndte efter 1620,

Digitized by Google

og Ulykkerne snart væltede ind over Landet. Der blev haarde Nødder at knække for Kongen og Rigsraadet, og det faldt svært at fordele Ansvaret.

Christians *Forhold til Rigsraadet* er det sidste Afsnit i Beretningen om hans indre Politik 1596—1625. Det er sagt Gang efter Gang, at Kongen repræsenterede den europæiske Fyrstetype. De Træk, der særtegner den, er Villien til at tage Haand i Hanke med Forvaltning og Finanser, Hævdelsen af Kronens finansielle og politiske Selvstændighed, Fremdragelse af borgerlige Elementer mod den feudalistisk opdragne Adel. Spørgsmaalet er nu, hvorledes Christian IV politisk fulgte de europæiske Linier, som han økonomisk administrativt var inde paa. Stillingen var den, at han var Monark i et Land, der retslig set var et Valgrige, om end de faktiske Forhold gjorde det til et Arverige. Rigsraadet sad inde med den højeste Myndighed, det var saa at sige Riget selv, det blivende. I den Magtfordeling mellem det og Kongen, der var skabt 1536, var der ikke siden sket nogen væsentlig Ændring. Paa Kongens Personlighed, paa hans Evne til at underminere Raadets Stilling udefra, hans Villie til at drage ikke-adelige Kræfter ind i Styrelsen maatte det bero, om han kunde naa frem i Retning af et enevældigt Kongedømme. Det maa nu straks siges, at der er intet, der taler for, at Christian IV blot nogenlunde maalbevidst skulde have tilstræbt et saadant. Det nytter ikke at lægge Ideer ind i hans Bevidsthed, som ikke virkelig har været der. Ikke mindst i Kraft af sit uligevægtige, skiftende, ustøtte Temperament var Kongen paa Bunden en Balancens Mand. Det laa ikke til ham at fatte vidtfavnende Planer og føre dem til Resultat. Hans udenrigske Formaal kunde være grandiose nok, og det glansfulde i en Sag spillede altid en Rolle for ham; men hans Syn var ret snævert begrænset af det øjeblikkelig foreliggende. Han kunde ønske at sætte Rigsraadet Stolen for Døren, afpresse det Penge og Indrømmelser, men hans Kampe med det havde altid mest Familiestridens Karakter, de gjaldt mere Enkelheder end Principper. Naar han fortsatte Faderens Indhug paa Lenene, naar han stræbte at rejse Kronen en økonomisk Højborg uden for Felter, Raadet havde Medbestemmelsesret over, skyldtes det mindre en bevidst Undermineringspolitik end de øjeblikkelige Krav, hans Villie og hans Kasse stillede. Naar han inddrog enkelte borgerlige, som Charisius, i sine Raadgiveres Kreds, er der intet, der tyder paa, at han har tilstræbt nogen Revolution hermed. Sandheden er den, at med al lysende Dygtighed hos Adelens Spidser var der Trang til Fornyelse især i Kancellivæsenet i Hovedstaden, og en Fornyelse i borgerlig Retning maatte være et Hovedelement i en maalbevidst Fyrstepolitik.

At Christian IV ikke har tænkt paa at føre en saadan, kan man

Digitized by Google

formentlig ogsaa se af hans Stilling til Spørgsmaalet om de uadelige Stænders Indkaldelse. Der var adskillige Lejligheder i Begyndelsen af 17. Aarhundrede, da en Tilkaldelse af de lavere Klasser laa nær, uden at Kongen greb Lejligheden dertil. Han har engang i et Øjebliks Ophidselse stillet Stænderne Ansigt til Ansigt med hinanden og advaret Raadet mod at saa Ufred. Det var i 1603, da Raaderne gik imod hans Krigsplaner over for Sverige; Kongen skrev da til dem, at „Borgerskabet ejheller formodede dennem, at de af Rigens Raad som af en fornem Stand her udi Riget, hos hvilken det er (næst os) hver Mand at hjælpe til Rette, skulde forlades.... Der som imellem Stænderne i Riget sligt udi Fremtiden Uvilje foraarsager, eller og den Fred og Rolighed, som i Aar elskes, forsager i tilkommende Tid og udi Længden Besværing, da ville vi derudi være undskyldt". Men nogen egen Politik fra Christians Side kan man næppe se heri. Da Rigsraadet 1615 henviste ham til at søge alle Rigets Stænder angaaende en Bevilling til hans yngre Sønners Forsørgelse efter hans Død, afviste han dette Raad i Vrede. Det fremgaar af hans Ord, at han har opfattet Henstillingen som en blot Udflugt fra Raadets Side, hvad den utvivlsomt ogsaa var. Spørgsmaalet er, om en politisk mere skolet Regent end Christian kunde have skabt Realiteter af denne Udflugt. Christian selv har lige saa lidt nu som siden haft en politisk Magtforskydning for Øje. Han levede i en Overgangstid, da Kræfterne fra begge Sider skød frem mod et Sammenstød. Christian IV havde noget af begge Tider i sig, men ikke paa langt nær den Overlegenhed i Syn og Villie, der skulde til for at samle dem i eet. Og denne Mangel kan man ikke med rette bebrejde ham.

I den daglige Gerning fulgte Christian helst og oftest sit eget Hoved. Han begyndte, som det skal ses, baade 1611 og 1625 Krig mod Raadets Villie, og hele Linien i hans udenrigske Politik var Raadets Flertal ubehagelig. Hvad han gjorde for Handel og Industri, gjorde han i hvert Fald vistnok uden Raadets Medvirkning. Paa Forsvarsvæsenets Omraade maatte han delvis bøje sig for Raadets Arbejde for den nationale Hær, men han opgav derfor ingenlunde sin Interesse for hvervede Tropper. Personlig optraadte han med ikke mindre Skarphed over for Adelsmænd, der mishagede ham, end Faderen, og han lod vigtige Rigsembeder henstaa ubesat, saaledes Rigshofmesterposten med en kort Afbrydelse lige fra 1601—43.

Man kunde alt i alt faa det Indtryk af Christian IV's første tredive Kongeaar, at han havde hævdet Fyrstemagten over for Raadet med Held, om han end hverken havde tilstræbt eller naaet nogen statsretlig underbygget Magtfordeling. I det store og hele er det sikkert ogsaa rigtigt, at Kongemagtens Fane var holdt højt. Men ogsaa i denne Hen-

Digitized by Google

seende danner Aarene om 1625 et Vendepunkt. Da Rigsraadet i Anledning af Krigsudbruddet nævnte Aar bevilgede en Del af Toldindtægterne til militært Brug, betingede det sig, at Anvendelsen af Pengene skulde kontrolleres af Kommissærer af Raadets Midte. Der var heri et Tilbageskridt for Kronen, et hidtil fredlyst Omraade, der inddroges under Raadets Rækkevidde, og hvis dette skulde fortsættes, kunde det let blive farligt for Kronen.

Hvorledes var nu de lavere Stænders Syn paa denne Styrkeprøve i det smaa mellem Kongen og Raadet? Dæmrede der noget Skær af ny Tider for dem? Og var der i Danmark Spor at finde af den Drøftelse af Suverænitetens Idé, som lige fra det 14. Aarhundrede var i Gang i Syd- og Vesteuropa? Meget lader sig ikke sige herom for den behandlede Periodes Vedkommende. Egentlig talt har vi kun to Enkeltmænd at nævne, som gav Udtryk for en ikke-adelig Kritik af Raad og Adel, Professor *Jørgen Dybvad* og hans Søn *Christoffer*. Mindst Rækkevidde havde den ældre Dybvads Optræden. Han var Professor i Teologi og havde studeret i Leipzig; han var kendt som en vanskelig omgængelig og trættekær Mand. Han rettede sin Kritik dels mod bestemte Regeringsforanstaltninger, som Indførelsen af fælles Tøndemaal (der sikkert nærmest skyldtes Kongens Initiativ), dels mod Adelens Privilegier, der stred mod Lighed og Ret. Han blev dømt fra Embedet af Konsistorium, og der er ingen Tegn paa, at Kongen har støttet ham. Nogen Baggrund i den almindelige Folkestemning eller i den europæiske Videnskab havde denne Opposition vistnok ikke.

Noget lignende gjaldt Sønnen Christoffer Dybvad, der var Matematiker og paa Rejser i Vest- og Sydeuropa havde tilegnet sig adskillige moderne Meninger, ogsaa paa Statsrettens Omraade. I anden Halvdel af det 16. Aarhundrede levede Franskmanden *Jean Bodin*, en Mand, „i hvis Værker alle de senere Udviklingstrin i Statsvidenskaben findes i Kim". Byggende paa den franske Statsforfatning fremsatte han politiske Teorier, der i høj Grad var egnede til at underbygge den fremvoksende Fyrstemagt paa en ny, historisk-rationel Grundvold. Han betegnede Enevælden som den bedste Regeringsform, støttet af raadgivende Stænder, men kun ansvarlig over for Gud, og han udformede første Gang nærmere de Suverænitetsrettigheder, som han mente tilkom Monarken. Efter at Dybvad 1618 var blevet kongelig Matematiker, fremsatte han i mundtlige og skriftlige Udtalelser en Række Angreb paa den danske Statsforfatning, især Adelens Stilling i den, ud fra de nævnte Bodin'ske Synspunkter, idet han skarpere understregede de raadgivende Stænders Betydning og hævdede, at Danmark fra Arilds Tid var et Arverige. I sine Udtryk skød han langt over Maalet, og en Domfældelse var sikkert efter Tidens Forhold uundgaaelig; efter Kon-

Digitized by Google

sistoriums og Kongens Dom indsattes han i Kalundborg Statsfængsel, hvor han døde 1622. Men hans Opfattelse af Danmark som et Arverige var ikke død med ham.

Christoffer Dybvads Optræden var øjensynlig et Bevis paa, at aandelige Strømninger fra Udlandet fandt Vej herop, og for saa vidt var den en betydningsfuld Forløber. At den har betydet noget for Kongen eller for Folket, er der intet, der viser.

Der staar tilbage at betragte det aandelige Liv i den første Periode af Christian IV's Regering og hans Stilling dertil. Aarene indtil 1625 falder nogenlunde i Fortsættelse af det 16. Aarhundrede, hvad *Litteraturen* angaar. Naar man regner en ny Periode fra Reformationens Indførelse, følger der derefter et Afsnit paa omkring hundrede Aar, der afsluttes med den ortodokse Lutherdoms fuldkomne Sejr over den saakaldte *Kryptokalvinisme*, under hvilket Navn der gemte sig adskillige friere aandelige Rørelser. Den afgørende Kamp førtes netop i Christian IV's første fem og tyve Regeringsaar. Mod Slutningen af Frederik II's Regering var *Niels Hemmingsen* blevet bragt til Tavshed, men han havde utallige Disciple Landet over, og man kunde i 1588 ved Universitetet næppe finde een ortodoks luthersk Lærer. Det var *Hans Povlsen Resen* (1561—1638), Professor i Teologi og Sjællands Biskop, der fældede Kryptokalvinismen. Denne usædvanlig kraftfulde Personlighed vandt Christian IV's Fortrolighed og paavirkede ham i ortodoks Aand trods de Tilbøjeligheder, Kongen havde vist i modsat Retning; saaledes fik han standset den begyndte Bevægelse mod Eksorcismen (Djævlebesværgelsen) ved Daaben. Gennem en Række Fejder og Felttog mod frisindede Teologer, Iver Stub, Oluf Jensen Kock, Niels Mikkelsen Aalborg, kvalte Resen al Modstand, og ved Reformationsjubilæet 1617 kunde han udsende et sandt luthersk Triumfskrig. Der er ikke Tvivl om, at Christian IV's Sans for Enhed og hans fyrstelige Selvfølelse har virket med til at gøre ham mere lydhør over for Resen, end Faderen mulig vilde have været.

Nogen personlig levende Interesse for *Videnskaben* havde Kongen næppe. I Universitetet saa han mest blot Læreanstalten for Landets Embedsmænd, og det Haab, Videnskaben hilste ham med, fik ikke nogen straalende Opfyldelse. Kongen sørgede for Studenterne ved at udvide *Kommunitetet* og opføre *Regensen*, men hans ny Universitetslovgivning af 1621 var ikke betydningsfuld. Christian var, som før sagt, mere den enkle Praktiker end den dybere seende Teoretiker. Kun til Dels kan man dog i denne hans Brist paa videnskabelig Interesse se Grunden til hans Optræden over for *Tyge Brahe*. At Danmark mistede sit største videnskabelige Lys, uden at Kongen syntes at tage sig det

Digitized by Google

nær, er givet, men personlige Forhold har utvivlsomt spillet en ikke helt uberettiget Rolle.

Formynderstyrelsen havde behandlet den store Astronom mindre og mindre velvilligt, men den havde 1589 tilsikret hans Efterladte *Hveen*, hvor Christian IV havde besøgt ham 1592. Straks efter sin Kroning fratog Kongen ham hans største og vigtigste Len, Nordfjord i Norge, og i Marts 1597 inddroges hans aarlige Understøttelse af Rente-

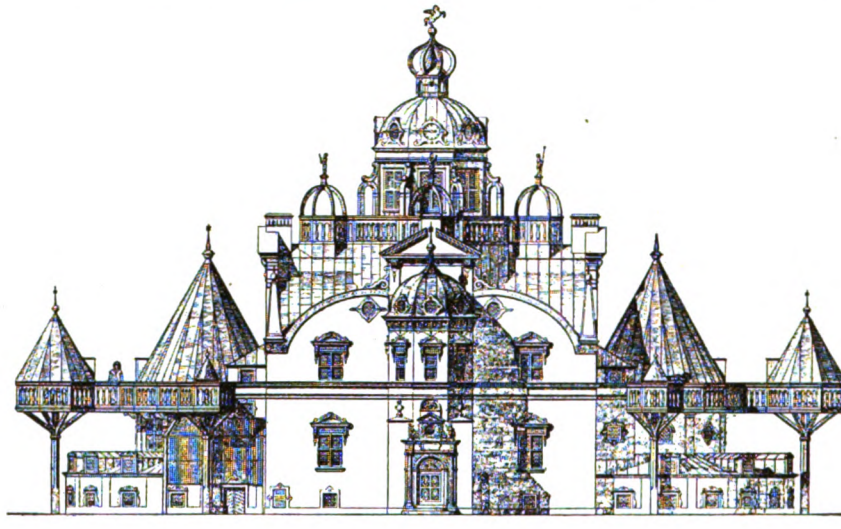

Uranienborg.
Efter Fr. Beckett og Chs. Christensen: »Uranienborg og Stjerneborg«.

kammeret. Man kan ikke paavise i det enkelte, hvem disse Foranstaltninger skyldes; det har formentlig været almindelige Spareforanstaltninger, og der foreligger ingen Grund til at tro, at specielt Kansleren Christian Friis eller Rigshofmesteren Christoffer Valkendorf har staaet bagved dem. Sikkert er det, at Tyges bedste Venner i Formynderraadet, Kaas og Rosenkrantz, var døde, og han havde mange Fjender. Saa meget lader sig sige, — og heri ligger formodentlig i Virkeligheden alt, — at han var en Mand, der ikke alene havde den altid upraktiske Skik at sige Sandheden til alle Sider, men ogsaa var selvraadig og trættekær til Yderlighed. Han havde i Teorien en Opfattelse af adskillige sociale og moralske Forhold, der løftede ham over sin Tid, og det farlige, der altid ligger heri, øgedes beklageligt ved, at han ofte syntes at lade egen personlig Fordel eller Ret være afgørende for sin Optræden i Praksis. Han var da en meget vanskelig Mand, og det fejler ikke, at han har stødt an mod den unge Konges Herskelyst ogsaa i Tonen i sine Ord. Der var mange Klager over ham fra Hveen og ikke ube-

Digitized by Google

grundede. Mindre moralsk Ret havde hans Standsfæller i deres Anker over hans „fri Ægteskab" med en ikke-adelig Kvinde.

Tyge Brahe var opbragt over Tabet af de to Indtægtsposter, og hertil kom nu, at Klagerne over ham foranledigede Nedsættelsen af en Undersøgelseskommission. Inden denne var sat, forlod Tyge Brahe i Marts 1597 Hveen og rejste til København. Da han ingen Ørenlyd fandt her, drog han den 2. Juni videre til *Rostock*, og herfra skrev han nogle Uger efter et Brev til Kongen, hvori han klager over at være berøvet sine Indkomster, men erklærer stadig helst at ville tjene Danmark, om det kan ske „med lidelige Vilkaar". Brevet var lidet ydmygt, og Kongens Svar tre Maaneder senere var en barsk Tilrettevisning; vil Tyge tjene Kongen, maa han bede underdanig derom. En ny, mere høflig, Henvendelse fra Tyge gennem Markgreven af Brandenburg blev resultatløs, og lige saa unyttigt var et Forsøg paa at benytte Henrik Rantzau som Mægler. Hos denne paa Slottet *Wandsbeck* ved Hamburg boede Tyge Brahe halvandet Aar og skrev her sit skønne, stolte Digt: „Danmark, hvad har jeg forbrudt? Hvormed har jeg krænket dig, Hjemstavn?" Han bebrejder sit Fædreland, at det har jaget en af sine bedste Sønner i Landflygtighed, men fritager Kongen for Skyld og henviser til sine personlige Fjender. Fra Wandsbeck drog Tyge Brahe længere Syd paa og kom i Sommeren 1599 til *Prag*, hvor Kejser *Rudolf* gav ham en aarlig Sum paa 2000 Gylden og Slottet *Benatky*, men hvor hans Kaar i øvrigt ikke var særlig blide. Han døde i Prag 1601 og ligger begravet i Teynkirken. Allerede midt i Aarhundredet var hans sindrige Bygninger paa Hveen i Ruiner. Hans Skæbne vil altid hvile tungt paa Danskerne, men vi mangler det fulde Materiale til at bedømme, hvor megen Ret og hvor megen Uret han havde. Vist er det, at han var mærket af megen menneskelig Skrøbelighed.

Videnskaben havde, som sagt, ikke nogen Glanstid i Christians første Aar. Den polyhistoriske Viden stod højt, men i de enkelte Grene skete intet stort. Der var begyndt en Strømning til Gunst for Modersmaalet i Stedet for den alt beherskende Latin; den bares bl. a. frem af Modsætninger som Resen og Christoffer Dybvad, men den tabte sig i den ny Begejstring for Klassicismen, der fulgte i det 17. Aarhundrede. Det største Arbejde blev gjort i Historien. Man saa det her som en Hovedopgave at faa skrevet Danmarks Historie paa Latin, og hertil ansatte man en Række kongelige Historiografer efter hinanden, *Niels Krag*, *Jon Jacobsen Venusius* og *Claus Christoffersen Lyschander*, men de fik intet sammenhængende af Betydning færdigt. Det blev den danske Adelsmand *Arild Hvitfeldt* (1546—1609), Rigsraad og Rigskansler, der løste Opgaven at skrive en Fædrelandshistorie, og han skrev den paa Dansk. Den udkom i ti Bind i Aarene 1595—1604 og samledes midt

Digitized by Google

i Aarhundredet i to Foliobind. Det var et Herkulesarbejde, bygget paa et uhyre Materiale og ud fra Tidens Forudsætninger bearbejdet med Kyndighed og Finhed. Det blev Folkelæsning og var til Holbergs Dage den eneste folkelige danske Krønike. At nyere Tiders Historikere har paavist, at Kilderne ikke er benyttet med videnskabelig Kritik, forringer ikke Hvitfeldts store Fortjeneste. Socialt set er han Adelens Talsmand og vender sig ofte mod Kongedømmets Overgreb, men hans Bog er absolut national i sit Grundsyn. Enhver ny Fremstilling af Danmarks Historie bør rejse ham et Æresminde.

Arild Hvitfeldt.
Samtidigt Stik.

Den skønne Litteratur var ikke rig. Præsten *Hans Christensen Stheen* (d. 1610) skrev endnu sine følelsesfulde, af Folkevisens Friskhed paavirkede, Salmer, og hans Embedsbroder *Hieronimus Justesen Ranch* (d. 1607) var vor første Skuespilforfatter før Holberg. Men de tilhørte nærmest Tiden før Tronskiftet.

Paa Skolevæsenets Omraade optog Christian IV et Arbejde for at modernisere og forenkle den højere Undervisning. Adskillige af Stiftsskolerne udvidedes, der indførtes ny Lærebøger, idet Uddrag og Udvalg afløste Læsningen af selve Forfatterne. En stor Nyindretning paa Undervisningsvæsenets Omraade var det adelige *Akademi i Sorø*, der oprettedes 1623, vistnok væsentlig paa den lærde *Holger Rosenkrantz'* Tilskyndelse. Den danske Adels Sønner benyttede saa godt som ikke det hjemlige Universitet, og man vilde nu spare dem for de mange Udenlandsrejser ved at indrette et Akademi særlig for dem. Der blev ofret en Del derpaa, og det var meget dyrt; det blev ogsaa benyttet af et ret stort Tal unge Adelsmænd, henved 20 om Aaret, men nogen større Betydning for den aandelige Kultur fik det alligevel næppe.

Digitized by Google

5. Den ydre Historie indtil Kalmarkrigen (1596—1611).

Danmark var en Stormagt i Norden. Det stod med en ærerig Historie og et gammelt Kongehus. Det beherskede Stræderne fra Kattegat til Østersøen. Det havde i Syvaarskrigen kæmpet uafgjort med sin Medbejler til Overmagten i Norden, og siden da var Udviklingen snarest gaaet i dansk Retning, indtil i de seneste Aar Sverige under Karl IX begyndte at lægge Grunden til et Østersøvælde. Christian IV overtog et blomstrende Land, hvis Kræfter syntes yderligere at kunne spændes. Det var da intet Under, at en ung Konge med Virkelyst og Vidsyn vendte sine Tanker mod Bedrifter udadtil.

Danmark var en nordisk Magt. Men Europa var blevet større siden Middelalderen. De religiøse og politiske Modsætninger spændte over hele Verdensdelen, og heller ikke Danmark kunde vide sig fri af dem. Under det 16. Aarhundredes Kampe mellem Protestanter og Katolikker havde man fra begge Sider haft Blikket vendt mod Danmark for at drage det med, uden at det var lykkedes. Som Forholdene var i Tyskland, hvor den katolske Reaktion havde Magten, kunde det naar som helst ventes, at der vilde blive rettet Opfordring til Danmark om at hjælpe dets Trosfæller. Dette Forhold spillede imidlertid ikke Hovedrollen i Christian IV's udenrigspolitiske System. Der er ikke Tvivl om, at han rigtig opfattede Danmark først og fremmest som en nordisk Magt og dette saaledes, at det burde være den førende i Norden. Herved rettede han sin Politik direkte mod den gamle Arvefjende Sverige. Var det for Danmark Maalet at udnytte de Veje til *Herredømmet over Østersøen*, som det besad, saa var det lige saa nødvendigt for Sverige at spærre eller bemægtige sig disse Veje. Sverige maatte til Øresund, det maatte før eller siden erobre de skaanske Provinser. Her ligger den ulægelige, skjulte Modsætning mellem de to Lande; mange mindre Stridsspørgsmaal var kun bestemte af Døgnet. Danmark for sin Del havde et gammelt Krav paa Magten over Sverige, der ganske vist ikke var vel begrundet, men som sad forbavsende fast i manges Bevidsthed. Og den sikreste Vej til at slaa Sveriges Medbejlerskab ned var unægtelig at erobre det. Mod Handelsvejene fra Hav til Hav, mod det Herredømme paa Østersøen, der bestemte Magtforholdene i Norden, og mod de nordlige Landsdele, hvor Sveriges og Danmark-Norges Grænser gik over i hinanden, vendte Christian IV fortrinsvis sit Blik, og heri viste han utvivlsomt politisk Realitetssans. Imidlertid havde han ogsaa andetsteds nationale og dynastiske Planer, og de svækkede Enheden i hans Syn. Han vilde skabe sig Indflydelse og *Magt i Nordtyskland*. Det var først i hans senere Periode, at denne Bestræbelse slog

Digitized by Google

tydelig igennem, men den var til Stede fra Begyndelsen af, og den kom til at gribe forstyrrende ind i hans Arbejde.

Foreløbig var det, som sagt, Forholdet til Sverige, der var det absolutte Kærnepunkt. I Sverige var der indtraadt usædvanlige Begivenheder. Ved Kong Johans Død 1592 var hans Søn *Sigismund* kommet paa Tronen. Han var i Forvejen Konge af Polen og var Katolik, og der var Udsigt til, at han vilde fortsætte det af Faderen begyndte Arbejde paa at nærme Sverige til Katolicismen paa ny. Her overfor stod Johans Broder, Hertug *Karl af Södermanland*, som Protestantismens Forsvarer. Karl var den mindst begavede af Gustav Vasas Sønner, hvad aandelig Kultur angik, men den stærkeste og klogeste Statsmand. Han blev skelsættende i Sveriges Historie ved mere end sin Fader og i stærk Modsætning til Christian IV at inddrage Stænderne i Statsstyrelsen. Der var mellem hans moderne monarkisk-demokratiske Anskuelser og Rigsraadets højaristokratiske Standpunkt en Forskel af langt dybere Rækkevidde, end Tilfældet var i Danmark. Imidlertid førte Kampen mellem ham og Sigismund om Tro og Trone til Borgerkrig, og der blev ogsaa gjort Forsøg paa at drage Danmark ind deri. Christian IV kunde have set sin Fordel ved at støtte Sigismund, men vilde ikke strække sig videre end til velvillig Neutralitet. Polen var jo et af Katolicismens Hovedlande i Europa. Ved *Stångebro* 1598 besejrede Hertug Karl Sigismund og hans Hær, hvorefter Rigsdagen i Stockholm afsatte Kongen. Hertug Karl blev Rigsforstander og fra 1604 Konge.

Karl IX var, som sagt, Statsmand. Han vendte sine Kræfter først og fremmest mod de indre Forhold, der trængte stærkt til en fast Haand, men han forberedte samtidig med vidtskuende Blik Sveriges Indtræden i den europæiske Storpolitik. Han syslede med Planen om en Liga til Forsvar for Protestantismen, som hans Søn siden skulde give Liv, og han satte sig som Maal at skabe Landet en solid Krigsmagt. Han var da lige saa lidt som den 27 Aar yngre danske Konge tilbøjelig til at bøje af i de mange Stridsspørgsmaal, der var de to Lande imellem. Det var først Spørgsmaal af ældre Oprindelse som *de tre Kroner* i Vaabenet. Danmark førte dette Mærke siden Unionen, og det var ikke tilbøjeligt til at slette det, idet man hævdede, at det var et blot Unionsmærke, som den danske Konge stadig var berettiget til at føre, fordi han beherskede Norge. Svenskerne saa i Mærket et Krav paa Sveriges Krone og har ikke haft helt Uret heri. Spørgsmaalet var 1570 henvist til en Voldgiftsdom, der ikke var fældet. Et andet Mellemværende var *Øsel*. Frederik II havde efter Freden i Stettin inddraget den anden Halvdel af Øen, som efter svensk Opfattelse ikke tilhørte ham. Men hertil kom nyere Stridsspørgsmaal, som blev af endnu større Betydning. I den skandinaviske Halvøs yderste Norden stødte tre Riger op til hin-

Digitized by Google

anden, Norge, Sverige og Rusland. Landet mellem Kola-Bugten i Øst og Titisfjord i Vest regnedes fra gammel Tid for norsk Skatteomraade, men de særlige Bebyggelsesforhold heroppe voldte Besvær. *Fjeldlapperne* drog rundt i alle tre Riger, og naar de fra det indre flyttede ned til Kysten, fulgte Skatteopkræverne med og stillede deres Fordringer. Efterhaanden blev Situationen saa forvirret, at Beboerne i *Finmarken* stundom skattede til tre Magter. Ved Freden i *Teusina* 1595 afstod Rusland til Sverige Landet fra Østerbotten til Varanger, og Sverige blev da Norges og Danmarks nærmeste Medbejler heroppe. 1597 fik Christian IV sendt et hollandsk Kort over Landet ved Ishavet og saa der til sin Forbitrelse, at en Del af det efter hans Opfattelse norske Terræn regnedes for svensk. Det var ham saa meget ubehageligere som disse nordlige Egne spillede en vis Rolle i hans Planer om Fremdrift i dansk Handel og Søfart.

Til dette Spørgsmaal kom et andet, der drejede sig om sydligere Egne. I Teusina havde Sverige faaet anerkendt sin Besiddelse af *Estland* med Narva, og Hertug Karl søgte nu at drage hele Trafikken paa Østersøprovinserne over til Estlands Hovedhavn Reval, medens han vilde spærre Vejene til Narva. Endelig var der *Toldstridigheder*. Stettinerfreden havde givet begge Landes Undersaatter Toldfrihed, men Karl omgik denne Bestemmelse ved at tage Udførselstold af de Varer, der gik fra Sverige til Danmark.

Alle disse Mellemværender var maaske i sig selv ikke mere alvorlige, end at de kunde være afgjort i Fredelighed. Men paa Baggrund af den storpolitisk-nationale Spænding mellem de to Lande og de Farer, der laa i de to Kongers Personligheder, drev Forholdene utvivlsomt mod Krig. Christian IV var fast bestemt paa at hævde Norges Rettigheder i Lapmarken. Han satte særlig energiske Lensmænd over Egnene heroppe, og fra April til Juli 1599 foretog han selv under Navnet Kaptajn Christian Frederiksen en Flaaderejse forbi Nordkap til Øen Koldin ved Kolabugten, undersøgte Forholdene personlig og viste Danmarks Flag. Før og efter Rejsen førtes der lange Forhandlinger med England om dets Handel i de norske Farvande, og med Rusland, som til Trods for Freden i Teusina gjorde Krav paa Kola-Halvøen, søgte Christian at indlede venskabelig Forbindelse, bl. a. gennem et Ægteskab mellem Zarens Datter og Kongens Broder Hans. Heraf blev dog intet, og nogen Overenskomst med Rusland naaedes ikke.

Striden med Sverige søgtes efter gammel Tradition ordnet ved Grænsemøder af begge Rigers Raader, og der var hos Adelen paa hver Side afgjort Stemning for Fred. Et Møde ved Kongsbakke Februar 1601 bragte vel nogenlunde Enighed om Østersøspørgsmaalet, men ikke om de tre Kroner, og fra et til September s. A. fastsat Møde udeblev

Digitized by Google

Svenskerne. Kort efter forbitrede Christian unødigt Stemningen i Sverige imod sig ved at udsende et trykt Skrift, hvori han opfordrede Sveriges Stænder til at rejse sig mod Hertug Karl, en Opfordring, der naturligvis havde den modsatte Virkning. 1602 og 1603 holdtes atter mislykkede Grænsemøder. Man kunde enes om adskilligt, men vanskeligt om Lapperne, de tre Kroner og Tolden. 1603—04 blev Christian da utaalmodig og slog paa Sværdet. Han henvendte sig to Gange til Rigsraadet og krævede dets Samtykke til Krig. I sin Henvendelse August 1604 nævner han ikke Nordlandene som Krigsaarsag, men retter i Almindelighed et skarpt Angreb paa Karls Tyranni og Egenmægtighed, der truer Danmarks Handel paa Østersøen og de danske Købmænd i Sverige. Han betegner Karls Herredømme som Usurpation og afmaler Faren for, at Sigismund paa ny kan blive Konge og angribe Protestantismen. Paa denne lidet klare Argumentation svarede Raadet med Afslag; Landet var fattigt, mange Gaarde laa øde, Sverige var stærkt, men Karls Magt vilde opløses indefra.

Vistnok undervurderede Raadet Danmarks Evner til Krig, men Christian maatte foreløbig bøje sig for det. Han var i de følgende Aar optaget af Forholdene i Tyskland, hvor det store Sammenstød mellem Katolikker og Protestanter nærmede sig. I 1608 og 1609 dannedes de to store Forbund af Fyrster, *den protestantiske Union* under Kurfyrst Frederik af Pfalz og *den katolske Liga* under Kurfyrst Maksimilian af Bayern, og begge søgte de at skaffe sig Hjælpere blandt Europas Stater. Det laa nær for Christian IV at tiltræde Unionen, men det skete ikke. Hans Interesse i de tyske Forhold var endnu ikke saa stærk som hans rent nordiske Synspunkter; ydermere kunde han ud fra sit 1604 hævdede Syn paa Sigismunds Muligheder i Sverige betragte Krigen med Sverige som et Led i Kampen mod Papismen.

Krigen mellem de to Nabomagter blev mere og mere uundgaaelig, og det var ikke mindst Karl IX, der udfordrede til den. Ved sin Kroning 1607 antog han Titel af Konge over Lapperne i Nordland, og han viste paa flere Maader, at han ikke agtede at bøje sig for Danmarks Krav heroppe. Ved den smalle Kyststrækning, hvor Sverige naaede Kattegat, anlagde han 1603 Byen *Göteborg* paa Øen Hisingen og tilsigtede tydelig at gøre den til en Rival til dansk Handel. Han gav dens Indbyggere Ret til at sejle til Nordlandene; derimod forbød han 1609 al Sejlads paa Riga, der tilhørte Polakkerne. Det var en kraftig nationalt betonet Politik, der i sin Voldsomhed truede Freden.

Der var mellem de to Lande et politisk og økonomisk Medbejlerskab. De mest levende Kræfter i deres Indre drev mod Foranstaltninger, som maatte føre til Krig. Naar Kongerne ikke holdt igen, var Resultatet da givet. Christian IV holdt ikke igen. Hans personlige Ønsker gik sta-

Digitized by Google

dig i Retning af Krig, og han søgte at vinde Raadet herfor. I Januar 1609 forelagde han Herredagen i Horsens en grundig Fremstilling af det lappiske Spørgsmaal og dets politiske Betydning. Raadet anbefalede at sætte Magt mod Magt, men undgaa Krig, og Kongen fulgte dets Ønske bl. a. ved at lade danske og nederlandske Handelsskibe konvojere til Riga. Hermed var i Virkeligheden Krigen halvvejs begyndt, og det blev vanskeligere og vanskeligere for Raadet at staa imod, naar Kongen hævdede Tilstandens Uholdbarhed. De frugtesløse Grænsemøder fortsattes, og i Oktober 1610 sendte Christian et nyt Skrift til Sveriges Rigsraad, der vakte ny Vrede i Sverige.

Kort efter Nytaar 1611 havde Kongen tabt Taalmodigheden. Han meddelte Raadet, at han agtede at begynde Krig med Sverige; hvis Raadet ikke samtykkede, vilde han føre den selv i Egenskab af Hertug af Slesvig og Holsten og selv tage alle Fordelene. Han anmodede Raadet om at meddele ham, hvad Riget vilde yde. Efter en Uges Overvejelse gav Raadet et Svar, der viste, at det kun nødtvungent bøjede sig for Kongen. Man erkendte Grundene til Krig, men vilde ikke selv paatage sig Ansvaret derfor, bevilgede dog en aarlig overordentlig Skat og en Forhøjelse af Tolden. Herefter begyndte *Kalmarkrigen* med Christian IV's Krigserklæring den 4. Maj 1611.

6. Kalmarkrigen (1611—13).

Styrkeforholdet mellem de to Modstandere var det, at Sverige var overlegent til Lands, Danmark til Søs. Den danske Hær var daarlig organiseret og sammensat af mange Bestanddele. Hoffanen, Adelsmændene og deres Opbud beløb sig til henved 1300 Mand, hvortil kom et lignende Antal udskrevne Soldater fra Provinserne Øst for Store Bælt. Hovedmassen af Hæren skulde dannes af hvervede Tropper, hvoraf Kongen haabede at tilvejebringe godt 9000 Mand, et Resultat, der dog ikke naaedes. Fra Norge havde man ventet en betydelig Styrke, som for en stor Del udeblev, Hertugdømmerne nøjedes overvejende med Pengehjælp. Alt i alt havde Kongen haabet at kunne samle en Styrke paa 25,000 Mand, men det blev langt fra naaet. Sveriges Militærvæsen var siden Indførelsen af det saakaldte Inddelingsværk mere end Danmarks baseret paa indfødte Soldater og for saa vidt solidere og bedre organiseret. Den danske Flaade var baade i Materiel og Personel den svenske overlegen.

Christian IV's Plan gik ud paa et kombineret Angreb. Med en Østhær vilde han selv fra Christianopel i Bleking rykke frem mod Sveriges Hovedfæstning Kalmar, medens en Vesthær under Rigsmarsken

Digitized by Google

Sten Maltesen Sehested skulde gaa fra Halmstad langs Nisaaen mod Jönköping; de to Hære skulde erobre Smaaland og derefter forenede gaa mod Stockholm. En norsk Hær under *Enevold Kruse* skulde falde ind i Vestergötland. Christian IV regnede med en udbredt Uvillie i Sverige mod Karl IX, og han mente, dette vilde lette hans Hæres Fremmarch. Flaaden skulde med mindre Afdelinger støtte Landoperatio-

Fane med Dannebrogskorset,
Christian IV's og Anna Kathrines Navnetræk.
Efter Haandskrift paa Kgl. Bibliotek. (Thott 832.2º.)

nerne, med Hovedstyrken blokere Sveriges Forbindelseslinier Elfsborg og Göteborg.

Den 24. April kom Kong Christian til Christianopel og samlede sin Hær til Angreb. Den var mindre end beregnet, højst 6000 Mand, fordi en Del af de hvervede Tropper var udeblevet. 1. Maj brød han op og stod to Dage efter foran *Kalmar*. Denne By var en for sin Tid fuldt moderne Fæstning, der yderligere styrkedes af det paa en Ø liggende Kalmar Slot med kraftig Bestykning; Forsvarsstyrken udgjorde et Par Tusinde Mand, og der var rigelige Forraad af Krudt og Levnedsmidler, saa Indbyggerne var ved godt Mod. Naar Christian valgte en saa dristig Indfaldslinie i Fjendens Land, var det sikkert, fordi han mente det nødvendigt at lamme dette Sveriges Hovedforsvarspunkt og ventede stor moralsk Virkning deraf. Han havde, som tidligere sagt, regnet med stærk Uvillie mod Karl IX blandt Sveriges Befolkning, men det viste sig snart at slaa fejl. Hverken hos Prinserne, Adelen eller de la-

Digitized by Google

vere Stænder fandt Danskerne noget som helst Tilhold, og da Hæren var for svag til at indeslutte Kalmar og samtidig sende Hovedstyrken videre, blev det af afgørende Betydning at indtage Fæstningen, inden Karl IX kom den til Undsætning.

Den svenske Konge havde ikke ventet Hovedangrebet her i Øst, men havde koncentreret sin Styrke med Jönköping og Göteborg for Øje. Han havde sendt mindre Afdelinger frem til disse Punkter og samlede selv sin Hovedhær ved *Örebro* for derfra at gaa mod Sydvest. Den 6. Maj fik han Ilbud fra Kalmar om det danske Angreb og bestemte sig straks til hurtigst mulig at undsætte Byen. Han opfordrede Smaalands Beboere til at forene sig mod Fjenden, og Danskerne fandt nu overalt tomme Huse og Baghold; de svarede med Plyndringer, og Krigen fik en hadefuld og blodig Karakter.

Christian IV havde omgivet sin Belejringshær med Skanser samtidig med, at han søgte at ødelægge Fæstningens Volde og Grave. Hans Hær fik en Del Forstærkninger, men Stillingen var stadig meget utryg, og det gjaldt om hurtigst at faa Byen i sin Magt. Den 26. Maj lykkedes det ham at skyde Breche i Volden, og Natten efter stormede Danskerne. Fra mellem eet og to til fem om Morgenen varede Kampen; tre Gange rykkede de danske Kolonner frem, før Fændrikken *Palle Rosenkrantz* til Glimminge kunde plante Kongens Livfanes Mærke paa Volden. Hermed var Byen taget efter et Mandefald af 100 paa begge Sider, og i ni Timer prisgaves den til Plyndring.

Imidlertid stod det tilbage at erobre Slottet, og det viste sig umuligt. Man manglede baade Krudt og Soldater, og de Forstærkninger, Kongen drog til sig, nærmede sig kun med Langsomhed. Og nu var Sveriges Hovedhær under Fremmarch. Den 8. Maj brød den 17aarige Tronarving *Gustav Adolf* op fra Örebro med en Del af Styrken, og to Dage efter fulgte Faderen med Resten. Den 18. var Kongen i Jönköping, men ventede her saa længe, at han kom for sent til at redde Kalmar By. Først den 24. brød han op, spildte paa Vejen atter Tid med et flere Dages Ophold i Högsby, og først den 11. Juni mødtes de fjendtlige Forpostryttere i Kalmars Omegn.

Karls Hær talte henved 12,000 Mand og var altsaa dobbelt saa stor som den danske. Indespærret mellem Slottets Kanoner og en overmægtig Fjende, uden Udsigt til Undsætning og med smaa Forraad var Christians Hær nu i en yderst farlig Stilling. Selv var Kongen rejst til Sölvitsborg i Bleking for at rekreere sig efter en Sygdom, og herfra sendte han den 12. Juni et skarpt Brev til sin Hær i Halland med Paalæg om snarest at komme Østhæren til Hjælp.

Sten Maltesen Sehested havde ikke haft Held med sig som Leder af Angrebet mod Vest. Først sidst i Maj havde han samlet en nogenlunde

Digitized by Google

betydelig Hær ved Halmstad, og Forsyningerne var kun smaa. Hverken Marsken eller Gert Rantzau, Statholderen i Hertugdømmerne, der ogsaa var til Stede ved denne Hærafdeling, vovede da at tage fat paa det Tog mod Jönköping, der var den oprindelige Plan. Derimod be-

Kalmars Erobring 1611.
Tegning af F. C. Lund efter Karel v. Manders ved Branden 1859 ødelagte Tapet paa Frederiksborg.

stemte Førerne sig for at binde Svenskerne paa denne Front ved at gøre mindre Indfald over Grænsen; den 11. Juni begyndte man at belejre Elfsborg og besatte siden Ny-Lödöse. Fra disse betydningsløse Ekspeditioner afstod man først, da Christian IV's Brev fra Sölvitsborg gav streng Ordre til at drage Østhæren til Undsætning.

Ved Kalmar var alt foreløbig roligt. Karl IX afventede Forstærkninger, og Danskerne haabede paa det samme. Derimod benyttede

Digitized by Google

den unge Gustav Adolf Tiden til en rask Krigerbedrift. Da han fik at vide, at Fæstningen *Christianopel* i Bleking var svagt besat, brød han op med ca. 300 Mand om Natten mellem den 25. og 26. Besætningen ventede ingen Fjende, troede tværtimod, det var en Undsætningsstyrke, der kom, Vindebroen var nede, Porten blev sprængt, og Byen taget paa et Øjeblik. Der var her i Byen samlet store Forraad til den danske Hær, som nu gik tabt, og hvad mere var, det skete betød et moralsk Nederlag for den danske Soldat.

Svenskerne forlod Christianopel efter Plyndringen og gik tilbage til Kalmar. Her stod Hærene endnu ved Junis Udgang over for hinanden. Den 7. Juli kom Christian dertil fra Sölvitsborg, medførende en Del af Gert Rantzaus Tropper, og med senere tilkommende Forstærkninger talte Danskerne nu 7-8000 Mand. Deres Stilling forværredes imidlertid derved, at den svenske Flaade under *Hans Bjelkenstierna* den 8. Juli løb ind i Kalmarsund, 11 Skibe stærk. De to danske Flaadeafdelinger, der laa her, talte tilsammen kun ni Skibe og kunde ikke naa at forene sig. De maatte da trække sig tilbage, og Svenskerne var Herrer Nord for Slottet. Mismodet voksede hos Danskerne, og Karl kunde nu uhindret proviantere Kalmarhus og skaffe sig Skyts derfra. I Dagene midt i Juli Maaned indtraf den svenske Rigsmarsk med henved 8000 Mand, og da Hæren nu talte ca. 20,000, ansaa Karl Tiden til Angreb for kommet.

Den 17. Juli om Morgenen mellem 5 og 6 begyndte Slaget. Svenskerne angreb samtidig fra Slottet og fra Lejren, og der begyndte en rasende Kamp Mand mod Mand. Der kæmpedes med den største Tapperhed fra begge Sider, og Christian IV var selv til Stede, hvor Faren var størst. For første Gang fik han her ret Lejlighed til at lægge den fysiske og aandelige Styrke for Dagen, som var hans Krigerære. Kalmar By kom i Brand, og Kampen bølgede frem og tilbage, men Danskerne afslog Angrebene. Det er ikke med Urette, naar man giver Kong Christian personlig Hovedæren herfor. Kalmarslaget er et af de største, Nordens Folk har kæmpet mod hinanden, og Sejren er en uvisnelig Krans i dansk Historie. Dens Følger var dog ikke store. Svenskerne var Herrer paa Søen, Danskerne stod i et fremmed Land, Magasinerne i Kalmar var brændt, og Byen selv besat af Fjenden. Dagen efter Slaget kom Malte Sehesteds Fodfolk til den danske Lejr, og ved Hjælp af dem kunde Christian allerede samme Aften erobre Byen og Løbegravene tilbage. To Dage efter løb den danske Hovedflaade under *Mogens Ulfeldt* ind i Kalmar Sund, og Bjelkenstierna var i Klemme mellem to fjendtlige Afdelinger; med Tabet af et Skib lykkedes det ham at undslippe, men Danmark var nu igen fuldtud Herre til Søs.

Karl IX tog heraf Anledning til at trække sin Stilling et Par Mil til-

Digitized by Google

bage mod Nord til *Ryssby*, hvor han igen kunde komme i Forbindelse med sin Flaade. Et Overfald fra Danskernes Side mislykkedes. Men en Forræder hjalp dem. Karl havde sat Obersten for det smaalandske Rytteri *Krister Abrahamsson Some* til Høvedsmand paa Kalmar, og han satte sig straks i Forbindelse med de danske Officerer og bevægede ved List og Tvang sine egne til at indvilge i Overgivelsen af Slottet, hvorefter han selv førte Christian IV ind. Som Løn fik han et Gods, et Skib og en Sum Penge. Dette skete den 2. August, og faa Dage efter gav Øland, som laa lige over for Kalmar, sig frivilligt under Danmark.

Lykken syntes at tilsmile Christian, og Haabet om at erobre Sverige blussede atter op. Hans ungdommelige Overmod gav sig Udslag i det unødig grove og spottende Svar, han gav Karl IX, da denne den 11. August i sit Raseri over Kalmars og Ølands Tab sendte ham en kuriøs Udfordring til Tvekamp; den gamle Konge maatte, skrev han, hellere ty til en varm Kakkelovn eller en god Doktor, der kunde bringe hans Forstand i Lave igen o. s. v. Det maa dog erindres, at Karls egen Tone ingenlunde var blid.

Danskernes Stilling var i øvrigt ikke mere saa god, som det kunde se ud til. Den 22. August prøvede Christian forgæves at erobre Lejren ved Ryssby, og d. 11. September rejste han tilbage til København, mens Tropperne gik i Vinterkvarter. De var haardt medtagne baade af Kampene og af den pestagtige „Kalmarsyge" eller „Jutesyge", som Svenskerne kaldte den, der rasede mellem dem og bl. a. kostede Malte Sehested Livet. Til Søs var den svenske Flaade i September paa ny Herre, og derved blev det muligt for Gustav Adolf d. 26. September at drage fra Ryssby til Øland og erobre den tilbage. Danskerne havde snart ikke mere end Kalmar By og Slot inde. Og paa en anden Krigsskueplads gik det ikke bedre. *Norge* havde skuffet Christian dybt og kun stillet en Fjerdedel af de Mænd, han havde ventet, og i Stedet for at gøre Erobringer i Sverige lod man sig Jämtland og Härjedalen fratage næsten uden Sværdslag.

Den 30. Oktober døde Karl IX, medtaget af Arbejde og Græmmelse. Christian IV gjorde sig paa ny forfængelige Forhaabninger om indre Splid i Sverige. *Gustav Adolf* blev allerede i Julen erkendt som Konge og fulgtes af alle. Den unge Konge, der ikke var mindre national end Faderen, saa med mere uhildet Blik paa Enkelthederne i Striden. Han opgav Titlen af Lappernes Konge og tilbød Fred paa Betingelse af Kalmars Tilbagegivelse. Christian vilde imidlertid intet vide heraf, og midt i Vinterens Hjerte begyndte Krigen igen, foreløbig dog kun i Form af mindre Indfald. *Breide Rantzau* gjorde i Januar et Plyndringstog til Växjö; Gustav Adolf, der havde opgivet at gaa løs paa Kalmar, faldt først i Februar ind i Skaane og hærgede grusomt, indtil han maatte

Digitized by Google

standse ved det befæstede Aahus. Paa Tilbagevejen blev han d. 11. Februar overfaldet af Breide Rantzau ved Vidsö, medens hans Folk holdt Hvil, og led et alvorligt Nederlag. Paa Flugten gik hans Hest gennem Isen paa en Aa, og selv blev han med Nød og næppe reddet; hans Hest faldt i Danskernes Hænder. Da han var naaet i Sikkerhed i sit eget Land, fik han Underretning om, at Christian med 2500 Mand var draget ud fra Varberg, hvorefter han først forgæves havde søgt at erobre Gullberg og derefter havde vendt sig mod Vestergötland, hvor han brændte Skara og flere Tusinde Bøndergaarde. Midt i Februar var Christian igen i sit eget Land, men nu gjorde Svenskerne et Hævntog ind i Halland og brændte Varberg. Da Christian fik dette at vide paa Tilbagemarchen fra Bahus, satte han sig i Bevægelse i Ilmarch og indhentede Fjenden den 21. Februar paa en Hede ved Landsbyen *Skällinge* Nordøst for Varberg. Trods deres overlegne Styrke led Danskerne her et fuldkomment Nederlag; der faldt flere unge Adelsmænd, og Kongen skal selv kun med Nød og næppe have undgaaet Døden. Et Sagn fortæller, at Adelsmanden *Christian Barnekow* reddede hans Liv ved at overlade ham sin Hest. Efter dette Nederlag tog Danskerne Ny-Lödöse tilbage.

Medens disse Vinterskærmydsler ikke bragte noget afgørende Resultat, rustede begge Parter sig til Sommeren. Christian foretog store Hvervninger i Tyskland og England og udbedrede Flaaden. Han lagde en ny Felttogsplan, der lignede den fra Aaret før; først skulde Elfsborg og Øland generobres, derefter skuldé Vesthæren rykke mod Jönköping, Østhæren gaa nordpaa fra Kalmar. Kongen tog selv Befalingen over Vesthæren, mens Gert Rantzau blev Fører for Kalmar-Hæren. Først i Maj begyndte Kongen Belejringen af *Elfsborg* med en Hær paa henved 10,000 Mand. Den 24. Maj faldt Fæstningen, og en Uge efter ogsaa Gullberg. Faa Dage efter lykkedes det Flaaden at generobre Øland. Sveriges Stilling var nu yderst slet, dets Hovedfæstninger og Havne erobrede, dets Flaade lammet. Men i Stedet for at gaa direkte mod Jönköping valgte Christian at følge Götaelven og handlede heri næppe klogt. Marchen var vanskelig, der manglede Proviant, Bønderne rejste sig, og Kongen maatte med uforrettet Sag gaa tilbage til Gullberg, hvor han var midt i Juni.

Heller ikke Rantzau med Kalmarhæren havde Fremgang. Han kom alt for sent af Sted og naaede den 6. Juli til Wimmerby i Øst-Småland, men Forholdene var endnu vanskeligere her end vestpaa, Gustav Adolf nærmede sig truende fra Jönköping, og midt i Juli var Rantzau atter i Kalmars Omegn.

Da havde Christian begyndt et nyt Forsøg paa fra sin Side at naa Jönköping. Den 10. Juli drog han ud fra Gullberg og naaede den efter-

Digitized by Google

tragtede By paa to Uger, men han havde ikke kunnet medføre Belejringsskyts og maatte opgive at erobre den. Gustav Adolf var allerede under Fremrykning efter at have tvunget Rantzau tilbage, og Christian maatte da vende om. Han kom først i August tilbage til Halland og rejste til København.

Den store Plan til Sveriges Erobring var igen slaaet fejl. Endnu et

Landgangen paa Øland 1612.
Tegning af F. C. Lund efter Karel v. Manders ved Branden 1859 ødelagte Tapet paa Frederiksborg.

Forsøg gjorde Christian paa at tilvejebringe en Afgørelse. Den danske Flaade havde i lang Tid holdt sig uvirksom; nu løb Kongen den 13. August ud fra København med 36 Skibe og krydsede i Østersøen i Haab om at møde den svenske Flaade. Denne trak sig imidlertid tilbage til Stockholms Skærgaard, og Christian fulgte vel efter og lagde sig for Anker foran Vaxholm, Nøglen til *Stockholm*, men han havde ingen Landgangstropper med og kunde intet virkeligt udrette mod Byen, der nylig havde faaet Forstærkninger. Den 17. September var han atter i København.

Hermed var Aarets Felttog endt. Heller ikke i Norge skete der noget som helst afgørende for Krigens Gang. Landet havde, som tidligere sagt, skuffet Christian IV, og i 1612 indskrænkede han sig til at paalægge det at forsvare sine egne Grænser. Det eneste Lyspunkt i Mørket

Digitized by Google

er her den saakaldte *Skottekamp i Gudbrandsdalen.* Svenskerne hvervede Tropper baade i Nederlandene og Skotland, og en Skare af dem slap under Oberst *Mønnichhofen* uskadte gennem Norge til Stockholm. Anderledes gik det derimod, da Kaptajn Aleksander Ramsay og *George Sinclair* i August 1612 kom med 300 Skotter til Romsdalen og over Gudbrandsdalen vilde gaa til Sverige. To Fogeder i Dalen samlede Bønderne, og i Passet Kringen maatte de fleste af Skotterne bøde med Livet, en Begivenhed, som Sagnet siden har udsmykket.

Krigen var i Virkeligheden forbi. Christian IV var trængt dybt ind i Sverige, men han havde ikke kunnet erobre det, og der var ingen Udsigt til, at det vilde ske. Han havde selv vist baade Mod og Feltherredygtighed, men som altid havde det skortet paa den Forening af Fasthed med Smidighed, der skaber den sejrrige Strateg. Landets Kræfter havde ikke været opbudt til Bunds, og om end Adelen personlig — og for sidste Gang — havde taget Del i Kampen med lysende Tapperhed, havde dens almindelige Offervillighed ikke været stor. Rigsraadet havde fra Begyndelsen af været for Fred og var det nu mere end nogen Sinde. Sveriges Forhold var snarest daarligere end Danmarks. Landet havde lidt meget ved de gentagne Hærgningstog, og det sidste halve Aarhundrede havde været saa rigt paa Krige, at det voksne Mandskab begyndte at blive faatalligt. Rigsraadet og Stænderne klagede bittert over Landets Tilstand, og Gustav Adolf var meget villig til at lytte dertil.

Stødet til Fredsslutningen kom dog udefra. De i nordiske Handelsforhold interesserede Magter havde hele Tiden set skævt til denne Krig, der paa forskellig Maade begrænsede deres Handelsfrihed. Her kom først Lübeck i Betragtning. Christian IV havde nægtet at stadfæste Hansestædernes Privilegium og 1604 ligefrem ophævet Lübecks Toldfrihed. Nu under Krigen forbød Kongen Handel med Sverige, og da Lübeck i November 1612 alligevel vilde sende bevæbnede Handelsskibe dertil, hindrede han dem med Magt i at løbe ud. Noget uklogt skabte Kongen sig her bitre Fjender.

Medens der ikke var Tale om nogen Mægling fra lübsk Side, var det anderledes med *Nederlandene* og *England.* Navnlig Nederlandene led meget under Krigen ved Sundtoldens Forhøjelse og Havenes Usikkerhed, og de søgte 1611 forgæves at virke for Fred. Ogsaa her optraadte Christian med unødig og udiplomatisk Skarphed, og det blev som for Lübecks Vedkommende til Danmarks Skade siden. Villigere lyttede Christian til sin Svoger Jakob I af England, da han i Sommeren 1612 sendte Gesandter til Nordens Konger. I Oktober samme Aar fastsattes et Møde i *Knäred* i Halland, hvor Raader fra begge Sider under engelsk Mægling skulde enes om Fredsbetingelserne. Forhandlingerne varede

Digitized by Google

fra den 29. November 1612 til den 20. Januar 1613, og blandt de delegerede var paa svensk Side den senere berømte Axel Oxenstierna. Den 20. Januar sluttedes Freden i Knäred. Sverige bøjede sig for Danmark i Spørgsmaalene om Øsel, de tre Kroner, Finmarken og Sejladsen paa Riga. Begge Rigers Undersaatter fik Toldfrihed. Alle Erobringer skulde tilbagegives, men Sverige skulde betale Danmark 1 Million Speciedalere i fire Terminer inden 20. Januar 1619, og som Pant for denne Sum skulde Danmark beholde Elfsborg med syv Herreder og Byerne Göteborg, Gullberg, Ny- og Gammel-Lödöse. I øvrigt stadfæstedes Freden i Stettin.

Kalmarkrigen endte saaledes med *Sejr for Danmark*, om end ikke nogen overvældende. Man kunde endnu regne det for Nordens stærkeste Magt, selv om det ikke paa langt nær havde evnet at knuse sin Modstander. Men de opnaaede Fordele var næppe Anstrengelserne værd, især da det Haab, Christian IV nærede om at kunne beholde de vestsvenske Byer som hjemfaldne Panter, ikke gik i Opfyldelse. Sverige havde ikke sat sine sidste Kræfter paa Spil, men klogt sparet dem, og nu gik det under en Fyrste af Verdenshistoriens største ind til en rig Udvikling baade udad- og indadtil. I Danmark var Kongemagten ikke styrket ved Krigen, fordi denne ikke havde bragt den store Gevinst, der ene kunde have givet Christian Tilgivelse for hans Egensindighed. Vort Forhold til Nabomagter som Lübeck og Nederlandene var blevet vanskeligt. I Magtforholdene i Norden danner Knäred-Freden Skel. Da danske og svenske Hære næste Gang mødtes, var Svenskerne de angribende og de stærkeste, og heri skete ikke siden nogen afgørende Forandring. For saa vidt er 1613 et tragisk Aar i vor Historie. Christian IV maa tage sin Del af Skylden for Nedgangen, men det maa fastholdes, at den bundede i Forhold, som han absolut ikke var Herre over.

7. Den ydre Historie mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen (1613—25).

Danmarks Politik laa efter Freden nogenlunde i samme Plan som før. Modstanderen var stadig Sverige, og Herredømmet paa Østersøen var Kærnen i Mellemværendet. Gustav Adolf agtede ingenlunde at lade Sverige trænge tilbage. Efter Freden med Danmark genoptog han Krigen med Rusland med øget Styrke og fik ved *Freden i Stolbova* 1617 Keksholm Len og Ingermanland; i Aarene derefter kæmpede han med Polen og begyndte Erobringen af *Livland*. Disse Erobringer var tydelig nok Led i en fast og storslaaet Plan; Sverige skulde beherske Østersøens Kyster og Flodmundinger, og Rusland og Polen holdes inden for snævre

Digitized by Google

Grænser, — længere ude øjnede Gustav Adolf ogsaa en Stækning af Danmarks Vinger. Christian IV stod her over for en Politik, der var hans overmægtig. Ikke alene var Gustav Adolf Geniet af Guds Naade, „et helstøbt Menneske uden Smaasind, med stærk Ansvarsfølelse og straalende Frimodighed", en Organisator og en Kriger, som der kun fødes faa af. Men det Materiale, Svenskekongen havde at arbejde med, var fastere og friskere end Christians. Svenskerne var endnu saa at sige et ungt Folk med skjulte Kræfter, og de sidste Konger havde i en ganske anden Grad end de danske formaaet at drage Folket med ind i Styret og Ansvaret. Da nu en ung Kæmpe greb Roret, blomstrede alle Spirer frem i forbavsende Hast; der var baade Mænd, Penge og Virkelyst, og i det alt sammen bankede Ungdommens Puls.

For det Storværk, der nu forberedtes i Sverige, havde Christian IV næppe Blik, og man kunde vel heller ikke forlange det. Man kan fortabe sig i Ønsker om, at de to nordiske Lande var gaaet sammen om fælles Interesser, — det bliver dog ikke Historie, men Fantasi. For Christian IV laa Danmarks Politik i Medbejlerskabet med Sverige. Han havde ikke opgivet Haabet om engang at knække det. Stridighederne fra før Krigen begyndte snart igen, og det var Christian en Skuffelse, at Gustav Adolf i Tide naaede at indløse Elfsborg-Fæstningerne. Men Christian evnede ikke at rejse saa storslaaet en politisk-militær Bygning som den svenske Konge. Han hindredes heri baade af sit Lands indre Forhold og sin egen Personlighed; Christians Skarpsyn gik i Detailler, hvor Gustav Adolfs fulgte Fuglenes Flugt. Han standsede i den brave og ærekære Haandværkers Arbejdsglæde, naar Svenskekongen med rolig Overlegenhed kun saa paa Resultaterne. Hans Forfængelighed spillede ham mere end een Gang Realiteten af Haanden.

Christian kunde ikke i Øjeblikket føre Krig. Det gjaldt da for ham om at *omcirkle* Sverige, Danmarks Medbejler. Rigsraadet, der ellers ikke var stærkt i politiske Systemer, saa klart denne Nødvendighed og raadede Gang paa Gang Kongen til Forbund med de nedersachsiske Fyrster, Nederlandene og England. Men det synes ikke, som om Christian i Aarene efter Knäred-Freden, da Gustav Adolf grundede Sveriges Østersømagt, har fulgt nogen bestemt Politik. Til Lübeck og Hansestæderne kom han i et mere og mere fjendtligt Forhold, og heri laa da ogsaa baade gammel dansk Tradition og en vis forklarlig fyrstelig Uvillie mod Republikkerne. Men Lübeck søgte som Modtræk mod Christians Chikanerier naturlig over til Sverige og kunde under en Krig blive en meget ubehagelig Fjende. Værre var det dog, at Christian stødte Nederlandene fra sig. Ogsaa her virkede hans Uvillie mod borgerligt Regimente, men den var adskilligt mindre paa sin Plads i dette Tilfælde. Spørgsmaalet var kort og godt, om det var Umagen værd at

Digitized by Google

vinde Nederlandene ved Lempelser i Toldpolitikken, eller om man skulde drive dem i Hansestædernes og Sveriges Arme. Med eller mod sin Villie valgte Christian det sidste; Generalstaterne sluttede 1613 et Forsvarsforbund med Lübeck, der to Aar efter udvidedes til alle Hansestæderne, og som gjaldt Handelens Frihed i Nord- og Østersøen. Dette Forbund tiltraadtes 1614 af Sverige, og herved var et meget væsentligt Led smedet i Gustav Adolfs Østersøpolitik.

Danmark syntes betænkelig *isoleret*. Christian har dog næppe selv haft nogen Følelse heraf. Snarere har han ment at kunne føre en selvstændig Politik med Udnyttelse af tilfældige Muligheder, og det lader sig ikke nægte, at sligt var tænkeligt. De religiøse Modsætninger i Tyskland, der Dag for Dag truede stærkere med at føre til Krig, gav virkelig Chancer. Naar Christian ikke uden Skrupler vilde slutte sig til Protestanternes Sag, gav Situationen Lejlighed til at søge Gevinst paa forskellig Maade. Der var i Rigsraadet en Del Sympati for Spanierne, og Christians Brud med Nederlandene virkede i samme Retning; mens Kongen afviste Gustav Adolfs Forslag om Fællesoptræden i Tyskland, modtog han Sendebud baade fra Spanien og Polen med Opfordring til Hjælp. Alvorlig har han sikkert ikke tænkt paa at slutte sig til Katolikkerne, men han vovede sig dog saa langt ud, at han titulerede Sigismund Konge af Sverige. Over for det saaledes truende Brud med Sverige synes Christian fra 1617 af at have foretaget en Svingning over for Nederlandene, rimeligvis for en Del bevæget af Rigsraadets Forestillinger. 1618 sendte han Gesandter til Haag for at knytte ny Forbindelse med Generalstaterne. Det var ikke let straks at opnaa denne, og hertil bidrog den ny nordtyske Politik, Kongen efter Knæred-Freden havde optaget.

Da en direkte Aktion mod Sverige var udelukket, rettede han sin Virksomhed mod et Omraade, hvor han baade kunde gavne sin egen Slægt, skaffe Danmark Land og Handelsveje og gennem Pres paa Hansestæder og Fyrster indirekte skade Sverige. De *gejstlige Stifter* Syd for Elben skulde efter Reformationen have verdslige Herrer, og Kongen søgte nu at faa sin Søn *Frederik* valgt til Ærkebiskop i *Bremen* og Biskop i *Verden*. Han vilde herigennem skaffe Danmark Kontrol med Weserudløbet, ligesom han gennem Anlægget af Glückstadt vilde skabe det Indseende med Elben. Der var i denne Politik paa een Gang noget meget snævert slægtsbestemt og noget vidtskuende, der ledede Tanken hen paa Valdemarerne. Men atter her var Spørgsmaalet, om Christian besad diplomatisk og militær Styrke til at føre sin Politik igennem. Han gjorde sig Uvenner med Katolikkerne, der vilde genvinde Stifterne, med mange af de nordtyske evangeliske Fyrstehuse, der selv var lystne efter dem, med Nederlænderne og Hansestæderne, der ikke øn-

Digitized by Google

skede Weser i danske Hænder. Gustav Adolf saa naturligvis heller ikke gerne, at Danmark skaffede sig en stærk Stilling i Nedersachsen. Vilde det lykkes Christian at føre denne stort anlagte Plan igennem?

Spørgsmaalet blev foreløbig ikke besvaret. De Gesandter, Christian 1618 sendte til Nederlandene, fandt ikke Stemningen her gunstig for Kongens Planer, men den hele nordeuropæiske Situation, som den forelaa, skabte alligevel Tilnærmelser mellem de to Magter. Nederlandene kunde vente en ny Krig med Spanien ved Udløbet af Vaabenstilstanden 1621 og søgte her overfor at skabe sig Forbundsfæller paa alle Sider, og i Tyskland udbrød 1618 den Krig mellem Protestanter og Katolikker, som i tredive Aar skulde hærge Europa. Disse Forhold nærmede paa ny Christian IV til Nederlandene.

I Maj 1618 var der udbrudt Oprør i Böhmen, og Protestanterne valgte Aaret efter Unionens Leder Kurfyrst *Frederik V af Pfalz* til Konge. Han var ingen betydelig Mand, og det lykkedes ham ikke at samle sine Trosfæller, medens derimod paa katolsk Side Kejseren og Ligaen optraadte med al mulig Kraft. I det danske Rigsraad var der Stemning for at hjælpe Kurfyrsten med Penge, og fra fyrstelig Side opfordrede man Christian IV til at gaa ind i Unionen; til Krig var man imidlertid ingenlunde tilbøjelig i Danmark. Christian IV var ikke ufølsom for sine Trosfæller, og Tanken om en Religionskrig laa ham ikke fjern; men det kunde med nogen Ret siges, at en saadan i egentlig Forstand endnu ikke forelaa, og Kongen vilde i Øjeblikket nødig lægge sig ud med Kejseren af Hensyn til Bremen. Svaret til Frederik og de nordtyske Fyrster blev da afvisende, og Frederik led et knusende Nederlag paa *det hvide Bjerg* ved Prag, hvorefter Böhmen blev grusomt straffet og Frederiks eget Land frataget ham.

Der var imidlertid allerede da begyndt et Omslag i Christians Politik, og han var her under Paavirkning af England og Nederlandene. Hans Svoger Jacob I af England var Svigerfader til Kurfyrst Frederik, og han havde i Juli 1620 bevæget Christian til at laane sig 200,000 Daler til Hjælp for Pfalz. Stemningen i Raadet var stadig stærk for Tilslutning til Vestmagterne, og da Nederlandene i December sendte den dygtige Diplomat *Kaspar van Vosbergen* til Danmark med Opfordring til Alliance, fandt han gunstige Øren. Statholderen i Nederlandene, *Morits af Oranien*, henledte Kongens Opmærksomhed paa, at Kejserens Fremfærd over for Pfalz kunde faa Sidestykker over for andre gejstlige Stifter, og det syntes i Øjeblikket at ligge i Kongens egen Interesse at gribe ind paa protestantisk Side. Han vilde derved tage Førerskabet som nordisk Magt, sprænge Nederlændernes Alliance med Sverige og knytte England til sig. Han forhandlede Sagen med Raadet, og der var her i Princippet Enighed mellem Parterne; kun var Raadet endnu

Digitized by Google

mere end Kongen mistænksomt over for de nordtyske Fyrster og krævede bestemte Tilsagn om deres og de andre Magters Hjælp, før man greb ind. Kongen sammenkaldte da til Februar 1621 de nedersachsiske Fyrster i *Segeberg*. Her mødte Frederik af Pfalz og enkelte af dem, Indbydelsen særlig gjaldt; derimod manglede mange andre. Under disse Forhold kom der ikke andet ud af Mødet end en Advarsel til Kejseren, og kort efter gik Unionen paa Forlig med Kejseren og opløste sig. Samtidig opgav Jakob I Tanken om at hjælpe Frederik paa Tronen igen og søgte Forlig med Spanien. Nu kunde der ikke være Tale om nogen Indgriben fra dansk Side.

Uden Betydning for Christian blev dog hele denne Aktion ikke. En Følge af Forhandlingerne med Vestmagterne blev en *dansk-engelsk Forsvarsalliance* i April 1621 og en Traktat med Nederlandene i Maj. Yderligere beholdt Kongen de Tropper inde, som han havde hvervet efter Raadets Opfordring, og han benyttede dem til at true sine Planer igennem i Nordtyskland. I November 1621 valgtes Sønnen Frederik til Koadjutor (Efterfølger) i Bremen og Verden, og allerede inden da havde Christian ved engelsk og nederlandsk moralsk Støtte og ved militære Trusler tvunget Hamburg til at erkende Holstens Overhøjhed, et for ham betydningsfuldt Resultat. Med virkelig Snildhed og Resolut-hed havde han nyttet Situationen til et Kup, — men de tyske Protestanter høstede rigtignok ingen Gavn deraf.

Med deres Sag stod det kun slet. Efter Frederik af Pfalz' Sammenbrud var der paa protestantisk Side kun Tale om halvvejs irregulære Hærstyrker, der holdt Kampen gaaende, mest med nederlandsk Pengehjælp. Det var især de to Landsknægtnaturer *Ernst af Mansfeld* og Hertug *Christian af Braunschweig*, den sidste Christian IV's Søstersøn, der med lejede Skarer plyndrede og brændte i Nedersachsen. Med deres eventyrlige Vovemod og ejendommelige Blanding af Ridderlighed og Barbari kunde de udføre store Bedrifter, men intet varigt skabe, og Christian IV saá med Skepsis paa deres Fremfærd i Nordtyskland. Begge stræbte de efter at inddrage Kongen i Krigen, men han arbejdede efter sine Resultater i Bremen foreløbig paa Mægling. Imidlertid optraadte Kejseren mere og mere udfordrende over for Protestanterne, og den katolske Overmagt truede mere og mere Christians Naboegne. Februar 1623 valgtes Ligaens Hoved Maksimilian af Bayern til Kurfyrste af Pfalz. Det begyndte at se ud til, at Christian maatte gribe ind for at sikre sin egen Stilling i Nordtyskland. I Sommeren 1623 bevægede han Rigsraadet til at bevilge Penge til Rustninger, dog kun paa Betingelse af en Samvirken mellem de nordtyske Protestanter, som i Øjeblikkets Opløsning ikke var sandsynlig. Det var ogsaa stadig Raadets Mening, at Danmark kun skulde gribe ind, hvis det gjaldt virkelig Religionskrig,

Digitized by Google

og de dynastiske og kirkelige Interesser var saa blandede, at denne Betingelse kunde fortolkes forskelligt. Tilmed var Forholdet til Sverige netop i disse Aar ikke godt.

Gustav Adolf havde sin Hovedopmærksomhed henvendt paa Østersølandene. Han holdt stadig Øje med de tyske Forhold, og Tanken om at gribe ind var ham ingenlunde fremmed. Ved en Sammenkomst i Halmstad Februar og Marts 1619 forhandlede begge Landes Raad om en fælles Optræden, men herpaa var man fra dansk Side ikke betænkt. I de følgende Aar fulgte Gustav Adolf skinsygt Christians tyske Foretagender; han afslog at møde i Segeberg og søgte at modvirke ham hos Mecklenburgerne. Christian paa sin Side var urolig over Svenskernes ny Fremskridt i Østersølandene; September 1621 erobrede de Riga fra Polen. Danmark lukkede Sundet for begge de krigsførende; i Sverige begyndte man igen at opkræve Udførselstold af Varer til Danmark, og man talte baade i København og Stockholm om Krig. I April 1623 ophævede Christian Svenskernes Sundtoldfrihed, et direkte fjendtligt Skridt; samtidig tilskyndede Gustav Adolf de nedersachsiske Fyrster til at træde op mod Danmarks Planer. Det var aabenbart, at han forberedte et Felttog mod Naboriget. Imidlertid kom det paa Foranledning af det svenske Raad til et maanedlangt *Grænsemøde i Juni 1624 i Knäred.* Mens Gustav Adolf rustede Hær og Flaade og skyndede paa en Afgørelse, naaede man omsider til en Overenskomst, hvor Danmark i Hovedsagen gav efter, stadfæstede Sveriges Sundtoldfrihed og erkendte dets Ret til at paalægge Udførselstold. Danmark havde ikke vovet at stille Sagen paa Spidsen, og Christian gav Raadet Skyld derfor, fordi det havde hindret de fornødne Rustninger.

Kongens Eftergivenhed havde dog ogsaa andre Grunde. Der var indtraadt en Vending i Vestmagternes Stilling til det tyske Spørgsmaal, og Christian saa Muligheden for at udnytte den. Det var England og Frankrig, det drejede sig om. Det engelske Folk ønskede Krig med Spanien og derigennem Hjælp til Protestanterne, men Kongen, Jakob I, interesserede sig mest for Genindsættelsen af sin Svigersøn Frederik af Pfalz og søgte længe at opnaa dette ved Forhandlinger med Spanien. Under Paavirkning af Folkestemningen maatte han imidlertid opgive dette, og Landet vendte sig nu under *Hertugen af Buckinghams* Førerskab til Frankrig. Her var omtrent samtidig Kardinal *Richelieu* blevet Minister, og han rettede fra Begyndelsen af sin Politik maalbevidst mod Habsburg som Frankrigs Hovedmodstander i Europa. Det saa da nu ud til, at der skulde danne sig en stærk Koalition til Kamp mod Kejseren, derved i hvert Fald indirekte for Protestantismen, og England gjorde straks Skridt til at inddrage de nordiske Magter deri. Sommeren 1624 sendte den engelske Regering *Robert*

Digitized by Google

Anstruther til Nederlandene, Danmark og Nordtyskland, og *Jakob Spens* til Sverige med Forslag om Alliance. Det hed udtrykkelig i Instruktionerne for Danmarks Vedkommende, at det ikke drejede sig om en Religionskrig; der blev i al Almindelighed talt om Genindsættelsen af Kurfyrsten og Tysklands Frihed, og der henvistes til Faren for et spansk-habsburgsk Verdensrige.

Christian greb straks disse ret vage Forslag og søgte at bevæge Rigsraadet til at samtykke. I sin Proposition fremhæver han navnlig Hensynet til Sverige; hvis dette gik ind paa Englands Forslag, vilde Danmark blive skudt til Side, og Sverige maatte vinde store Fordele uden Anstrengelser. Det var dette Synspunkt og ikke de religiøse Forhold, der var afgørende for Christians Stilling. Han var ogsaa her nordisk Monark. Ved at holde sig tilbage vilde Danmark skabe en europæisk Alliance uden om sig, som vilde isolere det over for Hovedmodstanderen. Heri saa Christian rigtigt, og Rigsraadet søgte heller ikke at modsige ham. Det mente derimod, at Farerne for Danmark som landfast med Tyskland var saa langt større end for England og Sverige, at man ikke burde indlade sig i Krig. Skulde denne endelig udbryde, saa kunde man støtte England med Penge, dog maatte der ikke gives Gesandten noget Løfte herom.

I Overensstemmelse hermed blev der givet Anstruther Svar. Men mundtlig udtalte Christian sig noget mere imødekommende. Han krævede at se en engelsk Hær i Tyskland, før han greb til Vaaben, og baade Anstruther og den engelske Regering saa heri Holdepunkter for, at hans Svar senere kunde blive et andet. Det skete da ogsaa. Ved Nytaarstid 1625 kom Gesandten tilbage til Danmark efter stadig at have staaet i Forbindelse med Christian. I Mellemtiden havde han skaffet sig bestemtere Instrukser og kunde tilbyde Christian Englands militære Indgriben i Tyskland som Basis for Operationerne. Kongen tilbød da at stille 4,000 Mand til Fods og 1,000 til Hest, hvis England vilde sende 6,000 og 1,000. Hærens samlede Størrelse havde han allerede tidligere beregnet til ca. 30,000 Mand, der skulde samles ved Lippstadt i Westphalen. Samtidig med disse Tilsagn satte Christian sig i Forbindelse med nordtyske Fyrster og indkaldte en Kredsdag til Lüneburg.

Denne Christians tilsyneladende pludselig opblussende Kampiver vakte ikke mindst Uro og Forundring i Sverige. Her havde den engelske Gesandt Spens og den brandenburgske Bellin virket omtrent samtidig med Anstruther i Danmark, og de havde fundet Gustav Adolf villig til at tage Førerskabet i en Krig enten mod Polen eller i selve Tyskland. Han stillede imidlertid Krav om Støtte fra Vestmagternes Side, der langt overgik, hvad Christian mente at kunne nøjes med. Navnlig Bellin var ivrig for Gustav Adolf som Fører frem for Christian, og Sven-

Digitized by Google

skekongen følte det som en ubehagelig Overraskelse, at England alligevel bestemte sig for denne.

Man har anvendt megen Tid og Diskussion paa at forklare den tilsyneladende Modsætning mellem Christians Tøven i 1624 og hans resolutte Tilsagn et halvt Aar efter. Ret beset eksisterer denne Modsætning dog ikke; der behøvedes kun en let Forskydning i Situationen fra Sommeren 1624 for at faa Christian til at sætte Raadet Stolen for Døren og tvinge det tyske Felttog igennem. Der er ikke Tvivl om, at det i første Linie er Forholdet til Sverige, der har bestemt ham til at slaa til. Hvor meget han i Enkeltheder vidste om Tilbudet fra Gustav Adolf, kan ikke siges, men han maatte være klar over, at Sverige naar som helst kunde overtage en Rolle som Protestantismens Forkæmper, der vilde støde Danmark ned i anden Række. Dermed vilde baade hans nordtyske Politik og hans Stilling til Vestmagterne være truet, hele hans Østersoposition stod paa Spil. Christian havde i Virkeligheden kun Valget mellem at søge Sveriges Venskab og Medvirken næsten for enhver Pris eller at gribe den Chance, der vinkede den kække. Det er psykologisk og politisk fuldt forstaaeligt, at han valgte det sidste, og det er ikke just dansk Histories Sag at dadle ham derfor.

Men rigtig nok — han var og blev ingen Gustav Adolf, og de Venner, han skulde have stolet paa, var ikke meget værd. Troppehjælpen fra England saa han foreløbig intet til, og de nordtyske Fyrster, hvis Sag han dog gjorde til sin, var uenige og uvillige. Paa et Møde i Lauenburg i Marts sluttedes en Reces mellem Kongen og en Del nedersachsiske Landsherrer, men der taltes i den intet om Genoprettelsen af Kurfyrst Frederiks Regimente; den drejede sig kun om Forsvaret af selve den nedersachsiske Kreds, der skulde ledes af Kong Christian som Kredsoberst med Støtte af Kredsens Herrer. En enkelt Fyrste, den Danmark særlig nær staaende Hertug *Frederik III af Gottorp*, havde endda udtrykkelig taget det Forbehold, at Kampen ikke maatte gælde Kejseren eller det tyske Riges Stænder. Fra Begyndelsen af var der saaledes en Uklarhed i Foretagendet, som ikke lovede godt. Hertil kom, at der fra brandenburgsk Side stadig arbejdedes paa at overdrage Ledelsen af Felttoget til Gustav Adolf.

Svenskekongen saa utvivlsomt saadan paa Sagen, at han helst selv vilde have taget Ledelsen af den protestantiske Kamp i sin Haand. Det laa i Sveriges politiske Interesse, saa fuldt som det modsatte laa i Danmarks. Mere tvivlsomt er det, om han har tænkt sig Muligheden af en Samvirken med Christian. Alting taler dog for, at han ikke paa Forhaand har været stemt herfor. En fælles Førelse af Felttoget var praktisk talt umulig, som den nedarvede Situation mellem Naborigerne var, og Gustav Adolf har overhovedet næppe ønsket det. Naar de Forhand-

Digitized by Google

linger, der endnu i et Par Maaneder førtes mellem Kongerne om en Samvirken, ikke gav noget Resultat, er det da ikke til at undres over, næppe nok til at beklage. I Virkeligheden havde Christian grebet til Vaaben ud fra Danmarks og sin egen Interesse. Spørgsmaalet var, om han var stærk nok til at føre Kampen og plukke Sejrens Frugter. Var han ikke det, vilde ganske naturlig Gustav Adolf træde i Forgrunden paa ny. Og det lader sig ikke nægte, at den vidtskuende Resoluthed ved Christians Indtræden i Krigen ikke modsvares af en lignende Forsigtighed.

8. Kejserkrigen (1625—29).

Den Hær, hvormed Kongen først i Maj 1625 begyndte Krigen, bestod af 16—18,000 Mand. Den var tilvejebragt overvejende ved *Hvervninger* i Tyskland og førtes væsentlig af Udlændinge. Det var, som tidligere fortalt, det danske Militærvæsens Skade, at der ikke eksisterede nogen national Kærne i Hæren. Denne Mangel medførte andre, Brist paa Enhed og Mandstugt, og det var ikke mindst paa dette Punkt, at Gustav Adolf siden langt overgik Christian IV. Helt uden *indfødte* var dennes Hær dog ikke; Kongen udtog senere under Krigen de bedste af det nationale Fodfolk og dannede et Eliteregiment, og desuden deltog Lensrytterne og en Del adelige Ryttere i Kampen. Men det hele var løst og tilfældigt. Det var ingen Krig af danske mod Danmarks Fjender. I øvrigt var Hæren vel udrustet og forsynet med 46 Kanoner. Christian tog selv Overkommandoen; Rytteriet førtes af Hertug *Johan Ernst af Sachsen-Weimar* og Fodfolk og Rytteri af General *Johan Philip Fuchs* von Bimbach.

Den 12. Maj drog Kong Christian fra Rødby til Holsten og mønstrede sin Hær ved Steinburg. Først i Juni begyndte han Fremrykningen. Den militære Situation var den, at Ligaens Hærfører, den fanatiske Katolik Grev *Tserclaes v. Tilly*, stod Vest for Weser i Westphalen og truede herfra den nedersachsiske Kreds, der væsentlig bestod af Braunschweig, Hansestæderne, Holsten og Mecklenburg. Christian havde dels af Nødvendighed, dels af Forsigtighed afgrænset Krigens officielle Maal til at gælde Forsvaret af den nedersachsiske Kreds, og han kunde da vælge, om han vilde nøjes med Forsvar imod Tilly eller gaa angrebsvis til Værks. Hans Plan var at benytte Weser som Grundlinie i sine Bevægelser, og han besatte i de følgende Uger Fæstningerne langs den indtil Hameln. Angreb blev der foreløbig intet af, og Aarsagerne hertil har sikkert ogsaa været den manglende Enhed i Hæren. Det tog Tid, før der dannedes en slagfærdig Styrke, der turde

Digitized by Google

maale sig med Tillys krigsvante Skarer. Tilmed viste der sig liden Offervillighed hos de nordtyske Protestanter. Tilly havde ønsket at standse Christians Fremmarch i Begyndelsen, men først den 5. Juli gav Ligaens Hoved Maksimilian ham Ordre til at aabne Kampen. Kejseren saa endnu Situationen an, men havde dog allerede den 28. Marts overdraget den siden saa berømte *Wallenstein* at opstille en Hær. Foreløbig blev det Ligaens Medlemmer under Tilly, der ene forsvarede den katolske Sag. Den 18. Juli gik Tillys Soldater over Weser ved *Höxter*, 50 km Syd for *Hameln*, hvor Christian IV stod. Hermed havde Tilly betraadt den nedersachsiske Kreds og spærret Christian Vejen videre Syd paa. Krigen var officielt brudt ud. I dette Øjeblik blev Kongen ramt af en skæbnesvanger Ulykke. Den 20. Juli om Aftenen, da han red paa Hamelns Vold, styrtede Hesten med ham ned i en bred Udgravning. Bevidstløs blev han baaret bort og kort efter ført til Verden, hvor han laa syg. Først midt i August kunde han atter overtage Kommandoen; kostbar Tid var spildt, og Kongens Kræfter syntes længe ikke at være de samme som før.

Wallenstein.
Samtidigt Stik.

De danske Førere tilbød i deres Bestyrtelse Tilly Vaabenstilstand, som han afslog. Hæren trak sig da tilbage og søgte en Stilling mellem Floderne Aller, Weser og Leine med Stolzenau som sydligste Punkt. Under frygtelige Plyndringer trængte Tilly frem over det rømmede Terræn, indtog den 20. August Stolzenau og naaede den 25. Nienburg. Midt i September lykkedes det Christian at tvinge ham til at gaa tilbage til Minden, medens Kongen tog Kvarter i Nienburg. Til Trods for dette Resultat var Stillingen dog ikke heldig for Danskerne. Det var ikke lykkedes at rense den sydvestlige Del af den nedersachsiske Kreds for Ligister, Tillys Hær var usvækket, og nu dukkede tilmed Wallenstein op som en ny Fjende.

Albert Eusebius Wenzel v. Wallenstein (Waldstein), Hertug af Friedland og Fyrste af Sagan, var af fattig böhmisk Adel, men blev

Digitized by Google

rig ved Arv. Han benyttede det religiose og politiske Virvar i sit Fødeland, siden i Tyskland, til at skabe sig Magt og Rigdom. Hans Evner som Feltherre, Spekulant, Organisator og Statsmand løfter ham op over det almindelige, og endnu mere særpræget er han som Personlighed. Der ligger over ham noget af den Skyggernes Tiltrækning, som Verdenshistorien saa ofte beretter om. Over Wallenstein løfter sig en Nat med fremmede Stjernebilleder, med Skæbnemystik og Dæmoners Tegn, alt egnet til at gøre hans Navn frygtet og hans Villie sejrrig. I en splittet Tid er han et Enhedsmærke; han vilde sig selv, men derigennem et stærkt Tyskland. Han er Gustav Adolfs eneste værdige Modstander.

I Trediveaarskrigen bragte han et Moment ind af hastig handlende, enkel, maalbevidst Energi. Han tilbød Kejseren at skabe en Hær, og han gjorde det. Med 20,000 Mand drog han i September fra Østrig til Nedersachsen og besatte Stifterne Magdeburg og Halberstadt. Havde Tilly og han ikke været indbyrdes uenige og skinsyge, havde det maaske alt nu været Slut med Christians tyske Felttog. Nu holdt han sig i den nordlige Del af Nedersachsen og trak Forstærkninger til sig ved Tilslutning fra Ernst af Mansfeld og Christian af Braunschweig. Midt i Oktober led han et Nederlag ved Seelze nær Hannover, men erobrede samme Dag Stolzenau tilbage.

Resultatet af det første Aars Felttog var saaledes meget ringe, og over for de to Fjender var Udsigterne truende. Christian søgte da at sikre sig Hjælp paa en *Kongres i Haag* i November, hvor de ledende protestantiske Magter undtagen Sverige samt Frankrig lod møde. Forhandlingerne var vanskelige, fordi England stadig tænkte mest paa en Krig med Spanien, hvad Christian ikke ønskede. Det kom dog til en Traktat med England og Nederlandene, der lovede betydelig Subsidier paa Betingelse af, at Christian stillede 35—38,000 Mand til Genindsættelse af Frederik af Pfalz. Imidlertid var disse Løfter i mange Maader lidet tilfredsstillende, og Englands hele Stilling var usikker og ujævn. Christian var klar over, at Krigen kunde vende sig til hans Ugunst og true hans egne Lande, og der førtes fra Oktober 1625 til Marts 1626 Forhandlinger i Braunschweig om Vaabenstilstand, men de kejserlige vilde intet love om at lade de evangeliske i Fred, og Christians Krav om Opløsning af deres Hære blev afslaaet.

Der var da ingen Mulighed for Fred, naar Christian ikke skulde give alt tabt. Saa meget værre var det, at Udsigterne til Hjælp forringedes. Haag-Traktaten blev slet overholdt, Nederlandene sendte nogle Tropper, men England betalte ikke, hvad det skulde. I 1625 begyndte Krigen mellem den franske Regering og Huguenotterne, og da man i England havde Sympati for disse sidste, svækkedes den engelsk-franske Forstaaelse. Af de tyske Fyrster indtog Hertugen af Braunschweig en

Digitized by Google

mere eller mindre upaalidelig Holdning. Christian havde da overvejende at stole paa sig selv. Han havde gjort store Rustninger og søgte at bringe sin Hær op til 60,000 Mand, naaede dog kun godt 40,000. Det var først nu, at Kongen inddrog Danskere i videre Omfang i Hærens Rækker.

Christian havde besat *Wolfenbüttel* i Braunschweig og derved betydelig forbedret sin Stilling. Wallenstein og Tilly var adskilt og havde kun Forbindelseslinier Syd om Harz. De var indbyrdes for uenige til at operere i Fællesskab, men paa den anden Side søgte Christian heller ikke at slaa dem enkeltvis. Kongens Plan gik ud paa at sende Johan Ernst vestpaa bl. a. for at gennemføre Valget af Kongens Søn Frederik til Biskop i Osnabrück. Dette lykkedes ogsaa, og Tilly nødtes ved denne Bevægelse til at trække sig tilbage mod Vest.

Christian selv vilde i Forening med Mansfeld og Christian af Braunschweig operere i Brandenburg og længere østpaa. Under Fuchs og Mansfeld planlagdes et Felttog til Schlesien, hvor man skulde forene sig med Kongen af Siebenbürgen *Bethlen Gabor* og true Habsburgerne i deres egne Lande. Men de to Førere var indbyrdes uenige, og Mansfeld led et knusende Nederlag mod Wallenstein ved Rosslau i Anhalt 15. April. Christian kaldte nu Johan Ernst tilbage fra Westphalen til Hjælp for Mansfeld, men den fint dannede Fyrste og den robuste Landsknægt passede kun slet til hinanden. Da Wallenstein ikke udnyttede Sejren ved Rosslau, blev den schlesiske Plan optaget paa ny, og den 30. Juni rykkede en Hær paa ca. 10,000 Mand mod Oder, som snart blev overskredet. Det varede lidt, før Wallenstein fulgte efter Fjenden; Tilly vilde holde ham tilbage, men fik kun nogle Regimenter, og fra sidst i Juli stod Christian da med sin Hærs Hovedstyrke over for Tilly alene.

Denne havde i de sidste Uger staaet i Harz og havde kæmpet med Christian af Braunschweig; sidstnævntes Død af Feber den 6. Juni berøvede Christian en ihærdig Forbundsfælle. Tilly var under Fremrykning mod Nord ind i Braunschweig, og d. 2. August faldt *Göttingen* i hans Magt, hvorefter han angreb *Northeim*. Nu satte imidlertid Christian sig i Bevægelse sydpaa; han undsatte Northeim og søgte forgæves at hindre Tillys Forening med den af Wallenstein efterladte Styrke, der kom fra Harz. Da dette ikke lykkedes, mente Kongen det nødvendigt at undgaa Slag og gik tilbage nordpaa med Fæstningen Wolfenbüttel som Maal. Dagene 15.—17. August formede sig som et tre Dages Slag, der endte med Afgørelsen ved *Lutter am Barenberge*, en lille befæstet By. Det var øjensynlig Christians Agt at holde sig defensiv, men han indsaa Umuligheden af længere at udsætte Kampen. Trængt af Fjenden trak han sig tilbage til Højderne Pöbbecken Berge, dækket

Digitized by Google

foran af Floden Hummecke med sumpede Enge omkring. Tilly sendte fire Regimenter over Floden, men de kom i Uorden under Danskernes Modstand, og Stillingen var paa dette Tidspunkt ikke ugunstig for Kongens Hær. Han selv fjernede sig fra Hovedfronten for at foretage en omgaaende Bevægelse, men i hans Fraværelse skete der, enten paa Ge-

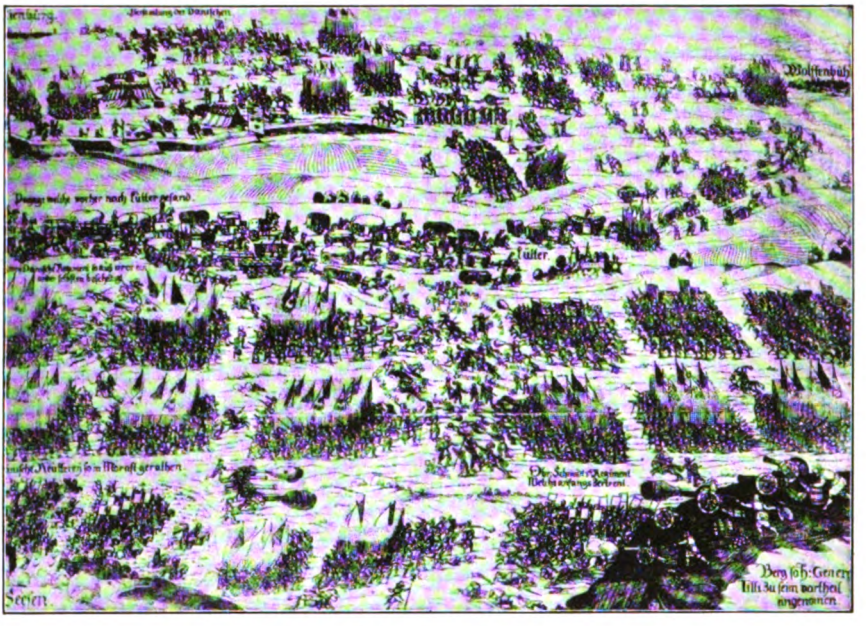

Slaget ved Lutter am Barenberge.
Samtidigt Stik.

neral Fuchs' Ordre eller ved en Misforstaaelse, et samlet, kraftigt dansk Angreb, der mislykkedes og efterfulgtes af ny Fremtrængen af Tillys Regimenter og Nederlag for Danskerne. Fuchs faldt, Kongen selv var i Fare, Flugten blev almindelig; mindst 2000 af Kongens Soldater blev taget til Fange, og et stort, ikke nærmere kendt Antal faldt, hele Artilleriet og store Forraad gik tabt.

Hærenes Størrelse havde været paa dansk Side 12,000 Mand Fodfolk, 6,000 Ryttere og 20 Kanoner, paa Tillys 15,000 Mand Fodfolk, 5,000 Ryttere og 18 Kanoner, men Ligisterne var utvivlsomt Christians Soldater overlegne i Kampkraft. Kongen viste baade Tapperhed og Feltherredygtighed, og Dagen kunde maaske under heldige Forhold være reddet. Nu blev den skæbnesvanger for Danmarks Sag.

Over Wolfenbüttel førte Christian Resterne af sin Hær tilbage mod Elben, som han overskred den 25. August. Hermed var hele den sydlige Del af Nedersachsen prisgivet og Krigens Maal rykket ud i Frem-

Digitized by Google

tiden. Den umiddelbare Følge af Nederlaget var, at de vaklende blandt de protestantiske Fyrster i Nordtyskland nu gik over til Kejseren. Skønt Tilly ikke vovede at trænge frem over Elben, var Situationen mørk og truende for Kongen. Han viste nu som ofte før og siden sin Energi og Omsigt i Ulykken. Det gjaldt om at spænde Danmarks Kræfter til det yderste og om at sikre sig Hjælp fra Forbundsfællerne. I *Hjemlandet* var Forholdene ikke for lyse. Christians Son af samme Navn, der førte Regentskabet, var en villieløs, letsindig og ødsel Person; han gjorde sig almindelig forhadt i Folket, og der indgik Klager til Kongen over alle Haande Utilbørligheder. Christian IV greb da ind med kraftig Haand, indsatte ny Mænd i Rigsraadet, bl. a. sin designerede Svigersøn *Frans Rantzau*, og lod Sønnens Frille, Anne Lykke, fængsle. Paa en Stænderforsamling i Odense udvirkede Kongen ny store Bevillinger, og hos Enkedronningen gjordes betydelige Laan. Til Gengæld maatte Kongen love Adelen, at Embedet som Rigsmarsk, der betragtedes som dens særlige Repræsentation, igen skulde blive besat.

Hvad Udlandet angik, virkede Slaget ved Lutter am Barenberge et Øjeblik stimulerende paa England. Danmarks Gesandt, Palle Rosenkrantz, gav ikke med Urette Carl I en Del af Skylden for Nederlaget, og der blev paa ny givet Christian Løfter, som dog ikke blev holdt. Frankrig ønskede stadig at svække Kejseren, men vilde ikke selv gribe ind. Mest ordholdende var Nederlandene; de betalte betydelige Subsidier, men vilde ikke gribe direkte ind. Med Gustav Adolf førtes der Forhandlinger, som af de før omtalte Aarsager intet kunde føre til.

Christian maatte ved Felttogets Begyndelse April 1627 overvejende stole paa sig selv, og Udsigterne var ikke lyse. Medens mindre Korps angreb mod Vest og Øst, søgte Kongen selv at fordrive Tilly fra hans Stilling ved Elben over for Lauenburg, men det mislykkedes, og nu gik Fjenden paa alle Fronter over til Angreb. Den Hær, der var sendt til Schlesien under Mansfeld og Johan Ernst, var i August 1626 gaaet ind i Ungarn for at forene sig med Bethlen Gabor, men denne svigtede, de to Førere døde, og Hærens Stilling blev kritisk. Joachim Mitzlaff førte den tilbage til Schlesien, men sidst i Maj kastede Wallenstein sig over den og sprængte og tilintetgjorde den i Løbet af et Par Maaneder. Derefter havde Wallenstein fri Hænder til at gribe ind i Nordtyskland.

Her var der ogsaa sket afgørende Ting. Den 25. Juli havde *Tilly* ved en Overrumpling banet sig Vej *over Elben* ved Bleckede og erobret Lauenburg, et haardt Slag for Kongen. Holsten laa aabent for Fjenden, og Spørgsmaalet var, om Sønderjylland og selve Kongeriget kunde forsvares. Riget var i Fare, og Kongen sammenkaldte i Hast Raadet til Kolding, hvor det vedtoges at udskrive 12,000 Mand blandt Kronens, Gejstlighedens og denne Gang ogsaa Adelens Bønder samt en Organisa-

Digitized by Google

tion af Landstormen gennem Bevæbning af alle vaabenføre mellem 18 og 55 Aar. Lignende Foranstaltninger blev truffet i Hertugdømmerne, men det hele blev ikke ledet med fornøden Omsigt og Enhed, og det kom for sent. Faren var nu fordoblet, idet Wallenstein med 30,000 Mand var brudt op fra Schlesien og sidst i August forenede sig med Tillys Hær ved Büchen Øst for Hamburg. Hertugen af Holsten-Gottorp søgte at mægle Fred, men Feltherrerne stillede Fordringer, der vilde betyde Danmarks Nedtrykkelse til en Magt af tredie eller fjerde Rang.

Sidst i August rykkede Fjenden med en Styrke af 30—40,000 Mand over Holstens Grænse og erobrede *Pinneberg;* da Tilly blev saaret, gik han tilbage til Lauenburg, og Wallenstein overtog Enekommandoen. Henrik Rantzaus Slot Breitenburg erobredes efter tolv Dages Belejring, og det berømte Bibliotek splittedes over Europa. Kort efter faldt ogsaa Rendsborg, medens de danske Tropper flygtede nordpaa.

Allerede inden disse sidste Begivenheder havde et andet Slag ramt Kongen. Han havde givet den østlige Fløj af sin Tysklandshær under Kommando af Markgrev *Georg Frederik af Baden,* og denne havde faaet Befaling til at føre Hæren til Holsten med Skibe fra Poel til Heiligenhafen. Men næppe var Hæren naaet hertil, før den blev angrebet af en Afdeling af Wallensteins Styrke under Grev Schlick og fuldstændig oprevet. Kun nogle Hundrede naaede over til Fyn, Resten overgav sig d. 14. September, og hermed var Christians sidste samlede og øvede Hær tilintetgjort.

Kongen var den 13. September brudt op fra Glückstadt og rejste over Ditmarsken, Tønning og Husum til Flensborg, hvor det var hans Hensigt at gøre Modstand med Rytteriet og den nyvæbnede Landstorm. Men det var et forfængeligt Haab. Uden Forvarsel stormede de flygtende danske og tyske Ryttere ind over Flensborg og videre nordpaa i vild og taabelig Forvirring, skønt der endnu havde været god Tid til at sætte sig i Forsvarsstilling ved Flensborg. Og de flygtende Tropper opførte sig som Fjender af Landet og plyndrede og brændte, hvor de kom frem. Alt, hvad Kongen gjorde for at standse Flugten var forgæves, den fortsattes nordpaa over Aabenraa og Haderslev og efterlod Egnen som en hærget Valplads, mens Bønderne knyttede Hænderne i Raseri mod Krigen og Kongen. Alt var i Øjeblikket *Forvirring og Uenighed i Danmark.* Kongen var rejst til Kolding; heller ikke han vidste Raad, og da kun Vendsyssel mentes at kunne forsvares, opgav han Jylland og tog til Fyn. Spredte Afdelinger sogte nordpaa i Jylland under Plyndringer, der gik ud over selve Kolding By og Slot for Kongens Øjne.

Men der skulde gaa endnu værre Ulykker over Halvøen. Den 27. September stod Fjenden i Haderslev, d. 6. Oktober i Viborg, og to Dage

Digitized by Google

efter maatte 3000 kongelige Ryttere overgive sig ved Limfjorden. Derefter udbredte hele den kejserlige Hærs brogede Folkevirvar sig over Jylland: Tyskere, Italienere, Kroater, Kosakker, og skønt Førerne stræbte at holde Mandstugt, skete der frygtelige Udskejelser og Grusomheder. En dansk Hær eksisterede næppe mere Syd for Limfjorden, og den Modstand, der hist og her rejstes fra Bøndernes Side, var svag og lidet nyttende. Der gik en Bølge af Fortvivlelse og Raseri over Halvøen, og det daarlige Forhold mellem Stænderne slog i disse onde Dage ud i ligefrem Revolution fra den lavere Befolknings Side mod Adelen. Denne paa sin Side søgte oftere, end heldigt var, Redning ved Flugten. Efter nogle Kampe Nord for Limfjorden rømmedes ogsaa Vendsyssel af kongelige Tropper, og hele *Jylland var prisgivet*. Men ogsaa det øvrige Danmark led under Invasionen. Paa Fyn stod en Del af de Ryttere, der var flygtet fra Jylland, og Resterne af Markgrev Georg Frederiks Korps, og disse Soldater fulgte Eksemplet fra Halvøen med Plyndringer, saaledes at Regeringen endogsaa maatte samtykke i, at Bønderne væbnede sig imod dem.

Den udvalgte Prins.
Maleri af Karel v. Mander paa Rosenborg.

Krigen havde vendt sig mod Danmarks Hjerte, og den Uvillie, der fra Begyndelsen havde været mod den hos Raadet, fik, som rimeligt var, nu stærke Udtryk. I sin Vrede og sin Frygt for de rent sociale Følger af Ulykkerne gik man langt videre i Kritikken af Kongen, end billigt var. Nogen Del i Nederlaget havde Raadet og Adelen utvivlsomt, fordi de mest muligt havde modsat sig Rustninger. Den bitre Stemning mod Kongen øgedes ved forskellige uheldige Forhold i hans Familie; den „udvalgte Prins", Christian, havde, som før fortalt, givet Anledning til Forargelse ved sit umaadeholdne Levned, og en lignende, næppe stærkt begrundet Uvillie rettedes mod Kirsten Munk, der betragtedes som Kongens onde Raadgiver. I et Brev fra November 1627 omtaler Kongen en Ytring af en Lensmand, at „hvad Raadet med Kongen afgjorde om Dagen, det omstødte Kirsten igen om Natten". Inden for

Digitized by Google

Adelen synes man at have drøftet Kongens Afsættelse, og Christian paa sin Side udtalte sig i stærke Anklager mod Raadet og nægtede at give den af Adelen valgte Rigsmarsk Sæde i det.

Det maatte imidlertid staa Raadet klart, at nær Samvirken med Kongen var nødvendig for at redde Landet. Paa Raadsmødet i Slagelse i Oktober og November 1627 naaede man da ogsaa en Overenskomst; Kongen bøjede sig for Kravet om Rigsmarskens Optagelse i Raadet, og af Hensyn til den Riget truende Fare enedes man om at sammenkalde alle *Stænderne*, ogsaa Bønderne, til København i December s. A. Paa dette Møde bevilgedes ny store Skatter, og Raadet stillede derefter omfattende Forslag til Nyorganisation af Forsvaret ved Skabelsen af et nationalt Landeværn. Efter disse Forslag, som Kongen i det hele gik ind paa, udskreves hver 5. Mand, og i Sommeren 1628 bestod da fire mobile Regimenter paa i alt 6,000 Mand, et indekserceret og bevæbnet Landeværn paa 12—14,000 Mand og en delvis bevæbnet Landstorm af alt Mandskab mellem 18 og 50 Aar. En Betingelse for Raadets Medvirkning til denne militære Reform var snarlig Optagelse af Fredsforhandlinger, ligesom man for visse Toldforhøjelsers Vedkommende forbeholdt sig Kontrol med Anvendelsen af Pengene. Kongen havde saaledes maattet gøre betydningsfulde Indrømmelser.

Situationen krævede da ogsaa Resignation. Medens Jylland var besat af Wallensteins Hær, havde Tilly erobret Resten af de danske Besiddelser i Nordtyskland. Mellem Frankrig og England udbrød der Krig, og England støttede Huguenotterne; noget Haab om Hjælp fra Vestmagterne var der da ikke. Nederlænderne tilbød at besætte Kronborg, hvad Christian IV naturligvis afslog, og Regeringen i Haag var derefter karrig med Subsidier, som ikke direkte kom Forsvaret af dens egne Interesser til gode.

Under saadanne Forhold mellem de støttende Nationer trak en ny truende Fare op over Danmark gennem *Kejserens* og *Wallensteins Østersøpolitik*. Medens det oprindelig havde været Ligaen og Tilly, der var Hovedfjenden, blev det nu anderledes. Gennem Wallensteins Hær og Feltherregeni var Kejser *Ferdinand II* blevet uafhængig af de tyske Fyrster, og de store Resultater mod Danmark gav de kejserlige Politikere Lyst til at skabe Habsburg en Magtstilling ved de nordiske Have. Wallenstein greb disse Planer med Begærlighed, baade fordi de gav ham Udsigt til Ære og Rigdom, og fordi de faldt i Traad med hans Tanker om Tysklands Enhed. Kejserhoffet vilde bringe alle de nordtyske Stifter over paa katolske Hænder og gøre Habsburg til Herre i Holsten. I Fælleskab med Spanien skulde derefter Hansestæderne tvinges til Underkastelse og Nederlænderne kastes ud af den nordiske Handel baade paa Østersoen og Nordsoen. Wallenstein blev 1628 ud-

Digitized by Google

nævnt til General over det oceaniske og baltiske Hav og kort efter forlenet med Mecklenburg. Ved Hjælp af en spansk Flaade haabede han at kunne gøre Landgang paa Fyn, og med Hertugen af Gottorp indledede han Forhandlinger om Skabelse af en Station for denne Flaade og Oprettelse af et Kompagni til Handel paa Spanien.

Gennem disse storslaaede Planer stødte Kejseren og Wallenstein imidlertid paa en afgjort Modstander i *Gustav Adolf*. De Forhandlinger om Samvirken mellem ham og Danmark, der i de sidste Aar var ført, havde ikke kunnet bringe Resultater paa Grund af de modstridende Interesser. Helt anderledes nu, da Wallensteins og Kejserens Planer truede Sveriges egen Østersøpolitik. Det var den almindelige Mening i Sverige, at Danmark, som Kongen udtrykte det, var dets Bastion mod Kejseren og maatte holdes oppe. Men samtidig regnede man med, at et fuldstændigt Sammenbrud var muligt, og at Sverige da burde sikre sig Skaane. I Danmark var Mistroen mod Sverige naturlig blevet mindre levende, da Ulykkerne brød ind, og i December 1627 mødte danske Gesandter i Stockholm og bad om Hjælp af Penge, Ammunition og Skibe til Generobring af Halvøen. I Januar 1628 sluttedes en Alliance, der dog kun gik ud paa, at Sverige fra Maj til Oktober skulde holde otte Krigsskibe i Østersøen til Danmarks Hjælp, medens dette til Gengæld skulde lukke Sundet for Sveriges Fjender. Forbundet blev ikke bragt til Udførelse, formodentlig fordi Gustav Adolf ikke mente det nødvendigt for Danmarks Frelse og frygtede, at Christian skulde bruge Skibene mod Hansestæderne, men det havde en moralsk Virkning over for Kejseren og Wallenstein.

Af adskillig større Betydning blev det dog, at de to nordiske Magter gik sammen i *Forsvaret af Stralssund*. Det stod Kejserhoffet klart, at man til Danmarks Erobring behøvede en Flaade og Kystbyer til dens Støtte, og dette vilde man skaffe sig hos Hansestæderne. I 1628 førtes der Forhandlinger med flere af dem, men de endte med Afslag. Stæderne var ikke lystne efter at komme under spansk Regimente. Wallenstein bestemte sig da til at tvinge dem. Wismar var allerede i Oktober 1627 besat af kejserlige, Rostock truede man fra Warnemünde, og Stralsund blev i Februar 1628 angrebet af Wallensteins Feltherre *H. G. von Arnim*. Byen bad om Hjælp hos Danmark og Sverige, og begge sendte Tropper, de danske under Anførsel af den senere berømte kejserlige Hærfører *Henrik Holck*. De fremmede Tropper satte Mod i Borgerne, og det var utvivlsomt dem, der reddede Byen. I en Maaned lededes Belejringen af Wallenstein personlig, men i Juli opgav han Angrebet. Hertil bidrog ogsaa, at Christian havde sat sig i Bevægelse paa et Togt med Flaaden. Allerede i Marts havde han angrebet Femerns og Holstens Kyst og siden ladet Østersøbyerne bevogte af en

Digitized by Google

Flaadeafdeling; nu sejlede han i Juli ud med fjorten store Skibe og mange mindre og besatte Usedom og Wolgast i Pommern. Da Wallenstein fik Nys herom, vendte han sig mod Christian og slog ham den 12. August, hvorefter Kongen maatte sejle bort. Ud paa Efteraaret forlod de danske Tropper Stralsund, medens en svensk Besætning blev tilbage, — de to nordiske Magter havde samvirket, men det blev Sverige, der høstede Fordelen. Alligevel laa der i denne Samvirken en Advarsel til Kejseren og Wallenstein.

Nogen øjeblikkelig Bedring i Situationen medførte Stralsunds Redning dog ikke. Stillingen var den, at Danskerne ved deres Flaade beherskede Farvande og Øer, medens Jylland var oversvømmet af de kejserlige. De eneste faste Punkter, der endnu holdtes af Danskerne, var de holstenske Fæstninger *Krempe* og *Glückstadt*, der dannede en ret sammenhængende Forsvarsstilling. De kejserlige havde længe blokeret Fæstningerne og gik i Maj over til en formelig Belejring, men maatte efter et Udfald fra Glückstadt i August igen indskrænke den til Blokade. Først da Tillys bekendte Rytterfører *G. H. Pappenheim* havde organiseret Angrebet, lykkedes det i November 1628 at tvinge Krempe til Overgivelse. Glückstadt holdt sig derimod uerobret til Christian IV's store Tilfredsstillelse.

Værre end Tabet af Krempe var den forfærdelige *Nød og Forvirring i Jylland og Hertugdømmerne*. Der stod her i alt op imod 50,000 Mand under Anførsel af den italienske Feltherre *Torquato Conti*, en havesyg og grusom Mand. Toget op gennem Halvøen var et sandt Røvertogt, Beboerne fordreves, Gaarde ødelagdes, Kvæget bortslæbtes. „Hundrede og atter hundrede af Bønder mellem Flensborg og Kongeaaen reduceredes med eet Slag i nogle ganske faa Døgn fra solid Velstand til Tiggerstaven", hedder det om Nordslesvig. Det var uhyre Summer, der pressedes ud af Befolkningen, i alt ca. 130 Mill. Kr. i Nutidens Penge udredes af Halvøens Borgere og Bønder. Et vældigt Tros af Betjente, Kokke, Kuske, Soldaterhustruer og Skøger fulgte med Hæren og foranledigede ekstra Udsugelse. Et forfærdende Billede af Tilstanden i de haardest ramte Egne langs Hovedvejene giver en Beretning, som afgaves af Kommissærer efter Krigens Slutning; i Haderslev Østeramt var kun 11 Bønder, (0,6 % af det samlede Antal) i fuld Skattestand, 89 (4,8 %) evnede at betale $^2/_3$ eller $^3/_4$ af den normale Skat, 239 (12,8 %) Halvdelen, 928 (50 %) var forarmede, 423 (23 %) paa Nippet til at gaa fra Hus og Hjem, 153 (8,4 %) rømte.

Fra Vendsyssel, hvor Grev Melchior von Hatzfeldt førte Kommandoen, haves ret fyldige Meddelelser om Tilstandene under Besættelsen. Vendelboerne var ikke lette at holde i Ave; „Opsætsighedens Aand, hed det sig blandt de kejserlige, lader sig ikke drive ud hos disse sejge

Digitized by Google

Nordboer". Udskrivningerne af Proviant var først ikke saa store her som ved Hovedvejene, men efterhaanden voksede Kravene fra Afdelingerne i de udpinte Egne. Adskilligt blev dog ogsaa fra Besættelseshæren gjort for at ophjælpe Næringslivet, især Landbruget. En stor Plage var de Bander af forarmede Bønder og Desertører fra Hæren, som strejfede rundt og plyndrede.

Adelsmændenes Stilling var ofte ynkværdig; de truedes paa den ene

Sølvkande og Bægre fra c. 1600.
Fundne 1855 i en Dam i Holtum, Grejs Sogn ved Vejle og antagelig nedlagte under Kejserkrigen.
(Nationalmuseet).

Side af deres egne Bønder, paa den anden af de rovbegærlige Kejsersoldater, og mange af dem valgte at sværge Kejseren Troskab. Meget tydede paa, at den fjendtlige Hær agtede at blive i Jylland for stedse, i 1628 afkrævedes der Halvøens Befolkning Hyldingsed.

Det skulde imidlertid ikke gaa saa galt, som det saa ud til. I Virkeligheden var der hos begge Parter Ønske om Fred. For Danmarks Vedkommende laa det i Sagens Natur, og man kunde vente, at Rigsraadet vilde stemme for vidtgaaende Indrømmelser for at redde Jylland. Kongen var tvunget til at lytte til disse Røster, og han havde da ogsaa stadig vedligeholdt Forbindelsen med Hertugen af Gottorp, der balan-

Digitized by Google

cerede mellem Danmark og dets Fjender. Hvad Wallenstein og Kejseren angik, var Forholdene mere komplicerede. Adskilligt talte dog for at opgive eller opsætte den store Plan om Danmarks Erobring. En Flaade manglede stadig, og Forsøget paa at vinde eller true Hansestæderne var mislykkedes. Pappenheim betegnede Forsvaret af den lange tyske Kyst som umulig. Videre var der Hensynet til Sverige. Det maatte staa Wallenstein klart, at Gustav Adolf som den aktive Begavelse, han var, før eller senere vilde gribe ind i Krigen. Wallensteins egne Interesser som Hertug i Mecklenburg talte for Forsigtighed saa meget mere, som hans Fjender hos Kejseren stadig modarbejdede ham, og Ligaen var ked af Krigen. Paa et Møde i Boitzenburg i November 1628 enedes da Tilly og Wallenstein om at indlede *Fredsforhandlinger i Lübeck* den 6. Januar næste Aar.

Her mødte for Danmark den kongelige Kansler Christian Friis, Rigsraaderne Jakob Ulfeldt og Albert Skeel samt nogle tyske Raader; paa modsat Side skulde Wallenstein og Tilly have Ledelsen, men de tog Ophold i *Güstrow* og *Lauenburg* og lod delegerede Officerer og Raader optræde for sig. Den Instruks, de danske Udsendinge fik med, og ud fra hvilken de d. 31. Januar overrakte deres Fredsbetingelser, gik ud paa Tilbagegivelse af de erobrede Dele af Danmark og Holsten, Skadeserstatning, Løsladelse af Fangerne, Amnesti og Løfte om Frihed for den evangeliske Konfession i Nedersachsen. Hvad angik de nordtyske Stifter, skulde man forhandle sig frem for at bevare dem for Kongens Sønner. De kejserlige Gesandter afventede Instrukser hjemmefra, og Tiden trak derfor ud til den 2. Marts, før de afgav deres Svar. Inden da havde Christian IV paa ny faaet Lejlighed til at overveje, om Freden maatte sluttes nu, eller om der var Haab om ny Sejr gennem Krig. Den Beslutning, han tog, blev afgørende for Magtfordelingen i Norden.

I Løbet af 1628 var Forholdet mellem Danmark og Sverige nærmest forbedret. Gustav Adolf var mere og mere klar over, at han maatte gribe ind i Tyskland, og da Fredsforhandlingerne i Lübeck begyndte, var han stærkt interesseret i dem, søgte ogsaa at faa Del deri, men blev afvist af Wallenstein. Hvad det gjaldt om for Sverige, var at hindre ethvert Østersøvælde for Kejseren og bevare Stillingen i Nedersachsen saa urørt som mulig. Det var ikke Danmarks Ulykke, der rørte ham. At hindre Nabolandets Ødelæggelse var kun et Led i denne geniale Politikers System, og han greb da et tidligere af Christian IV udtalt Ønske om en Sammenkomst. I Dagene fra den 22. til den 25. Februar mødtes de to Konger i *Ulfsbäk* Præstegaard i Halland.

Kortene var saare ulige fordelt ved denne historiske Sammenkomst. Først var Gustav Adolf i enhver Henseende Christian IV overlegen som Politiker og som Villie. Men dernæst var de to Kongers Maal for-

Digitized by Google

skellige. Svenskekongen saa den hele nordisk-tyske Situation skarpt an, han arbejdede med Sveriges Magtstilling og Krigen i Tyskland for Øje, og han vilde ud fra disse Realiteter bevæge Christian til et Forbund, der skulde redde Danmark for Undergang og i øvrigt tjene Sveriges Interesser. Christian har vistnok ikke tænkt sig Muligheden af at gaa ind herpaa. Hans Raad var imod det, hans Land trængte haardt til Fred, og han har ikke set saa mørkt paa Mulighederne derfor som Gustav Adolf. Ved at indvilge i Mødet har han formodentlig væsentlig tilsigtet at give Udlandet et Indtryk af dansk-svensk Forstaaelse. Der kom i hvert Fald intet Resultat ud af de Samtaler, de to Konger havde i Ulfsbäk Præstegaard. Gustav Adolf tilbød i stærke og levende Ord Christian et Forbund til Protestantismens Redning. Han talte om sin veludrustede, nationale Hær og angreb Christian for den Maade, han havde ført Krigen paa. Han paatog sig de tre Fjerdedele af de militære Operationer mod, at Danmark ydede Resten og en Sum Penge. Han henvendte sig direkte til de danske Rigsraader, der stod omkring Kongen, og opfordrede dem til Samarbejde mod Religionens og Rigernes Fjender. Christian IV havde lyttet uden Interesse, men denne Appel til hans Undersaatter bragte hans forfængelige Blod i Kog. Hvad har I at gøre i Tyskland, og hvormed har Kejseren forset sig mod Jer? spurgte han — et Spørgsmaal, der unægtelig viser mere Trættelyst end politisk Skarpblik. Gustav Adolf bruste op og mindede om Stralsund og Polen, — „hvem der end gør os saadant imod, Kejser eller Konge, Fyrste eller Republik eller Tusind Djævle, vi skal tage hverandre ved Ørene, saa at Haarene skal rejse sig." Samtalen var endt med et personligt Sammenstød, og Resultat fik den ikke, men Christians Indtryk var dog bagefter, at „Sammenkomsten gik ret vel af, saa at vi skiltes som gode Venner".

Gustav Adolf.
Miniature paa Frederiksborg.

Man tør ikke dadle Christian IV, fordi han afviste Gustav Adolfs Opfordring til Alliance og Krig paa Kniven. Det maa stadig erindres, at hele den historiske Situation mellem Danmark og Sverige gjorde en Forstaaelse uendelig vanskelig. Man tør ogsaa tro, at Sverige vilde have høstet Hovedfordelen, om Christian var gaaet ind i Alliancen. En anden Sag er det, at om der havde siddet en stor Statsmand paa Danmarks Trone i dette Øjeblik, saa kunde han maaske have ændret Aarhundreders ydrepolitiske Udvikling for sit Land ved at tvinge de to Naboriger i Spand sammen.

Digitized by Google

Foreløbig gik det rigtignok bedre, end man kunde have frygtet. Ganske vist var de Modforslag, der den 2. Marts forelagdes af Tyskerne, utrolig vidtgaaende. Hertugdømmerne skulde afstaas, Jylland overdrages til Kurfyrsten af Sachsen som Pant for Kejserens Gæld til ham; Stifterne skulde opgives. Sundet skulde spærres for Kejserens Fjender. Hvis dette skete, var Danmark en Vasal af Habsburg. Men det var paa Forhaand givet, at det ikke vilde ske. Allerede før Forelæggelsen af Kravene havde de katolske Kurfyrster erklæret dem for alt for haarde, og Wallenstein hævdede det samme over for Kejseren. Han betragtede, som før sagt, Gustav Adolf som den egentlige Fjende, og ansaa det for uklogt at gøre Danmark for svagt og bittert. De danske Gesandter afslog d. 9. Marts at gaa ind paa de stillede Krav, og Christian IV løb ud med Flaaden 31. Marts for at vise, at Danmark ikke var afmægtigt endnu. Men Wallenstein havde endnu samme Aften, som de kejserlige Betingelser overleveredes, i Fortrolighed meddelt de danske Forhandlere, at de ikke skulde regne for stærkt med dem, da han ikke agtede at fastholde dem alle. Under de følgende Forhandlinger opfordrede man fra kejserlig Side Christian til en Alliance, hvad han dog ikke vilde høre noget om; i øvrigt fastsloges Fredsbetingelserne fra dansk Side endelig paa en Raadslagning i Nakskov mellem Kongen og de danske Forhandlere, og væsentlig i Overensstemmelse hermed sluttedes Freden i Lübeck d. 8. Maj. De erobrede Lande skulde tilbagegives Danmark uden Erstatning, og Fangerne frigives. Christian lovede ikke mere at blande sig i Tysklands Forhold og ikke begære Stifterne for sig og sine Sønner. Det danske Rigsraad borgede med en Million Daler for Kongens Pengefordringer i Tyskland.

Krigen var endt. At den var begyndt uden fornøden Forsigtighed, er ubestrideligt, men der var saa meget i den nordiske Situation, der opfordrede til Handling netop i det Øjeblik. Hvad man nu mest vilde bebrejde Christian IV, at han ikke naaede til en Samvirken med Sverige, lader sig næppe med rette fastholde som Dadel. Haardt var Krigen gaaet ud over Landet, især Jylland. Rigsraadet overdrev sine Klager over Forarmelsen, men den var stor nok i sig selv, og et meget betænkeligt Symptom var Spliden mellem Stænderne indbyrdes. Christian stod nu i sit 53. Aar over for Opgaver, der var ikke mindre end for tredive Aar siden, men ikke saa lokkende. Udadtil gjaldt det om langsomt at arbejde Danmarks tabte Prestige i Vejret, indadtil syntes vidtgaaende Reformer nødvendige. Vilde Kongen kunne løse disse Opgaver?

Digitized by Google

9. Indre Forhold mellem Kejserkrigen og den svenske Krig (1629—43).

Selve Fredsslutningen vakte Glæde i Danmark, ikke blot fordi Krigen var forbi, men fordi Resultatet var gunstigere, end man havde kunnet vente. Alt det tabte Land var genvundet, ingen Skadeserstatning skulde betales, og Landet var nu uden for de Farer, der truede fra Religionskrigen i Tyskland. Men hvad Danmark havde lidt under Krigen, var frygteligt, og det var umuligt, at det hurtigt kunde glemmes. I Jylland var baade Huse, Skove og Marker i vidt Omfang ødelagte, Beboerne var flygtet fra By og Land, og alle Næringsveje laa nede. Statens Finanser var i en sørgelig Forfatning; Gælden beløb sig til op imod en halv Million Daler, og hertil kom Kongens private Gæld, der var større endnu. Opløsningen i Befolkningen krævede endnu mere end før en stærk samlende Myndighed, en fast Kongemagt.

Men til at træde i Spidsen for en saadan Samling var Christian IV ikke mere saa egnet som før. Han gik ud af Krigen som en anden Mand. Trods de fysiske Overanstrengelser af enhver Art, som Kongen gennem Aarene bod sig selv, bevarede hans Legeme i lang Tid en forbavsende Spændstighed, saa han endnu som gammel Mand kunde tumle sig i ungdommelige Idrætter. Men hans aandelige Styrke var ikke mere den samme. Dels hans urolige Liv, dels Faldet paa Hamelns Vold, dels endelig Krigens Besvær og Ulykke havde svækket hans Handle- og Tænkekraft. En engelsk Gesandt fortæller om, hvordan han var tavs, nedslaaet og urolig, tabte, hvad han havde i Hænderne, sad grublende ved Maaltiderne og gentagne Gange i Dagens Løb kastede sig paa sit Leje for atter at rejse sig. Denne Mangel paa Ligevægt viser sine Følger baade i Christians indre og ydre Politik, og den var ingenlunde uden Skyld i det sørgelige Resultat, hans Kongegerning som Helhed fik.

Det var givet, hvilken ydre Politik der end skulde føres, at Landet *indadtil* maatte styrkes og beroliges. Sparsommelighed hos Kongen maatte følges med maalbevidst Arbejde paa at ophjælpe Næringsvejene og øge Ydeevnen. Militært maatte der arbejdes paa at skabe en fast tømret Stamme af indfødte Tropper — det eneste, der i en Krig paa Liv og Død kunde lides paa. Politisk set maatte Christian søge enten at trykke Raadet ned ved Hjælp af de andre Samfundsklasser eller ogsaa naa til en Overenskomst med det paa de store Linier, saaledes at Ligevægten fra det 16. Aarhundrede blev genoprettet.

Der manglede ikke paa Opfordringer til Christian om at følge den første Vej. Den før omtalte *Forbitrelse* hos de lavere Stænder tog efter Freden stærkere Fart, da Adelen atter rejste Hovedet og klagede til Kongen over dem, der under Krigen havde forglemt deres Pligt. Paa et

Digitized by Google

Møde i Viborg i August 1629 opsatte Befuldmægtigede for de jyske Byer et Bønskrift til Kongen, der i al Almindelighed gik ud paa at genrejse Riget og i Særdeleshed talte om Beskyttelse af de lavere Stænders Rettigheder. De af Krigen forarmede Byer maatte tages under Armene, Adelens uretmæssige Handel maatte ophøre, og det burde forbydes Adelen at betale Gæld med Jord. Skatterne maatte mindskes, og til Fremme for Riget og Religionen maatte der oprettes et nationalt Landeværn, saa

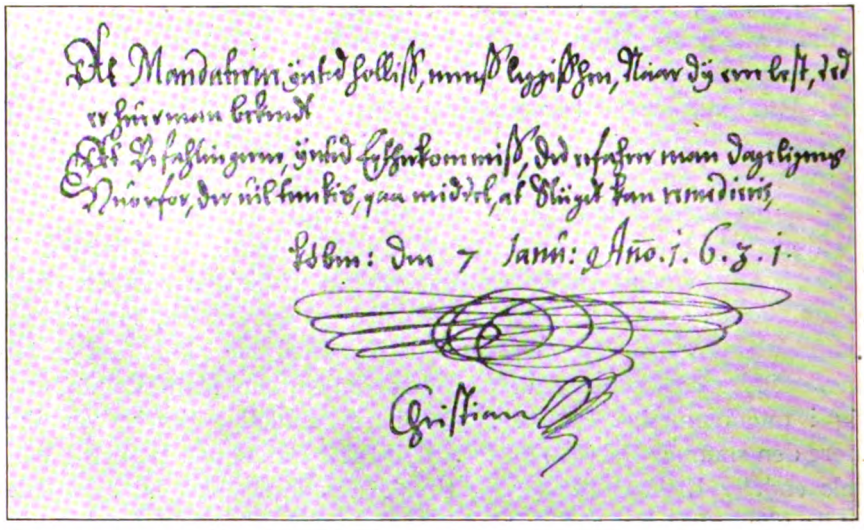

Egenhændigt Brev fra Christian IV til Rigsraadet dat. 7. Januar 1631. (Rigsarkivet).

Brevet lyder i bogstavret Gengivelse: At Mandaterne ynted [ikke] holliss, menss [men] leggiss hen, Naar dy erre lest, ded er huer man bekendt.
At Befahlingerne ynted Eptherkommiss, ded erfahrer man dageligens. Huorfor der uil tenckis paa middel at Sliigdt kan remedieris.

at man ikke behøvede at ofre Penge paa de kostbare og upaalidelige Lejetropper. Disse Forestillinger forelagdes først Kansleren i Viborg, derefter Raadet i Odense, endelig Kongen selv i Krempe, og de synes at have gjort et stærkt Indtryk paa ham. Karakteristisk er det dog, at han under Forslaget om et Landeværn bemærkede, at Sagen var magtpaaliggende, men at Kronen ikke, som hidtil, burde bære Udgifterne alene. Imidlertid tillod Kongen, at *Købstæderne* samlede sig igen, hvilket skete i Oktober *i Ry*. Der vedtoges her et nyt Andragende, der mere detailleret fremsatte Borgernes Krav, men der ses ikke at være kommet noget af Betydning ud deraf. I det hele maa man sige, at Splittelsen mellem Stænderne snarest blev større end mindre efter 1629, og man maa vistnok fordele Skylden herfor ligeligt mellem Kongen og Raadet. Manglede Kongen nu mere end før Vidsyn og Overlegenhed til at følge en fast Li-

Digitized by Google

nie i sin indre Politik, saa savnede Raadet paa sin Side tilsyneladende al Fornemmelse af, at der var Kræfter i Fremvækst, som truede dets og dets Standsfællers Magt, og med al den Dygtighed, der udmærkede Danmarks ledende Adelsmænd i disse Aartier, kan de ikke frikendes for Fastgroethed i Doktriner og Fordomme, som allerede var ved at træde ind for deres almægtige Dommer.

Christian IV har den menneskelige Undskyldning for sin vaklende Politik i de følgende Aartier, at han var ikke alene en svækket, men ogsaa en personlig ramt Mand. Hans Ægteskab med *Kirsten Munk*, der utvivlsomt hvilede paa en stærk Tilbøjelighed i hvert Fald fra hans Side, var endt med Ulykke, ja Skandale. Mellem den tyske Officer Rhingrev *Otto Ludwig* af Salm og Fru Kirsten opstod der et Kærlighedsforhold, medens han 1627—28 var indkvarteret paa Dalum, og det fortsattes siden i København og paa Kronborg. I November 1628 afbrød Christian den ægteskabelige Forbindelse med sin Hustru; Rhingreven havde da forladt Danmark, og det lader sig ikke afgøre, om den Datter, Kirsten Munk fødte i September 1629, var hans eller Kongens. Christian kaldte Barnet „den kasserede Frøken", men anerkendte det dog. Imidlertid havde Fru Kirstens kloge Moder *Ellen Marsvin* for at blande Kortene i Foraaret 1629 faaet Kongen til at indlede et nyt Forhold, til en af Kirstens tidligere Piger *Vibeke Kruse*, en Kvinde, hvis Oprindelse og nærmere Personlighed er ukendt, men som synes at have faaet stor Magt over Kongen. Mellem denne og Kirsten Munk førtes Krigen videre i lidet tiltalende Former, og i Begyndelsen af 1630 forlod Fru Kirsten Hoffet med Kongens Tilladelse og rejste til sin Moder. Kort efter fik hun anvist Bolig paa *Boller* og *Rosenvold* i Jylland. Hele denne Katastrofe virkede stærkt paa Kongen. Han har følt Sorg og især Vrede over Kirstens Optræden; der var kommet et Moment af Irritation, krænket Stolthed, maaske Savn ind i hans Liv, og alt dette gjorde ham ikke roligere og mere egnet til Kongegerningen.

Vibeke Kruse fødte Kongen to Børn, hvoraf den ældste var den tapre og folkekære *Ulrik Christian Gyldenløve*, som døde under Københavns Belejring. Vibeke og hendes Børn kostede Kongen uhyre Summer, og det Fjendskab, der opstod mellem hende og Kirsten Munks Børn, blev af uheldig Betydning i forskellige Retninger.

En anden Begivenhed, der ramte Kongen haardt, var *Moderens Død* i 1631. Hun efterlod sig en efter Tidens Forhold meget betydelig Formue, der for en stor Del tilfaldt Christian, men han havde i hende mistet en klog Raadgiver og en Hjælper i økonomisk Nød. Kongens yngste Søn med Anna Catharine, *Hertug Ulrik*, faldt i sachsisk Krigstjeneste 1633 og efterlod et stort Savn ved de sjældne kongelige Egenskaber, der udmærkede ham. Til disse personlige Sorger svarer Landsulykker

Digitized by Google

som *Kronborgs Brand* 1629 og især *Stormfloden* paa *Slesvigs Vestkyst* i Oktober 1634, da mange Tusinde Mennesker druknede, og en hel Ø Nordstrand, blev opslugt af Havet.

Mod hele denne Baggrund af Kongens og Rigets Svækkelse, af Familieskandaler og store nationale Ulykker stod *Hoflivet* dobbelt grelt. Her vedblev nemlig Ødselheden at udfolde sig, og Kongen deler sikkert Skylden derfor med Adelen. Medens Raadet med fuld Ret klagede over Hofudgifterne, fulgte den menige Adel ofte nok Trop med Kongen i vanvittig Ødselhed. Et særlig graverende Eksempel paa, hvad man tillod sig ved festlige Lejligheder, er den „udvalgte Prins" Christians Bryllup med Magdalene Sibylla af Sachsen 1634. Prinsen havde, som før omtalt, vakt Forargelse ved sit Liv, og Raadet havde flere Gange klaget til Kongen derover. Hans Bryllup blev nu fejret med en her i Landet hidtil næppe set Pragt under en Hvirvel af Festligheder og med Udfoldelse af et Raffinement i Kostumer og Underholdninger, som løftede Begivenheden op i Rang med lignende Fester i Udlandet. Det uforholdsmæssige i alt dette blev saa meget mere understreget, da Prinsen ogsaa efter sit Ægteskab viste sig som en uduelig, nydelsessyg og uelskværdig Mand, der ikke egnede sig til at tage Arven op som Konge, hvad han da ogsaa ved en tidlig Død befriedes for. Med adskillig mindre Pragt, men med bedre Løfter for Fremtiden fejrede ni Aar senere Kongens næstældste Søn *Hertug Frederik* sit Bryllup med *Sofie Amalie* af Braunschweig-Lüneburg. Baade Manden og hans Hustru var her af solidere Metal.

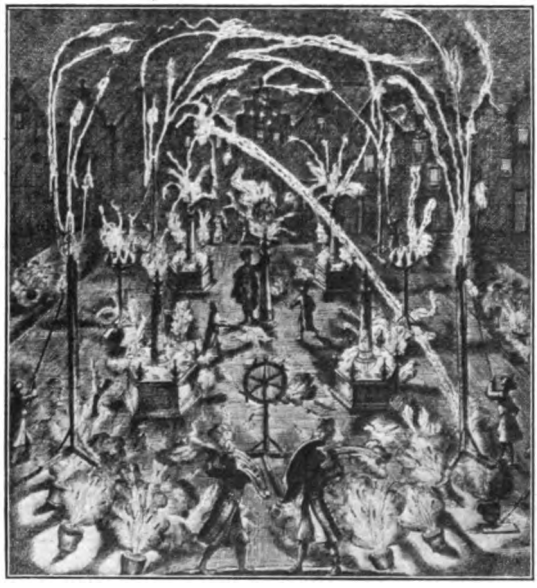

Fyrværkeri i Anledning af »Bilageret« 1634. Samtidigt Stik.

Ser man paa den indre Styrelse i de fjorten Aar mellem Freden i Lübeck og Krigen med Sverige, træder det i Øjnene, at Energien er mindre, om end ikke knækket. Paa Bygningernes Omraade var ganske vist det væsentlige udrettet før Krigen. Kronborg blev genopbygget efter

Digitized by Google

Branden, og i København opførtes Rundetaarn; ellers nødte Pengevanskeligheder Christian til at opgive større Nybygninger.

Hvad angaar Retsvæsenet, skred Kongen videre i sine Bestræbelser for at samle og generalisere. Til *Lovbogen af 1615*, den saakaldte „lille Reces", føjedes 1643 den „store Reces", *det største danske Lovarbejde* indtil da, vistnok væsentlig skabt ved Kansleren *Christen Thomesen Sehesteds* Arbejde. Den samlede de vigtigste af de hidtil under Kongen givne Forordninger, — men nogen Fælleslovgivning var den endnu ikke, og en saadan skabtes først under Christian V. Et Udkast til en almindelig Stadsret, der tilvejebragtes 1636-37 og behandledes af Rigsraadet og paa Købstadmøder blev ikke til Virkelighed. Christen Thomesen Sehested ansaa den for unødvendig. For Norges Vedkommende gaves der først i Trediverne en Del samlende Forordninger om den indre Forvaltning, men det var først under Hannibal Sehested, at der for Alvor toges fat paa Reformering her. Stadsrettens Stranding falder i Traad med, at Kongens Virksomhed for Byerne i denne Periode var langt mindre levende end i den forrige. Kun een ny By anlagdes, *Christianssand* i Norge, og den Kamp, Christian havde begyndt mod Lavstvangen, blev alt andet end sejrrig. Paa Handelens almindelige Omraade fastholdt Christian utvivlsomt principielt sin merkantilistiske Opfattelse, og der opstod adskillige ny Kompagnier, men der var ikke den Fart og det Vidsyn over Kongens Virksomhed her som i Perioden forud, og en selvstændig borgerlig Foretagsomhed var der ikke givtig Jordbund for.

Inden for *Landbovæsenet* fortsatte Kongen de tidligere omtalte Bestræbelser for at faa Hoveriet afløst, men uden Energi og Held. Lige saa lidt kom der ud af hans Forsøg paa at faa Vornedskabet ophævet 1633—34. Kongen tilbød at indføre denne Foranstaltning paa Krongodset, naar Adelen vilde følge Eksemplet, men han mødte kun ringe Interesse hos Adelen, og han lod da Sagen falde.

Det eneste, men ganske vist ogsaa meget væsentlige, Omraade, hvor der i Perioden mellem Krigene skete betydningsfulde Ting, var *Forsvarsvæsenet*. For Flaadens Vedkommende arbejdede Kongen videre i samme Spor som hidtil. Der byggedes stadig ny Skibe, og 1636 udgik en Forordning om privates Ydelse af Defensionsskibe. *Nyboders* Anlæg 1631 skaffede Bolig for over Tusinde fast ansatte Folk og virkede derved i høj Grad til at skabe en paalidelig Stamme til Tjeneste paa Skibene. Udskrivningerne hertil, der for en stor Del foregik i Norge, havde ofte været en tung Byrde. Et Spørgsmaal, der voldte Vanskeligheder, var Flaadens Forsyning med Officerer; Adelen syntes her mindre og mindre brugbar, og af Christian IV's Sooffícerer var de tre Femtedele borgerlige og af hele Korpset kun en forholdsvis ringe Del Danskere og Nordmænd. Der var ogsaa her et Omraade, hvor det ikke lykkedes

Digitized by Google

Christian at skabe sig brugbare Raadgivere og Medhjælpere i Landet selv.

Paa Fæstningsvæsenets Omraade var den vigtigste Begivenhed Anlægget af *Christianspris* ved Kieler Fjord først i Trediverne. Modsat tidligere Tilfælde var dette Anlæg sket for Rigets Penge efter Stændernes Bevilling, og da Terrænet var købt af holstenske Adelsmænd, udvidedes saaledes Danmarks Besiddelser i Hertugdømmerne. Hvad det le-

Nyboderlænge fra Christian IV's Tid.
Fotografi.

vende Værn angaar, da var Forholdet, som før omtalt, det, at den nationale Milits fra 1621 var opløst inden Krigens Begyndelse. Derefter var der i 1628, væsentlig ved Raadets Fortjeneste, skabt *et nyt nationalt Værn*, der gjorde god Nytte i det sidste Krigsaar. Efter Krigens Slutning ønskede Kongen, som saa ofte før, at hverve fremmede Soldater, det militære Redskab han nu engang havde størst Tillid til, men Raadet satte sig som sædvanlig imod det og raadede tværtimod til Genoplivelse af den nationale Hær, hvortil da ogsaa Adelens Bønder skulde udskrives. Til sidst gik Kongen ind herpaa, og der organiseredes tre indfødte Regimenter paa tilsammen 7000 Mand, hvortil kom 1000 hvervede nationale Soldater. Begivenhederne sydpaa under Krigen havde vist Ønskeligheden af at have et Grænseforsvar til Rede, og efter at den gamle Forsvarsunion mellem Kongeriget og Hertugdømmerne var fornyet, begyndte Christian at sende danske Tropper til Hertugdømmerne. Hertil anvendtes mere og mere hvervede Tropper. Rigsraadet var stadig mest stemt for en Hær af nationale Soldater og viste ved flere Lejligheder megen Offervillighed; Resultatet blev en Kombination af hvervede og

Digitized by Google

udskrevne Folk, der ikke gav nogen stor Slagkraft og navnlig ikke kunde bringe Danmark op paa Linie med den stærke Militærmagt Sverige. De hvervede Soldater var desuden en haard Byrde for Befolkningen i det daglige Liv og for *Statens Finanser.*

Paa dette sidste Omraade laa en af Statens Kræftskader. Aarene mellem Freden i Lübeck og Krigen med Sverige var Fredsaar udadtil, men

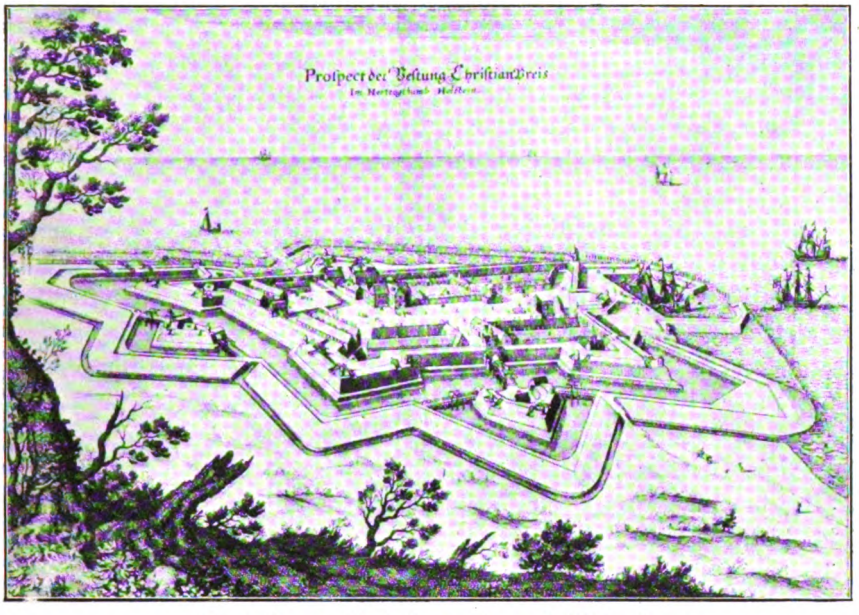

Fæstningen Christianspris ved Kielerfjord.
Samtidigt Stik.

de var opfyldte af usigelige finansielle Besværligheder og Rivninger. Det var i sin Tid gaaet langt lettere at komme over Syvaarskrigens Byrder end over Følgerne af den dog kun fireaarige tyske Krig. Og skønt Rigsraadet over for Kongen hævdede, at man før Krigen altid havde haft Penge nok, kan det dog ikke betvivles, at Ulykkerne efter 1629 ogsaa havde deres Rod i Tilstanden før 1625. Det var, som Christian i sin pinlig detaillerede Nøjeseenhed i Enkeltheder oversaa de store Linier, hvor det gjaldt om at spare og disponere. En Grundskade ved Tidens Finansvæsen var Sammenblandingen af Kongens og Statens Kasse; den medførte snart, at Riget maatte bøde for Kongens rent private Ødselhed over for sin Familie, de uægte Børn o. s. v., snart, at Raadet ligefrem tilkøbte sig Indrømmelser fra Kongens Side, saaledes da det betalte Fredsslutningen i Lübeck med 1 Million Rigsdaler af Statens Kasse. I øvrigt laa Tyngdepunktet i Forholdet mellem Konge og Raad netop i det finansielle. Raadets Skattebevillingsret var dets eneste Middel til

Digitized by Google

effektivt at kontrollere Kongens Handlinger, og de fjorten Aar mellem Krigene opfyldtes da ogsaa af uendelige Stridigheder mellem Parterne om finansielle Mellemværender. Skønt Kongen havde forskellige Kilder til ny Indtægter, hvorom senere, var dog Skatterne Befolkningens Hovedbyrde, og medens der i Tiden 1600—14 kun opkrævedes 14 Landeskatter til henimod 2 Mill. Rdl., var Tallene for 1629—43: 35 og 4 Mill. — en Fordobling, der saa langt fra havde noget tilsvarende i Velstandens Vækst. I tidligere Tider var een aarlig Landeskat Højden, men fra 1630 opkrævedes altid mindst to, i 1639 fem, 1640 seks. Til disse almindelige Skatter kom særlige Kontributioner, til Anlægget af Christianspris, til Hæren o. s. v., Proviantskatter o. l. Disse Skattebyrder fordelte sig saaledes, at Bønderne bar de tre Fjerdedele, Gejstligheden og Byerne Resten.

Foruden denne Hovedkilde til Indtægter havde Kongen flere andre. Han kunde saaledes udnytte *Krongodset* og *Lenene* stærkere end før. Her gjorde imidlertid den almindelige Svækkelse af Kongemagten efter Krigen sig gældende, og Bevægelsen i Retning af en skarpere Lenspolitik gik i Staa. Over for Raadets Modstand formaaede Christian ikke at presse mere ud af Lensmændene. Efter en Opgørelse fra 1642 belob Kronens Indtægter af Lenene sig til henved 200,000 Daler, omtrent tre Femtedele af deres Bruttoindtægt, og det kan maaske ogsaa betvivles, om der herudover med rette kunde fordres mere af Adelen — i hvert Fald ikke, naar den vilde opretholde sin Levestandard.

Et Omraade, hvor Kongen stod stærkere, var *Tolden*. Den betragtedes fra gammel Tid som et kongeligt Privilegium ud fra Regalismens Opfattelse, og til Paalæg af en ny Told krævedes ikke Raadets Samtykke. Perioden mellem Krigene opviste da ogsaa adskillige Toldforhøjelser, der for en Del stod i Modsætning til den økonomiske Politik, Kongen havde fulgt tidligere. Den ny Toldrulle af 1643 forlod de merkantilistiske Principper, de føromtalte fra Tyverne havde fulgt, lagde Told paa Raaprodukter, som Industrien skulde bruge, og indrog den indenrigske Handel under Afgifterne. Hovedindtægten af Tolden stammede imidlertid fra de Transitafgifter, som Kongen opkrævede i Kraft af sin Højhedsret over Passagerne, nemlig *Elbtolden* ved Glückstadt og især *Sundtolden*. Christian betragtede denne næsten som sin private Indtægtskilde, og det var da fristende at sætte den højere og højere i Vejret, hvad ogsaa skete til Trods for den Modstand, det mødte hos Vestmagterne. Medens Sundtolden i 1636 indbragte 226,000 Daler, voksede den i 1638 til 482,000 og i 1639 endogsaa til 616,000, skønt de passerende Skibes Antal var ringere. Denne Forhøjelse af Sundtolden var imidlertid en saare farlig Foranstaltning,

Digitized by Google

der i sine Konsekvenser ogsaa bar Vidne om Christians svigtende politiske Overblik.

Et sidste meget betænkeligt Fænomen i de fjorten Fredsaar var *Statsgældens Vækst*. Enkedronningens Død 1631 og Arven efter hende befriede Kongen for en trykkende Kreditor, men det hjalp saa lidt, at Statsgælden fra 1629 til 1643 voksede med næsten 150 % til henved en Million Daler. Den ny Gæld var væsentlig stiftet ved Laan hos adelige og bidrog yderligere til at gøre Kongen afhængig og ufri. Det fejlede nemlig ikke, at hele den elendige Finanssituation satte Spor i *de politiske Forhold*. Hvis der i Christians tidligere Aar har været nogen Mulighed for at skabe et selvstændigt og stærkt Kongedømme i Føling med de lavere Stænder, saa forsvandt den nu. Den, for hvem det først og fremmest gælder om at skaffe Penge, har mistet Handlefriheden i de Konflikter, hvor det drejer sig om Magt. Derfor betegner de fjorten Fredsaar en nedadgaaende Linie i Kongemagtens Styrke.

Naar Kongens Forhold til Rigsraadet for en stor Del udløstes i stadige Skænderier om Penge, laa det nær at tænke, at Kongemagten kunde have skabt sig bedre Kaar ved direkte Henvendelse til Stænderne. En saadan blev ogsaa mere og mere almindelig; men rigtignok ikke, fordi Christian forbandt nogen videre rækkende politisk Tanke dermed, men simpelt hen, fordi den økonomiske Tvangssituation paabød at søge overordentlige Bevillinger hos Stænderne. Stændermøderne formede sig mest som Opgør mellem Stænderne indbyrdes, uden at Kongen drog Nytte heraf ved at optræde som Mægler og Dommer. Paa et Møde, der i 1638 holdtes i Odense af de tre højere Stænder, kom Uvillien mod Adelen tydelig frem. Der er en Klang af kommende Revolution i Klagerne over den privilegerede Stands Misbrug af sine økonomiske Herligheder og dens Svigten over for Tidens Opgaver, men noget positivt Resultat kom der ikke ud heraf. Eller rettere, det, der kom, var overvejende i Adelens Favør.

En betydningsfuld Nyskabelse skete der nemlig ved og efter dette Stændermøde, de saakaldte *Landkommissærer*. De Penge, der bevilgedes Kongen, skulde ikke indgaa i Statskassen i almindelig Forstand, men henlægges til Landekister for de enkelte Provinser og bestyres af Landkommissærer, der valgtes af Adelen. Herved fortsattes den Udvikling, der var begyndt 1625 ved de militære Bevillingers Henlæggelse under særlige Myndigheder, men denne Gang var det ikke Rigsraadet, derimod formelt Stænderne, der leverede denne Myndighed. Det kunde se ud, som om herved var skabt et nyt politisk Organ, og det viste sig ogsaa i de følgende Aar, at de Stændermøder, der fulgte af den ny Ordning, gjorde sig til Tolk for Ønsker og Kritik ogsaa paa andre Omraader end det rent økonomiske. Men naar det gælder om

Digitized by Google

at fastslaa Christian IV's egen Indsats i Politikken, vejer dette ikke til, eftersom vi ingen som helst Beviser har for, at han har forbundet nogen politisk Tanke med hele denne, ham aftvungne Ordning. Det har her som ellers i de fjorten Aar drejet sig om at skaffe Penge.

Alligevel vilde det være forkert at mene, at Christian havde opgivet Kampen med Raadet. Han førte den stadig, men uden Vidsyn, uden Teori. Det var mere Kamp om Enkeltheder end om et Rige. Et af de Forsøg, der ligger mest Maalbevidsthed bag, er hans Forslag 1631 om en *ændret Afstemningsmaade for Raadet*. I Stedet for, at dets Indstillinger tidligere afgaves under eet og fremtraadte som en Vedtagelse ved de fleste Stemmer, skulde fremtidig hver enkelt Raad afgive sit Votum. Det er klart, at en saadan Ordning vilde have svækket Raadets Stilling som afsluttet Korporation, og Kongen maatte bøje sig for dets Nej.

Frederik Günther.
Maleri af Wuchters paa Frederiksborg.

Der var et enkelt væsentligt Omraade, hvor Kongen til en vis Grad kunde frigøre sig for Raadets og dets Tillhængeres Kontrol, og hvor han ogsaa gjorde det. Det var *Udenrigspolitikkens daglige Ledelse*. Der var fra gammel Tid to Kancellier i København, det danske og det tyske, og det var Tradition, at de delte Udenrigspolitikken imellem sig, saaledes at Danske Kancelli havde Forholdet til Sverige og Rusland, Tyske Kancelli de vestlige og sydlige Lande. Christian IV overholdt ikke nogen fast Fordeling her, men holdt af at skifte mellem de to Kancellier; nu i Perioden efter 1629 tog han mere og mere Tyske Kancelli i Brug, og han handlede sikkert ud fra bevidst Modsætning til Rigsraadet, hvis Venner og Underordnede sad i Danske Kancelli. De Mænd, der i Christian IV's senere Aar — indtil Corfitz Ulfeldt kom i Vejret —, ledede Kongens Udenrigspolitik, var for en stor Del hverken Danskere eller Adelsmænd. *Dillev Reventlow*, den tyske Kansler, var fra Mecklenburg, hans øverste Sekretær *Frederik Günther* var en Professorsøn fra Braunschweig; af de andre Diplomater, der spillede en Rolle, var mange Holstenere eller borgerlige, og Holstener var ogsaa Kongens

Digitized by Google

Svigersøn *Christian Pentz*, der var Guvernør i Glückstadt og øvede afgørende Indflydelse paa Christians Udenrigspolitik.

Naar Kongen paa dette vigtige Omraade søgte uden om Rigsraadet, var han i øvrigt i sine personlige Synspunkter ingenlunde eksklusiv holstensk eller borgerlig. Ikke alene havde han værdifulde Hjælpere og Venner inden for Raadet, saaledes den brave og trofaste Kansler *Christen Thomesen Sehested*, men han viste i sit Valg af Svigersønner ingen Uvillie mod den gamle danske Adel — tværtimod. De seks Døtre, Kongen havde faaet med Kirsten Munk før Bruddet (den syvende døde spæd), og som han bevarede stor Kærlighed til, blev alle givet til Adelsmænd, de fem til Mænd af gammel dansk Slægt. Den ældste, Anna Cathrine, blev allerede som Barn forlovet med Rigshofmesteren *Frans Rantzau*, der 1632 efter et Gilde druknede i Voldgraven om Rosenborg; selv døde hun Aaret efter. Sofie Elisabeth blev gift med den før omtalte Christian Pentz, efter hans og Kongens Død med *Holger Vind*. Den tredie Datter, Leonora Christine, ægtede 1636 *Corfitz Ulfeldt*, Elisabeth Augusta blev 1639 gift med Admiral *Hans Lindenow*, Christiane gaves 1642 til *Hannibal Sehested*, og Hedvig samme Aar til Krigeren *Ebbe Ulfeldt*, der siden gik i svensk Tjeneste.

Der var blandt disse Døtre kun een, der har indskrevet sit Navn usletteligt i vor Historie, blandt Svigersønnerne to. Kongens Valg af Ægtefæller for sine Børn kunde i flere Tilfælde have været heldigere, men det kunde ubestridelig for alles Vedkommende tjene til at skabe ham et Parti inden for Adelen, og det er vel ogsaa sandsynligt, at han har haft det for Øje. Naar det alligevel ikke blev til Gavn for ham og hans Dynasti, skyldtes det forskellige Aarsager. Dels havde Kongens vidtløftige Familieforhold med flere Generationer af Børn skabt Muligheder for Splid, som i beklageligt Omfang blev til Virkelighed, dels var to af Svigersønnerne med al deres usædvanlige Begavelse ikke af den Støbning, der skaber Støtter for Tronen.

Af Døtrene var der kun een, der ragede op over Jævnmaalet, men det rigtignok ogsaa saa højt, at hendes Navn kaster Glans tilbage paa hendes Fader. *Leonora Christines* sælsomme Skæbne, hendes Kærligheds Tragedie og hendes stolte Kvindesinds Triumf, hendes Sprogs Ægthed og Vælde, hendes Personligheds kærnefulde Rigdom, alt dette hører hjemme under et senere Tidsrum. Men i en Beretning om Christian IV er det Ret og Pligt at prise ham som hendes Fader. Om han ikke havde skænket Danmark andet end hende, havde dog hans bedste Egenskaber sat en Blomst af en betagende Styrke og Skønhed, hvis Minde aldrig vil dø.

Ni Aar gammel blev hun 1630 forlovet med *Corfitz Ulfeldt*. Han

Digitized by Google

var født 1606 af ældgammel dansk Adel, han havde fulgt de fremmeste af sine Standsfællers Veje, rejst og studeret. Han var vokset ud over Hjemmefødningens Skranker, med fremmed Viden og fremmed Etikette havde han inddrukket en Frihed og Lethed i Kultur og Moral, som smidig bøjedes sammen med hans arvede Stormandsstolthed. Af straalende ydre Forudsætninger og snildt tilegnede Færdigheder var der skabt en Personlighed, der var dansk og fremmed i een Stobning mere end nogen af hans samtidige. Hvad han ikke havde kunnet lære, Statsmandens kølige Ro og den rene Karakters Taalmodighed, vilde han erstatte med sin brændende Selvvillie, sit hidsige Blod og sin fædrelandsløse Diplomati. Et glimrende Redskab, hvor det gjaldt at spille paa Overfladens Strømninger, imponere, købslaa; en farlig Mand, naar Kampen trak sammen om de sidste Skanser, hvor Æren og Døden er eet. Som Christians Svigersøn, som hans skønne og stolte Datters Ægtefælle fyldte han i Aarene før 1643 sin Plads med Ære; han fulgte Kongen i hans Politik udad- og indadtil og blev kort før den ny Krigs Udbrud Rigshofmester. Var han den Mand, der kunde redde Danmark og føre Konge og Adel sammen ud af Malstrømmen til ny Harmoni og Hæder? Maaske har han troet det selv, — det var en bitter Fejltagelse.

Leonora Christine.
Maleri af Karel v. Mander paa Wedellsborg.

Hannibal Sehested, der var født 1609 og 1642 ægtede Christiane, var en større Statsmand end Ulfeldt, mindre besnærende som Personlighed. Hans Ærgerrighed var næppe mindre, men hans Klogskab større, hans Egennytte altid tøjlet af den praktiske Sans, der viser Mulighedernes Grænser. Ogsaa han fulgte i Perioden før Krigen Kongens Po-

Digitized by Google

litik og benyttedes til vigtige Opgaver, men det var først i næste Tidsrum, at han traadte ledende frem.

Ud af Skildringen af de indre Forhold i Danmark 1629—43 vokser Billedet af et vaklende Samfund. Økonomisk spændt til det yderste, socialt splittet i en nydende og en ydende Del. Den Tomagtsharmoni, Frederik II havde givet sin Søn i Arv, var ved at sprænges. Kongemagten i Hænderne paa en svækket, halvt udlevet Mand, Adelens Overkultur personificeret i en Eventyrer uden Samvittighed. Endnu balancerede alt — men hvorlænge?

10. Den ydre Historie mellem Kejserkrigen og den svenske Krig (1629—43).

Den ydrepolitiske Opgave, der laa Christian nærmest, var i sig selv den samme efter som før Freden i Lübeck, nemlig at holde Sverige Stangen. Men den var blevet ulige sværere at løse. Den tyske Krig var tabt. Den havde i europæisk Forstand gjort sin Gavn ved at holde Tiden hen, til Øjeblikket modnedes for Gustav Adolf, men herfor kunde Christian naturligvis ikke have Blik. Danmark var svækket, ikke alene ved at have tabt en Krig og ved, at de danske Prinsers Magtstilling i Nordtyskland var styrtet, men ogsaa derved, at Sverige nu ubestridt stod som den Magt, der maatte tage Protestantismens Sag op som sin.

Endnu kunde man maaske tænke sig, at Christian kunde gaa sammen med Sverige og forsøge at dele Kampen og Sejren med det. Rigsraadets Opfattelse var efter Lübeck-Freden den, at Danmark burde følges med Sverige, dog kun i Freden. Imidlertid var dette lige saa lidt nu som før en for Danmark praktisk mulig Politik. Alle Historiens og Øjeblikkets Argumenter talte derimod. Ogsaa den Kendsgerning, at man i Sverige stolede meget lidt paa Danmarks Værdi som Forbundsfælle og for Alvor tænkte paa at gøre Naboriget uskadeligt, før man selv slog løs i Tyskland. Christian IV stod over for Gustav Adolf som en underlegen Modstander over for sin Overmand, og man tør ikke bebrejde ham, at det faldt ham svært at indrømme det.

Den Politik, der da i de følgende Aar frembød sig for Christian, var at holde Sverige Stangen i Østersøen og i Nordtyskland, samtidig med, at han saa vidt muligt holdt sit Krudt tort enten til ny Indgriben i Religionskrigen eller til at overtage Mæglerens Rolle, naar en saadan krævedes. Han førte denne Politik paa eget Ansvar, hjulpet først af sine tyskfødte Raadgivere, siden af Corfitz Ulfeldt. Rigsraadet stod uvilligt og fraraadende uden i øvrigt at udforme noget selvstændigt poli-

Digitized by Google

tisk System. Men heller ikke Kongens Udførelse i Praksis af sin Politik vidnede om Overlegenhed; der var en Uro og Usikkerhed over den, der stod i en trist Modsætning til Sveriges realistiske og maalbevidste Ledelse. For de nordtyske Landes Vedkommende var Kongens Udsigter stærkt forringede ved, at Kejseren i Marts 1629 havde udstedt *Restitutionsediktet*, hvorefter alle gejstlige Stifter, der var kommet i protestantisk Besiddelse, skulde tilbagegives Katolikkerne. Dette Spørgsmaal maatte da foreløbig hvile. Med saa meget større Iver kastede Christian sig over et andet nordtysk Problem, *Elbtolden*. Her tørnede han sammen med Hamburg. At denne By i 1621 havde anerkendt Holstens Overherredømme, havde ikke gjort dens Forhold til Danmark bedre. Under Krigen havde den tværtimod nærmet sig Kejseren, der som Led i sin Hansapolitik 1628 havde givet den Højhedsret over den nedre Elb. Christian havde længe ønsket at stække Hamburg, der modsatte sig hans Befalinger, og 1628 begyndte han at kræve Told paa Elben ved Glückstadt. Da Hamburg ikke uden Grund bestred hans Ret hertil, begyndte han 1630 at bruge Magt og lod Krigsskibe standse alle Skibe ved Glückstadt. Dette førte til, at Hamburg sendte en Flaade til Byen, der blokerede Fæstningen, mens man samtidig haanede Kongen personlig hjemme i Havnestaden. Til Trods for Rigsraadets kraftige Modstand udrustede Christian da en Flaade paa 20 Skibe, der med ham selv om Bord og kommanderet af *Claus Daa*, den 4. September viste sig ud for Elben og efter fire Dages Kamp tvang Hamburgerne til at trække sig tilbage, hvorefter Blokaden af Glückstadt blev hævet. Hermed var Kongens personlige Prestige hævdet, men i øvrigt ikke meget naaet. Den eneste udenforstaaende, som Christian gjorde til Villie i denne Sag, var egentlig Wallenstein, der hadede Hansestæderne, og han fik netop nu sin Afsked som kejserlig Generalissimus. I øvrigt gjorde Kongen sig alle til Fjender ved sin Optræden, Kejseren, der saa det skete som et Indgreb i sine Højhedsrettigheder, England og Nederlandene, der var imod enhver Form for Elbtold. Kun Hollændernes naturlige Skinsyge over for Hamburg hindrede dem i at gribe til Vaaben for Byens Sag. Sverige benyttede Tildragelsen til at nærme Hamburg til sig.

Mod *Sverige* vendte Christian i de følgende Aar sin Hovedopmærksomhed. Gustav Adolf var i utrættelig Virksomhed, og han sigtede mere og mere tydeligt mod Herredømmet over Østersøen. Ved Stilstanden i *Altmark* mellem Sverige og Polen 1629 havde Sverige faaet Livland paa seks Aar samt en Del af den preussiske Kyst. Den svenske Flaade beherskede den østlige Del af Østersøen. Christian arbejdede paa at skaffe sig Rügen fra Hertugen af Pommern for at skabe sig et Støttepunkt der, men forinden besatte Gustav Adolf Øen i Marts

Digitized by Google

1630. Christian var alvorlig opbragt og bekymret og forelagde Raadet Spørgsmaalet, om han ikke burde gaa sammen med Kejseren om at holde Østersøen ren — altsaa begynde Krig med Sverige. Med beklagelig Letsindighed eller Ukyndighed fremstillede han Sveriges militære Kraft i et ugunstigt Lys. Rigsraadet vilde imidlertid intet høre herom, og Kongen maatte nøjes med at forsøge gennem en Mægling at hindre Gustav Adolfs Indgriben i Tyskland. I Juni og Juli afventede danske Gesandter i seks Uger de svenske forgæves i Danzig, — og netop i disse Dage landede Svenskekongen med sin Hær ved Usedom i Pommern. Helten havde fundet sin Valplads, Statsmanden sin Opgave —, Sverige traadte frem i Verdenshistoriens klare Dag, og Danmark, der ikke havde kunnet løse Opgaven, stilledes over for endnu vanskeligere Problemer end før.

I den Meddelelse, Gustav Adolf sendte Christian om det skete, stod der udtrykkelig, at Sverige opfattede Forsvaret af Østersøen som sin særlige Opgave. Det var en skarp Brod, der herved rettedes mod Christian, og han tøvede ikke med at reagere. Ved Henvendelse til Kurfyrsten af Brandenburg, der en Tid stod vaklende over for Gustav Adolf, søgte han at skabe en ny evangelisk Alliance, der skulde opstille en Hær paa 15,000 Mand og søge Tilslutning til Hansestæderne. Ægteskabet mellem den udvalgte Prins og den sachsiske Kurfyrstedatter skulde yderligere styrke denne Alliance, der skulde skaffe Kongens Sønner de ønskede nordtyske Stifter. Hele denne Plan var imidlertid dødfødt over for Svenskekongens hurtige Fremmarch, og de to Kurfyrster sluttede sig snart efter til Gustav Adolf.

En anden Mulighed var for Christian Tilknytning til Kejseren. Han havde her Wallenstein og Pappenheim til Forbundsfæller, men Ferdinand II var ikke tilbøjelig til at opgive Stifterne, og det vilde sikkert ogsaa have været Christian umuligt at gennemføre en Krig paa Kejserens Side mod den bestemte Modstand, Rigsraad og Folk vilde have sat derimod.

Gustav Adolf var Sejrherren. I Vinteren 1631—32 vandt han hele den nedersachsiske Kreds for sig og blev udnævnt til Fører for dens Kontingent — et knusende Nederlag for Aartiers dansk Politik. Det var ikke uforstaaeligt, at Stemningen mellem de to Konger var bitter, og at Gustav Adolf overvejede et Indfald i Danmark gennem Holsten. Christian foreslog i Februar 1632 Svenskekongen at rømme den nedersachsiske Kreds, naar Kejseren og Ligaen vilde gøre det samme, men fik som Svar en Opfordring til enten at slutte sig til ham eller afholde sig fra enhver Indblanding. Kort efter besatte svenske Tropper Ærkestiftet Bremen, og det truede aabenlyst med Krig, — saa meget mere som den foretagsomme Christian Pentz, der var Statholder i

Digitized by Google

Glückstadt, paa egen Haand havde indladt sig i Forhandlinger med kejserlige Officerer.

Det blev dog ved Truslen. Christian maatte se, hvor taabelig en Krig vilde være. Over for Gustav Adolfs hastige Sejrsløb tog han da et andet Standpunkt, *Mæglerens*. Han haabede, naar Freden en Gang skulde sluttes, at kunne gøre sin Indflydelse gældende, hindre, at Sverige fik Pommern og dermed Østersøvældet i sin Haand, sikre sig de nordtyske Stifter og Elbtolden o. s. v. Han sendte Tage Thott og Christen Thomesen Sehested til Gustav Adolf og tilbød ham Mægling, men de fik i April i Ingolstadt det Svar, at før der kunde sluttes Fred, maatte der skabes en sikker Alliance mellem de evangeliske i Tyskland, og hertil burde Christian medvirke ved at slutte sig til Svenskekongen. I September s. A. foreslog Christian Gustav Adolf et Ægteskab mellem sin Søn Ulrik og den svenske Prinsesse Kristina, et Bevis paa, at Tanken om en Krig med Sverige nu laa ham fjern.

Budskabet om *Gustav Adolfs Fald* ved Lützen d. 6. November 1632 vakte ogsaa i Danmark og hos Christian IV Bestyrtelse og Sorg. Imidlertid beredte Kongen sig snart paa at høste Fordelen af sin Medbejlers Død. Stor blev den dog ikke. Gustav Adolfs seksaarige Datter *Kristina* fulgte ham paa Tronen, og under hendes Mindreaarighed blev den faktiske Leder af Regeringen *Axel Oxenstierna*. En stor Statsmand havde faaet en uhyre Opgave. Gustav Adolf forenede i sig Krigeren og Politikeren, den betagende Personlighed og den hensynsløse Villie, Sveriges Nationalkraft og det evangeliske Europas Haab. Nu var den militære og den politiske Ledelse splittet, Kongens straalende Personlighed var gaaet ud af Spillet; et Herkulesarbejde at erstatte den. Det kunde ikke undgaas, at Sverige blev svagere over for sine Forbundsfæller, og heraf kunde Christian høste Fordel. Til Gengæld var Oxenstierna endnu mindre end sin faldne Herre tilbøjelig til at rette sig efter Danmarks Ønsker.

Allerede i December 1632 søgte Christian forgæves at faa Rigsraadets Samtykke til at sende en Flaade til Østersøen. Kort efter fornyede han sit Forslag om Ægteskab mellem Ulrik og Kristina, men fik Afslag. Det svenske Rigsraad betegnede en saadan Forbindelse som „Landets Ruin og Undergang" —, saa ringe Jordbund var der for Forstaaelse mellem de to Riger! Det blev atter Mæglingen, Christian regnede med. Han søgte at faa Sachsen og Brandenburg til at forhandle med Kejseren uden om Sverige, men fik Afslag, og ikke bedre gik det, da han tilstræbte en almindelig Fredsforhandling. Alligevel var hans Stilling gunstigere end før Gustav Adolfs Død. 1633 gav Kejseren ham Ret til at kræve Elbtold i fire Aar, og da Svenskerne den 27. August 1634 led et knusende Nederlag mod de kejserlige ved Nördlin-

Digitized by Google

gen, udnyttede Christian Situationen til at faa sin Søn *Frederik* valgt til *Ærkebiskop af Bremen* og 1635 anerkendt som saadan af Sverige.

Hermed havde Kongen naaet et stort og længe eftertragtet Resultat, ikke blot for sit eget Hus, men ogsaa for Danmarks Sikkerhed mod Syd. Ubestridt var imidlertid Hertug Frederiks Valg ikke. Samtidig med at den sachsiske Fyrstedatter 1634 blev gift med Christians Søn, havde Kurfyrst *Johan Georg* begyndt Særforhandlinger med Kejseren, der i Maj 1635 førte til Freden i Prag. Dette Forræderi mod den evangeliske Sag svækkede Sveriges Stilling i Tyskland meget, og det var ene dets Forbindelse med Frankrig, der reddede det fra Sammenbrud. Storpolitisk set laa heri ingen Ulempe for Christian. Men Kejseren havde i Prag-Freden udtrykkelig forbeholdt sin Søn Bremens Ærkestift, og han kunde her med rette henholde sig til Christians Afkald ved Freden i Lübeck. Under disse Forhold søgte Kongen en Tilnærmelse til Kejseren for at sikre det vundne.

Ogsaa Situationen paa Krigsskuepladsen pegede i denne Retning. Sverige kom forholdsvis hurtigt over Nederlaget ved Nördlingen. Med Polen sluttedes 1635 Stilstand i *Stuhmsdorf*, hvorved Altmark-Forliget forlængedes i 20 Aar; Sverige fik derved Tropper disponible for den tyske Krig, og under de to store Feltherrer *Johan Banér* og *Lennart Torstensson* gik det frem til ny Sejre. Det blev Christian mere og mere klart, at Sverige vilde sikre sig en stærk Stilling i Tyskland, bl. a. ved Pommerns Erobring, og at det her gjaldt Danmarks Østersøvælde. Baade hans nordtyske Interesser og den hele Situation viste ham da Vej til Kejseren. Med Christian Pentz som Mellemmand førte han i 1636 Forhandlinger med denne; Danmark skulde anerkende Prag-Freden og derfor have Bremen. Hermed vilde Landet være forpligtet til Krig med Sverige og Frankrig under visse Forudsætninger, og Rigsraadet raadede indtrængende fra. Alligevel gav Christian Kejseren halve Tilsagn.

I Begyndelsen af 1637 døde *Hertugen af Pommern*, og det Spørgsmaal rejste sig straks, om Sverige, Brandenburg eller en pommersk Fyrsteætling skulde have Landet. Christian maatte for enhver Pris hindre, at det blev Sverige, og han gav da Kurfyrsten af Brandenburg det Løfte, at han ikke vilde finde sig i, at andre end de berettigede fik Pommern. Samtidig genoptog han med fornyet Styrke sine Mæglingsbestræbelser. September 1637 sendte han Pentz og Fr. Günther til Kejseren (siden Februar 1637 Ferdinand III) med vidtgaaende Løfter; Kongen vilde bistaa Kejseren med Vaabenmagt, hvis Sverige vilde kræve Pommern, og selv ønskede han derfor visse Afstaaelser og Indrømmelser i Nordtyskland. Rigsraadet havde paa det indstændigste fraraadet at indlade sig med Kejseren, men uden Held. Der blev imid-

Digitized by Google

lertid intet af dette Forbund. Kejseren kunde af Hensyn til Kurfyrsterne ikke give Christian Forlængelse af Elbtolden, og hvad Bremen angik, lod han i Marts 1638 sin Hær besætte Ærkestiftet, hvad Christian fandt sig i. Nogen direkte Samvirken mellem Danmark og Kejseren kom saaledes ikke i Stand, men det var dog klart, at deres Interesser faldt mere sammen end Danmarks og Sveriges, og Christians fortsatte Bestræbelser for Mægling gik da ogsaa nærmest i kejserlig Favør. Hans Politik i disse Aar var ikke let, men den bærer alt for meget Præg af Usikkerhed og Uro. Det lykkedes ham fra Foraaret 1638 at faa aabnet *Fredsunderhandlinger* i Hamburg under sin Mægling; men nogen virkelig Ledelse af disse Forhandlinger havde han og hans Raadgivere ikke, og nogen fast Linie var der ikke i hans egen Politik. Hans Hu stod til et Forbund med Kejseren, men de Fordringer, han stillede til denne, var overdrevent høje, og hans Forbindelser med England og andre protestantiske Magter virkede her forstyrrende. Vistnok har Christian følt sin Forfængelighed smigret ved Rollen som Europas Fredsmægler. Men skulde han virkelig have betydet noget som saadan, maatte hans Land have været stærkere, hans Statsmandsevne større. At Sverige og Hamburg i Februar 1638 havde sluttet et nyt Forbund, virkede ikke fremmende paa Forhandlingerne om Fredsslutning. De gik overhovedet for sig under store Vanskeligheder, og først i December 1641 lykkedes det at faa undertegnet Fredspræliminærer om Afholdelse af en endelig Fredskongres i Münster og Osnabrück Marts 1642. Til den kejserlige Gesandt, der i Juli samme Aar

Christian IV.
Maleri fra ca. 1640 af Wuchters paa Frederiksborg.

Digitized by Google

var i København, sagde Christian, at hvis Modstanderne nu ikke vilde Fred, maatte alle hjælpe Kejseren.

Virkelig Villie til Fredsforhandling under Christians Ledelse var der imidlertid ikke meget af. Fredskongressens Aabning trak ud i halvandet Aar, og inden den endnu var traadt sammen, havde Sverige gjort et Forsøg paa at komme til en Overenskomst med Kejseren om *Polen* uden om Danmark. Christian saa klart Faren ved en saadan Omgaaelse af Danmark og udmalede den for Rigsraadet i skarpe Udtryk, uden at det dog lykkedes ham at opnaa noget. Kongens hele europæiske Politik var ikke efter Raadets Ønske; man fandt den for udfordrende og farlig for Landet, og heri kunde man have Ret. Alligevel maa det stadig fastholdes, at det ikke lod sig gøre for Danmark at holde sig uden for Begivenhederne. Kort forinden Fredskongressen endelig traadte sammen, foretog Christian et ikke just fredeligt Skridt. Han havde længe ønsket at gøre op med Hamburg og holdt en Hær i dens Nærhed. I April 1643 vendte han sig pludselig mod Byen med en Flaade og blokerede den; den maatte give efter og anerkende Kongen som Overherre. Det var en Magtudfoldelse, der ikke var meget værd i Realiteten, saa meget mindre, som Kejseren stadig ikke vilde forny Elbtolden.

Imidlertid samledes efter langvarig Udsættelse den store Fredskonference i *Münster* og *Osnabrück* i Eftersommeren 1643. De danske Udsendinge var Rigsraaderne *Gregers Krabbe* og *Just Høg* med et Par tyske Hjælpere; deres Instruks gik ud paa, at de skulde virke for at bringe Tysklands indre Forhold tilbage til samme Tilstand som før Trediveaarskrigens Udbrud, saaledes at der gaves fuld Amnesti; i øvrigt skulde de først og fremmest hindre, at Sverige fik Pommern i sin Magt. Christians Fredskærlighed var som altid stærkt betinget. Kort efter at Konferencens Medlemmer var begyndt at samles, fandt der Forhandlinger Sted i Osnabrück mellem de danske og de kejserlige Udsendinge, og der skete her paa Christians Vegne kun halvt tilslørede Tilbud til Kejseren om et Forbund mod Sverige for at hindre det i at erobre Polen; Danmark skulde til Gengæld have Elbtolden fornyet, og i Tyskland skulde der gives Amnesti. Men Kejseren var ikke mere tilbøjelig end før til at betale den Pris, Christian forlangte, og det viste sig ogsaa hurtigt, at han vilde have gjort galt Bestik, om han havde slaaet til. Thi i Aarets sidste Maaned tog Sverige Konsekvensen af Situationen mellem de nordiske Lande og lod sin Hær marchere mod Danmark.

Det kom Christian uventet, men det kan med rette lægges ham til Last, at han ikke var forberedt. Man vil ogsaa kunne bebrejde ham, at han ikke i Tide havde sikret sig Venner andetsteds mod det Uvejr,

Digitized by Google

der kunde bryde løs fra Sverige. Hans Politik var jo, som saa ofte nævnt, i sit inderste Væsen rettet mod Sverige. At hindre Naboriget i at faa Herredømmet i Østersøen, det var hans historiske Opgave. Men det var lige saa utvivlsomt, at Sverige endnu mere under Oxenstierna end under Gustav Adolf sigtede mod Østersøvældet. Den nedarvede Modsætning var mange Gange skærpet ved Kalmarkrigen og ved de Hindringer, Christian havde lagt Svenskerne i Vejen i Tyskland. Til hans Mæglergerning havde man, som rimeligt var, ikke megen Tillid; Christian, sagde Oxenstierna, lagde Freden flere Sten i Vejen end Fjenden selv. Den Opfattelse bredte sig mere og mere i Sverige, at Danmark maatte uskadeliggøres, før Freden kunde sluttes. At Christian uden Nødvendighed blandede sig i indre svenske Anliggender, gjorde kun ondt værre. Da Gustav Adolfs Enke Marie Eleonora kom i Strid med det svenske Raad og 1640 flygtede fra Sverige, lod Christian danske Skibe føre hende fra Gulland til Falster og brugte skarpe Ord om hendes svenske Modstandere. Politisk bedre begrundet var Christians Tilnærmelse til Rusland. Allerede 1631 havde han undersøgt Zarens Stilling til en Alliance mod Sverige, og denne Tanke fastholdt han senere. Da Zaren 1641 foreslog et Ægteskab mellem sin Datter og Kongens Søn Valdemar Christian, gik han straks ind derpaa og krævede i Medgift Novgorod og Pleskov samt de russiske Krav paa Ingermanland. I Efteraaret 1643 afrejste Prinsen med et pragtfuldt Følge og Udstyr til Moskva. Der kom imidlertid intet som helst ud heraf uden ny Mistillid i Sverige, og der har overhovedet næppe været stort at vente af det halvasiatiske Land.

Ulige mere betydningsfuldt havde det været, om Christian havde formaaet at gøre *Nederlandene* til sine Venner. De havde solide merkantile Interesser i Norden, og en klog Politik havde nok kunnet blande Kortene saaledes, at det blev Danmark, der forekom dem mest værd at støtte. Deres Forbund med Sverige fra 1614 var udløbet 1629 og ikke fornyet. Det blev i sin Tid sluttet, fordi Nederlandene saa deres nordiske Interesser truet af Danmark, men det var i de forløbne Aar mere og mere blevet Sverige, der var farligt for deres Østersøhandel, og det laa da nær for Christian at søge deres Venskab. Hertil tilskyndedes Kongen ogsaa af Raadet, men hans egen Politik var paa afgørende Punkter en Hindring derfor. Hans hele regalistiske og fyrstelige Synsmaade havde ondt ved at akceptere de borgerlige Generalstater som værdig Medkontrahent. Og hvad mere tilgiveligt var, hans økonomiske Politik, der havde Danmarks Placering blandt de ledende Handelsmagter for Øje, maatte nødvendig tørne sammen med Nederlandenes. Ogsaa her falder det i Øjnene, at Christian manglede den smidige Udholdenhed, der skulde til for at bringe hans ofte stort an-

Digitized by Google

lagte Planer til Udførelse. Naar han 1640—41 sendte Hannibal Sehested i Spidsen for et stort Følge til Madrid for at skabe en direkte dansk-spansk Handelsforbindelse med Hovedcentrum i Glückstadt, da var dette i sig selv baade tilladeligt og rosværdigt, men det kunde umulig andet end støde Nederlænderne bort, saa meget mindre som man saa storpolitiske Motiver bag de økonomiske Manøvrer.

Den mest ulægelige Modsætning mellem Danmark og Nederlandene var imidlertid *Sundtoldspørgsmaalet*. Det er tidligere omtalt, at Kongen sidst i Trediverne forhøjede denne Afgift, saa Indtægten steg med flere Hundrede Procent. Han handlede her overvejende ud fra et simpelt Pengehensyn, og han var ikke i Strid med tidligere danske Kongers eller Tiders oprindelige Opfattelse. Men som det saa ofte var Tilfældet med Christian IV, han satte sin Villie igennem med en Hensynsløshed, der maatte have en solid Magtbaggrund for at være tilraadelig. En saadan Baggrund havde han ikke; han havde end ikke sit eget Lands Tilslutning; thi Raadet fraraadede flere Gange den voldsomme Fremgangsmaade. Hans Støtte i denne Politik var Corfitz Ulfeldt, i hvis Temperament der var Træk, der lignede Christians. I den Situation, hvori Danmark befandt sig, med Krigen truende til alle Sider, var det lidet heldigt, at Sundtoldens Forhøjelse vakte rasende Forbitrelse i Nederlandene. Det blev paa ny Danmark, der truede den hollandske Østersøhandel, og Følgen blev, at der i September 1640 sluttedes en ny 15-aarig Traktat mellem Nederlandene og Sverige med det Maal at hævde Østersøens Frihed. I den Balancepolitik, Generalstaterne førte over for de nordiske Lande, var Naalen atter svinget. Den pegede mod Sverige, netop som dette Land var i Færd med at rette sine Kanonmundinger mod Nord.

Men Sundtoldspørgsmaalet var ogsaa et direkte dansk-svensk Mellemværende. Ganske vist havde Freden i Knæred givet Svenskerne Toldfrihed i Sundet, men de svenske Varer førtes i overvejende Grad af udenlandske Skippere, især Nederlænderne, og de skulde ved Certifikater bevise, at Skibets Last var af svensk Oprindelse. Det blev nu, sikkert med god Grund, hævdet fra dansk Side, at disse Certifikater ofte var forfalskede, og at bl. a. selve den svenske Gesandt i København gjorde sig skyldig i sligt. Fremdeles nægtede Christian at udstrække Toldfriheden til de nyvundne svenske Provinser i Østen. Endelig gjaldt der den Bestemmelse, at Soldater og Krigsmateriel kun med særlig Tilladelse maatte føres gennem Sundet, og denne Bestemmelse ramte især den svenske Jernindustri. Nederlænderen Louis de Geer, „Gustav Adolfs Krupp", havde oparbejdet en stor Vaabenfabrik i Finspong og ramtes Gang efter Gang økonomisk haardt af den danske Regering. Christian oprettede en *Admiralitetsret* i København

Digitized by Google

til Bedømmelse af Toldsager og gjorde 1643 den hensynsløse københavnske Købmand Nikel Helmer Kock til Generalvisitør for Danmark.

Forsigtig var Christians Optræden paa dette Felt ikke, om end ofte berettiget. Det ene med det andet virkede med til at bringe Stemningen hos de svenske Magthavere paa Kogepunktet. Man stod over for Fredskonferencen i Westphalen, hvor Christian skulde vise sig i sin Glans som Europas Mægler. Nu var Tiden der til at slaa til. Midt i Maj forelagde Oxenstierna Sagen for det svenske Rigsraad og den unge Dronning og fandt Tilslutning hos de fleste. Man vedtog først at henvende sig til det danske Rigsraad, men gav samtidig *Lennart Torstensson*, der stod i Mähren, Ordre til ud paa Efteraaret at gaa mod Danmark, besætte Holsten og Jylland, saa vidt muligt ogsaa Fyn, samt lade Tropper sætte over til Sjælland og i Forening med en svensk Østhær at erobre København. Fra Juni til Oktober brevvekledes mellem de to Rigsraad. I Danmark anede man intet om Ordren til Torstensson, og Corfitz Ulfeldt benyttede sig i sine Samtaler med den svenske Gesandt af storpralende Udtryk. Noget Resultat kom der ikke ud af Forhandlingerne, og det har man heller næppe ventet i Sverige. Den danske Gesandt i Stockholm, *Peder Vibe* advarede Christian IV imod de svenske Planer, men vandt intet Gehor.

Midt i November vedtog en svensk Rigsdag Krigen, og det blev derefter stillet Torstensson frit, om han vilde overvintre i Braunschweig eller straks gaa mod Holsten. Han havde imidlertid først i Slutningen af September faaet Ordren fra Maj, var straks draget fra Mähren til Schlesien, derfra videre mod Nord, ordnede først i December sin Hær ved Ratzeburg og gik den 21. December over Holstens Grænse. Krigen var begyndt.

11. Den svenske Krig (1643—45).

Torstensson var syg og gigtsvag, men han bevægede sig ikke desto mindre med den største Ilfærdighed. Der stod ikke en eneste dansk Soldat ved Holstens Grænse, og i Løbet af en Uge havde Svenskerne besat hele Hertugdømmet undtagen Krempe og Glückstadt. Slesvig gik det ikke bedre, Torstensson tog Hovedkvarter i Haderslev, og den 9. Januar 1644 overskred hans Tropper den jyske Grænse. I Jylland var Rigsmarsken *Anders Bille* øverstkommanderende; en dansk Rytterstyrke blev oprevet ved Kolding, og Marsken gik tilbage til Fyn, hvorefter den befæstede Lejr ved Snoghøj blev erobret af Fjenden. Uden Vanskelighed trængte Svenskerne frem gennem Halvøen og mødte først alvorlig Modstand Nord for Limfjorden. Under Ledelse af Vend-

Digitized by Google

syssels Adel rejste Bønderne sig til Kamp, og da Fjenden under Oberst Wrangel var gaaet over Limfjordens Is, kom det den 18. Januar til Slaget ved Nørresundby, hvor Bønderne i Hundredvis blev dræbt. Faa Dage efter var hele Jylland i Fjendens Vold.

Angrebet var, som sagt, kommet Christian og hans Mænd fuldkommen uventet. Men Kongen viste ogsaa nu den Resoluthed i Ulykken, som var en af hans bedste Egenskaber. Han samlede de Tropper, der var forhaanden, hvervede Landsknægte og udskrevne, og rustede Flaaden. Selv rejste han til Fyn, hvor Anders Bille med stor Dygtighed organiserede Forsvaret. Faren var uhyre. Landet havde en Hær paa henved 25,000 Mand, men den var ikke samlet og rustet og kunde langt fra maale sig med Torstenssons krigsvante Soldater. Minderne fra 1627—28 stod endnu levende i Folkets Bevidsthed, og Rædslen for en Gentagelse af Ulykkerne fra da øgedes ved de vilde Rygter, der var naaet hertil fra Tyskland om Landsknægtenes Udskejelser. Panikken fra forrige Gang begyndte paa ny; hvem der kunde, flygtede, og Gaarde og Byer stod igen øde. Hvad endnu værre var, Spliden og Misundelsen mellem Klasserne blussede op i forstærket Grad. Landet var i Vaade. Den 19. Maj holdtes en *Stænderforsamling* i København, hvor de tre højere Stænder mødte og viste ikke ringe Offervillighed. Der blev givet Tilsagn om Laan, Proviantering og Udrustning, men det var næsten umuligt at skaffe rede Penge, saa stærkt havde de foregaaende Aars Skatteudskrivninger og Hvervninger udpint Landet.

Den militære Situation forværredes i uhyggelig Grad ved *Gottorps Frafald*. Straks ved sin Indmarch i Holsten havde Torstensson spurgt Hertug *Frederik III*, om han var svensk eller dansk, og der kunde vanskelig være Tvivl om Svaret. Hertugens Forhold til Kongen var alt andet end godt; nu oversvømmedes hans Land af Svenskerne, medens Danmark var langt borte. Saa brød han sin Lenspligt og indgik Forlig med Torstensson, hvem han overlod Trittau, Kiel og Eckernförde mod at fritages for Indkvartering. — Christian overtog selv den øverste Ledelse af Forsvaret, medens Svigersønnen Ebbe Ulfeldt kommanderede i Skaane, Anders Bille paa Fyn og Kongens Søn Frederik i Hertugdømmerne. Et Held for Danmark var det, at Angrebet østfra førtes uden Kraft. Først d. 9. Februar overskred Feltmarskal *Gustav Horn* med henved 8,000 Mand den skaanske Grænse ved Markaryd. Maalet for hans Ekspedition var kort og godt København, men han skulde for at sikre sig Overgangen over Sundet først erobre Helsingborg, Landskrona og Malmø. Det lykkedes ham ogsaa at erobre de to første og derefter Laholm, men Malmø holdt sig, og Bønderne rejste under Ledelse af Ebbe Ulfeldt og Bonden Benedikt Magnusson en Guerillakrig med Christianstad som Støttepunkt. Der førtes i Foraar og Sommer

Digitized by Google

en Række blodige, halvt irregulære Kampe herovre, der dog ikke hindrede Horn i i Juni at indeslutte Malmø fra Landsiden ved Hjælp af Skyts fra Jönköping, men som sinkede det Fællesangreb paa Sjælland, der var paatænkt, og hvortil der rustedes svenske Skibe ved Ystad

Christian IV.
Maleri fra ca. 1643 af Karel v. Mander paa Frederiksborg.

og i Limfjorden. Et svensk Indfald i Norge havde intet Held med sig. Og i Torstenssons Sejrsmarch var der indtraadt en Standsning. Bønderne organiserede sig enkelte Steder til Angreb og Anders Bille gjorde heldige Togter over Bæltet, hvor det lykkedes ham at ødelægge Skanserne ved Snoghøj.

Men Danmarks Stilling var stadig uhyre farlig. Var der Haab om

Digitized by Google

Hjælp fra Udlandet? Fra Rusland og England kunde intet ventes. De nordtyske Fyrster var slaaet ned. Der kunde kun være Tale om Kejseren og Nederlandene. For Kejseren maatte det ligge nær at støtte Danmark, der nu kæmpede med den fælles Modstander, og der førtes da ogsaa i Marts 1644 Forhandlinger i København om en Alliance, hvorefter den kejserlige General *Gallas* skulde føre sin Hær ind i Holsten. Med Nederlandene stod det helt anderledes. Efter hele den Orientering i de nordiske Spørgsmaal, som oven for er omtalt, og ifølge Traktaten med Sverige af 1640 skulde man vente, at Nederlandene vilde benytte Lejligheden til at sætte deres Østersøkrav igennem over for Danmark. Der var ogsaa et mægtigt Parti i Landet, især bestaaende af Redere og Kobmænd i Amsterdam, der med glødende Iver agiterede herfor og vilde en Besættelse af Helsingborg og Helsingør. Naar det ikke kom hertil, skyldtes det især Arvestatholderen Frederik Henrik og det oraniske Parti; man nærede i disse Kredse Sympati for Danmark og mistroede Sverige. Der førtes voldsomme Kampe mellem de to Partier, og der sendtes Gesandter til Haag fra begge de krigsførende. Resultatet blev et Kompromis. Man vedtog at sende et Gesandtskab til Danmark og Sverige for at mægle mellem dem, men med den Hovedopgave at søge Speier-Freden af 1544 fornyet og dermed en Sikring af den nederlandske Handelsfrihed.

Nogen direkte Hjælp til nogen af de krigsførende blev der saaledes ikke Tale om. Men nederlandske Penge og Vaaben kom alligevel til at gribe ind i Kampen. Baade Danmark og Sverige havde fra Begyndelsen haft deres Agenter ude for at kobe sig Mænd og Midler i de rige Stater, og det lykkedes for begge, men rigtignok i videst Omfang for Sverige. Christians Redskaber var Frederik Günther, den danske Faktor i Amsterdam Købmanden *Gabriel Marselis* og de to unge Adelsmænd *Henrik* og *Jørgen Bjelke*, og det lykkedes ham gennem disse Mænd at hverve en Del Officerer og indskibe Ammunition, som sendtes til Danmark. Langt videre naaede imidlertid Sveriges Udsending, den før omtalte Storkøbmand *Louis de Geer*, der følte sine egne Interesser krænkede ved Christians Sundpolitik. Han var rig og havde gode Forbindelser, Generalstaterne støttede ham, og det lykkedes ham at udruste en Flaade paa nogle og tredive Skibe, der i April afsejlede fra Holland under Ledelse af Admiral *Martin Thijssen*. Den skulde hjælpe Torstensson med at føre Hæren over til Fyn og betod en ny stor Fare for Danmark.

I Virkeligheden var Stillingen saa betænkelig for os som aldrig før og næppe siden. Og skønt man fuldt maa anerkende Christian IV's personlige Indsats af Arbejde og Pligttroskab, kan det ikke skjules, at hans Alder og aandelige Svækkelse mærkedes i Brist paa Plan og overlegen Ledelse, saaledes at flere gunstige Lejligheder til Aktion gik tabt.

Digitized by Google

Det var næppe klogt, naar han i Foraaret 1644 bestemte sig til et Modangreb mod Sverige ved Göteborg, skønt man ikke har vanskeligt ved at se hans Grunde herfor. Med tolv Skibe landede han i disse Egne i April, mens Hannibal Sehested skulde rykke frem fra Norge. Göteborg blev indesluttet fra to Sider, og Kongen syslede, sangvinsk som han var, med Tanken om et Tog mod Stockholm til Lands eller til Søs. Inden han havde sat nogen af disse fantastiske Planer i Værk, fik han imidlertid 1. Maj Meddelelse om, at de Geers Flaade var under Opsejling, og satte skyndsomst med ni af de største Skibe Kursen mod Nordsøen. Thijssen havde først truet Glückstadt, men søgte, da Christian nærmede sig, ind i Lister Dyb mellem Sild og Rømø ved Slesvigs Vestkyst; Torstensson dækkede hans af henved 30 mindre Skibe bestaaende Flaade ved Skanser paa Nordspidsen af Sild. Den 16. Maj søgte Thijssen at bryde ud af Dybet, men blev slaaet tilbage af de langt større, men færre danske Skibe. Derefter overtog Admiralerne *Ove Gjedde* og *Pros Mund* Kommandoen over den danske Flaade og besejrede den 24. Maj paa ny Hollænderne, af hvis Skibe en mindre Afdeling i stærkt medtaget Tilstand naaede tilbage til Hjemlandet. Et tredie Forsøg fra den tilbagevendende Del af Flaaden den 5. Juni endte ligeledes med Nederlag, og Thijssen maatte nu selv søge tilbage til sit Udgangspunkt. De danske Vaaben havde hævdet sig til Søs.

Imidlertid nærmede sig en endnu større Fare paa Havet. Den 1. Juni var *den svenske Hovedflaade* paa henved 40 Skibe løbet ud fra Dalarö ved Stockholm under Kommando af Admiral *Klas Fleming*. Oprindelig havde Hensigten med Udsendelsen blot været at holde Østersøen fri og hjælpe til at hævde Pommerns Kyst, men siden satte man Eskadren det Maal at bringe Torstenssons og Horns Tropper over til Sjælland for saaledes at fuldende Danmarks Erobring. Den 13. Juni viste Fleming sig for København, hvor der kun laa 12-13 Skibe, men hvor alt var rede til kraftigt Forsvar, og i Stedet for derefter at angribe den danske underlegne Nordsøflaade gik han 17. Juni til Kieler Fjord for at raadslaa med Torstensson. Det viste sig, at denne ikke var færdig med sine Forberedelser til Overgangen til Fyn, og man maatte nøjes med den 29. at erobre Femern. Christian udnyttede Flemings Tøven med stor Energi. Det gjaldt nu Danmarks sidste Chance, dets gamle glorrige Flaade. Kongen bestemte sig til at løbe ud med den samlede Eskadre og slaa et Slag, hvorpaa Landets Frelse syntes ham at bero. Den 22. Juni kom han til København med Nordsøflaaden, og den 29. sejlede han igen ud fra Hovedstaden med henved 40 Skibe. Selv var han om Bord paa „Trefoldigheden", og Rigsadmiralen *Jørgen Vind* paa „Patientia". Flaaderne var omtrent jævnbyrdige, Danskerne havde lidt flere Skibe, Svenskerne bedre Skyts.

Digitized by Google

Den 1. Juli om Morgenen ud for Gedser fik man Svenskerne i Sigte; de trak sig tilbage til det gunstigere Farvand *Kolberger Heide* mellem Holsten og Femern, og her begyndte Slaget ved Middagstid. Vindforholdene var vanskelige, og paa begge Sider var Ledelsen misfornøjet med sine undergivnes Manøvrer, men der blev i øvrigt kæmpet med stor Tapperhed og Udholdenhed, og Christian IV deltog fra først til sidst med sin Person. Til denne Kamp knytter sig den mindeværdige Beretning om hans saarede Øje. Medens han førte Kommandoen paa

Slaget paa Kolberger Heide.
Samtidigt Stik.

„Trefoldigheden", slog henimod Slagets Slutning en svensk Kugle imod Jernhankene paa en af Skibets Kanoner; Kuglen sprængtes, og Jernstumper og Træsplinter fo'r til alle Sider. Hofjunkeren *Ejler Ulfeldt* blev dræbt og væltede i Faldet Kongen, der straks rejste sig og med Lommetørklædet for det højre Øje raabte, at han levede endnu trods sit Saar, og opfordrede alle til at gøre deres Pligt. Det viste sig, at han var ramt af Splinter i Øjet, i Panden og flere Steder paa Kroppen; han kom trods sine 67 Aar snart over de første Følger af Saarene, men Øjet mistede sin Sekraft. Baade ved den Styrke i Øjeblikket, hvormed Kongen her optraadte, og det Mandsmod, hvormed han senere bar sine legemlige Lidelser, har han skrevet sit Navn dybt i den folkelige Bevidsthed. Hans gennemskudte Hue og hans blodige Lommetørklæde gemmes paa *Rosenborg*. I Johannes Ewalds pragtfulde Sang om Kong Christian ved højen Mast taler ikke alene en stor Digter; et Folk, der mere end een Gang har lært Styrke af Ulykken, hylder en

Digitized by Google

Mand, som tumlet af det graa Havs Stormkast viste sig skabt af det Tømmer, der bærer selv den slagne over i Evigheden.

Slaget paa Kolberger Heide blev hverken Sejr eller Nederlag. Tabene paa begge Sider var ikke store, og ingen Skibe blev erobret. Først Sommernattens Mørke skilte de kæmpende ad; Fleming gik tilbage til Kieler Fjord, og Danskerne lagde sig for Anker mellem Laaland og Femern. Strategisk set var Fordelen dog paa dansk Side. Den 7. Juli lagde Danskerne sig uden for Kieler Fjord og holdt i over tre Uger Modstanderen indespærret her. Stillingen var nu ikke god for Torstensson, der truedes af Gallas, som ved Glückstadt forenede sig med danske Tropper, og man har bebrejdet Christian, at han ikke udnyttede Øjeblikket bedre. Det lykkedes ham dog 24.—25. Juli at gøre Landgang ved Labø paa Kieler Fjords Østkyst og erobre Neumühlen, medens de kejserlige forgæves søgte at overrumple Kiel. Den 26. Juli faldt den fremragende Sømand Klas Fleming for en dansk Kugle og erstattedes af Landofficeren *Karl Gustav Wrangel*. Den svenske Flaade havde længe ønsket at løbe ud af Bugten, men Vinden var ugunstig. Nu gav Torstensson d. 27. Juli Wrangel Ordre til at forcere Udgangen og lod Dagen efter sine Tropper kaste Danskerne ud af Neumühlen og Labø. Atter var den svenske Fører ved sin Resoluthed kommet den sejrsbevidste Christian i Forkobet, og nu ramte en ny Ulykke denne. Den 30. Juli løb Svenskeflaaden ud ved gunstig Vind, men sinkedes ved ny Vinddrejning. Den gamle Admiral, den lærde *Peder Galt*, begik en utvivlsom Fejl ved ikke straks at angribe, hvad der vakte Forundring ogsaa hos Svenskerne, og han blev Dagen efter afsat af Kongen. Da Vinden i Natten til den 2. August igen gik om i Sydvest, stak Svenskerne paa ny i Søen og slap uskadte forbi den danske Flaade. Den 5. August løb Wrangel ind i Stockholms Skærgaard. Der var tabt et Forspring, som vanskelig kunde genvindes, og Kongen tog blodig Hævn derfor. Han lod Peder Galt stævne for Raadet og dømme til Døden, hvorefter han afviste Dommernes Benaadningsforslag og lod Dommen udføre 31. August i København. En Haardhed, der vanskelig lader sig undskylde, især da Kongens Ordrer havde været uklare, og der i hans egen Nærværelse d. 1.—2. August var begaaet ikke stort mindre Fejl end Galts.

En Del af Skylden for Uheldet ved Kieler Fjord maa i øvrigt bæres af Gallas. Han havde spildt Tiden med Underhandlinger og havde ikke kunnet holde sine Soldater sammen. Det Pres, han havde kunnet øve mod Svenskerne, udeblev. Imidlertid maatte Torstensson opgive Haabet om en Overgang til Fyn, og da Flaaden var i Sikkerhed, brød han hurtig op og marcherede forbi Gallas tilbage til Tyskland efter at have lagt Besætninger i de vigtigste Byer i Jylland og Hertugdøm-

Digitized by Google

merne. Gallas fulgte langsomt efter Svenskerne, og Krigsskuepladsen var saaledes forlagt sydpaa. Jylland kom for en Tid atter i dansk Besiddelse, men blev i September paa ny besat af en svensk Hær under *Helmuth Wrangel*. Den mest truende Fare var drevet over, og Christian kunde igen tænke paa Angreb. Han rettede det ogsaa denne Gang mod *Skaane*, men satte ikke de fornødne Kræfter ind derpaa. Hans Styrke var ikke ringe; med 6,000 Mand under Anders Bille og Malmøs Besætning var han, da han d. 6. September selv overtog Kommandoen over Hæren, Horns 8,000 Mand overlegen, men han satte til Svenskernes Forundring ikke sin Overmagt ind paa rette Tid og Sted. Det kom kun til Skærmydsler; Horn trak sig langsomt tilbage, men var i Virkeligheden Herre i Skaane, da Christian sidst i Oktober kaldtes til København af den smertelige Efterretning om sin Flaades Ødelæggelse.

Da Christian den 10. August var paa Vej hjem fra Kieler Fjord efter Wrangels Bortsejling, mødte han ud for Dragør en Flaade paa 22 Skibe. Det var en ny Sømagt, de Geer havde faaet udrustet i Nederlandene og som igen stod under Thijssens Kommando. Den havde den 9. passeret Kronborg og Dagen efter København til Beboernes største Vrede og Bestyrtelse; — Kronborg beherskede altsaa ikke mere Sundet, og Hovedstaden maatte for første Gang i over hundrede Aar se en fjendtlig Flaade for sine Porte. Christian søgte forgæves at standse Thijssen, han naaede til Kalmar og blev adlet under Navnet Anckarhjelm. Den 28. September forenede Wrangel sig med ham, og 44 Skibe stærk løb Flaaden ud i Østersøen. Christian havde sendt Halvdelen af sin Styrke ud under *Pros Mund*, og de 17 Skibe mødte d. 13. Oktober Fjenden mellem Femern og Laaland, hvor de efter en otte Timers tapper og blodig Kamp blev ødelagt. Admiralen faldt, og kun tre Skibe kom tilbage til Hovedstaden. Det var det haardeste Slag, der havde ramt Danmark under Krigen. Wrangel vovede vel ikke noget Angreb paa Sjælland eller Fyn, men Christian afbrød sit skaanske Felttog. Modløsheden bredte sig, og mellem Kongen og Corfitz Ulfeldt udbrød alvorlig Strid. Christian bar sine Tab i Krigen med ofte forbavsende Taalmod, men at han sjælelig var ude af Ligevægt, tyder adskillige Efterretninger paa. Han var blevet smaalig og mistænksom i Kritikken af sine undergivne, og endnu i sin høje Alder fortsatte han de Drikkelag, der i Længden maatte nedbryde ham legemlig og aandelig.

Den Opfattelse bredte sig mere og mere, at Danmark kun ved Hjælp udefra kunde ride Fredsbrudets Følger nogenlunde af. Kejserens Indgriben var endt med Gallas' Fiasko; fra Polen og Rusland var intet at vente, fra England heller ikke. Tilbage stod stadig Nederlandene, og til dem sluttede sig i August 1644 Frankrig. Sidstnævnte Land havde ingen Sympati for Danmark, men det saa ugerne, at Sverige trak

Digitized by Google

sin Hær bort fra Tyskland, og det ønskede heller ikke Østersøvældet udelt i svensk Haand. Nederlænderne havde allerede tidligere, som før omtalt, sendt Gesandter til de nordiske Magter, og hertil sluttede sig i Sommeren 1644 den af Kardinal *Mazarin* udsendte franske Afsending *Cognet de la Thuillerie*. De to Gesandtskaber fandt villige Øren baade hos Sverige og Danmark, og man enedes om et Fredsmøde i *Brömsebro* i December 1644. Det blev dog af forskellige Grunde udsat til d. 8. Februar 1645, og da var Danmarks Stilling militært set blevet endnu ugunstigere. Ganske vist havde Hannibal Sehested som Øverstkommanderende i Norge sidst i 1644 kæmpet heldigt i Värmland, men samtidig led de danske Vaaben en haard Skuffelse andetsteds. Helmuth Wrangel stod siden September i Jylland, og Danskerne besluttede nu i Oktober en Forening af Hertug Frederiks Hær, der stod i Hertugdømmerne, og Anders Billes, der atter var i Fyn, med det Maal at kaste ham ud. Felttoget blev daarlig planlagt og forsinket udført, og først i December forenede de to Hære sig ved Kolding i en Styrke af ca. 4,500 Mand. Hertugen og Rigsmarsken var imidlertid uenige; den sidste vilde, som vistnok rigtigt var, et Angreb paa Wrangel langs Østkysten af Jylland mod Randers, medens Hertugen i Overensstemmelse med Kongen vilde drage Operationerne saa meget vestpaa som mulig for at bevare Følingen med Nordtyskland. Den 20. December indtog han paa egen Haand Riberhus, men vendte saa tilbage til Kolding. Efter ny Strid med Anders Bille gik han i Januar tilbage sydpaa og forblev her til Forsvar for Marsklandene, medens Svenskerne tog Ribe tilbage, og Anders Bille gik til Fyn. Hele dette mislykkede Felttog bar Vidne om stor Usikkerhed i Centralledelsen; det havde ofret Danmarks sidste militære Kræfter uden at skabe andre Resultater end Misstemning mellem Hertug Frederik (der dækkedes af sin Fader Kongen) og Anders Bille som Repræsentant for Raadet og Adelen. I Holsten havde Danskerne kun Glückstadt, Krempe og Rendsborg inde. Karl

Anders Bille.
Maleri fra 1637 paa Gavnø.

Digitized by Google

Gustav Wrangel laa med den svenske Flaade for Wismar. Christian søgte forgæves at skaffe Penge. Der var kun Freden tilbage.

Brömsebro var en lille Holm i Aaen Brömsebæk, der et Stykke dannede Grænsen mellem Blekinge og Smaaland, altsaa mellem Danmark og Sverige. Her mødtes Fredsforhandlerne d. 8. Februar 1645; Danskerne, der tog Ophold i Christianopel, var Corfitz Ulfeldt, Christen Thomesen Sehested o. fl., Svenskerne, der slog sig ned i Söderåkra, lededes af Axel Oxenstierna. Nederlandske og franske Afsendinger var til Stede under Forhandlingerne. Disse blev langvarige og besværlige. De svenske Krav var store, og Sagen kompliceredes stærkt ved Nederlændernes ejendommelige Holdning midt imellem Mæglernes og Partigængernes. Svenskernes Instruks gik ud paa fuld Toldfrihed og Ret til Gennemfart i Sundet, en Krigsskadeserstatning paa 4 Mill. Rdl. og som Garanti derfor varig Besiddelse af de Øst for Sundet liggende Lande. Denne sidste haarde Betingelse kunde lempes, om nødvendigt; kunde derimod Sundspørgsmaalet ikke løses efter Ønske, skulde man slutte Alliance med Nederlandene og dele Danmark med dem. Danskernes Instruks krævede Tilbagegivelse af de erobrede Lande, Krigsskadeserstatning og i øvrigt Stettinerfredens Genoplivelse.

Til at begynde med førte Oxenstierna kun Sundspørgsmaalet frem. Det gjaldt her om at overliste Nederlandene, der ikke var interesserede i alt for stort Østersøvælde for Svenskerne. Hans Krav vakte Forbitrelse hos Danskerne, og kun ved de la Thuilleries Hjælp blev et hastigt Brud afværget. Danmark var imidlertid nødt til at give efter. Dets Stilling blev stadig daarligere. Hannibal Sehesteds Togt fra Norge ind i Sverige gik snart i Staa, og Syd paa tabtes bl. a. hele Bremens Ærkestift. Under Trykket heraf og paa Forhandlernes og Raadernes Formaning gav Kongen d. 23. Marts Fuldmagt til at slutte Fred paa de bedst mulige Vilkaar. Der opnaaedes da hurtig Enighed om Sundspørgsmaalet, men faa Dage efter førte Oxenstierna den anden Del af sin Instruks frem, krævede de skaanske Provinser og Bremen Stift afstaaet og forlangte en formelig Opgivelse af den danske Konges Højhedsret over Sundet. Elbtolden skulde ophøre. Samtidig med disse formidable Krav, hvis Opfyldelse fuldstændig vilde lamme Danmark, skete der en Vending i Nederlandenes Holdning, der ikke lovede godt for os.

Danmark havde fra August 1644, da den nederlandske Mægling blev modtaget, søgt at indlede et venligere Forhold til Staterne, og selv deres bitre Fjende Corfitz Ulfeldt havde medvirket hertil. Det var dog sikkert hans og Christians Maal først at skille dem fra Sverige for siden at faa lettere Spil med dem. At hindre en svensk-nederlandsk Samvirken ifølge Traktaten af 1640 var nu en Livssag for Danmark. I Haag

Digitized by Google

var man ikke blind for denne Politik, og man lod sig ikke vinde af Danmarks tilsyneladende ændrede Holdning. Det oraniske Parti havde maattet give efter for de dansk-fjendtlige Købmænd, og i Marts 1645 vedtog alle Provinserne undtagen een, at Alliancen med Sverige skulde sættes i Kraft, og at der skulde udrustes 50 Skibe. I April sendtes der Gesandterne i Brömsebro en Instruks, hvorefter de ikke mere skulde optræde som Mæglere, men som Sveriges Forbundsfæller. Sundtolden skulde nedsættes betydeligt, og Visitationen forbydes, og saa længe Forhandlingerne stod paa, skulde der overhovedet ikke betales Told. Over for denne truende Situation anbefalede de danske Gesandter og Rigsraadet indtrængende Christian at give efter for Nederlandene for at skille dem fra Sverige. Han bøjede sig, om end med største Ulyst, herfor, og det lykkedes, især ved de la Thuilleries Bistand, at faa en Særforhandling i Gang med Nederlandene i Christianopel. Netop mens denne gik for sig, løb den store nederlandske Flaade, hvis Udrustning er omtalt ovenfor, gennem Sundet. Den talte dog kun 37 Krigsskibe, ledsagede af 300 Handelsskibe, men det var altid en imponerende Magt, hvoroverfor Kongen kun havde en Snes Skibe til rede. Rigsraadet fraraadede Modstand, og Kongen, der selv iagttog Flaaden fra Kronborg, lod den uskadt passere, hvorefter den ankrede op Nord for Middelgrunden og spærrede Sundet mod Nord og Syd med mindre Afdelinger. Et bittert Syn for Christian! Hans Østersøvælde og hans indenrigske Højhedsret laa i Støvet.

Under Indtrykket af alt dette gav Christian efter. Den 12. Juni sluttedes *Overenskomst med Nederlandene om Sundtolden i 40 Aar* efter en lavere Sats end den for 1628 før de store Forhøjelser. Det var paa høje Tid, at dette Forlig blev sluttet; thi Fordringerne i Haag var begyndt at stige efter Flaadens uhindrede Ekspedition, og der løftede sig stærke Roster for sammen med Sverige at kue Danmark fuldstændigt. Nu blev det dog ved Forliget, og derefter stod kun de direkte Forhandlinger med Sverige tilbage. De danske Kommissærer tilbød midt i Juni at afstaa *Øsel, Gotland, Gulland* og *Jämtland* samt Pantsættelse af Halland i 25 Aar, og Raadet og Christian godkendte disse Tilbud. Et Stændermøde i København havde kort før overladt Afgørelsen af Krig eller Fred til Kongen og Raadet, men i Realiteten udtalt sig for Fred, hvis ikke alt skulde tabes. Paa den anden Side var Stemningen i Sverige nu mindre uforsonlig, og den franske Gesandt arbejdede vedblivende med Iver for Fred. Den blev da undertegnet i Brömsebro d. 13. August 1645. Danmark afstod de tre ovennævnte Provinser og *Härjedalen* i Norge. Hallands Pantsættelse skete paa 30 Aar, men Svenskerne opgav Bestemmelsen om Højhedsretten i Sundet, ligesom der for Transport af Soldater og Gennemfart af Krigsskibe sattes visse

Digitized by Google

indskrænkende Regler. Bremens Ærkestift forblev besat af Svenskerne, og Dronning Kristina skulde tage den endelige Bestemmelse desangaaende. Elbtolden bortfaldt for Svenskerne og Nederlænderne. Under bitre Bebrejdelser mod Corfitz Ulfeldt underskrev Kongen Freden. Den var Seglet paa Danmarks Nedtrykkelse til en Sverige underlegen Magt. Den førte Konsekvenser med sig over for de andre Handelsstater, som yderligere svækkede vor Position. Men den var næppe til at undgaa.

12. **Christian IV's sidste Aar (1645—48).**

Kong Christians Sol dalede mod Nat. Havde Livet strøet Roser for hans Fod, da han var Barn, saa voksede der kun Torne for den gamle Mand. De tre sidste Aar af hans Regeringstid hører til de bitreste, Danmarks Historie har set. Ene det kaster et vemodigt Skær af Forsoning over dem, at Kongen og Landet mødte samme Ulykker. Christian IV havde ikke kunnet løse Tidens Opgaver, hans Mænd ikke heller; nu gik de med fælles Byrder ind for Historiens og Evighedens Dom.

Freden i Brömsebro indledede *det danske Monarkis Sønderlemmelse*. Med Tabet af Gotland og Øsel var den danske Flaades Rækkevidde afskaaret udover Bornholm og Bleking. Sverige beherskede Pommerns Kyst og Wismar, der truede Danmark som Udfaldsport. Elbens og Wesers Mundinger kunde naar som helst lukkes helt for os. Ved vor sydlige Grænse var vokset en fjendtlig Alliance op mellem Sverige og Gottorp. I Stedet for det pantsatte Halland skulde der om tredive Aar sættes andre Territorier i Pant — en Bestemmelse, der aabnede Vej for Strid og Ydmygelse. Danmark var paa den europæiske Rangstige rykket langt neden for Sverige.

Værre endnu var *Ulykkerne indadtil*. Rigets Hoveddel, Halvøen lige til Sydgrænsen, var for anden Gang blevet oversvømmet og udsuget af Fjenden. De andre Landsdele var, selv om de ikke som Norge og Skaane var direkte ramt af Krigen, udsugede af haarde Skatter. Afgifter og Udskrivning pinte Bondestanden, og der var en uhyre Tilvækst i Antallet af øde Gaarde. Købstæderne havde lidt under Indkvarteringen, der især paalaa dem. Over for disse Tilstande i Landet stod Staten med en tom Kasse. Gælden var under Krigen vokset til uhyre Summer, og Indtægtskilderne gik ned. Skatter søgte man stadig at pine ud af Landet, 1646 tre Gange, 1647 endogsaa syv Gange det sædvanlige. Men Kongens egne Kilder, Toldafgifterne, gav som Følge af Fredens Bestemmelser langt mindre end før. Sundtolden der 1642 beløb sig til ca. 400,000 Rdl., var 1646 og 1647 kun ca. 140,000 aarlig. Elbtolden maatte

Digitized by Google

Christian allerede 1645 helt give Afkald paa, en naturlig Følge af Prestigetabet efter Krigen.

Kongen selv viste saa lidt som før økonomisk Storsyn. Det uheldige Forhold, at han og Staten havde hver sin Kasse, der dog i Praksis sammenblandedes, gav nu under Finansnøden Anledning til uhyggelige Skænderier. Kongen hævdede, at han i Aarene 1620—45 havde ydet Riget 3½ Mill. Rdl. i Forskud, og krævede dem tilbage. Heri havde han vistnok formelt Ret, men det burde efter alle foreliggende Omstændigheder ikke have været fremhævet med saa hensynsløs en Egenvillie, som det blev. Og til disse glubske Krav svarede ikke nogen Sparsommelighed i Hofholdningen. Den udvalgte Prins Christian kostede stadig store Summer, baade kontant og i Forleninger; Dotationerne til Børn og Svigersønner, Udgifterne til Gesandtskaber, Fester o. l., Flaadens Underhold o. s. v. slugte vedblivende meget, og det var ingenlunde med Urette, naar Rigsraadet her opfordrede til større Maadehold.

Det, der særkender disse tre ulykkelige Aar, er overhovedet Mangel paa Fællesansvar og Samfølelse. Harmonien fra Frederik II's Dage var helt itu. Som et Stormvejr mellem Grave fo'r Ufreden hen over Danmark; Klasse stod mod Klasse, Mand mod Mand, Tilliden var brudt. Tiden lyttede opskræmt og spurgte efter nyt, men hvem skulde skabe det? *Kongemagten var svækket.* Skont Kong Christian havde baaret Dagens Byrde saa vel som nogen, ramte Nederlaget først ham. Han havde en uomtvistelig Skyld for i hvert Fald den ene af de to sidste Krige, og den Finansnød, der var en Følge af dem, kom især ham og hans Magt til Skade. Kongen betragtedes med rette som Bærer af den udenrigske Politik, og et Skibbrud her maatte svække ham. Hans Forhold til Raadet og Adelen, der aldrig havde været godt, var nu helt forstyrret. Raadet greb mere og mere ind i Udenrigsstyret, og selve Udnævnelsen af Rigsraader, der fra gammel Tid havde været en kongelig Forret, gled nu delvis over til Raadet og Adelen. I August 1645 bestemtes det, at ved en Rigsraads Død skulde de andre Raader i Forening med Landkommissærerne i den Provins, hvor den afdøde havde haft hjemme, indstille seks eller otte Adelsmænd til Kongen, der da skulde vælge en af dem.

Ved saadanne Tiltvingelser øgedes utvivlsomt Raadets Indflydelse paa Regeringen. Paa den anden Side var der ikke Tale om, at Raadets Stilling nedadtil styrkedes. Nogen Rigsraadsrepublik som i Frederik I's Tid kunde der ikke mere blive af Danmark. Grunden hertil laa ikke alene i de personlige Rivninger mellem Raaderne indbyrdes, hvorom senere skal tales; den var ogsaa at søge i den Bevægelse mod og uden om Raadet, der var i Gang hos *Stænderne.* Man havde kunnet spore den lige fra Frederik II's Tid, den havde taget Fart efter Kejserkrigens

Digitized by Google

Ødelæggelser, og den var styrket betydelig i de sidste ulykkelige Aar. Naar Regeringen sammenkaldte Stændermøder, var det med det Hovedformaal at skaffe Bevillinger, men det kunde ikke undgaas, at der ved samme Lejlighed fremkom Besværinger og Ræsonnementer over de indre Forhold overhovedet, og disse ramte ikke mindre Raadet end Kongen. Et samlet Købstadmøde fandt ikke Sted senere end 1645, men Adelens Afsendinge mødte flere Gange ogsaa i de senere Aar enten for enkelte Provinser eller for hele Landet, og her kom en stadig voksende Utilfredshed med Raadet til Orde. Man kan søge Grunden hertil i de almindelige Ulemper, der er forbundet med repræsentative Forsamlinger, en Tilbøjelighed hos Medlemmerne til at gro fast i Maskineriet, til personlige Interessekampe og Smaaligheder. Herom var der sikkert ogsaa Tale i dette Tilfælde, men det vil i øvrigt være rimeligere at anlægge videre statsretlige Synspunkter. Saaledes som Rigsraadet var opstaaet, var det oprindelig et staaende Udvalg af Højadelen, der repræsenterede Stormændenes historiske Ret til Del i Regeringen. Det var en Repræsentation for Højadelen, derefter delvis ogsaa for den almindelige Adel, af hvilken en Mængde Slægter aldrig drømte om at naa ind i Raadet. Paa en Tid, da Stormændene var Landet, blev Raadet ydermere en — omend altid ufuldkommen — Repræsentation for Landet. Men heri var efterhaanden sket store Ændringer. Højadelens Mænd var indbyrdes uenige, det var uheldigt nok. Værre endnu, at den menige Adel ikke mere følte sig repræsenteret af Højadelen. Allerværst, at der uden for Adelen var vokset ny Lag op, Lag, der begyndte at blive sig deres Styrke bevidst, der en Tid havde set hen til Kongemagten som deres Forsvarer, og som, da den syntes at svigte, i raadløs Uro benyttede hver fattig Lejlighed til at murre mod Magthaverne i Almindelighed.

Raadet var ved at overleve sig selv. Samtidig med Kongemagtens Vækst var, som før fremhævet, Opgaverne vokset i det uendelige. Det daglige Styre krævede Mænd og Kontorer af en ganske anden Uddannelse og Stabilitet end i Aarhundredet før. Udviklingen gik af Naturnødvendighed mod Centraladministrationen, mod Bureaukratiet. Men herved fik Raaderne paa den ene Side en ganske anden Fornemmelse af egen Betydning end før, paa den anden stilledes de over for Krav, som de i Virkeligheden ikke kunde opfylde. Vi staar i en af de Perioder, da Samfundet vælter sig i Krampe; Indholdet er vokset ud over Formerne, noget nyt maa skabes, men hvordan? Givet syntes i de tre ulykkelige Aar før 1648 kun to Ting: om den gamle Kong Christian kunde ikke mere et nyt stærkt Kongedømme vokse op, og for et stramt Raadsregimente manglede Baggrunden.

Saa dreves da andre Kræfter frem mod Fornyelsen. De tre lavere

Digitized by Google

Stænder fik, som før sagt, næppe Lejlighed til at udtale deres Ønsker. Derimod prægedes Perioden af stærke Bevægelser inden for den menige Adel. Den *Landkommissærinstitution*, der var skabt 1638, blev udvidet i betydelig Grad paa Adelens Fordring. Den bestod af tolv Kommissærer, fire for Jylland, to for Sjælland, to for Fyn, een for Laaland-Falster og tre for de skaanske Provinser. I hver Provins skulde de valgte sammen med de lokale Rigsraader føre Opsyn med Forvaltningen og navnlig samle de til Forsvarsvæsenet bevilgede Pengemidler i Landekister, som de var ansvarlige for. Kommissærerne skulde mødes aarlig med de lokale Raader til Forhandling om Forsvarsvæsenet og til Paahør af Klager fra Befolkningen, og nu og da skulde hele Rigets Kommissærer forhandle med det samlede Rigsraad. Den tidligere nævnte Indskrænkning i Kongens Ret til Valg af Raader skylder samme Bevægelse sin Fødsel. Adelens Krav gik videre endnu end det, der blev vedtaget, idet den vilde have Rigsraadet normeret til et fast Tal af 22 og vilde nøjes med at indstille tre Kandidater til Kongen. Der laa i hele denne Nyordning, der daterer sig fra Aarene 1645—47, en meget væsentlig statsretlig Forandring. Ikke alene var nu den allerede 1625 betraadte Vej, at Styrelsen af de til Forsvaret bestemte Midler unddroges Kongen og Raadet, helt ført til sit Endepunkt. Der var ydermere skabt en helt ny Repræsentation, der ganske vist direkte kun omfattede Adelen, men som havde faaet videre Adresse ved den Bestemmelse, at Landkommissærerne skulde paahøre Klager fra hele Befolkningen. Den første Nødventil nedefter var aabnet. Man kan heller ikke nægte, at den gjorde sin Nytte. Landkommissærerne tog ved flere Lejligheder Ordet for Borgernes Krav, — Bønderne var, som før sagt, foreløbig helt uden for Diskussionen. Paa Stændermødet i August 1645 rejste Udsendinge fra Købstæderne Fordringer om ny Foranstaltninger til Støtte for Handel og Skibsfart, krævede deres Privilegier overholdt og forlangte Ret til at samles aarlig provinsvis. Næste Aar foreslog Kommissærerne paa Grundlag heraf økonomiske Lettelser for Byerne, Afskaffelse af Handelsmonopoler, Hindring af ulovlig Handel o. s. v., uden at man dog kan se, at deres Forslag er taget til Følge.

I det hele fik den ny Ordning dog ikke store reelle Resultater. Selv om den nedadtil vitterlig betød en Indrømmelse over for Tidens Krav, saa manglede den den rigtige Forbindelse opadtil. Havde der været Jordbund og Modenhed for en lokalistisk Deling af Styret, en Fordeling af Ansvaret ud over Provinserne, en Genoplivelse af gammelt Bygderegimente, et Ryk tilbage fra det, der siden Middelalderens Udgang havde været Hovedlinien i Udviklingen, ja, saa kunde den have været Begyndelsen til noget stort. Det er dog vist nok berettiget at mene,

Digitized by Google

at en saadan Mulighed ikke forelaa. Kun gennem Aaringers Kaos og Kampe kunde man naaet dertil, og Øjeblikket krævede Hast og Handling. Der trængte overalt til Ening og Organisation fraoven; i København samledes Traadene, her laa Kontorerne, her afgjordes de Tusinder af Enkeltspørgsmaal, der danner et Lands Administration. Opgaven var at skabe en Repræsentation for Landet, der havde sin naturlige Top og Samlingsmærke i Rigsraadet og Kongen, kort og godt i Statsmagten. I Stedet for Tomagtsherredømmet, der var mundet ud i Splid, skred man nu frem mod et *Tremagtsmonarki*. Var det en umulig Opgave at skabe det, — ja, saa laa Øksen ved Roden af Christian III's Træ. Thi ingen Repræsentation, ingen Statsmagt har sin Ret i sig selv. Den maa kunne løse Tidens Opgaver, eller den maa bygges om.

Corfitz Ulfeldt.
Maleri paa Frederiksborg.

Vi har antydet ovenfor, at det ikke alene var Formerne og Magterne, der laa i Opløsning, ogsaa Personerne stod hinanden imod mere, end godt var. Kongens Forhold til Adelen var slet. En Handlemaade som over for Peder Galt var ikke egnet til at gøre det bedre, og der var flere andre Eksempler paa drakoniske Straffedomme over adelige. Af Rigsembedsmændene var Rigsmarsken Anders Bille i lang Tid paa det sorte Bræt hos Kongen, dels fordi han havde modvirket dennes Søn Frederik under det før omtalte sydjyske Felttog, dels fordi han skulde have støttet den fynske Adels Modstand mod en Hovedskat 1645. Af langt større Betydning var dog Kongens *Brud med Corfitz Ulfeldt* og sine andre Svigersønner. Den Modsætning, der opstod herved, var baade af personlig og politisk Art. Corfitz Ulfeldt havde i flere Aar været den mest kongeligsindede af Rigsraaderne, men heri synes der at være indtraadt en Forandring, da han 1643 blev Rigshofmester. Vistnok mere fordi Magten lokkede ham personlig, end fordi han vilde tilvejebringe en teoretisk-statsretlig Forskydning i Balanceforholdene, blev han mere og mere anmassende over for Kongen. Der er over Ulfeldt noget af den samme Skyggernes Tiltrækning som over Wallen-

Digitized by Google

stein. Man leder efter Forklaringer paa hans bundløse Egenvillie, hans af ingen Skranker tøjlede Hovmod og har bl. a. søgt den i et fremadskridende Storhedsvanvid. Herom kan intet sikkert siges, og i den Periode, vi her behandler, er Forklaringen heller ikke nødvendig. Ulfeldt vilde benytte sin Stilling til egen Fordel og til Skade for andre, især Vibeke Kruse og hendes Børn. Fjendskabet mellem de to Kvinder, Kirsten Munk og Vibeke, hver med deres Børn og Svigerbørn, var blevet en Faktor i dansk Historie. Utvivlsomt har Leonora Christine, der var den bedst begavede af Christians Døtre, spillet en betydningsfuld Rolle i denne Strid og ophidset Ulfeldt til stadig Aktion. Naar han forbød Rentemestrene at honorere kongelige Anvisninger uden hans Paategning, var det væsentlig for at kunne kontrollere Udbetalingerne til Vibeke. Naar han derimod ikke med Urette blev beskyldt for Misligheder ved sin økonomiske Ledelse af Holmen i København, har man at gøre med hans egen utæmmede Begærlighed.

Allerede efter Nederlaget til Søs i Oktober 1644 synes der at have været alvorlig Uoverensstemmelse mellem Kongen og Ulfeldt, og ved Undertegnelsen af Brömsebrofreden kom det, som før omtalt, til en heftig Scene mellem dem. Ulfeldt indgav sin Afskedsbegæring, som Kongen ikke tog imod, og Rigshofmesteren holdt sig en Tid borte fra Forretningerne. Netop paa dette Tidspunkt flammede Striden mellem de to *kvindelige Dynastier* op for Alvor. Christian forbød sine Døtre at besøge deres Moder Kirsten Munk paa Boller og sendte den sidstfødte „kasserede Frøken" til et Kloster i Tyskland. Herover blev Døtrene og Svigersønnerne højst forbitrede, og Striden synes først foreløbig bilagt i Foraaret 1644 ved et Slags Forlig, hvis Tilvejebringelse vistnok bl. a. skyldtes Kansleren Christen Thomesen Sehested og den af Svigersønnerne, der stod Kongen nærmest og Ulfeldt fjernest, Hannibal Sehested. Christian tillod igen Døtrene at besøge Kirsten Munk og gav denne mindre snævre Grænser for sin Bevægelsesfrihed, men samtidig fik Hannibal Sehested som Statholder i Norge Rang med Rigsembedsmænd. Endelig gennemførte Kongen fra Maj s. A. den *Reform af Lensvæsenet*, som han længe havde ønsket, og som gik i Retning af den traditionelle kongelige Politik; Len paa Genant sattes paa Afgift, og Afgifterne forhøjedes, alt til en aarlig Gevinst for Kronen af 20,000 Daler. Det var formodentlig med Ulfeldts Samtykke, om end imod Raadets Ønske, at Christian havde vundet denne økonomiske Sejr. Den maatte imidlertid ogsaa betales paa anden Maade end med Indrømmelser over for Fru Kirsten. Ulfeldt søgte Orlov af Hensyn til sit Helbred, og han fik den under en Form, der baade blev ham til Ære og Danmark til Held.

Dette hænger sammen med de udenrigspolitiske Forhold. Paa dette

Digitized by Google

Omraade indledede de tre mørke Aar 1645—48 en Nyorientering i dansk Politik. Stillingen over for Sverige var i det hele den samme som før; i Øjeblikket maatte Danmark nøjes med en underordnet Plads og være glad til, men det kunde ventes, at Striden før eller senere vilde blusse op igen, indtil en af Parterne slog sig til Taals med det vundne. Derimod var gennem de to sidste Fredsslutninger Afstanden mellem Danmark og Kejseren blevet større, Danmark stod friere over for Indflydelse sydfra og vendte sig nu mere end før til *vesteuropæisk Orientering*. Hovedmaalet for Christian IV's personlige Udenrigspolitik i disse Aar var Genvindelsen af Bremens Stift, mulig ogsaa Verden og Halberstadt, og ved at virke herfor fjernede han sig yderligere fra Kejseren. Men hermed syntes ogsaa hans egen Interesse for Udenrigspolitikken udtømt, en skærende Modsætning til før. De Kræfter, der arbejdede i Øjeblikkets Aand paa den omtalte ny Orientering, maatte søges andensteds. Corfitz Ulfeldt, der i mange Aar havde repræsenteret Kongens anti-nederlandske Politik over for Raadet, var nu slaaet om. Han ansaa det for nødvendigt for Danmark at skabe sig et godt Forhold til Nederlandene og Frankrig. For de førstes Vedkommende skulde Opgaven synes ret let. Ganske vist var samtidig med Freden i Brömsebro det svensk-nederlandske Forbund forlænget paa 40 Aar, men Nederlænderne kunde umuligt være blinde for, at Magtfordelingen i Norden nu paa ny truede deres Interesser og ikke mere fra dansk, men fra svensk Side. Sverige var Herre over Østersøkysten og kunde antages at ville drage alle politiske og økonomiske Konsekvenser deraf til Skade for den vesteuropæiske Handel. For at opnaa den Ligevægt i Norden, som var formaalstjenligst for denne, maatte Nederlandene da nærme sig til Danmark.

Under disse Omstændigheder var det, at *Corfitz Ulfeldt* i Juni 1646 med sin Hustru og et pragtfuldt Følge rejste *til Nederlandene* som dansk Gesandt. Han skulde ordne de endnu uafgjorte Toldspørgsmaal og vinde Generalstaterne for Hertug Frederiks Genindsættelse i Bremens Ærkestift; længere ude skulde han forhandle om en Alliance. Gesandtskabet fik en glimrende Modtagelse, men med Forhandlingerne gik det kun langsomt; dels de indre Forhold i Nederlandene, dels Sveriges Modstand sinkede Afgørelsen. I Februar 1647 sluttedes en Overenskomst. Kong Christian skulde have 120,000 Daler for den ham i 1645 uretmæsig unddragne Sundtold; for Norges Vedkommende enedes man om en Lastetold og fastsatte bestemte Maalingsregler. En Afløsning af Sundtolden med en aarlig Sum, som det siden delvis skete 1649, strandede paa Kongens Modstand. I Hertug Frederiks Sag opnaaedes intet af Betydning, og om et Forbund mellem Rigerne var der ikke Tale. Alligevel havde Ulfeldts Rejse gjort sin Gavn ved at nær-

Digitized by Google

me de to Stater til hinanden. Mindre Held havde han over for *Frankrig*. Her var Mazarin ledende Statsmand; han var ingen Ven af Danmark og ønskede ikke at bryde med Sverige af Hensyn til Forholdene i Tyskland. Det lykkedes dog ved de la Thuilleries Hjælp i November 1645 at faa afsluttet en Traktat mellem de to Lande paa seks Aar, men den var lidet vidtgaaende, og da Ulfeldt efter sin Sendelse til Nederlandene opholdt sig i Frankrig fra Marts til Juni 1647, blev Resultatet negativt.

Hannibal Sehested.
Maleri af Karel v. Mander paa Wedellsborg.

For Ulfeldt personlig havde Sendelsen betydet en stor Oplevelse. Han var optraadt med al den Glans, hans Evner og hans Udrustning gjorde mulig, og hans Hustru havde glimret ved Aand og Elegance. Det hele havde imidlertid kostet store Summer, og Kongen fandt ved Rigshofmesterens Hjemkomst i Juli 1647 ikke, at det opnaaede var Udgifterne værd, saa meget mindre som der intet var udrettet for Bremens Ærkestift. Den derved vakte Misstemning øgedes yderligere stærkt ved den ny Splid mellem Kongen og Kirsten Munk, som var opstaaet under hans Fraværelse. Christian var opbragt over, at hans tidligere Hustru havde fornærmet Vibeke Kruse, og den slet bilagte Uenighed blussede op igen. I December 1646 havde han forandret hendes Opholdssted paa Boller til en Indespærring, og kort efter forlenede han en af hendes Hovedmodstandere, den holstenske Adelsmand Claus Ahlefeld, som var gift med Vibekes Datter, med det store Kalø Len. Samtidig nærmede han sig demonstrativt den af Kirsten Munks Svigersønner, som stod Ulfeldt fjernest, nemlig Hannibal Sehested.

Uvenskabet mellem Ulfeldt og Sehested var et nyt opløsende Moment af de mange, der særtegnede Tiden. Begge højt begavede Mænd vilde de, om de havde staaet samlet om Landets Vel, kunne have udrettet store Ting og maaske blevet Forløsere af en ny Æra. Som det var, gjorde de vel hver for sig Gavn i deres Poster, Sehested mest, men de lededes altid fuldt saa meget af Egennytte som af Fædrelandskærlig-

Digitized by Google

hed. Sehested havde i sin Egenskab af Statholder i Norge (fra 1642) begyndt et storslaaet Reformeringsarbejde i dette længe vanrøgtede Land, og han har derigennem ubestridelig indskrevet sit Navn dybt i norsk Historie. Hans egne og Landets Interesser faldt delvis sammen, naar han stræbte efter at udvide dets Hjælpekilder og især at understrege dets Selvstændighed over for den danske Regering. Men hans Fortjeneste ligger i, at han greb de Muligheder og den Nødvendighed, der var for at skabe Norge en stærkere Stilling, hvis ikke Forbindelsen med Danmark før eller senere skulde komme i Fare. Han drog Konsekvensen af Landets voksende materielle Selvstændighed ved statsretlig at skubbe det frem i Dagen. Han berejste Landet og skaffede sig paa forskellige Maader et Kendskab til Forholdene, som de danske Magthavere hidtil havde savnet; han tog sig af Bjergværksdriften, anlagde Veje og indrettede et Postvæsen, reformerede Skattevæsenet, fik efter 1645 den norske Milits bevaret og foranledigede Indrettelsen af en særlig norsk Flaade paa 30 Defensionsskibe. Han sammenkaldte Stænderne 1645 og forhandlede med dem om Rigets Sager. Han søgte med en for Datiden sjælden Taalsomhed at drage fremmede Købmænd og fremmed Kapital til Landet uden Hensyn til, at ikke-lutherske Trosbekendelser derved begunstigedes. Kongen var gaaet ind paa de fleste af hans Planer og havde fremdeles 1646—47 samtykket i, at de norske Skatter maatte blive i Norge til Afbetaling af dette Riges Gæld og til Udgifter ved Forsvarsvæsenet. Han tillod, at Sehested 1646 indrettede et Generalkommissariat, et Slags norsk Rentekammer efter svensk Mønster med et kollegialt Tilsnit, der skulde modtage og bestyre alle Norges Indtægter, baade dem, der som Skatterne skulde blive i Landet, og dem, der som Lensafgifterne og Toldindtægterne skulde sendes til Danmark; en Del af de sidste forblev endda i Norge som Laan. For alt dette, der ubestridelig var til Norges Gavn, havde Sehested imidlertid ladet sig rundelig betale; han havde 1647 faaet det store Akershus Len uden Afgift og dermed en aarlig Indtægt paa ca. 40,000 Rdl. I alt tilegnede han sig 5,000 Tdr. Hartkorn, en Sekstendedel af Norges Jord, og hans mange Mageskifter var til stor Skade for Bonden.

Denne Sehesteds Virksomhed, der foregik i Forstaaelse med Kongen, vakte stor Uvillie i den danske Adel, der heri saa et Forsøg paa at skille Norge ud fra den danske Krone og berøve Adelen Indtægter, der med rette tilkom den. Det lader sig heller ikke nægte, at Sehested som Godsejer og Privatkapitalist trak stærkt paa sine Standsfællers og deres undergivnes Taalmodighed. Da nu Ulfeldt ved sin Hjemkomst i Sommeren 1647 mødte Uvillie hos Kongen og tillige følte sig overfløjet af Sehested, bestemte han sig til at tage Kampen op mod dem begge og kunde her støtte sig til Flertallet af den menige Adel, der dels var for-

Digitized by Google

bitret paa Sehested, dels oprørt over Kongens Fremfærd mod Kirsten Munk, dels endelig opskræmt over Kongens Forsøg paa at skabe sig yderligere Indtægter af Lenene udover de 1646 opnaaede, idet han vilde slaa en Mængde mindre Len sammen med større, bortforpagte disse til de højstbydende og afløse Rostjenestens Rytteri med lejede Folk. Kongen var personlig nedbrudt af forskellige Sorger, ikke mindst den udvalgte Prins' Død i Sachsen d. 2. Juni 1647. Rigsraadet havde set hen til denne svage og nydelsessyge Mand som en for sig gunstig Tronfølger; efter hans Død blev Forholdene usikre. Kongens næstældste Søn *Hertug Frederik* havde, som før fortalt, gjort sig ildeset af Adelen, og man frygtede hans Kandidatur, som man vidste begunstige-

Christian IV paa Dødslejet.
Maleri paa Wedellsborg.

des af de lavere Stænder. Det kunde derfor true med, at der slet intet Kongevalg fandt Sted i Christians Levetid, og hermed var der gjort Brud paa en gammel statsretlig Tradition, og man var ude i det usikre. Resultatet blev da, at Christian IV maatte give efter. I November 1647 frigav han Kirsten Munk, gav Ulfeldt Generalkvittering for hans Forvaltning, opgav sin dødfødte Lensreform og stadfæstede Landkommissærernes Styrelse af Landekisterne samt lovede at tilstræbe et Forbund med Nederlandene. Sehested fik Lov at beholde de norske Skatter i selve Riget, men de andre Indtægter skulde sendes til Danmark. Et Stændermøde sammenkaldtes til April 1648 til Valg af Tronfølger. *Ulfeldt havde sejret.* For sig og sin Hustru fik han Hørsholm Len frit paa Livstid. Han skaltede og valtede næsten almægtigt og udstedte Rentekammeranvisninger uden kongelig Underskrift. Det saá ud, som vilde han gøre sig til Danmarks Hersker — den begavede Spiller, der saa ofte staar rede til at udnytte Forvirringens Øjeblikke.

Længe overlevede Christian ikke sit Nederlag. Han var en døende

Digitized by Google

Mand. Siden 1646 havde han ikke forladt Sjælland. Han led af Søvnløshed, Svimmelhed, Mavebesvær, Følger af Alderen, hans umaadeholdne Liv og Saarene fra Kolberger Heide. I Vinteren 1647—48 opholdt han sig sjældent paa Københavns Slot. Den 21. Februar 1648 lod han sig i Bærestol føre fra Frederiksborg til Rosenborg. Her døde han den 28. om Eftermiddagen Klokken fem stille og rolig i sin elskede Datter Leonora Christines Nærværelse.

13. Staten og Folket 1648.

Christian IV's Død betegner Overgangen til en ny Periode i dansk Historie. Der skulde vel endnu gaa tolv Aar, før den fik sin Daab, men man tør sige, at noget gammelt var afsluttet hin Februardag, da Kongen sov hen. I sin hidtidige Form kunde Tomagtssystemet næppe opretholdes, Spørgsmaalet var, hvilken af de ny Strømninger der vilde sejre. Det er da rimeligt nu ved Periodens Afslutning at kaste et Blik paa Tilstandene, som de var inden for Stat og Folk, paa Kongemagten, Rigsraadet og Forvaltningen, paa Stænderne og Erhvervslivet, endelig paa de særlige Forhold i Hertugdømmerne og i Norge. Det vil fremgaa heraf, hvorledes Udviklingen paa disse Omraader var under Christian IV's Regering, og hvilke Udsigter den aabnede for Fremtiden.

Hvad *Kongedømmet* angaar, er det i det foregaaende ofte sagt, at der 1596 var Mulighed for en kraftig Forøgelse, men at denne Mulighed i Christian IV's Haand blev forspildt. Nu er jo imidlertid Forholdet det, at det tolv Aar efter Christians Død var Kongedømmet, der tog hele Styret. Heri ligger der en tilsyneladende Modsigelse. For at opløse den maa man se paa, hvad Kongemagten i 1648 virkelig sad inde med, og hvad den havde saa at sige til Baggrund. Rent juridisk havde Kongen Retten til at vælge Rigsraader og Rigsembedsmænd, dog med Begrænsninger, og til at fordele Lenene mellem Adelen; han ledede i hvert Fald formelt den udenrigske Politik, men havde ikke Ret til at erklære Krig, han førte Forsædet i Rigets øverste Domstol, Herredagen, havde en ubestemt, men reelt betydelig Del i Lovgivningsmagten og i Civilforvaltningen, var øverste Krigsherre og havde endnu en ikke ringe Myndighed i Finansstyrelsen, idet intet Budget gav Rettesnor for hans Anvendelse af de ordinære Indtægter, og han endnu var ret enemægtig over de ekstraordinære, f. Eks. Tolden. Kongedømmet havde altsaa allerede efter gældende Ret og Praksis et ikke ringe Magtomraade. Men det betød utvivlsomt langt mere, at det i Folkets Øjne havde en Glans over sig som ingen anden Faktor i Staten. Fra gammel Tid opfattedes Kongen som Rettens Indehaver og de svages Beskytter. Det var en Del af Kon-

Digitized by Google

gemagtens historiske Arv, som endnu saare langt fra var sat til. Man kan endda sige, — og det er i denne Forbindelse meget væsentligt, — at dette Billede af Kongen var blevet trukket skarpere op under Christian IV. Her ligger det Grænsepunkt mellem historisk Sandhed og folkelig Opfattelse, hvor Christian IV med Føje løftes op i Række med store Monarker, og hans Skikkelse tegner sig blandt Danmarks Grundlæggere og Bevarere. Det Billede, Folket havde dannet sig af Kongen, var trods alle hans Svagheder og alle de Ulykker, han var medskyldig i, nogenlunde det samme ved hans Død som ved hans Tronbestigelse. Det skinner frem af de Sagn, der er dannet om hans Retsind og Skarpsind, det lever endnu i Digtning og Fortælling, og det er ikke ligegyldigt for Historikeren. Christian IV havde gennem sin Personlighed skabt Kongedømmet en Nimbus, en Reserve af Respekt, som til rette Tid og Sted kunde manes frem og blive af vældig Betydning. Hertil kom, at i Kraft af den Udvikling, der fandt Sted inden for Centralforvaltningen, stod der en stadig voksende Hær af Embeds- og Bestillingsmænd, Skrivere, Toldere, Fogder, kongelige Tjenere og Haandværkere o. s. v., som var afhængige af Kongemagten og rede til at forsvare den. Endelig var Fyrstemagten vedblivende i Vækst ude i Europa. I Øjeblikket havde den ganske vist at kæmpe med den oprørske Adelsbevægelse, Fronden, i Frankrig og med Parlamentet i England, men Bølgerne fra disse Kampe naaede ikke Danmark, der manglede de vesteuropæiske Organer for Borgerfrihed. Endnu mere hos os end i adskillige andre Stater gjaldt det, at Kongehoffet samlede alt, hvad der var i Landet af rigt, elegant, livslystent; Fyrsten var Mæcenen trods nogen. Vel havde Christian IV's Hof ved Mangelen af en Dronning i den sidste Snes Aar af hans Liv kun ufuldkomment fyldt sin Opgave, men derfor var Hoffets Begreb ikke glemt, og Spirerne til et nyt laa lige under Overfladen.

Der var altsaa i 1648 adskillige Muligheder for en ny Opblomstring af Kongedømmet. For at de skulde blive til Virkelighed, krævedes der imidlertid en mere rolig og maalbevidst Monark end Christian IV. Hans Format som Menneske kunde maaske være mindre, hans Politik maatte være enstrenget og længere rækkende. Men der krævedes ydermere en almindelig Situation, som den, der efter hvad ovenfor er sagt, netop forelaa i de sidste Aar af Christians Regering, et Misforhold mellem Former og Indhold, en stadig Gnidning mellem Samfundsleddene. Over for dette Faktum betød det mindre, at der just i Øjeblikket efter Christians Død gjorde sig personlige Indflydelser gældende, som vilde presse Kronens Magt yderligere ned, og som ogsaa i første Omgang havde Held dertil.

Den første og væsentligste Begrænsning i Kongemagten beroede paa *Rigsraadet*. Man vil ikke i Almindelighed kunne sige, at det var stærkt

Digitized by Google

ved Christian IV's Død. Det rummede en enkelt Mand, Corfitz Ulfeldt, der var næsten eneraadig, men som samlet Korporation var det svagt. Det havde aldrig haft nogen fast Organisation, det samledes ikke til bestemte Tider og ikke paa egen Foranledning, det havde ingen bestemt Størrelse, og dets Beføjelse var kun ufuldkomment angivet i Haandfæstningen. Det er tidligere sagt, at det ikke dannede nogen virkelig Repræsentation for Landet, og at det end ikke fyldestgørende repræsenterede den Stand, det udgik fra, Adelen. Var dette en stor Svaghed, saa laa en anden lignende deri, at det ikke havde nogen forfatningsmæssig Kontrol med Forvaltningen. Her er et for Kongemagtens Udvikling overordentlig betydningsfuldt Moment. Som Regel greb Raadet ikke direkte ind i Forvaltningen, men virkede gennem *Rigsembedsmændene:* Rigshofmesteren og Kongens Kansler, Rigsadmiralen og Rigsmarsken samt Rigens Kansler. Deres Virkekreds er allerede omtalt i det foregaaende Afsnit (S. 96 ff) og vil blive nærmere udformet i det følgende. Her skal blot siges, at de var paa een Gang Kongens Hjælpere hver paa sit Omraade og Repræsentanter for Raadet, men de optraadte aldrig samlet, deres Myndighed over for Kongen var meget ubestemt formuleret, og deres Indflydelse afhang i høj Grad af deres og Kongens personlige Egenskaber.

Det eneste Ekspeditionskontor var *Kancelliet* eller rettere de to Kancellier; det danske, under hvilket *Rentekamret* var en Slags Finanshovedkasse, og det tyske.

Den højere Styrelse havde store Mangler. Der fattedes Sagkundskab hos de ledende, og der herskede Langsomhed og Slendrian hos de underordnede. De højere Embedsmænd fik ingen bestemte Instrukser, og deres Beføjelser flød sammen. Der herskede indbyrdes Jalousi imellem dem, og de sociale og nationale Modsætningsforhold traadte frem overalt. Dette Forhold var meget sigende og meget betydningsfuldt. Hvis der ikke af det bestaaende Tomagtsforhold kunde skabes en tidssvarende Forvaltning, da gled man ogsaa her frem mod en Omvæltning, og at dette var Tilfældet, tydede meget paa. I Virkeligheden laa Tanken om *faste Kollegier* i Luften, længe før den 1660 blev til Virkelighed. Den kom frem i Dagen første Gang 1628, da Kongen forgæves foreslog Nedsættelsen af en Krigsret, hvoraf der siden let kunde udvikle sig et Krigskollegium, og den laa ogsaa bag ved Anders Billes Forslag om et Krigsraad 1646. Naar saaledes de overleverede Myndigheder ikke vilde eller kunde løse deres Opgave at skabe nyt her, da faldt det efter alt at dømme til Kongemagten at gøre det, og her havde den en overmaade vigtig Løftestang for øget Indflydelse. Dette saa meget mere, som der gennem Kancelliherrerne var ved at skabes en trænet Embedsstand, der af rent saglig Interesse maatte vende Blikket mod en

Digitized by Google

fastere ordnet Forvaltning. Mellem Urskov og Tidsler groede det i Bunden. *Centralforvaltningen* i Hovedstaden var ved at blive den tredie Magt i Samfundet.

Og hvorledes stod det samtidig til med *Lokalforvaltningen* ude i Landet? Den var næsten udelukkende i Hænderne paa *Lensmændene* og de af dem ansatte Mænd, Fogder o. l. Der var imidlertid en Dobbelthed i Lensvæsenet, som virkede højst splittende paa Enheden i Administrationen. Lensmanden var Bestyrer af Kronens Gods og som Regel samtidig Forvalter af et vist Omraade Land, et Antal Herreder. I den sidste Egenskab opkrævede han Skatter og Afgifter, indsatte Embedsmænd paa Land og i By, havde Tilsyn med Statsarbejder og plejede Ret i Kongens Navn paa Herredstingene, men han var her stærkt begrænset i sit Myndighedsomraade af de enkelte adeliges særlige Standsrettigheder; saaledes var de mindre Retsomraader, Birkerne, overvejende under Adelsmænds Dommermyndighed. Forholdene kompliceredes yderligere derved, at en ikke ubetydelig Del af Krongodset var bortforlenet for sig til Mænd, der ikke samtidig var Lensmænd i almindelig Forstand og altsaa ikke havde Del i den ordinære Forvaltning. Ydermere faldt Krongodsets Grænser ingenlunde altid sammen med Herredslenenes. Der opstod saaledes en uheldig Spredthed i Landets Forvaltning, der vanskelig i Længden lod sig opretholde.

Hvad Kronens Indtægter af Lenene angik, da indbetaltes *Skatter* og *Afgifter* direkte til Statskassen. For Krongodsets Vedkommende beholdt Lensmanden derimod en nærmere bestemt Del af de visse Indtægter, Landgilde og Korntiende; enten var han paa Genant, d. v. s. fik en fastsat Sum aarlig efter at have gjort Regnskab, eller han beholdt alle Indtægterne og ydede en aarlig Afgift, eller han beholdt dem alle uden Afgift, d. v. s. havde Lenet kvit og frit. Den første Lønningsmaade var den for Kronen gunstigste, og det var Kongens stadige Bestræbelse at bringe saa mange som muligt af Lenene ind herunder. I Christian IV's senere Aar var 37 større og mindre Len paa Regnskab, 24 paa Afgift, 8 fri. Kronens Udbytte var alligevel kun 59 % af den samlede visse Indtægt, et ikke straalende Resultat, der, som tidligere sagt, dog maaske ikke kunde blive stort bedre, naar Adelen vilde opretholde sin Standard. Hvorom alting er, det hele var et System, der kaldte paa en Reform. Forvaltningen var kostbar, splittet og ofte utilfredsstillende.

Den Stand, der havde den i sin Haand, var *Adelen*. Denne Klasse af Folket var 1648 som 1596 stadig uden Sammenligning Rigets første. Den ejede omtrent Halvdelen af alt Jordegods med Frihed for Afgifter (paa Fyn 60 %, i Skaane 56, i Jylland 51), og den sad inde med personlige, økonomiske og sociale Privilegier, som Christian IV ikke havde

Digitized by Google

gjort noget som helst alvorligt Forsøg paa at berøve den. Paa et enkelt Punkt var Adelen gunstigere stillet nu end ved Kongens Tronbestigelse, idet Begrebet Ugedagstjenere, der oprindelig kun omfattede de Bønder, der boede umiddelbart ved Hovedgaarden, udstraktes til flere og flere af dens Folk, som derved blev skattefri. I Tiden 1600—51 voksede de skattepligtige Bønders Tal kun paa Falster, ellers var det alle Vegne i Nedgang. Herved unddrog Adelen Riget betydelige Indtægter. Adelens andre Privilegier var bl. a. Dommermyndigheden i langt de fleste Birker, Ret til at holde Præster, Hals- og Haandsret over Bønderne, Frihed for Told og Akcise af indførte Varer o. s. v. Af speciel Art var dens Eneret til at fede og forhandle Okser. Ikke-adelige maatte kun opfodre saadanne med deres egen Jords Frembringelser, medens Adelsmænd havde Ret til at opstalde og opfodre dem, hvor de vilde. Denne Forret vogtede Standen skinsygt paa og betragtede den med Grund som saare værdifuld. Naar man til den betydningsfulde økonomiske Undtagelsesstilling føjer den politiske og erindrer, at Adelen gennem Rigsraadet og Lenene var Landets styrende Stand, faar man et imponerende Billede af dens Glans og Magt omkring 1648.

Alligevel er det givet, at Adelens Hus havde mange Revner. De Spirer til Nedgang, der var til Stede 1596, havde udviklet sig kraftigt, og nogen Bevægelse i modsat Retning var ikke begyndt. Til den ydre Glans svarede ikke indre Styrke. Man har villet paavise, at Adelen rent talmæssig set var i Tilbagegang, og det maa ogsaa erkendes, at talstærk var den ikke. Den omfattede omkring 1648 henved 150 Slægter med 3000 Medlemmer, og inden for dem var det kun en snæver Kreds af 30-40 Familier, der naaede frem i forreste Række økonomisk og politisk. Der uddøde ikke faa Adelsslægter i Tiden 1600—50, og en Fornyelse skete kun gennem Optagelse af udenlandsk, især tysk Adel, der ikke tilførte Standen som national Enhed ny Styrke. Man kan derimod ikke paavise, at Adelen ved høj Dødelighed eller lav Fødselsprocent var væsentlig ugunstigere stillet end andre Befolkningslag.

Den faatallige Adel havde skilt sig skarpere ud fra Folket som Helhed end nogen Sinde før. Her laa en Hovedfare for dens Bestaaen som Førstestand. Jo mere den pukkede paa sine Særrettigheder, des skarpere blev Kritikken mod den. Under Christian IV blev den maaske endda skarpere end berettiget, fordi Standen fik Skyld for adskilligt, som Kongen burde tage paa sin Kappe. Men det lader sig ikke nægte, at der var store Svagheder hos Adelen som Rigsstand. Der var enkelte store Dygtigheder og rene Karakterer i Raadet, men Hovedindtrykket var hverken Vidsyn eller stor Offervillighed. Inden for en snæver Tomagtsherredømmets Horisont gjorde mange af Adelens Ledere fuldt ud deres Pligt, men det var i en Overgangs- og Brydningstid som Midten

Digitized by Google

af d. 17. Aarhundrede ikke nok. Adelen deler her Skylden med Kongen, men den fik, som sagt, det meste af Skammen og fik det, fordi den nedadtil saa gridsk holdt paa sine Fordele. Borgere og Præster var lige tilbøjelige til Vrede over mangfoldig Tilsidesættelse, og der var ved at vokse en Stemning op, som ikke i Længden kunde holdes tavs. Paa et enkelt Punkt vilde man mene, at Adelen stod højt, *den aandelige Dannelse*. De mange Studierejser i Udlandet, de fyrstelige Gaarde, de talrige Adelsmænd, der enten selv dyrkede Videnskaben eller fremmede dens Tarv, taler derfor. Ogsaa her var der dog en skarp Grænse mellem en forholdsvis faatallig Elite og den store Mængde. Blandt den herskede ikke alene ofte Raahed og Ukultur; der var ogsaa Tegn paa en indre moralsk Opløsning, som den følger af Overcivilisation. Ved Hoffet og paa Gaardene herskede Drikkeri og Fylderi, mellem Slægterne rasede langvarige og bitre Proceskampe, mange Adelsmænd domfældtes for Mord og andre Voldsomheder. Det er vist og sandt, at alt dette er Udslag af Tidens almindelige Tilbøjeligheder, men det var et betænkeligt Tegn, at Adelen ikke i langt højere Grad hævede sig over denne Standard. Spørgsmaalet bliver til sidst, om denne lidet modstandsdygtige Adel i sine *økonomiske Forhold* havde en Basis, der kunde gøre den tryg. Her maa svares nej. Det er ovenfor sagt, at det trods den fortsatte Prisstigning i første Halvdel af d. 17. Aarhundrede var vanskeligt for Adelen at opretholde den Levevis, den under de gode Konjunkturer var kommet ind paa, og det maa siges, at den ikke gjorde noget som helst alvorligt Forsøg paa at sætte Udgifterne ned i Tide. Tværtimod, de voksede under stigende Krav til Livet. Naar saa hertil kom de Fordringer, der under Krigene stilledes til Landet, og som Adelen dog ikke helt kunde undslaa sig for at tage sin Del af, og endelig den Forarmelse, der ramte mange Adelsmænd ved Fjendens Indfald, saa

Ung Adelsmand fra Christian IV's Tid. (Tyge Kruse til Stenalt † 1649). Maleri paa Frederiksborg.

Digitized by Google

kan man med Føje sige, at Adelen ved Christian IV's Død var en økonomisk undermineret Stand. Herved sættes Kronen paa den Udvikling, Samfundet havde undergaaet siden 1596. Øksen laa ved Roden af Christian III's Træ.

Gejstlighedens Stilling var ikke meget forskellig fra det, den havde været ved Christians Tronbestigelse. Standen bestod stadig af tre indbyrdes uenige Grupper, Universitetet, Kapitlerne og den egentlige Gejstlighed, og dens Deltagelse i Stændermøderne havde ikke skabt større Samling. Medens Professorerne ofte fulgte Adelen og i det hele ansaa sig for finere end den egentlige Gejstlighed, saa var denne tit tilbøjelig til at støtte Borgerne, men dens Selvstændighed hemmedes derved, at dens Valg og Livsvilkaar i saa høj Grad afhang af Adelsmænd. Noget højt Standpunkt af Moral og Dannelse indtog Gejstligheden næppe, og den manglede energiske Førere. Paa den anden Side var der utvivlsomt Jordbund for en Rejsning mod Adelen, naar det rette Øjeblik kom, og den protestantiske Teologi var i det hele indstillet paa at hævde Fyrstemagtens Supremati.

For *Borgerstandens* Vedkommende er det allerede tidligere sagt, at det 17. Aarhundredes første Halvdel betegner store Fremskridt. Arten og Begrænsningen af disse er dog forskellige, efter som man tænker paa den materielle Udvikling eller paa den politiske. Paa Handelens og Industriens Omraade havde Christian IV sat ind med stor Energi for at hjælpe Byerne op, og han havde en Tid haft Held dermed. Det saa virkelig ud til, at en betydelig Del af Hansestædernes Handelsliv skulde gaa over til danske Købstæder. Imidlertid var der heri indtraadt en Forandring omtrent ved Kejserkrigen. Mangelen paa indenlandsk Kapital var en stor Ulempe, og Christian IV's Kompagni- og Monopolpolitik maa siges som Helhed at være slaaet fejl. De Ulykker, der ramte Landet under de to Besættelser, tyngede ikke mindst paa Byerne, og Nederlændernes Konkurrence var overmægtig. Indadtil var Forholdene i Købstæderne ofte urolige. Ikke alene laa de enkelte Konkurrenter mellem Byerne i Strid med hinanden, men i selve Bysamfundet var der store indre Modsætninger, saaledes mellem de almindelige Borgere og de kongelige Tjenere, der fandtes, en vidt omfattende Klasse, der strakte sig fra Told- og Slotsembedsmænd og Officerer ned til Arbejderne i Kongens Tjeneste. Medlemmerne af denne Klasse var skattefri, naar de ikke drev borgerlig Næring, og dette var allerede galt nok, men mange af dem betalte end ikke Skat, selv om de i Virkeligheden ernærede sig ved et eller andet borgerligt „Bierhverv". Under disse Forhold havde Byerne i deres Midte en betydelig Kreds af Mennesker, der politisk og økonomisk var knyttet til Kongedømmet, et Forhold, der ikke mindst gjorde sig gældende i Hovedstaden. *Køben-*

Digitized by Google

havn var overhovedet nu absolut blevet Byernes Hoved. Af den samlede Bybefolkning, der ikke naaede 100,000, havde den de 25,000. Virkelig Foretagsomhed og selvstændigt Borgersind fandtes vistnok kun i den. Her var ogsaa alene de Kræfter, der kunde ventes at tage Ledelsen inden for Borgerstanden til en varig politisk Rejsning. Paa dette Omraade var der virkelig Fremgang under Christian IV. Skønt det, som for sagt, ikke kan paavises, at Kongen maalbevidst har arbejdet paa en Organisation af Borgere mod Adelen, saa var en saadan faktisk forberedt. Spørgsmaalet var, om og i hvilket Omfang en ny Konge vilde tage den i sin Tjeneste.

Mørkest var Billedet absolut for *Bondestandens* Vedkommende. Her var der overhovedet ikke Tale om noget Fremskridt under Christian IV, hverken materielt eller politisk. Tværtimod var den uheldige Udvikling i Forholdet mellem Bønderne og deres Jordherrer, som ovenfor er skitseret, fortsat vedblivende ned igennem Perioden for under de to ulykkelige Krige at faa en yderligere Tilsætning af Forarmelse og Tilbagegang. Der blev stadig færre *jordegne Bønder*, og de 5,500, der fandtes af saadanne omkring 1600, var et halvt Aarhundrede efter gaaet ned til ca. 5,000. Og samtidig med at Klassen af de almindelige Livsfæstere saaledes blev talrigere og talrigere, forogedes det Tryk, der hvilede paa dem. Dette laa, som før omtalt, i hele Udviklingen inden for Adelen, men Kronen fulgte troligt med, og Christian IV gjorde ikke noget maalbevidst Arbejde for Bonden. Ægter og Avlingshoveri steg baade paa Adelens og Kronens Ejendomme i uhyggelig Grad, langt udover hvad der tidligere gjaldt ifølge Vedtægter eller gammel Tradition. Hertil kom, at denne Arbejdsbyrde fordeltes i høj Grad ulige, fordi, som tidligere omtalt, Ugedagstjenernes Tal voksede uhyre. Der lagdes derved en Tynge paa flere og flere Bønder, som de kun med yderste Besvær kunde bære. Paa en Række Omraader var Bøndernes Afhængighed af Godsejeren stigende. De maatte laane Sædekorn af ham og paatog sig derved en trykkende Gældsbyrde. For at opretholde de Møller, der svarede Landgilde, nødte Jordherren Bonden til at soge Mølle langvejs fra deres Hjem. Til Opkøb af Staldoksne havde Adelsmændene Forret. Vornedskabet benyttedes vistnok oftere end før til at faa en Gaard besat ved Tvang, naar det ikke kunde ske frivilligt. Hertil kom, at Bøndernes Stilling rent socialt-humant nærmest var i Nedgang, fordi *Hovbønderne* mere og mere opfattedes som Tyende og Revselsesret underkastede. End ikke Bondestandens to store Privilegier fra gammel Tid forblev urokkede, *Landgildens Uforanderlighed* og *Livsfæstet*. Dannelsen af de store Hovedgaarde foranledigede Nedlæggelsen af talrige Bondergaarde, i Christian IV's Regeringstid opimod 200 paa Sjælland alene, og Jordherren benyttede sig ofte af uhel-

Digitized by Google

dige Lovfortolkninger og Analogier til at blive Fæsteren kvit i slige Tilfælde.

Naar man sætter disse saa at sige normale Tilstande i Forbindelse med de Ulykker, der ramte navnlig den jyske Bondestand under de to Krige, forstaar man, at Forarmelsen bredte sig i Standen sammen med de øde Gaarde. Antallet af øde og forarmede og derfor skattefri Gaarde udgjorde under Antvorskov 1610 to, 1648 128, under Roskildegaard i de samme Aar 11 og 145, under Nykøbing F. 22 og 508. Der kan ikke være Tvivl om, at der var Armod hos Bondestanden som Helhed, og at den som politisk medvirkende Faktor betød overordentlig lidt. Alligevel vilde man se skævt paa Forholdet, om man fradømte den moralsk Styrke, Selvstændighed og Udviklingsdygtighed. Der var trods alt hist og her *Velstand ogsaa i Bøndergaardene*, og den Naturalhusholdning, der gjorde sig gældende, gør det vanskeligt at maale, hvor langt nede Standen i Virkeligheden var. „Bønderne i dette Land", siger en Udlænding 1628—29, „tænker kun paa at samle Penge, siden de ikke engang giver en Soldo ud til Mad eller Klæder." Kister og Skabe gemte mange Steder gode og rigelige Forraad, og Husdyrholdet synes at have været større end Aarhundreder senere. Hvad Ret og Selvstændighed angaar, saa havde Bonden endnu Styrelsen af de kommunale Anliggender tilbage for sig selv, og det lader sig næppe overvurdere, hvad dette har betydet for Bevarelse af offentlig Interesse og Fællesfølelse. Men heller ikke Bøndernes nedarvede Villie til Forsvar for Ejendom og Liv var døet ud. Den viste sig baade i den Rejsning af Landbefolkningen, der fandt Sted hist og her under Krigene, og i den Kamp, de enkelte Bønder eller Bondesamfund førte mod deres adelige Undertrykkere, og hvori de dog nu og da fik Ret.

Christian IV havde ikke i mindste Maade stræbt at gøre Bonden politisk medvirkende, og det laa vel ogsaa alt i alt for langt uden for Tidens Tanker. Heller ikke havde han, som ofte sagt, maalbevidst gjort Kongedømmet til hans Forsvarer. Men der var dog for saa vidt en Baggrund ogsaa hos Bondestanden for et stærkere Kongedømme, som der i Folkets Bevidsthed stadig levede en Tro paa Kongen som Rettens Vogter. Hvilede end Christian IV's Gerninger og Undladelsessynder ofte tungt nok paa Menigmand, saa fik han sjælden personlig Skylden derfor. Kongedømmet har i Danmark fra ældgammel Tid haft en bred Margin at leve paa, og den var saare langt fra at være opbrugt i 1648. Snarere havde Kong Christian i sin Blanding af menneskelig Storhed og Svaghed øget Kontoen.

Kaster man et Blik paa *Erhvervene* i Landet, saa fremgaar allerede en Del dem angaaende af, hvad der før er sagt. Hovederhvervet var afgjort Landbrug og inden for det Kornavl. Landet omfattede ca.

Digitized by Google

75,000 Bønderjordbrug og ca. 850 større Gaarde, og de var overvejende beskæftigede med *Kornproduktion*. Nogen Forbedring i Metoderne af Betydning var ikke sket, og Udbyttet af det gamle Trevangsbrug var ikke særdeles stort. Man kan regne, at der af Rug høstedes gennemsnitlig ca. 2¾ Fold og af Byg ca. 3, og den samlede Kornavl kan maaske sættes til mellem 2 og 2½ Mill. Tdr., hvoraf der kan være udført 300—350,000 Tdr. Der manglede Gødning og gode Redskaber, og Ukruddet bredte sig frodigt. Nu og da bragte Misvækst stort Svind i Afgrøden. En Fordel var det, at Kornprisernes Stigning med mindre Afbrydelser fortsattes hele Perioden igennem. Der dyrkedes især Byg og Havre, mindre Rug og Hvede. Inden for *Husdyravlen* spillede Svinene Hovedrollen, og det var især dem, der gav Skovene Værdi, idet de for en stor Del opfodredes med Olden. For Heste- og Kvægavlen havde Christian IV været virksom, men uden store Resultater, navnlig ikke paa Studeopdrætningens Omraade. Han interesserede sig levende for denne og skaffede sig i vidt Omfang Stude fra sine Ladegaarde, men han trykkede Priserne, saa Bønderne mistede Interessen for at opfodre dem, saa meget mere som fra 1623 kun adelige maatte eksportere dem. Der skete en livlig Udførsel af Øksne, dels ad Landevejen gennem Jylland, dels til Søs. Indtægten ved Opdræt var ikke stor; der regnedes i 1630'erne med en Indkobspris af ca. 18 Rdl. Parret og med en Salgspris af ca. 27 Rdl., hvorfra maa trækkes Udgifterne til Opfodringen. Der blev i Perioder hist og her, især paa Kronens Gaarde, forsøgt en forbedret Mejeridrift, men Smørudførslen naaede dog ikke højere end til 223 Lst.

Hvad *Fiskeriet* angaar, var der sket den store Ændring, at Silden havde trukket sig bort baade fra Sundet og fra Norges Kyster. De rigeste Fiskesteder laa nu i Nordsøen mellem Skotland og Norge, hvor det mest var skotske og nederlandske Fiskere, der høstede Udbyttet. I Limfjorden var der endnu stadig Sild, men af ringere Værdi. Det store Havfiskeri ved Jyllands Vestkyst var heller ikke nogen sikker Indtægtskilde, idet Tyskerne og Nederlænderne tog livlig Del i det. I det hele ydede Fiskeriet lige saa lidt nu som senere det væsentlige Bidrag til Danmarks Velstand, som det burde.

Handel og *Skibsfart* var, som bemærket i Omtalen af Borgerstanden, i Christians senere Aar i Forfald. Medens Kobenhavn 1635 havde en Handelsflaade paa 88 Skibe, var der 1647 kun 63 og 1652 ikke mere end 21. Skibene var gennemgaaende mindre end de tyske og nederlandske, og af de ovennævnte 88 kobenhavnske Skibe maalte kun to over 100 Læster. Nogle Aar efter Periodens Slutning beregnedes hele Rigets Flaade af Skibe over 70 Læster til 100. Dette er muligt for lavt, og i hvert Fald gik naturligvis et langt større Antal udenlandske Skibe i dansk Tjeneste, — men Resultatet er ikke straalende efter den udpræ-

Digitized by Google

gede Søkonges Regering. Det samlede Monarkis Indbyggertal kan sættes til ca. 1,600,000, hvoraf 8—900,000 falder paa det egentlige Danmark, ca. 500,000 paa Norge og Resten paa den kongelige Del af Hertugdømmerne.

For to Dele af det danske Monarki gjaldt i mange Maader særlige Forhold, nemlig Hertugdømmerne *Slesvig* og *Holsten* og Kongeriget *Norge*. Hvad Hertugdømmerne angik, skete der i Christian IV's Tid ikke Forandringer af Betydning. Regerings- og Forvaltningsforholdene var indviklede. Et mindre, spredt Omraade af Vestslesvig hørte direkte ind under Kongeriget, og af Holsten var udskilt Grevskabet Pinneberg som et særligt, allodialt tysk Rigslen. I øvrigt førte Kongen og Hertugen af Gottorp en Fællesregering over de to Hertugdømmer. De Delinger, der var sket i det 16. Aarhundrede, og som tidligere er omtalt, omfattede kun Fyrstegodset, Amterne; for de øvrige Territoriers Vedkommende var Forvaltningen fælles for de to Landherrer. Den øverste Forvaltning øvedes i den kongelige Del af Statholderen og tyske Kancelli samt Kancelliet i Glückstadt. I national Henseende var Forholdene ikke gode, idet den kongelige Regering intet gjorde for at bevare Danskheden. Danske og tyske Rigsdele forvaltedes under eet, og Skrivelser og Forordninger udgik paa Tysk, ofte endda paa Højtysk, der laa Befolkningen fjernere end Plattysk, tysk Kultur og Retssprog trængte ind over Sprogets gamle Grænse ved Slien. Adelen var i Holsten talrig og velhavende, men Fyrstemagten var i Vækst under Indtrykket af den almeneuropæiske Udvikling.

Norge var et Kongerige forenet med Danmark. Det nærmere statsretlige Forhold lader sig vanskelig udrede. Bestemmelsen i Christian III's Haandfæstning, at Landet skulde være som en Del af Danmark, var aldrig blevet gennemført, og der var den betydningsfulde Forskel mellem de to Riger, at Danmark formelt var et Valgrige, medens Nordmændene selv opfattede deres Land som et gammelt Arverige, der tilkom det danske Kongehus med Historiens Ret. Paa den anden Side var der ikke Tale om noget norsk Selvstyre. Statholderen var dansk, og hans Myndighed var stærkt begrænset; det var Danskere, der sad inde med Lenene og dømte paa Herredagene, og det danske Rigsraad var øverste Myndighed. Det var langt fra, at man i Norge var tilfreds med denne Sagernes Tilstand, og der havde i det 16. Aarhundrede lydt kraftige Klager derover. Udtalelser i Danmark endnu under Kalmarkrigen viser ogsaa, at man havde Blikket aabent for denne norske Stemning. Endnu 645 skriver Norges Reformator, Hannibal Sehested, til Kansleren Christen Thomesen Sehested, at man maatte omgaas varligt med Nordmændene og raade Bod paa de indre Misligheder, da man ellers i paakommende Tilfælde kunde befrygte farlige og skæbnesvangre

Digitized by Google

Begivenheder. Alligevel var Forholdet sikkert bedret allerede i Christian IV's første Decennier. Som før fortalt, viste han Norge en ganske anden Interesse end tidligere danske Konger, rejste Gang paa Gang derop og inddrog Landet under sin hele Virksomhed for Næringslivet. Ved sin samlede Lovbog af 1604 gav han det en forbedret Retskilde. Inden for den i Norge levende danske Adel var der ogsaa ved at opstaa en særlig dansk-norsk Nationalfølelse. Det var dog først *Hannibal Sehested,* der som Statholder fra 1642 skabte et helt nyt Grundlag for Norges Styre. Det er tidligere fortalt, hvorledes han paa mange Maader hævdede Landets Selvstændighed og ophjalp dets Indtægtskilder, og han skabte herved Forudsætningerne for den Bedring i Tilstanden mellem de to Nationer, som udviklede sig videre under Enevælden. Samtidig skete der en Forskydning i Forholdet mellem Nordmænd og Svenskere. Medens det i 15.—16. Aarhundrede var Danmark, der var Fjenden, og den norske Deltagelse i de danske Krige mod Sverige kunde være lunken nok, blev der fra Krigen 1643—45 at regne Tale om en virkelig norsk Nationalfølelse, vendt mod Sverige.

Forholdet mellem Stænderne var i Norge omtrent som i Danmark. Blev Adelen mere norsk, blev den ikke mindre opsat paa at udvikle sine egne Privilegier, og den skaffede sig 1646 Hals- og Haandsret over sine Bønder samt Skattefrihed for Ugedagstjenerne. Paa den anden Side var Bondestanden ikke saa fortrykt som i Danmark. Der var en lignende Bevægelse mellem jordegne og Fæstere som i Danmark, men Lovbogen af 1604 fastslog det livsvarige Fæste. Landets naturlige Forhold og den spredte Bebyggelse hindrede ogsaa, at Hoveri og Ægter kunde blive saa trykkende som i Danmark. Et for Norge særligt Forhold laa i Odelsretten, der for mange Gaardes Vedkommende sikrede Slægten Ejendoms- eller Løsningsret til arvet Jord og derved gav de paagældende Slægter en privilegeret Stilling.

Norge havde ved 1648 4—500,000 Indbyggere og stod saaledes en Del tilbage for det egentlige Danmark. Dets Næringsliv og Indtægtskilder var i stærk Opgang under Christian IV. Silden havde forladt dets Kyster allerede i Periodens Begyndelse, men Nordmændene fik dog altid nogen Del i Nordhavsfiskeriet. Landbruget gav kun kummerligt Udbytte. Derimod blomstrede Handel og Bjærgværksdrift op. Kongen oprettede et Saltbrud ved Langesund og et Sølvværk ved Kongsberg; der opstod Jern- og Kobberværker. Et vældigt Opsving tog Trælasthandelen, der dreves næsten fra hele Vestkysten. I Nedenes Len var eksempelvis Udførslen af Tømmer 1528 240 Læster i 20 Skibe, 1612—13 4295 Læster i 238 Skibe. Fra Drammen udførtes 1620—21 over 6,000 Læster, og hele Landets Udførsel kunde anslaas til over 200,000 Læster. Det var overvejende nederlandske og skotske Skibe, der besørgede

Digitized by Google

Udførslen, de første fra Øst- og Nordland, de sidste fra Vestlandet, og i det hele beherskedes Norges Handel i høj Grad af Udlandet, især Holland. 1647 gik 329 Skibe med 39,168 Læster til Nederlandene, og Køberne her var mest tilbøjelige til at betale med Varer. Under disse Forhold var Priserne ikke saa høje, som de ellers kunde blevet, men Trælasthandelen var og blev en stor Øgelse af Nationalvelstanden. Landets vigtigste By var ubestridt *Bergen*, der ganske vist ikke havde stor Del i Trælasthandelen, men saa meget mere i Udførslen af Nordlandets Produkter, og navnlig handlede med Hansestæderne. Det nyanlagte Christiania blomstrede ret hurtigt op og besøgtes 1628 af 82 Skibe, hvoraf 55 nederlandske. I øvrigt gennemgik de norske Byer ikke nogen stærk Udvikling i disse Aar; de var kun elleve i Tal. Først i en følgende Periode opstod en egen norsk Borgerstand.

14. Aandslivet i Christian IV's senere Aar.

Det aandelige Billede af Slægten omkring 1648 er ikke stærkt forskelligt fra det, man kendte fra 1596. Det er det almindelige Skifte fra Reformationens Dage, der stadig præger Sindene, og Religionen er det eneste Grundlag for den etiske Opfattelse og den praktiske Moral. Nogen Forskydning er der dog nok, og den er et Spejlbillede af Tidens almindelige Uro. Det gik ikke sporløst hen over Samfundet, at Harmonien fra de forløbne Aartier forstyrredes, at Tilliden opadtil tabte sig, og Stand stod mod Stand. Krigens Ulykker paavirkede naturligvis ogsaa Slægten, og som man ofte har set det, var de Følger, der sprang af disse to Momenter, af indbyrdes modsat Art. Nydelseslyst og Overtro blandedes sammen paa en ofte tragikomisk Maade, Fester vekslede med Jammerklager, og Hekse- og Trolddomssager blomstrede. Dagliglivet var i sine Ytringsformer heftigt og ofte raat, — de, der kunde det, levede for fuldt Orkester, men var, saa snart Skyggen af Sorg eller Fare nærmede sig, rede til at krybe ængsteligt i Ly bag Overtroen. Rent moralsk set var der, i hvert Fald hos Adelen, snarest Tilbagegang fra Tiden for et Hundrede Aar siden; Drikkesyge og Stridbarhed var vistnok tiltagende, og Aanden fra Christian IV's Hof var ikke altid fremmende for en sund Moral, skønt han med forbavsende Iver modarbejdede Luksus og Skørlevnet i en Række Forordninger, og skønt han, som Præsten Ole Vinds Historie viser, godt kunde taale en djærv Formaning.

Religionen var, som sagt, den eneste Basis for Etik og Moral. Det er med Urette, naar man har ment, at den ortodokse lutherske Lære stivnede det religiøse Liv i døde Former; der var utvivlsomt megen

Digitized by Google

Aand og ægte Følelse i Folkets Gudsfrygt, og der var da ogsaa, som det senere skal ses, levende Udslag heraf i Litteraturen. Imidlertid maa det indrømmes, at Ortodoksien førte et haardt Regimente, og den havde her en forstaaende Beskytter i Christian IV, der ikke naaede vidt i Tolerance og især bekæmpede Katolicismen med glødende Iver. Religionen beherskede en stor Del af Folkets Læsning gennem Bibelen, Huspostiller, Salmer o. s. v. I øvrigt kan der spores to Hovedstrømninger i Interessen for *Litteratur*. Denne var i og for sig ikke ringe, men dog paa langt nær stor nok til at bære en selvstændig Forfatterstand, — det var Folk i andre Stillinger, der syslede med Litteratur. Af dem, der interesserede sig for Bøger, var det kun en mindre Kreds, der gav sig af med Læsning af Udlandets Mesterværker i Originalsprogene; det var især de Adelsmænd, der havde rejst og studeret i Udlandet, der fandtes i denne Klasse, og de var ofte fint dannede og skabte sig gode Biblioteker. Synderlig dybt naaede denne Interesse dog ikke ned i Folket, og den store Masse af dette holdt sig til Folkeviser og Folkebøger, der i broget Udvalg forelaa i Mængder af Udgaver. Paa begge Omraader trængte udenlandsk Tænkemaade og Sprogform ind, ikke altid med heldig Virkning. Det samme gjaldt hele Livet, der hos de højere Klasser blev stærkt forfinet i Dragter, Manerer og Nydelsesmidler — ofte i besynderlig Modsætning til den robuste Oprigtighed, som laa paa Bunden af disse Menneskers Sjæle. Hidtil ukendte Stimulanser kom i Brug; Tobakken blev vistnok indført med Kejserkrigens Soldater og bredte sig efterhaanden opefter. Et vigtigt Led i Forfinelsen var Kunsten, hvis Udvikling i denne Periode skildres i et andet Afsnit. Et nyt Fænomen inden for Aandslivet var de mange litterært interesserede Adelskvinder, der syslede med Historie og Sprog. Som Typer her kan nævnes Leonora Christine, Karen Brahe og Birgitte Thott, hvoraf dog ingen helt tilhører Christian IV's Tid. Det maa dog fastholdes, at allerede det 16. Aarhundrede kendte saadanne *lærde Damer*, og at Kvindeidealet ogsaa i det 17. var Hjemmets og Familiens.

Litteraturen og Videnskaben under Christian IV naaede ikke nogen samlet Blomstring og kunde kun delvis glæde sig ved Kongens Bevaagenhed. Men der var i mange af deres Grene betydelige Mænd og Resultater. I Teologien herskede, som sagt, Ortodoksien, efter at Biskop Resen havde slaaet Kryptokalvinismen ned. Den havde en fremragende Repræsentant i *Jesper Rasmussen Brochmand* (1585—1652), der fra 1639 var Sjællands Biskop. Han var baade Dogmatiker og Populærskribent, ledede den danske litterære Propaganda mod Katolikerne under Kejserkrigen og udgav 1633 en luthersk Dogmatik, i hvis Fortale han priser Christian IV for hans Intolerance. Hans Huspostil (1635—38) kom i Masser af Oplag og var i et Par Hundrede Aar dansk Folke-

Digitized by Google

læsning, fuld af menneskelig Trøstetale, som den var. Ortodoksien var imidlertid, som ovenfor bemærket, ikke mere eneraadende i eTologien. Der var i Tyskland begyndt en religiøs Bevægelse, som var en Forløber for Pietismen, og som allerede 1605 fik litterært Udtryk i *Johann Arndts* Bog om den sande Kristendom. De Mænd, der blev grebet af denne Bevægelse, sigtede mod større Inderliggørelse og personlig Tilegnelse af Troen, og de ledede ny friske Kilder ind over det religiøse Liv. Retningen har i Danmark haft en højt begavet Repræsentant i den lærde *Holger Rosenkrantz* til Rosenholm (1574—1642). Han var Søn af den ovenfor omtalte Regeringsraad Jørgen Rosenkrantz, studerede Filosofi, Teologi og klassiske Sprog i Tyskland og overtog 1596 Fædrenegaarden. Han var da endnu fuldtud ortodoks, men kom gennem en voldsom aandelig Krise 1599—1600 ind i et anderledes personligt og ydmygt Forhold til Kristentroen og baserede fremtidig sin religiøse Opfattelse direkte paa Bibelens Ord. Han fremsatte sine ny Meninger i latinske Afhandlinger, som han sendte rundt til lærde i Danmark og Udlandet, og som skaffede ham et usædvanligt Ry i hele Europa for Lærdom og ægte Fromhed, men som foreløbig ikke blev trykt. Som Medlem af Rigsraadet var han Foregangsmand ved den tidligere omtalte Skolereform, men da han, pint af religiøse Skrupler og Krigens Ulykker, 1627 udtraadte af Rigsraadet og forlod Landet, gav dette Signalet til, at Kongen og hele den gamle Ortodoksi vendte sig imod ham, især efter at han 1636 havde fremsat et nyt Syn paa Læren om Retfærdiggørelsen. Kun hans Navn og Stilling hindrede en ligefrem Forfølgelse mod ham. Hans Værker er ganske overvejende utrykte, men bevarer hans Navn som stor og ægte Teolog. Der var visse Tilknytningspunkter mellem Rosenkrantz og *Jens Dinesen Jersin* (1588—1634), der blev Biskop i Ribe 1629. Ogsaa han hører til den Retning, der vilde et friskere og mere inderligt religiøst Liv, og ogsaa han var naaet dertil gennem en personlig Krise. Han skrev nogle populære religiøse Smaabøger, der fik overordentlig Udbredelse.

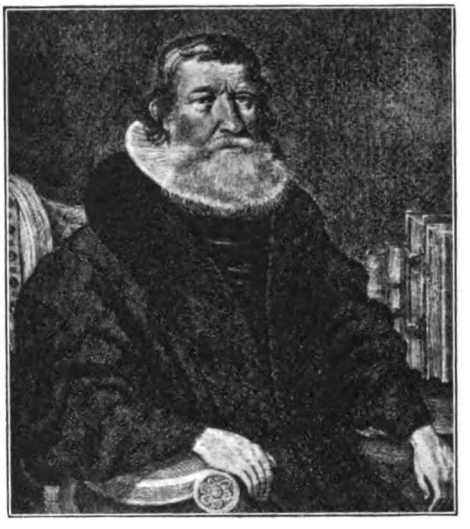

Jesper Brochmand.
Samtidigt Stik.

Digitized by Google

For *Historien* var der hos Adelen levende Interesse under Christian IV. Mange adelige Mænd og Kvinder syslede med Slægtebøger og kom derigennem ogsaa ind paa videre historiske Studier, ligesom mange anlagde omfattende Samlinger af Haandskrifter; man kan her nævne Mænd som Otte Krag, Jørgen Seefeldt og Knud Ulfeldt. Men i Trykken fremkom ikke megen historisk Litteratur. Efter de ovenfor omtalte forgæves Forsøg paa at faa skrevet en Danmarkshistorie paa Latin lykkedes det endelig først Danskeren *Johan Isaksen Pontanus* (1571—1639) og derefter den indkaldte Nederlænder *Johannes Meursius* (1579—1639) at tilvejebringe saadanne. Ingen af dem var dog af stor Værdi, og Meursius' Bog fik først et Aarhundrede efter videnskabelig Betydning gennem Hans Grams lærde Noter dertil. Af mere Interesse var Sorø-Professoren *Stephan Hansen Stephanius'* (1599—1650) Virksomhed for at oplyse den ældste Historie, som længe havde været Stifbarn. Han udgav Sakse med Kommentarer 1645 og gjorde store Samlinger til middelalderlig Historie. Han danner ved sin Sans for Oldtidshistorie paa en vis Maade en Overgang til en anden Videnskabsgren, der i samme Periode blev saa at sige grundlagt her i Danmark, den antikvariske.

Holger Rosenkrantz og hans Hustru Fru Sophie Brahe. Maleri paa Rosenholm.

Der var fra det 16. Aarhundrede en voksende Interesse for vore *Oldtidslevninger*, men man betragtede dem i alt for høj Grad som Illustrationer og Supplementer til den litterære Overlevering, og Tanken om at samle og bearbejde denne optog saa udelukkende Kræfterne, at der ikke blev Tale om en selvstændig Erkendelse og Indsamling af Mindesmærkerne. Det blev *Ole Worm* (1588—1624), der grundlagde det videnskabelige Runestudium og den nordiske Arkæologi. Vi træffer ham senere ogsaa under Naturvidenskaberne; han drev omfattende Studier i Udlandet i mange Haande Videnskaber og blev 1613 Professor ved Kobenhavns Universitet, fra 1624 i Medicin. Ud fra en brændende Interesse for vore historiske Mindesmærker tog han først i 1620'erne Arbejdet op for at undersøge dem systematisk og tilvejebragte en Række Indberetninger fra Præsterne, som endnu er af stor Værdi

Digitized by Google

for megen kulturhistorisk Forskning. Materialet benyttede Worm til Udgivelsen af det store Værk „Seks Boger danske Mindesmærker" (1643), et imponerende Arbejde, der først 250 Aar efter fik sit Sidestykke i Wimmers Runeværk. Om det end nu er ganske forældet, bevarer det sin Storhed baade derved, at det betegner en fuldkommen Nybegyndelse i Videnskaben, og ved den Lærdom og forsigtig prøvende Aand, der præger det. Forinden dets Fremkomst havde Worm udgivet Værket „Runer eller den ældste danske Litteratur" (1636), hvor han fremsætter sin Teori om Runeskriftens Oprindelse og Udvikling, samt „Om Guldhornet" (1641), der gav Gengivelser og Tolkninger af det 1639 ved Mogeltønder fundne Guldhorn. Endelig tilvejebragte han en broget, men i mangt og meget saare værdifuld naturvidenskabelig-artistisk Samling Museum Wormianum, der siden indlemmedes i det kongelige Kunstkammer og nu er fordelt mellem Nationalmuseets Afdelinger.

Ole Worm.
Samtidigt Stik efter Maleri af Karel v. Mander.

Der staar endnu tilbage at se paa *Naturvidenskabernes* Udvikling under Christian IV. Kongens Interesser gik overvejende i praktisk Retning, og Naturvidenskaberne kunde ogsaa glæde sig ved hans Velvillie — Anlægget af en botanisk Have, Oprettelsen af et astronomisk Observatorium og et Anatomihus vidner derom. I øvrigt stod Naturvidenskaberne i Danmark i første Halvdel af det 17. Aarhundrede i den almeneuropæiske Udviklings Tegn. Det 16. Aarhundrede havde bragt *Empirien*, Betragtningen af Fænomenerne, mere og mere i Forgrunden, og det blev det 17. Aarhundredes Sag at føre den til fuldkommen Sejr. Galilei, Kepler, Harwey, Bacon, Descartes og Newton er de store Navne, der her staar forrest. Det kunde ikke undgaas, at Naturvidenskaben herigennem kom i Konflikt med den snævre religiøse Dogmetro, og rundt i Europa udkæmpedes der Kampe mellem de to

Digitized by Google

Magter. Danmark fulgte nogenlunde med i den skitserede Udvikling, om end langsommere og med mindre Kraftudfoldelse. Som Helhed kan det siges, at det gamle repræsenteredes af de tre Mænd *Niels Hansen Helvad* (1564—1634), *Christen Sørensen Longomontanus* (1562—1647) og *Thomas Fincke* (1561—1656), medens Luftninger fra det ny naar ind med *Caspar Bartholin* (1585—1629), *Ole Worm* og *Simon Paulli* (1603—80). Helvad var Præst og Astrolog, Longomontanus var jysk Bondesøn og Elev af Tyge Brahe, Astronom og Matematiker, indrettede Observatoriet paa Rundetaarn, men stod ligesom sin Lærer det ny kopernikanske System imod. Fincke var Matematiker, Astronom og Læge; han spillede en stor Rolle i Universitetets Styre og blev gennem sine Døtres Ægteskaber Stamfader til en Efterslægt, der talte Universitetsprofessorer i op mod 200 Aar. Der skabtes herved et videnskabeligt Aristokrati, der ikke altid virkede heldigt. Hans Svigersøn Caspar Bartholin indledede en Række store Navne af denne Slægt. Han beherskede en Mængde Videnskaber, skrev om Filologi, Etik, Fysik og Medicin og gjorde sig især berømt ved sin anatomiske Haandbog (1611). Fra 1627 vendte han sig mere og mere til Teologien, og efter en aandelig Krise 1623 overtog han Professoratet heri, stærkt paavirket af Holger Rosenkrantz. Hans Efterfølger som medicinsk Professor blev Ole Worm, der ogsaa var Svigersøn af Thomas Fincke. Den sidste i Rækken af fremragende Videnskabsmænd var *Simon Paulli*, der var Anatom og Botaniker, 1648 skrev „Flora Danica, dansk Urtebog" og ved sin Indrettelse af det anatomiske Teater fik afgørende Betydning for Empiriens Sejr herhjemme. I Aarene ved Christian IV's Død stod dansk Naturvidenskab paa et Stade, der var ulige højere end ved hans Tronbestigelse, naar man ikke netop regner med Tyge Brahe. Der var banet Vej for et nyt Slægtled, Mænd som Thomas og Rasmus Bartholin, Ole Borch og Niels Steensen, som skulde gøre en betydningsfuld selvstændig Indsats i Tidens Opdagelser.

Inden for den skønne Litteratur skabte Christian IV's Tid intet af stor Værdi. Aarene fra 1620'erne beherskedes af en ny Bevægelse, der falder ind under den almeneuropæiske Senrenæssance, og som vilde sammensmelte den gamle klassiske Digtning paa Latin med Folkesprogets Litteratur. I Stedet for disse to skulde opstaa en national Litteratur paa Modersmaalet med Mønster i den antikke. Hverken Maalet eller Resultaterne var synderlig prisværdige, og i Danmark lykkedes det ikke at skabe noget, der overlevede Tiden. Det største Navn er afgjort *Anders Christensen Arrebo* (1587—1637), en Præstesøn fra Ærø, der blev Biskop i Trondhjem, men faa Aar efter afskediget paa Grund af en noget letsindig Væremaade. Hans Oversættelse af Davids Salmer (1623) var ved sin metriske Form og Troskab mod Originalen

Digitized by Google

en Nybegyndelse i dansk Litteratur, men hans Hovedværk, Gendigtningen af Franskmanden du Bartas' Epos om Skabelsens seks Dage, der først udkom 1661, rummer ved Siden af Glimt af ægte Poesi meget tungt og ensformigt Kunstleri i Aleksandrinerens besværlige Versemaal og er ikke nogen Berigelse af dansk Litteratur. Det staar dog ikke lidt over sine nærmeste Samtidige og Efterfølgere, blandt hvilke findes flere Metrikere og Sprogmænd som *Aquilonius, Peder Jensen Roskilde, Hans Mikkelsen Ravn* og *Søren Poulsen Gotlænder*. De gjorde et velment og fortjenstfuldt Arbejde for at fremme Studium og Brug af dansk Modersmaal, og de havde virkelig banet Vejen for de Digtere, der i det følgende Hundredaar skulde give Sproget Klang og Kraft, først *Anders Bording* og derefter i ulige højere Grad *Thomas Kingo*.

En ganske bestemt Gren af den udenlandske Litteratur podedes ind paa den danske af Tolderen *Søren Terkelsen*, der indførte *Hyrdepoesien* hos os. Det 16. og 17. Aarhundrede havde overført den antikke bukoliske (idylliske) Hyrdedigtning paa moderne Forhold og gjort den til et Udtryk for et vist Hang hos Tiden til Følsomhed og Sans for stille Landliv. Det var imidlertid en Kunstpoesi uden Bund i Virkeligheden, og den franske Hyrderoman „Astrée", der hørte til Genrens mest beundrede, gav Udtryk for en skruet og smægtende Erotik. At Terkelsen 1645 begyndte at udgive en Oversættelse af dette Værk og 1648 under Navn af „Astree Sjungekor" udsendte en Samling Viser oversatte fra Tysk og svarende til Hyrdepoesiens Smag, var ingen stor Fortjeneste. Mere selvstændigt Værd har Sorø-Professoren *Hans Willumsen Lauremberg* (1590—1658), der var Tysker af Fødsel, men hvis Skæmtedigte hurtig indlemmedes i vor Litteratur. Med sine to Festspil ved den udvalgte Prins' Bryllup 1634 indførte han Senrenæssancens Drama i Danmark og satte det mytologisk-allegoriske Skuespil i Stedet for Skolekomedien.

Inden for Skønlitteraturen var Christian IV's Tid en Overgangs- og Forberedelsesperiode. Først det 18. Aarhundrede skulde give dansk Aand og dansk Digtning tydeligt Mæle.

Litteratur.

Den danske Hovedfremstilling, der i det væsentlige danner Grundlaget for Behandlingen her, er givet af: *J. A. Fredericia* i *„Danmarks Riges Historie"* IV (1896—1902) og i Specialværkerne *Danmarks ydre politiske Historie fra Tiden fra Freden i Lybek til Freden i København* I-II (1876—81) og *Adelsvældens sidste Dage* (1894).

Formynderstyrelsens Tid er behandlet i *Troels-Lund: Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø* I-II (1893). En solid udenlandsk Behandling giver *D. Schäfer* i *Geschichte von Dänemark V* (Gotha 1902). Af lettere populær Art er *Bering Liisberg og A. Larsen: Christian IV* (1890—91).

Digitized by Google

Kildesamlinger er:

Udtog af Kongens Skrivkalendere i Nyt historisk Tidsskrift IV (1843). Hans *Kalenderoptegnelser* i Danske Saml. V. (1869—70). *Christian IV's egenhændige Breve* ved *Bricka* og *Fridericia* I—VII (1887—91). — *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian IV's Tid* ved *Kr. Erslev* I-III (1883—90). — *Kr. Erslev: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660* (1885). — *Kancelliets Brevbøger 1588—1626* ved *L. Laursen* (1908—25). — *Danmark-Norges Traktater* ved *Samme* III-IV (1916—17). — *Kronens Skøder* ved *Samme* I (1892). — *Nina Ellinger Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660* I-II (1906—22).

Specielle Omraader af den indre Historie behandles i:

Troels-Lund: Christian IV's Fødsel og Daab i Historiske Skitser (1876). — *Italienske Bidrag til Christian IV's Historie* ved *J. Lindbæk* i Danske Magasin VI (1909). — *K. Fabricius* i *Den danske Centraladministration* (1921). — *Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær* I (1909). — *P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark* I (1900). — *Fridericia: Historisk-statistisk Undersøgelse over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarh.* i Historisk Tidsskrift VI. 2 (1889—90). — *H. Knudsen: Danske Lovs Bestemmelse om Selvejerbønders Hoveri* i Festskrift til Kr. Erslev (1927). — *Albert Olsen: Staten og Lavene* i Historiske Meddelelser om Kobenhavn II. 3 (1927). — *Ogier: Det store Bilager i København 1634* (1914). — *Wilcke: Christian IV's Møntpolitik 1588—1625* (1919).

Om den ydre Historie og Krigene handler *A. Larsen: Kalmarkrigen* (1889), *Christian IV's Krige* (1895) og *Kejserkrigen* (1901). — *Opel: Der niedersächsisch-dänische Krieg* I-III (Halle og Magdeburg 1872—94). — *M. Weibull: Gustaf II Adolf och Christian IV* (Lunds Univ. Årsskr. 1895). — *D. Schäfer* i Preussische Jahrbücher 1901 (Ulfsbæk). *Grautoff: Die Beziehungen Lübecks zu Christian IV bis zum 30-jährigen Kriege* (Marburg 1899). — *Schweitzer: Christian IV von Dänemark und sein Verhältniss zu den niederdeutschen Städten bis zum Jahre 1618* (Lübeck 1899). — *H. Voges: Die Schlacht bei Lutter am Barenberge* (Leipzig 1922). — *Troels-Lund: Christian IV ved Kolberger Heide* i Hist. Fortællinger VIII (1912). — *Y. Lorents: Efter Brömsebrofreden* (Upps. 1916). — *P. Lauridsen: Wallensteins Hær i Nordslesvig fra 1627 til 1629* i Sonderjydske Aarb. III (1891). — *J. Krebs: Aus dem Leben Melchiors v. Hatzfeldt* (Breslau 1910). — *C. Villads Christensen* i Historisk Aarb. f. Aalborg Amt 1912 og Saml. t. jysk Historie og Topografi 1915. — *Klitgaard: De kejserlige Tropper i Vendsyssel og Thy* (1912). — *Chr. Christensen* i Saml. t. jysk Historie og Topografi 1911.

For Norges Vedkommende henvises til:

J. Nielsen i *Norges Historie* IV, 2. (Kristiania 1911). — *O. A. Johnsen: Hannibal Sehesteds Statholderskab* (Kristiania 1909). — *Edv. Bull: Kristianias Historie* (Kristiania 1922).

Af Biografier kan nævnes:

Birket-Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie (1879—81). — *Margrethe Petersen: Kongedatteren Leonora Christina og hendes Husbond* (1928). — *J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den lærde* (1896). — *Thyre Sehested: Hannibal Sehested* (1886).

Digitized by Google

III.

HOVEDLINJER OG HOVEDVÆRKER I KUNSTEN FRA REFORMATIONEN TIL ENEVÆLDEN

AF

M. MACKEPRANG

Digitized by Google

Digitized by Google

INDLEDNING.

Katolicismens sidste Menneskealder havde været en Blomstringstid for Kunsten i Danmark.

En Byggevirksomhed, der endnu langt fra er vurderet efter Fortjeneste, havde rejst ny Gudshuse, Klostre og fromme Stiftelser og først og fremmest omskabt Valdemarstidens romanske Kirker og hyllet dem i Gotikkens Klædebon. I snart sagt hver eneste Kirke havde Malerens Pensel haft travlt og smykket Hvælvingerne med Kalkmalerier, og fra Hovedalteret og de mangfoldige Sidealtre, hvis Antal i de store Kirker kunde tælles i Snesevis, straalede de udskaarne og malede Altertavler i deres gyldne Pragt, medens Sakristierne i Hobetal gemte kosteligt Guldsmedearbejde: Kalke, Monstranser og Relikviebeholdere og tunge Messeklæder af Guldbrokade og Fløjel.

Paa al denne Herlighed, der netop i Katolicismens sidste Dage havde udfoldet sig allerrigest, — man tænke paa *Hans Brüggemanns* Altertavle i Slesvigs Domkirke og *Claus Bergs* i Odense St. Knud —, gjorde Kirkebruddet en brat Ende. For ny Kirker havde man saa vist ikke Brug. Landsognene var alle kirkeforsynede, og Købstæderne, særlig da Stiftsstæderne, endog til Overmaal. Da tilmed Kirkerne blev fattige, ikke mindst fordi den rige Indtægtskilde, de havde haft i Sjælemessegaverne, holdt op at rinde, er det intet Under, at man i Stedet for at bygge op rev ned. Navnlig gik det ud over Købstædernes Overflod. Af Roskildes 18 Sogne- og Klosterkirker overlevede kun Domkirken, Vor Frue og St. Ib Reformationen, og af Ribes 11 staar nu foruden Domkirken alene Sortebrødrenes St. Cathrine Kirke. De ny Kirker, der rejstes i de næste 100 Aar, kan snart sagt tælles paa 10 Fingre, og nogen Nyindsats gjorde Tiden ikke paa dette Felt; man levede her i Virkeligheden videre paa Gotikkens Traditioner. Dette gælder ikke blot det saa iøjnefaldende, men i og for sig ret underordnede Træk, at man holdt fast ved Senmiddelalderens store, spidsbuede Vinduer, endog naar man derved gjorde Brud paa Bygningens Helhedsvirkning som f. Eks. paa Kronborg og Frederiksborg, hvor de spidsbuede Vinduer i Kirkerummene stikker følelig af mod de øvrige firkan-

Digitized by Google

tede Renæssancevinduer med deres Trekantgavle. Men det gælder ogsaa langt vigtigere Ting som Planen og Hvælvingskonstruktionerne med deres Stræbepillesystem. Mer eller mindre gotiske er saaledes ikke alene den af *Christoffer Valkendorf* opførte ny Sognekirke i Svinninge ved hans Gaard Glorup paa Fyn (1577) og Bykirkerne i Slangerup (fuldendt 1588) og Tønder (1591—92), men ogsaa den 1637 paabegyndte og først 1657 fuldendte *Trinitatis* Kirke i København. Ja, som gotisk maa man i Virkeligheden ogsaa karakterisere den af Christian IV 1618 ff byggede Kirke i Christiansstad, hvor Hvælvingerne bæres af dumdristig smækre, delvis af een Sten hugne Granitpiller. Det er kun i det ydre, man møder Kongens sædvanlige Stil med de svungne, sandstensprydede Gavle. Alene i Christian IV's mærkelige, aldrig fuldførte Nyboderkirke, *St. Anna rotunda*, og i Slotskirkerne med deres søjlebaarne omløbende Gallerier, som vi endnu kender dem fra Frederiksborg, fra Sønderborg og i ødelagt Stand fra Koldinghus, kommer virkelig ny Tanker til Orde, der i 18. Aarh. fører til de ejendommelige pupiturbehængte Salskirker, paa hvilke Christianskirken paa Christianshavn er et typisk Eksempel.

Kirken i Christianstad.
Fotografi.

Og som det gik med selve Bygningerne, gik det med deres *Udstyr*. Ogsaa her var der nok at tage af, saa meget mere som Reformationstidens Førere gennemgaaende gik ret varsomt frem (jfr. ovenfor S. 164 f.).

En noget skarpere Vind begyndte dog at blæse i Slutningen af det

Digitized by Google

16. Aarh., hvad der staar i Forbindelse med, at ikke faa af Kirkens ledende Mænd under Indflydelse af *Niels Hemmingsen* tilhørte den mod de Reformerte hældende Retning, Kryptokalvinismen. Oplysende er saaledes den Krig, Fyns nidkære Superintendent *Jacob Madsen* førte mod de katolske Tavler, hvorom hans Visitatsbog bevarer mange pudsige Træk, der tillige giver et levende Vidnesbyrd om, hvor tolerante hans Forgængere havde været. I 1589 noterer han saaledes om Ellinge ved Nyborg: „En Skarns Tavle med store Bisper og St. Antonii Gris"; i Nabokirken Refsvindinge var der „en forgiftig Tavle", og mangfoldige Steder udtaler han sin Harme over de fæle „Judutter", der findes paa Altertavlerne. Men hvad Kryptokalvinismen ønskede at sætte i Stedet, var saare magert og skulde saa vist ej fremme Kunsten. Malede Indskrifter med Daabs- og Nadverordene, Trosartiklerne og de 10 Bud, „Cathecismi Ord", som det hedder i Samtidens Sprog, stod for dem som Idealet af en Alterprydelse. Det er da i Virkeligheden først helt hen mod det 17. Aarhundredes Midte, at man i denne Forbindelse kan tale om en kirkelig Kunst af Betydning.

Det følger af sig selv, at under disse Forhold skiftede *Kunsten* Karakter. Fra at være udpræget kirkelig eller i hvert Fald i Kirkens Tjeneste blev den nu verdslig. Thi selve Kunsttrangen, Lysten til i Boligen og dennes Udstyr at gaa ud over det strengt nødvendige og efter Evne omgive sig med skønne Ting var saa vist ingenlunde gaaet til Grunde med Katolicismen, men var tværtimod i rig Vækst. Den fik ny Næring gennem den mægtige Kulturbevægelse, der i Løbet af det 14.—15. Aarhundrede var vokset op paa italiensk Grund i *Renæssancen*, hvis Dønninger ogsaa mærkedes paa vore Kyster. Selvom de Traade, der rent kunstnerisk forbinder den nordiske Renæssance med den italienske, unægtelig er saare spinkle, og Bevægelsen kun naaede os ad Omveje, sivede dog noget af dens inderste Væsen ogsaa ind i nordiske Sind, saa meget mere som det var dybt almenmenneskeligt: Menneskets Trang til at mindes efter Døden. „Gud til Ære, Kirken til Beprydelse, sig selv til Amindelse", staar der paa de Hundreder af Epitafier, velstaaende Købmænd og Præster ophængte paa Kirkernes Vægge, og den samme Tanke ligger bag Bygningen af mangen en Herregaard. Kun sjældent kom Modsætningen frem, som naar Daniel Rantzaus Broder Peter over Indgangsporten til sin prægtige, 1580 opførte, Gaard *Trøjborg* i Vestslesvig, der var rejst „Kronen og hans Slægt til Ære", satte den vemodig-bitre Indskrift:

Alt er Forfængelighed.

Borge Du bygger, og sanker i Hob uden Tanke paa Døden.
Imorgen Du dør, og ikke Du ved, hvem Dit Gods skal besidde.

Digitized by Google

Men var Trangen der, var Evnen der ogsaa. Amerikas Opdagelse havde ladet en *Sølvflod* skylle ud over Europa, der langt oversteg den, der kom fra de gammelkendte Sølvminer. Følgen maatte blive, at Sølvets Købeevne sank, d. v. s. Priserne steg. Det var Opgangstider for Landbruget, ikke mindst da for det store Landbrug, der samtidig efter Evne søgte at øge sine Indtægter ved at forbedre Ladegaardenes Drift. Ogsaa den mere end 50-aarige Fredsperiode fra Syvaarskrigens Slutning til Kejserkrigens Begyndelse (1570—1625), der kun blev afbrudt af den kortvarige Kalmarkrig, bidrog til at skabe den almindelige Velstand, der dannede den nødvendige Forudsætning for den *Kunstens Storhedstid*, der skulde komme. Thi en Storhedstid blev det for den Kunst, der endnu dengang samlede de andre Kunstarter under sine Vinger og stod som den førende og fornemste: *Arkitekturen*. Ligesom Valdemarernes Dage havde været vor kirkelige Bygningskunsts Guldalder, staar Hundredaaret 1550—1650 med rette som Slots- og Herregaardsarkitekturens Blomstringstid, da vort Land, for at bruge Poul Møllers Ord, blev „fuldt af taarnede røde Paladser". Det var, som et sandt Byggeraseri havde grebet Tiden. Alt det gamle fejedes til Side og aflostes af nyt ofte med en ganske suveræn Foragt for Penge. Ikke helt med urette skrev en tysk Forfatter i 17. Aarh., „at mangen stadselig Bygning er gjort saaledes, at man ser, der ikke er sparet Penge, men kun Fornuft". Og da de daarlige Tider kom ved Midten af 17. Aarh., maatte mangen Adelsmand sande en holstensk Herremands Ord: „Et Hus er en daarlig Kapital".

Thi gik Kongerne i Spidsen, fulgte Adelen troligt i deres Fodspor.

Digitized by Google

FØRSTE AFSNIT.

SLOTTE OG HERREGAARDE.

1. Christian III's Byggearbejder.

De meget betydelige Byggeforetagender, der sattes i Værk under *Christian III*, havde overvejende et *praktisk-militært* Formaal. Under Indtryk af Erfaringerne fra Grevefejden vilde man skabe en Række faste Støttepunkter og samtidig sikre Forbindelsen mellem de enkelte Landsdele. Begyndelsen skete allerede i Vinteren 1536—37 i Malmø, hvor Borgerne saa nogenlunde havde jævnet det gamle Slot med Jorden. I Stedet for rejstes det ny *Malmøhus*, der omgaves med et Voldanlæg med fire lave, svære, runde Hjørnetaarne, „Runddele", som Datiden kaldte dem, af hvilke endnu de to er bevarede. Ogsaa *Landskrona*, der hidtil havde været uden Befæstning, omgaves nu med en Vold, og i 1550'erne opførtes her det endnu staaende Slot. Forbindelsen mellem Sjælland og Fyn sikredes fra gammel Tid af de to Borge i *Korsør* og *Nyborg*, hvis ældste Partier kan føres tilbage til det 13. Aarhundrede. Slottet i Nyborg blev betydelig udvidet og forstærket. Det udbyggedes til et firfløjet Anlæg med det gamle Hovedtaarn, „Donjonen", hvoraf „Krudttaarnet" er en afkappet Rest, som Porttaarn, medens den endnu staaende Hovedfløj blev forlænget og styrket ved en Vægtergang ud mod Angrebssiden. Ogsaa den gamle Grænseborg mod „Fyrstendømmet", *Koldinghus*, fik under Christian III en ganske ny Skikkelse. Efter Tidens Forhold har den middelalderlige Borg — den nuværende Vestfløj og den vestlige Del af Nordfløjen — været et saare anseligt og stærkt Hus, men i 1549 meddelte Kongen, at han vilde lade opføre „nogen mærkelige Bygninger". Det var Syd- og Østfløjen, der rejste sig i Løbet af 1550'erne, hvorved Slottet i sine Hovedtræk fik det Udseende, den mægtige Ruin endnu den Dag i Dag viser. Endelig sikredes Overgangen over Limfjorden ved Opførelsen af Aalborghus, det eneste af Christian III's Slotte, der saa nogenlunde har holdt sig til vore Dage og giver et udmærket Billede om end ikke af et Kongeslot —

Digitized by Google

thi som saadant har det ikke været tænkt —, saa dog af en Lensmandsresidens. Det var et trefløjet Anlæg, der ud mod Fjorden lukkedes af en svær Spærremur, op mod hvilken Christian IV senere rejste den nuværende Nordfløj. Mod Gaarden var Husene af Bindingsværk, to Stokværk høje, mod Yderverdenen derimod af Grundmur og indbyggede i Volden, saaledes at kun det øverste Stokværk var synligt.

Endelig maa det nævnes, at det middelalderlige Slot i Sønderborg 1568—70 udbyggedes til et firfløjet Anlæg af Enkedronning Dorothea, til hvis Livgeding det hørte. Ikke mindre end 7 Taarne prydede dengang Bygningen (jfr. 3. Bd. S. 413), der først fik sit nuværende trøstes-

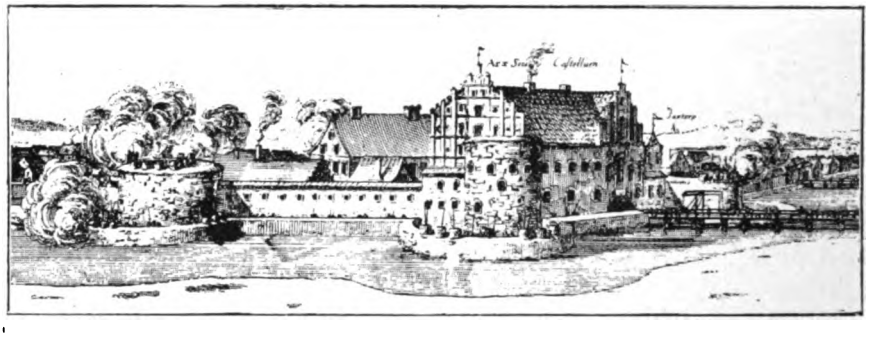

Slottet i Landskrona.
Efter Pufendorf: Res gestæ Caroli Gustavi.

løse Udseende ved en Regulering i Begyndelsen af 18. Aarh., som dog heldigvis ikke berørte det skønne, lille Slotskapel.

En ganske anden Karakter havde de Arbejder, Christian III foretog paa sin Hovedresidens, *Slottet i København*. Det gamle Slot, som det kendes fra samtidige Billeder og først og fremmest fra en Række Opmaalinger, Frederik IV lod udføre, førend han i 1720'erne regulerede og totalt ombyggede sine Fædres Rede, frembød et højst malerisk Skue. Det var saa at sige et Spejlbillede af den gamle Statsstyrelse, hvis Hovedsæde det fra nu af blev. Selvgroet ligesom denne var det vokset frem uden Orden og Plan. En uregelmæssig Mangekant, hvor Husene efter god middelalderlig Skik lænede sig op mod den svære Ringmur, og hvor det mægtige, antagelig efter Lübeckernes Ødelæggelse 1368 opførte Blaataarn og den af Christian I opførte Riddersalsfløj var de mest fremtrædende Bygninger. „Gammelt og skummelt" karakteriseredes det af Samtiden, og det var saavist ingen værdig Residens for den ny, stærke Kongemagt. Som et Symbol paa denne byggede Christian III i Aarene 1553 ff. den egentlige Kongefløj, et stort og mærkeligt Hus, der i otte Stokværk skod op af Slotsgraven og som en Kæmpe ragede op over den lave middelalderlige Bebyggelse. Fra

Digitized by Google

Vandspejlet til Rygningen af det besynderlige, baadformede Tag var dets Højde 35½ m, oversteg saaledes Rundetaarns med 1 m. Indtil Gesimsen var det af Grundmur, men noget over denne var der endnu to tilbagespringende Etager af Bindingsværk. Saavel mod Graven som mod Gaarden havde det diagonalt stillede Hjørnetaarne med lave, hætteformede Spir og mod Gaarden tillige en Karnap, prydet med i Træ udskaarne, malede og forgyldte Billeder af Syslerne i Aarets 12 Maaneder. I Stedet for Riddersalshusets blændingssmykkede, aftrappede Kirkegavl fulgte Gavlenes Kontur her i svungne Linier Tagetagernes Tilbagespring, saaledes at Virkningen saa nogenlunde maa have svaret til de kendte Gavle paa Hesselagergaard (jfr. S. 340). Medens Christian III's ovrige Bygninger at dømme efter Billeder og bevarede Monumenter ellers har et nogenlunde middelalderligt Præg, var det den ny Tid, Renæssancens Kunst, der her holdt sit Indtog. Helt skulde den dog først komme til Udfoldelse under hans Søn.

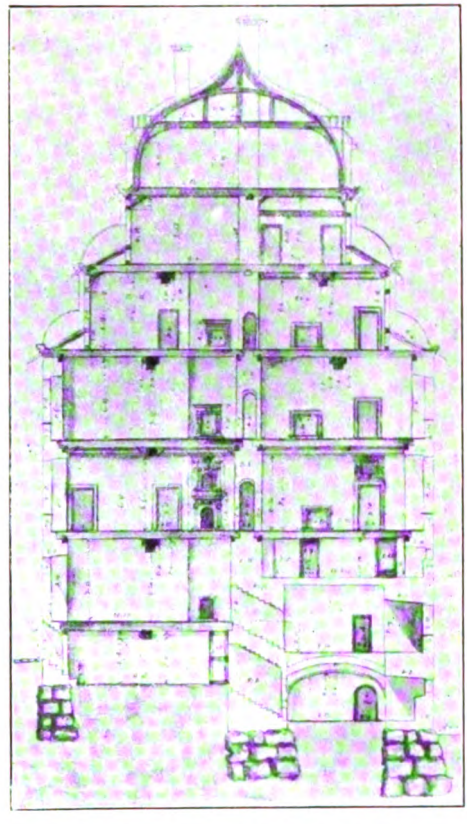

Tværsnit af Kongefløjen paa Københavns Slot.
Efter Opmaaling fra 1707 i C. C. Andersen: »Kjøbenhavns Slot«.

Forinden vi gaar over til at skildre Renæssancens Gennembrud, vil det dog være rimeligt at dvæle noget ved Herregaardene fra den første Menneskealder efter Reformationen, saa meget mere som det væsentlig er gennem dem, vi er i Stand til at danne os et Billede af Arkitekturens Udvikling i denne Overgang, hvor Nyt og Gammelt brødes. Thi mod Christian III's Bygninger er Tiden faret haardt frem.

Digitized by Google

2. Herreborgene.

Som Højadelen skred frem i Kultur og Velstand, blev det den for trangt i den snævre Stenstue, og efterat Kong Hans i sin Haandfæstning havde ophævet det fra Dronning Margrethes Tid eksisterende Forbud og tilladt Herremændene at „befæste og bygge" deres Gaarde „dem og Riget til Nytte og Gavn", rejste der sig rundt om i Landet det ene stærke, befæstede Hus efter det andet, uden at det just altid er saa lige at sige, om de er opført før eller efter det Aarstal (1536), der nu engang efter vedtagen Skik og Brug er fastslaaet som Middelalderens

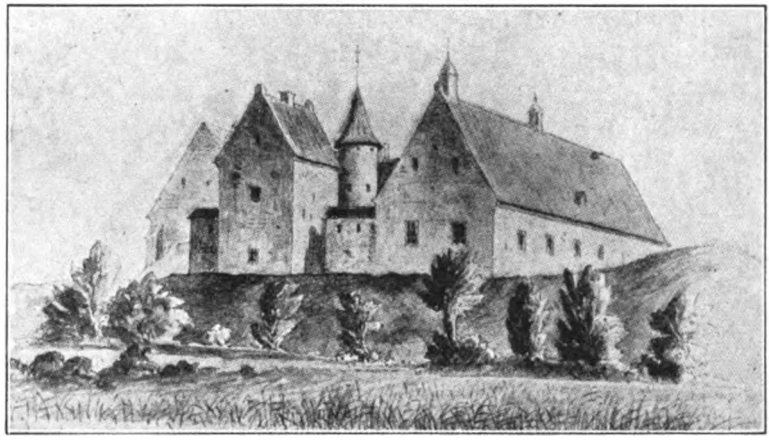

Spøttrup med Voldanlægget.
Efter en Tegning fra 1866 i »Ældre nordisk Architektur«. IV.

officielle Afslutning. Stoltest af dem alle er *Jens Holgersen Ulfstands* berømte *Glimmingehus* i det sydlige Skaane (jfr. 3. Bd. S. 227, 231), der har en Slægtning i det nærliggende *Ørup*. Men ogsaa i det nuværende Danmark findes ikke saa ganske lidt bevaret. Alt i alt er der en ca. 30 Gaarde, der enten er helt middelalderlige eller rummer større eller mindre middelalderlige Bestanddele. Velkendt er Viborgbispernes berømte Borg *Spøttrup* i Salling, men ogsaa den lille *Østergaard* i Salling er sengotisk ligesom store Dele af Skeelernes *Gammel-Estrup* ved Randers. Paa Sjælland er der Rudernes *Vedbygaard* ved Rudsvedby, og i Østfyn endelig *Rygaard* for blot at nævne nogle af de mere kendte. Selve Bygningen kan i Lighed med de skaanske Gaarde være et enfløjet, flere Stokværk højt Stenhus, som det ældste — nordre — Hus paa Rygaard, tofløjet med Spærremur (Vedbygaard), trefløjet med Vægtergang (Spøttrup) eller firfløjet udbygget (Østergaard og — senere hen — Rygaard). Fælles for dem alle er deres udprægede Borg-

Digitized by Google

karakter. Det viser sig i Byggemaaden, og det fremhæves yderligere af selve Anlægsstedet. Man har først og fremmest ønsket at bo sikkert og har derfor uden Undtagelse valgt at lægge Gaarden saaledes, at den var vanskelig tilgængelig paa sidt og sumpet Terræn, allerhelst paa en Holm i en Sø. I hvert Fald sørgede man for at omgive den med dybe og brede Grave, og antagelig har der jævnlig uden for dem været en Vold, saaledes som det endnu ses paa Nørre Vosborg og Spøttrup, hvor Voldanlægget fra første Færd endog har været dobbelt.

Den sengotiske Linie i vor Bygningskunst fortsættes en Menneskealder eller saa efter Grevefejden. En mægtig Byggelyst havde da grebet Adelen delvis maaske af den simple Grund, at mangen en Herregaard under Fejden var gaaet op i Luer. „Disse efterskrevne Stenhuse haver Hr. *Magnus Gøye* ladet opmure af Grund foruden den anden Bygning, han haver ladet bygge paa sine Hovedgaarde, Købstadgaarde og Kronens Slotte" hedder det med Stolthed i en Jordebog, Rigshofmesterens Datter, Fru Eline Gjø har ladet forfatte over sit Gods. Listen omfatter ikke mindre end 9 Gaarde, der indledes med de tre anseligste: Krenkerup (Hardenberg), Gunderslevholm og Clausholm. Hans Dattersøn Peder Okse byggede 1547 ff *Gisselfeld*, i Skaane opførte Tyge Brahes Fader Otte Brahe 1551 *Knudstrup* og en anden Brahe 1553 *Vidskøfle*, et mægtigt firfløjet Anlæg, ligesom det af Juelerne 1538—42 byggede *Villestrup* i Himmerland, men i Modsætning til det forsynet med to svære, diagonaltstillede Hjørnetaarne. Med Ære bør ogsaa mellem Tidens adelige Bygherrer nævnes Christian III's og Frederik II's højtkultiverede Kansler *Johan Friis*. Paa alle sine tre Hovedgaarde rejste han ny Huse, og mens hans Nybygning paa *Hagestedgaard* praktisk talt er forsvundet, staar endnu baade *Hesselager* (1538) og *Borreby* (1556) i det hele urørte og vidner højt om den gamle Kanslers Slægtsstolthed og Skønhedsglæde. De danner sammen med de fynske Gaarde *Egeskov* (1554) og *Nakkebølle* (1559) samt *Ørbæklunde* en særlig lille Gruppe inden for vor Herregaardsarkitektur, der hører til de skønneste og stolteste af vore gamle Adelsgaarde. „Herreborge" har man kaldt dem til Forskel fra de senere Herresæder, og saa vist med rette som Forsvarshensynet er stærkt understreget, ikke blot ved Beliggenheden —, hele Renæssancen igennem bevarede man sin Forkærlighed for Sø og Sump —, men ogsaa i selve Bygningens Konstruktion. Deres Forgænger og paa en vis Maade Forbillede er det store Stenhus paa Hesselagers Nabo Rygaard, Nordfløjen i det firlængede Anlæg, hvortil denne maleriske Gaard snart udbyggedes. Her som der er Hovedbygningen et enlænget Hus, der dog paa den største og anseligste af dem, Egeskov, er fordoblet, idet det bestaar af to efter Langsiden sammenbyggede Huse med hver sit Tag, en Byggemaade, der ikke er

Digitized by Google

ualmindelig i Holsten. Over den hvælvede Kælder er der to Beboelsesstokværk, af hvilket det øverste hviler paa en Buefrise, saaledes at det krager lidt ud over det nederste, og over dem et endnu stærkere udkragende Halvstokværk, et Slags Forsvarsloft, langs hvis Mure løber en smal Gang, Vægtergangen, der ind mod Loftet begrænses af Stolpevægge, som i Virkeligheden danner Skelettet til et helt Bindingsværkshus. Murene har her i Stedet for Vinduer Skytteglugger, i hvilke man har anbragt de Smaakanoner eller Hagebøsser, der nævnes i flere

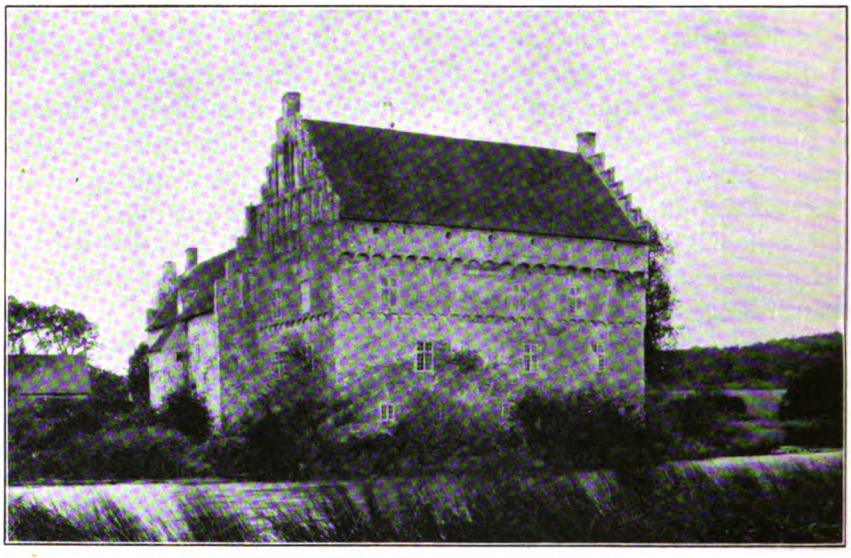

Det store Stenhus paa Rygaard.
Fotografi.

Herregaardsinventarer, og skraat nedadgaaende Huller, „Skoldehuller", hvorfra Fjenden kunde hilses med et Styrtebad af kogende Vand, Kalkvælling eller lignende ubehagelige Sager. Men medens Rygaards store runde Trappetaarn er senere tilbygget, hører Taarnene paa de øvrige Gaarde med til det oprindelige Anlæg. Som noget ganske nyt inden for dansk Bygningskunst har de nemlig alle ikke blot et anseligt Trappetaarn ind mod Borggaarden, men tillige i den mod Yderverdenen vendende Side to stærkt fremspringende Hjørnetaarne, mellem hvilke der paa Borreby og Ørbæklunde endog er indskudt et tredie Taarn. Disse Taarne, der kunde være firkantede, mangesidige eller sjældnere runde som paa Egeskov, gav ikke blot Gaarden et mere malerisk og anseligt Præg, men var tillige af stor Betydning for Forsvaret, idet det tillod en Flankebestrygning af Angriberen. Ikke blot Taarnene, der er et Laan fra fransk Borgarkitektur, betegner en Nyvinding

Digitized by Google

for dansk Bygningskunst, ogsaa i den arkitektoniske Dekoration og i Udformningen af Enkeltheder møder vi ny Træk jævnsides med gammelkendte. Stærkest viser dette sig i Bygningernes Gavle. Gavlene paa Rygaard svarer ganske til Omegnens senmiddelalderlige Kirkegavle, og Egeskovs oprindelige Gavle maa nærmest karakteriseres som udvandet Sengotik. Paa Hesselagergaard træffer vi derimod en hel

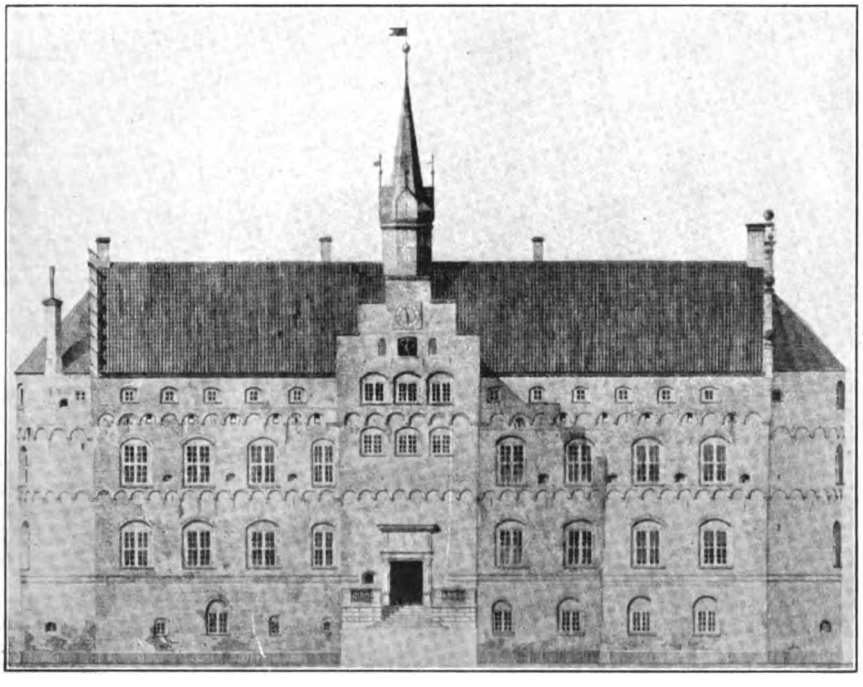

Egeskov.
Efter Opmaaling i »Danske Herreborge«.

anden Type. Vel har selve Murfladen ogsaa her en Art sengotisk Blændingsdekoration, der paa god gammeldags Vis staar hvidpudset mod den røde Mur; men de vanlige Trappegavle er, som Billedet viser, afløste af store, halvrunde Afslutninger, der som en Pragtskærm skyder sig op over Taget og gentages paa Trappetaarnet. Mere end noget andet er det disse Gavle, der giver Hesselager dens Karakter. Deres Stamtræ maa søges i Norditalien; til Danmark er de antagelig kommet fra Nordvesttyskland, Bremen og Egnene deromkring. Hvor glad Kansleren end har været for dem —, han gentager dem f. Eks. paa Gaardens Sognekirke, som han moderniserede —, er det dog næppe ham, der har Æren for at have indført dem her i Landet. Ganske lignende Gavle har der som alt berørt været paa Københavns Slot, og

Digitized by Google

i Hesselagers Nærhed paa det nedrevne saakaldte „Stranges Taarn" paa Nyborg Slot. Antagelig er det da fra disse Kongeslotte, Ideen er laant, saa meget mere som Hesselagergavlene rimeligvis er tilkomne nogen Tid efter Gaardens Opførelse 1538. Dette Aarstal afslutter det pompøse latinske Vers, Johan Friis sammen med sit Vaaben lod hugge paa den Indskriftsten, det efter saare prisværdig Skik fra nu af bliver meget almindelig at anbringe over Husets Indgang. Den er i en ren og skøn Renæssancestil, og paa en anden af Gruppens Gaarde, Nakkebølle, møder vi det første Eksempel baade paa den følgende Tids Sandstenskaminer og statelige Sandstensportaler, begge dog unægtelig i en grumme hjemmegjort Udgave.

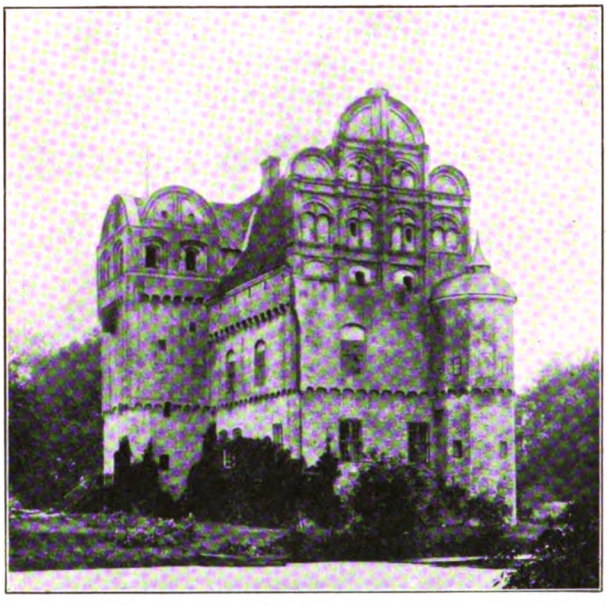

Hesselagergaard.
Fotografi.

3. Frederik II's Tid. Det ældste Frederiksborg og Kronborg. Renæssancens Gennembrud.

Frederik II fulgte ikke Hovedlinien fra den foregaaende Tids Byggevirksomhed. Det militære træder afgjort i Baggrunden, og hvor vi møder det som ved Kronborg, er det mere lagt hen til Udenværkerne. Ikke Borgen, men Slottet bliver nu det store Maal for Fyrsternes Byggevirksomhed. Det er dog ikke Frederik II, men hans Farbroder og gode Ven Hertug *Hans d. Ældre*, „gamle Hans", som Kongen fortrolig kalder ham i sine Breve, der har Æren af at have rejst det første Fyrsteslot paa dansk Grund, *Hansborg* eller Haderslevhus. Efter et gammelt Billede, — Slottet selv ødelagdes under Svenskekrigen 1644 —, var det en firfløjet, tre Stokværk høj Bygning med to svære, diagonalt

Digitized by Google

stillede Hjørnetaarne. Grundstenen blev lagt 1557, men det fuldførtes først af Frederik II, efter at han ved Onkelens Død 1580 var blevet Herre i Haderslev. Ogsaa længere mod Nord var Kongen virksom. Han ombyggede fuldstændig det gamle *Skanderborg Slot*, af hvilket nu kun Slotskirken er i Behold, og dvælede ofte i denne Egn, hvis Skove vrimlede med Vildt. Det har sikkert ogsaa været Jagtens Glæder, der fik

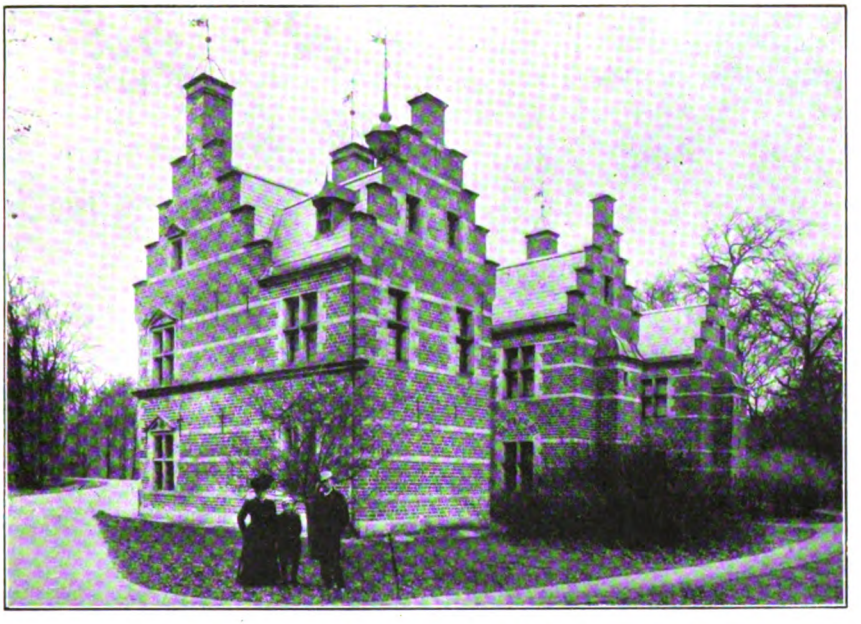

Badstuen set fra Øst.
Fotografi.

ham til i 1560 ved Mageskifte med Herluf Trolle at erhverve det Sted, hvortil hans Navn er knyttet: *Frederiksborg*.

Selve Frederik II's Frederiksborg har som bekendt maattet vige Pladsen for Sønnens pragtfulde Slot. Det var en Udvidelse og Forskønnelse af den Borg, Herluf Trolle havde bygget i 1550'erne paa en Holm i Søen. Efter de bevarede Afbildninger har Slottet i Lighed med Egeskov bestaaet af to sammenbyggede Huse. Det har aabenbart behaget Datiden. En tysk rejsende erklærer, at det havde et „i Sandhed kongeligt og prægtigt Udseende", og en engelsk Gesandt, der om Slottet i København bruger den forsigtige Vending, at „det var mere gammelt end straalende", karakteriserer Frederiksborg som „ikke stort, men prydeligt". Hvad der endnu er tilbage af Udenværkerne af det gamle Frederiksborg, bekræfter til fulde denne Dom. Ikke saa meget Bygningerne paa den forreste Slotsholm, „Gaden", de lange lave Læn-

Digitized by Google

ger, der beherskes af det lille to Etages, endnu helt middelalderlige Hus, som gaar under Navn af „Herluf Trolles Taarn", og afsluttes med de morsomme, undersætsige og tykmavede, runde Taarne med det pikkelhuelignende Tag og Murankrene med Kongens Valgsprog og Byggeaaret 1562. Fuldt ud har Karakteristikken derimod Gyldighed for den lille Juvel *Badstuen* eller Badstuehuset, Kongen noget senere (1580) byggede i Skoven Nord for Slottet. Den lille toetages Bygning af røde Mursten med talrige Sandstensbaand og sandstensindfattede Hjørner og Vinduer har mod Øst tre fremspringende Udbygninger, der ligesom Hovedhuset har aftrappede Gavle. Virker denne Side noget gammeldags, er Vestsiden med det store, spirkronede Trappetaarn, den rigt udhuggede Indgangsdør og Vinduernes Trekantafslutning helt i den ny Tids Stil. Forbillederne saavel til det gamle som det ny maa søges i Belgien, det Land, der overhovedet blev vor Læremester i Renæssancens Gennembrudstid.

Vakte den tinforede Badstue, der fandtes i Huset, Opsigt i Datiden, er der sikkert gaaet ikke mindre Ry af de „Collatzer", der holdtes under dets Tag, naar Kongen sammen med en lille udsøgt Kreds drak „den sødeste Vin, som Landsens Herre og Fader". Badstuen var nemlig ikke alene til for Hygiejnens Skyld. Det var tillige et Sted, hvor Kongen kunde ty hen, naar han vilde have det lidt for sig selv og hygge sig med gode Venner fri for den stive Hofetikette, et „Lysthus", som det kaldtes i Tidens Sprog. Overalt ser vi disse intime Smaaslotte skyde frem, indtil de kulminerer med det største og mest berømte af dem alle: Rosenborg. Ligesom Frederiksborg fik ogsaa Haderslevhus sit „Sparepenge"; ved Kronborg opførtes „Kgl. Majestæts Lysthus i Lundehaven" — Kærnen i det nuværende Marienlyst —, og som Badstuen og „Sparepenge" ikke var nok, byggede Frederik II noget længere ude i Skoven endnu et Lilleputslot, med det betegnende Navn „Frydensborg". Sammen med den voksende Interesse for Havebrug er det et Vidnesbyrd om Tidens stærke og levende Naturglæde, der genspejler sig i den noget senere Digter Lyskanders sommerglade Vers, hvori han priser Frederiksborgegnens Skønhed:

Den Sted han ligger saa lystelig,
Baade Himmel og Jord der fryder sig,
At Hjertet sig ved maa glæde.
De Skove de ligger hen rundt omkring,
De Søer de løber hen i den Ring,
Den Fisk spiller inden fore.
Baade Hjort og Hind de springer saa rist,
Og Fuglen synger paa grønneste Kvist,
Den ringeste med den store.

Digitized by Google

Er Badstuen mellem de brede Bøge en ægte sjællandsk Idyl, har *Kronborg* noget af Stemningen fra vor anden Nationalsang, som det ligger frit og stormomsuset ud mod Havet. Paa den Odde, der Øst for Helsingør skyder sig ud mellem Sundet og Kattegat, havde Erik af Pommern bygget en Borg, *Krogen*, hvis svære kvadratiske Ringmur endnu danner Kærnen i Kronborgs Ydermure, ligesom den for Tiden stedfindende Istandsættelse har vist, at store Partier af dets middelalderlige Stenhuse med de mægtige, spidsbuede Vinduer skjuler sig i

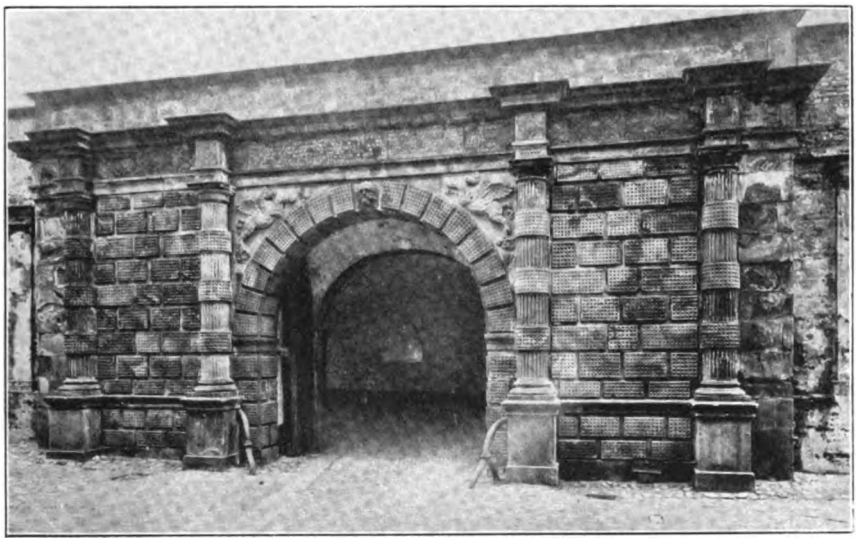

»Mørkeport« paa Kronborg.
Fotografi.

Slottets Fløje. Kort efter sin Regeringstiltrædelse har Kongen aabenbart haft i Sinde helt at ombygge Krogen, men det blev ved Tanken, og først i 1574, da Rigets Finanser var kommen saa nogenlunde paa Fode, tog man fat paa Arbejdet. I de følgende Aar nedbrød eller ombyggede man de ældre Huse, og 1577 maa Slottet have været under Tag og delvis beboeligt, om end adskilligt endnu stod tilbage. Det er dette Aarstal, man læser paa den ydre Fæstningsport, „Mørkeporten", hvor Kongen lod indhugge en rimet tysk Bygningsindskrift, der munder ud i de stolte og forhaabningsfulde Linjer, at Slottet

til Danmarks Riges Lykke og Ære
saa længe skal uforstyrret staa,
som Sol og Maane paa Himlen gaa.

Og som Tegn paa, at Værket nu var færdigt, fik Slottet samtidig Navneforandring. Under 24. Januar udstedte Kongen nemlig et aabent

Digitized by Google

Brev, hvori han under Straf af „en god Okse" paabød, at det ikke mere maatte kaldes med sit gamle Navn Krogen, men skulde hedde „Kroneborg". Baade dets Udseende og Anlæg var overmaade forskellige fra det, vi kender. Den mod Sundet vendende smalle Fløj, der nu har samme Højde som de tre øvrige, var dengang et lavt Galleri i eet Stokværk, et Træk, der var laant fra fransk Slotsarkitektur, og som vi atter møder paa Frederiksborg. Den lave Fløj gav Lys og Luft i Gaarden

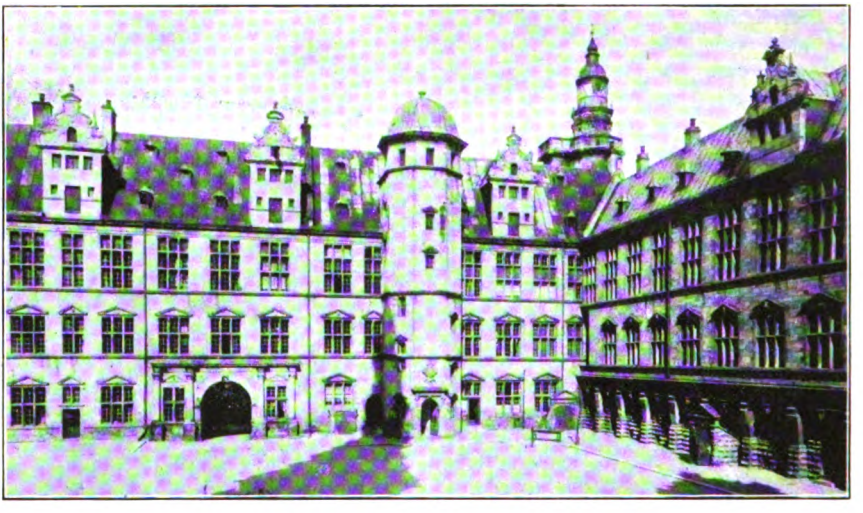

Kronborgs Slotsgaard set fra Syd.
Fotografi.

og lod Slotsgaarden ligge frit og aabent for Beskuelse og Beundring fra den Skibenes Vrimmel, der stævnede Sundet ind og ærbødigt strøg deres Topsejl, Herren over Østersøen til Ære. Alene denne lave Gallerifløj var opført af Sandsten, tilhugget i svære facetterede Kvadere; de andre Fløje var derimod af røde Mursten med Sandstensbaand og sandstensindfattede Vinduer. Dets Virkning maa altsaa have svaret saa nogenlunde til Badstuens, blot at Formatet unægtelig har været noget større. Det varede dog ikke længe, inden Slottet fik et fuldstændigt nyt Klædebon, der gav det et ganske andet Udseende, ligesom man foretog en gennemgribende Ændring i selve Anlægget, et karakterisusk Eksempel paa den Planløshed, der saa ofte møder os i Renæssancens Byggeforetagender. Allerede 1580 gav Kongen nemlig Ordre til, at Murstensfaçaderne skulde beklædes med Sandsten, der hentedes fra Helsingborgegnen, og i Stedet for det tidligere røde Tegltag tækkedes det nu med Kobber. Var dette en ubetinget Vinding, saa vist som Sammenspillet mellem de gulgraa Murflader og de vidunderlige

Digitized by Google

grønne Tage ikke er den ringeste Faktor i hele den betagende Virkning, Slottet i vore Dage gør paa Beskueren, kan det samme derimod ikke helt siges om den Ombygning, man samtidig foretog af Østfløjen. Denne blev nemlig 1581 forhøjet med to Etager, saaledes som det endnu tydelig ses paa selve Bygningen, hvor de øvre Stokværks Arkitektur skiller sig stærkt ud fra det gamle Galleris djærve og kraftige Former. No-

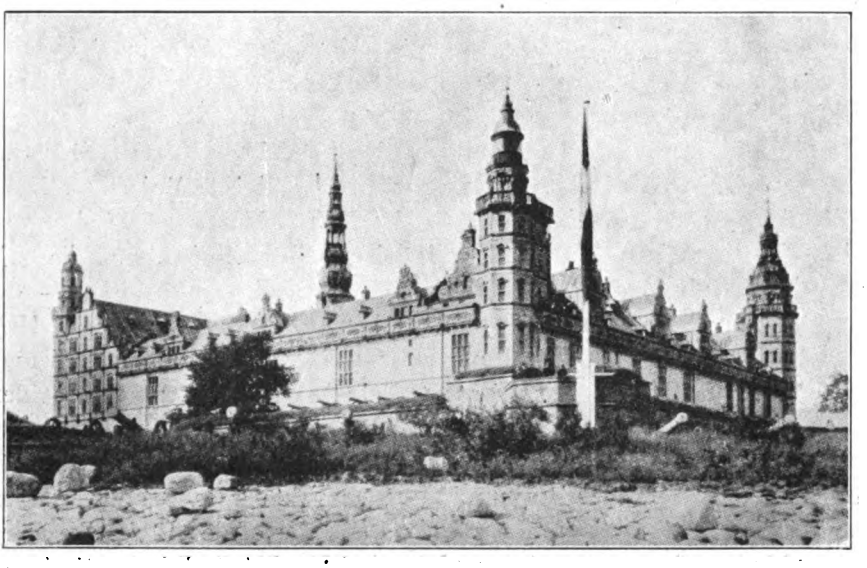

Kronborg set fra Søsiden.
Fotografi.

get af det lyse og festlige, der maa have været over Slotsgaarden, gik tabt, men til Gengæld fik man jo Læ for de bidske Østenvinde og en bedre Forbindelse mellem de enkelte Fløje. I 1585 standser denne anden Byggeperiode, og Slottet havde da faaet den Skikkelse, det endnu i Hovedsagen har bevaret.

Stolt og betagende var det Storværk, Frederik II havde skabt. Op over de svære Murmasser, der øverst kronedes med en rigt forsiret Vægtergang, hævede sig de fire Hjørnetaarne, mellem hvilke Kæmpen var det store, mod Byen vendende Taarn, der ikke som nu om Stunder var kullet, men efter en kort Overgang at have haft en lav statueprydet Overbygning, ligesom de øvrige fik et gennembrudt Etagespir. Ind mod Gaarden rejste sig talrige Trappetaarne, og baade her og paa Ydersiderne brødes Tagfladerne af en Række Kviste, medens Fløjene ud mod Sundet afsluttedes af Pragtgavle. Og gik man fra Helheden over til Enkelthederne, var der de skønne Portaler, først og fremmest den egentlige sjælesmykkede Slotsport og den rige Kirkeportal med sine

Digitized by Google

Statuer af Moses, Aron og David samt en Vrimmel af morsomme karakterfulde Hoveder og Vrængemasker, der stirrede Beskueren i Møde fra Vandspyerne og Vinduernes Trekantsgavle. Midt i Slotsgaarden rejste sig som et helt lille Underværk den store malmstøbte Fontæne, forfærdiget af Nürnbergeren *Georg Labenwolf*. Paa dens sekskantede Kumme beskød Skytter af alle mulige Nationer fra Tyskere til Tyrker og Moskovitter hinanden med Vandstraaler fra Hagebøsser og Buer, medens Vandet vældede ud af Brysterne paa de talrige Gudinder og mytologiske Væsener paa den i Basinet staaende Søjle, der øverst kronedes af Havets Gud Neptun, staaende i en af Havheste trukken Karm.

Til det ydre svarede det indre, af hvilket Tidens Inventarlister og Datidens Rejsebeskrivelser giver os et Billede. I Nordfløjen var Kongefamiliens Dagligværelser, der ved lange Korridorer, som helt optog Østfløjens øvre Etager, stod i Forbindelse med Sydfløjen. Som de høje spidsbuede Vinduer viste, laa her den skønne lille Slotskirke — det eneste Rum, der saa nogenlunde har bevaret sit gamle Udstyr. Hele Fløjens 2. Stokværk optoges af den mægtige, 62 m lange Riddersal. „Dens Lige har jeg ikke set i noget Palads, og man benægter, at den findes", siger en engelsk Diplomat, der 1588 gæstede Kronborg. Det var ikke blot ved sin Størrelse, Salen imponerede. Her fandtes nemlig et andet Storværk, der ligesom Fontænen vakte alles Beundring: den statelige Række af *vævede Tapeter* med Billeder af de 112 danske Konger, af hvilke flere er gengivet andetsteds i Værket (3. Bd. S. 361, 4. Bd. S. 24, 71, 104). De begyndte med Dan, der „omtrentlig skal have regeret paa Kong Davids Tider", og afsluttedes med Frederik II og hans unge Søn Prins Christian (IV), fremstillede staaende foran Kongens to Yndlingsslotte Frederiksborg og Kronborg. Mesteren for dem var den kgl. Hofmaler, Nederlænderen Hans Knieper, der fuldendte dette Kæmpeværk i Aarene 1581—84. Efter hans Udkast forfærdigedes ligeledes den pragtfulde af Guld, Sølv og Silke vævede Bordhimmel, der hævede sig over Kongens og Dronningens Bord, og om hvis vidunderlig fine Tegning og straalende Farveskønhed, Bilagsbilledet kun giver en svag Forestilling. Som Krigsbytte fra Karl Gustavs Dage opbevares det nu i det svenske Nationalmuseum, Kongetapeterne fra Valdemarerne til Frederik II i vort eget, medens den ældre mer eller mindre sagnhistoriske Part gik til Grunde ved Frederiksborgs Brand 1859.

Emnevalget — de 112 Konger — viser, at Formaalet med disse Tapeter ikke alene var at give „Dansesalen" en skøn og festlig Vægbeklædning. Til dette Brug kunde man godt have nøjedes med de Tapeter af Kong Nebukadnezar, der „blev til et Best, gik i Vildnis", af den skønne Susanna og de „tvende gamle Skalke" og af Profeten Daniel,

Digitized by Google

RYGSTYKKET TIL FREDERIK II'S BORDHIMMEL PAA KRONBORG.
Tapet af Hans Knieper fra 1585. Nu i Nationalmuseet i Stockholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

der — ligeledes paa Grundlag af Hans Kniepers „Patroner" — vævedes til forskellige andre Sale. Nej, bag Kongetapeterne ligger den bevidste Tanke, at de skulde være et for alle forstaaeligt Vidnesbyrd om Landets glorværdige Historie. Lige saa fuldt som Vedels Sakseoversættelse og Arild Hvitfeldts Krønike er de et Udslag af Tidens stærke og friske Nationalfølelse, af dens Trang til at bevare Mindet om Forfædrenes Bedrifter, og intet vidner mere om den levende Interesse, de vakte i hjemlige Kredse, end at selve Tyge Brahe syslede med Tanken om at gøre denne første „illustrerede Danmarkshistorie" kendt for Verden gennem et stort Billedværk.

Kronborg var imidlertid ikke blot et Slot, men tillige en Fæstning og paa sin Vis Rigets vigtigste, saa vist som det samtidig skulde vogte Indgangen til Østersøen, som hvis Herre Frederik II opfattede sig, og det ypperste kgl. Regale, Sundtolden. Af Sundtolden var den til det anselige Beløb af ca. 200,000 Rdlr. anslaaede Byggesum afholdt, saaledes at Kongen med nogen Ret kunde sige, at Opførelsen „ikke havde lagt nogen Tynge paa hans fattige Undersaatter". Det var da ogsaa befæstet med Grave og en høj, kvaderstensklædt Vold med fire Hjørnebastioner, der endnu danner Kærnen i Slottets Hovedvold, ligesom de i Volden indbyggede Kassematter vist for største Delen gaar tilbage til det 16. Aarh. Rigt forsynet som det var med Skyts, ansaas det for en uindtagelig Fæstning. Det er ved sin Beliggenhed og sin vidunderlige Kunst saa stærkt, „at det kun kan angribes af den, der ikke bryder sig om sit eget Liv", hedder det i en samtidig Beskrivelse, der med mild Overdrivelse erklærer, at næppe nogen anden Borg i det ganske Europa kan kaldes dets Lige i Styrke.

Eftertiden skulde snart gøre disse stolte Ord til Skamme. Men selvom Kronborg aldrig har kunnet hævde sin militære Opgave, kunstnerisk set staar det dog som Nordens stolteste og skønneste Renæssanceslot. Tak og Ære derfor til Christian IV, der efter Slottets Brand 1629 i denne mere end pengeknappe Tid og paa Trods af Rigsraadets Betænkeligheder gennemførte Istandsættelsen af dette Hus, der „udi lang Tid haver været Danmark til Berømmelse og Zirat".

Kronborg betegner Renæssancens endelige Gennembrud i Danmark, men vel at mærke, en Renæssance, der er vidt forskellig fra den, der møder os i sin klassiske Form i Italien.

„De fremmede beundrer Bygningens italiske Symmetri og Harmoni", paastaar den nysnævnte Beskrivelse. En kunstforstandig Italiener vilde dog utvivlsomt ikke have godkendt disse Ord, snarere i sit stille Sind have mumlet noget om „gotisk Barbari". Han vilde i „Mørkeporten" have mindedes sin Hjemstavns Fæstningsporte, og han vil-

Digitized by Google

de have nikket genkendende til mange ornamentale Enkeltheder. Men netop de to Egenskaber, Beskrivelsen med rette fremhæver som karakteristiske for den italienske Renæssance, vilde han unægtelig ikke have fundet meget af. Alene Slotskirkens spidsbuede Vinduer havde maattet forekomme ham som et groft Brud paa de mest elementære Regler, og han vilde have rystet uforstaaende paa Hovedet, naar han fra Østfløjen med dens tungt virkende, nederste Stokværk lod Blikket løbe rundt langs Slotsgaardens andre Sider. Og endelig denne Vrimmel af tilsyneladende planløst anbragte Taarne med de høje gennembrudte Spir. Selvom Datiden pyntede dem med Navnet „vælske Huer og Hjælme", var de dog ganske ukendte Syd for Alperne.

Kirketaarnet paa Kronborg. Fotografi.

Det gælder da ogsaa for Kronborg som for al nordisk eller snart sagt al nordalpinsk Renæssance, at man mere optog den italienske Renæssances *ydre Tilbehør*, dens fra Oldtidens Kunst stammende arkitektoniske og ornamentale Dekoration, end dens egentlige, grundlæggende Principper, den strengt gennemførte Harmoni og Symmetri i Bygningens Anlæg og Udformning. Her levede man i mangt og meget videre paa de sentmiddelalderlige Traditioner, og strengt taget vandt den italienske Renæssances Aand først Sejr, efter at den Stilperiode, der her i Norden bærer dens Navn, var afsluttet. Charlottenborg og Frederiksberg Slot har i Virkeligheden adskilligt mere med Italien at skaffe end Kronborg og Frederiksborg. Der kendes kun een Undtagelse paa dansk Grund, Tyge Brahes mærkelige lille Eventyrslot paa Hven, *Uranienborg* (jfr. Billedet S. 266), der er en direkte Omplantning af norditaliensk Villaarkitektur.

Enkelte italienske Bygningshaandværkere forvildede sig vel herop, men de har sikkert været uden større Betydning. Det var over Vesttyskland og først og fremmest over *Nederlandene*, at den ny Stil naaede til Danmark. Fra Nederlandene stammede Kronborgs første Arkitekt *Hans van Paeschen* eller *Hans Paaske*, som han selvfølgelig kom til at hedde paa Dansk. Sammesteds fra var ikke blot hans Efterfølger *Anthonis van Opbergen*, men ogsaa talrige af de Kunstnere og Haandværkere, der var beskæftigede paa Slottet, den ledende Billedhugger, „kgl. Majestæts Stenhugger" Mester *Gert van Groeningen* ligesaa fuldt som de 20 Tapetvæversvende, der arbejdede under Hans Knieper, og de

Digitized by Google

31 „Murmestre" og Stenhuggere, der indforskreves 1578. Største Parten af dem var fra Antwerpen, og overhovedet var det i den ældre Tid væsentlig fra denne rige og kunstglade By, vi fik vore Impulser. Senere hen skifter Billedet, hvad der sikkert staar i nøje Forbindelse med Spaniernes Erobring af Antwerpen 1585 og hele den politiske Udvikling i Nederlandene. Amsterdam blev nu den førende By, og her hos selve Stadsbygmesteren, den berømte *Henrik de Keyser*, fik de to Arkitekter deres Uddannelse, hvis Navn er saa nøje knyttet til Christian d. IV's Tid, Brødrene *Hans* og *Lorens Stenwinkel*. Begge var født her i Landet som Sønner af den fra Antwerpen stammende Hans Stenwinkel den Ældre, der efter en Tid lang at have været beskæftiget i den rige, østfrisiske By Embden, fra 1578 til sin Død 1601 var i Kongens Tjeneste og ogsaa arbejdede for Tyge Brahe. Fra Nederlandene stammer da ogsaa alle de Træk, der giver vore Renæssancebygninger deres særlige Præg: den rige Benyttelse af den hvidgraa Sandsten paa de røde Murstensfaçader, Prydkunsten, de svungne Gavle, og de høje etagedelte Spir, der er en videre Udvikling af Gotikkens Kirkespir. Ligesom vi i Senmiddelalderen kunstnerisk set var en Provins af Nordtyskland, blev vi nu et hollandsk „Lydland". Men vel at mærke, et Lydland, der bod de nederlandske Bygmestre andre og større Opgaver, end der forelaa i deres Hjemland. Der drejede det sig om Raadhuse og Hjem for velhavende Købmænd, her om Slotte og Herregaarde, hvis Bygherrer ganske naturlig lod Arkitekterne omsætte de udefra stammende Tanker i et hjemligt Sprog. Trods alt føles derfor netop denne Tids Bygninger som vore egne og er for Bevidstheden gaaet ind som et ligesaa nationalt Element i vort Kulturbillede som Middelalderens Kirker. Det gælder vore Herregaarde, og det gælder de Bygninger, der rejstes af Christian IV, efter hvem hele det følgende Tidsrum i vor Arkitekturhistorie populært har faaet Navn. Med urette, for saa vidt „Christian IV's Stil" allerede havde faaet fast Fod her i Landet, før Kongen havde traadt sine Børnesko, med rette, saa vist som dens skønneste og folkekæreste Monumenter er blevet til paa hans Bud.

4. Christian IV og hans Bygninger.

Hvor stolt et Minde, Frederik II end havde sat sig i Kronborg, skulde hans Søn dog stille ham i Skygge, om ikke ved sine Værkers Ædelhed, saa ved deres overvældende Mængde. En fuldstændig Fortegnelse over de *Byggearbejder*, der skyldes Christian IV's Initiativ, vilde fylde Sider. Her skal blot de vigtigste nævnes og i første Række dem, der knytter sig til København, som under ham ændredes fra en

Digitized by Google

halvt middelalderlig til en moderne Stad. 1596: Ombygning af Blaataarn, 1598—1606: Opførelsen af Tøjhuset og Proviantgaarden, 1609 f: Rosenborg, 1619: Holmens Kirke (ombygget 1641), 1619—40: Børsen, 1623: Regensen, 1637 f: Trinitatis Kirke med Rundetaarn (1642), 1640: St. Anna rotunda som Kirke for det 1631 anlagte Nyboder. Uden for Hovedstaden er der først og fremmest hans Hovedværk Frederiksborg (1602—ca. 1620) og 1609: Ibstrup (Jægersborg), 1613 f: Kapellet ved Roskilde Domkirke, 1618 f: Kirken i Christiansstad og de to for hans Sønner opførte og efter dem opkaldte Herregaarde: Ulriksholm (1636) og Valdemarsslot (1639—43). Mellem hans talrige Arbejder paa de ældre Slotte er der Grund til at nævne Slotskirken og Kæmpetaarnet paa Koldinghus (1598 f), der fik Navn efter de paa dets flade Tag anbragte Statuer af de 4 Oldtidshelte: Hercules og Hector, Scipio og Hannibal. Føj hertil, at han med Iver fortsatte og udvidede de af Regeringsraadet paabegyndte Befæstningsarbejder paa de hallandske og sydnorske Grænsefæstninger Halmstad og Varberg, Bahus og Aggershus, og at han anlagde eller i det mindste planlagde ikke færre end 15 Byer, og man maa ubestridt indrømme ham Navn af Nordens største Bygherre. Her skal ikke det Spørgsmaal drøftes, om Kongens brændende Kærlighed til Arkitekturens ædle Kunst just altid har været til Gavn og Baade for hans Lande og Undersaatter, og lige saa lidt skal der gøres rede for alle de opregnede Arbejder. Alene Hovedværkerne skal gennemgaas, og selv det i al Knaphed.

Kan det nu formodes, at Kongen personlig har gjort nogen kunstnerisk Indsats i sine Arbejder? Spørgsmaalet maa sikkert besvares benægtende. Et vist Kendskab til Bygnings- og Befæstningskunst indgik ganske vist i Datidens fyrstelige og adelige Opdragelse; paa Ridderakademiet i Sorø skulde „Ridsemesteren" (Tegnelæreren) saaledes ikke blot undervise Eleverne i „Ridsen og Malen", men ogsaa i „Fundamentis architectonicis". Men herfra at drage den Slutning, at Kongen, som man har ment, selv skulde have leveret Bygningstegninger bl. a. til et Kæmpeværk som Frederiksborg, er ganske utilladeligt. Han har indskrænket sig til at være *Bygherre*, men ganske vist en levende interesseret Bygherre, der ikke var bange for at give sit Besyv med i smaat og stort — ikke mindst i det første, — og som sikkert ikke altid har været nem at have med at gøre. En Gang imellem hændte det endog, at hans Haandværkere fik sig en lille Tur i Blaataarn! Mellem hans Hjælpere bør i første Række nævnes de talrige Medlemmer af den tidligere omtalte Familie Stenwinkel, der efterhanden blev fuldstændig nationaliseret og Generation efter Generation forsynede Kongerne med Kunstnere af forskellig Art. Dens Stamfader her i Landet *Hans Stenwinkel den Ældre* havde i Kongens første Aar fast Ansæt-

Digitized by Google

telse som „Rigens Bygmester" ved de hallandske Fæstninger, af hvilke navnlig Varberg har bevaret adskilligt fra hans Tid. Uden at det direkte kan bevises, taler dog overmaade meget for, at det er denne talentfulde og videnskabelig uddannede Kunstner, der har projekteret Frederiksborg. Efter hans Død i 1601 havde Kongen en Tid lang ingen ledende Arkitekt af større Betydning, men o. 1612 møder vi Stenwinkels to Sønner *Lorens* og *Hans*, af hvilke den første snart fik overdraget saa betydelige Arbejder som Kapellet i Roskilde og Børsen. Han døde dog allerede 1619, og Broderen Hans Stenwinkel den Yngre traadte i hans Sted, efter at han samme Aar havde faaet Ansættelse som kgl. Bygmester og Tilsynsmand over alle Kongens Bygninger, til hvilke han skulde forfærdige „Ridsninger og Anordninger". I denne Stilling virkede han til sin Død 1639 som Kongens højtbetroede Mand, hans „General Architect", som han kaldes i sin Gravskrift. Men desuden var der Broderen Morten, der døde som den udvalgte Prins' „Architect og Skildrer", medens Willum Stenwinkel navnlig synes at have været Fæstningsingeniør. Ingeniør, men vistnok et Slægtled yngre, var ligeledes den fra sin Deltagelse i det ulykkelige Forsøg paa Kronborgs Generobring 1659 kendte Oluf Stenwinkel.

Listen over Christian IV's Bygværker indledes med den i selve Kroningsaaret 1596 paabegyndte Ombygning af *Blaataarn*, der forhøjedes og fik et pragtfuldt gennembrudt Spir prydet med de tre Kroner. Ikke blot gav det Rigets Hovedslot et mere festligt Udseende, hvad der saa vist nok kunde tiltrænges, men bag det laa en politisk Demonstration, en Fortsættelse af den gamle Strid med Sverige om de tre Kroner, her tilmed dobbelt udæskende, da Hovedtaarnet paa Stockholms Slot bar Navnet „Tre Kronor". Og som for at vise, at der laa Magt bag, tog Kong Christian et Par Aar senere fat paa et storslaaet Anlæg, der skulde danne Basis for Hærens og Flaadens Udrustning. Umiddelbart Syd for Slottet, hvor nu Bibliotekshaven ligger, udgravedes i det flakke Vand et Havnebassin, der først tilkastedes i 1860'erne. Det var paa hver Side flankeret af to mægtige 163 m lange, endnu staaende, Bygninger *Tøjhuset* (1598—1604) og *Proviantgaarden* (1602—06; jfr. Billedet af København S. 216). Ud mod den nuværende Havn lukkedes det ved en lav Bygning, et Skjul for Kongens Galejer, der er indgaaet i den nuværende Biblioteksbygning, men ved en Kanal stod Tøjhushavnen i Forbindelse med det dybe Løb mellem Sjælland og Amager, saaledes at Krigsskibene her uset og uforstyrret kunde ekviperes og udrustes. Som Værn for Angreb fra Kalvebodssiden anlagdes der en *Bastion*, der 1618 omdannedes til „Christian IV's Bryghus", hvis mægtige Tag endnu behersker hele det maleriske Bybillede ved Frederiksholms Kanal. En yderligere Beskyttelse fra Søsiden skabtes endelig

Digitized by Google

ved Anlægget af *Christianshavn* 1618. Det siger sig selv, at der paa rene Nyttebygninger, som Tøjhuset og Proviantgaarden ikke kunde blive Plads til nogen større arkitektonisk Udsmykning. Men Bygningerne virker med deres svære Masse, og over Tøjhusets mægtige Underrum med dets 2 × 17 af Midtpiller baarne Hvælvinger, er der en ikke ringe Skønhed (jfr. Billedet S. 218).

„I Fredens Tid at have tænkt paa Krigen, fortryder ingen; paatvun-

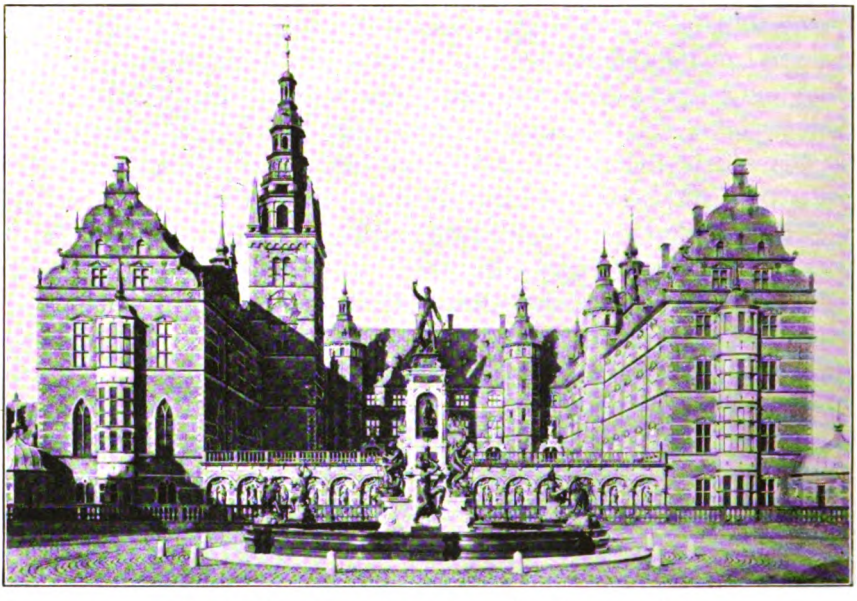

Frederiksborg set fra den ydre Slotsgaard.
Fotografi.

gen Krig er en retfærdig Sag", læste man paa den latinske Indskrift, Kongen lod sætte over Tøjhusporten. Med rette kan det da ogsaa siges, at Anlægget paa Slotsholmen var til lige Gavn for Konge og Rige. Dette gælder derimod ikke om en Række af de Byggeforetagender, Kongen samtidig planlagde og med en af Kalmarkrigen foranlediget kortere Afbrydelse gennemførte i den første lykkelige og, maa man tilføje, nogenlunde pengerigelige Tid af sin Regering indtil o. 1620. Kronborg havde været en Fæstning, ligesaa fuldt som et Slot, men naar *Frederiksborg* ogsaa fik, om end ikke Volde saa dog Mure og Bastioner, af hvilke den morsomme lille „Dronningeø" Nord for Slottet er den bedst bevarede Rest, var det mere, fordi sligt nu engang hørte til ved et Slot, end af virkelige Forsvarshensyn. Ogsaa Rosenborg havde jo Bastioner og Grave, selv efter at den var kommen inden for Voldlinien. Vi staar

Digitized by Google

her over for de første egentlige Kongeslotte og er inde paa den Linie, der kulminerede i 18. Aarhundredes Enevælde.

Allerede i 1599 havde Christian IV ombygget sin Faders Lysthus „Sparepenge" ved Frederiksborg. Men større Planer gærede i den unge pragtlystne og livsglade Konges Sind. I 1601 sluttedes der Kontrakt om Nedbrydning af det gamle Frederiksborg med de paa den mellemste og forreste Slotsholm liggende Huse, og Aaret efter paabegyndtes Opførelsen af den nordre Fløj af det ny Slot, „Kongefløjen", der alt stod under Tag 1604. I 1606 rejstes „Kirkefløjen" mod Vest, 1608 dens Genbo „Prinsessefløjen" og 1609 Porthuset. I 1613 stod Kongefløjen fuldt færdig til Beboelse, hvorimod det trak ud til 1620, inden Slotskirken kunde indvies. I Mellemtiden havde man opført de to Huse paa den mellemste Holm, det over den nuværende Fredensborg Landevej staaende Audienshus eller Mønthus, der var forbundet med Hovedslottet ved en Løngang i to Stokværk (1612—16), samt Porttaarnet (1618—20). Men dermed standsede man; de gamle Huse paa den forreste Holm fik Lov til at blive staaende. Derved kom „Gaden", den egentlige Hovedadgang til Slottet, imidlertid til at ligge skævt for dette, men denne Ulempe overvandt man paa en meget sindrig Maade ved at give Broen mellem de to Holme ∾-Form. Havde man passeret denne og var kommen over paa den mellemste Holm gennem det mægtige Porttaarn, der med sit høje, stolte Spir er Frederiksborgs mest helstøbte og kraftigste Bygning, udfoldede Slottet sig i al sin storladne Rigdom frit og aabent for Beskueren. Bortset fra det skønne, lille Porthus „Audienshuset" med dets Pragtportal og den fint udformede Løngang over til Hovedslottet, der uvist hvorfor er byggede af Sandsten, er hele Slottet ligesom alle Christian IV's øvrige Bygninger af store røde Mursten med rig Anvendelse af Sandsten til Indfatning om Vinduerne, til Afdækning af de dristig svungne Gavle og til vandrette Baand mellem de enkelte Stokværk. Nu virker dette hjemligt, nationalt rødt og hvidt, men oprindelig har Udseendet været et andet og mere straalende, idet Sandstenen i stor Udstrækning har været malet og forgyldt, saaledes som det endnu flere Steder kan iagttages.

Selve Slottet minder i sit Anlæg med den forreste, lave Forbindelsefløj meget om Kronborg i dets første Skikkelse. Ligesom der kan Planen føres tilbage til fransk Slotsarkitektur, hvis Principper dog her fuldt ud kunde komme til deres Ret, idet Forgaarden paa den mellemste Holm med de to smukke, herregaardslignende Bygninger, Kancelliet og Slotsherrens Hus, (den nuværende Amtmandsbolig) blev draget med ind i det strængt aksefaste Anlæg. Ogsaa selve Slottet var mere konsekvent og regulært udformet. De to Hjørnetaarne i Sammenstødet mellem Side- og Hovedfløje skiller sig frit ud fra Bygnin-

Digitized by Google

gen, og de fire Trappetaarne i Slotsgaarden var anbragte symmetrisk ikke som paa Kronborg efter praktiske Hensyn. Helt er Symmetrien dog ikke gennemført, Klokketaarnet paa Kirkefløjen virker som en Kæmpe mellem Dværge, bringer Bygningen ud af Balance og knuser med sin Masse sin langt spinklere Genbo. Trods dette og trods aabenbare Ubehjælpsomheder, der navnlig kommer til Syne paa Kirkefløjens Vest-

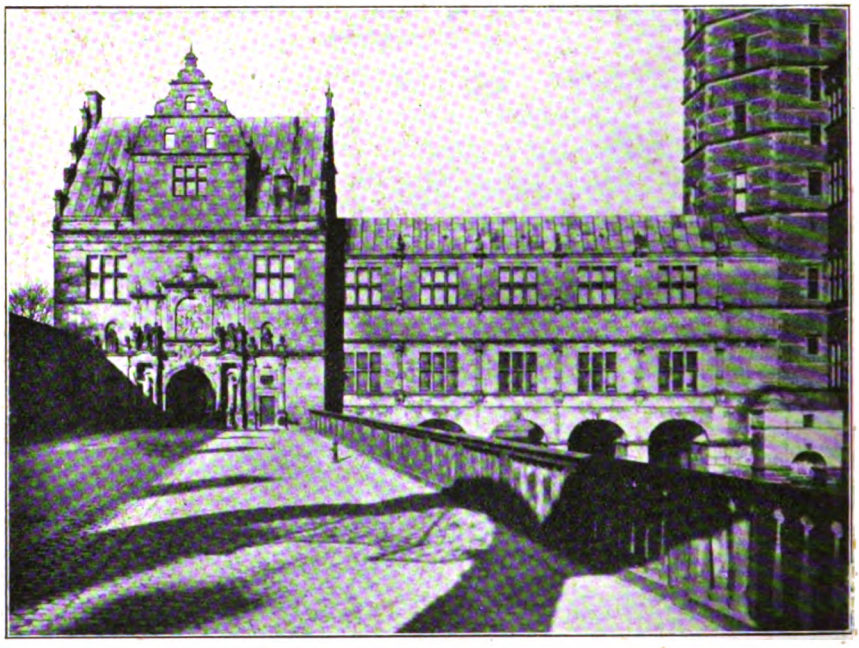

Audienshuset og Løngangen.
Fotografi.

side, er Helhedsvirkningen dog mægtig og betagende, ikke mindst naar man ser det fra den anden Side af Søen, hvor Taarnene rigtig kommer til deres Ret. Uagtet det faktisk er ikke saa lidt mindre end Kronborg, — Slotsgaarden maaler kun 40 × 44 m mod 50 × 56, — virker det dog takket være sin større Højde mere sluttet og anseligt. I ikke ringe Grad skyldes dette naturligvis det Forhold, at medens Kronborgs nederste Stokværk er helt skjult af Volden, hæver Frederiksborg sig direkte op af Søen, idet de uden for Bygningen liggende Dele af Holmen er afgravede.

Gaar man fra Helheden over til Enkelthederne, lader det sig imidlertid ikke nægte, at Kronborg bærer Prisen. Navnlig over den lave Terrassemur, der forbinder Kirken med Prinsessefløjen, og Kongefløjens Galleri er der noget ubehersket, som det ældre Slot har holdt sig fri for.

Digitized by Google

FREDERIKSBORG SLOTSKIRKE.
Efter Meldahl: Denkmäler d. Renaissance in Dänemark.

Digitized by Google

Digitized by Google

I nogen Grad hænger dette sammen med, at de er lidt yngre Omdannelser og Tilføjelser. Forbindelsesfløjen var oprindelig ganske enkel, men fik 1619—21 sin nuværende Pragtfaçade, et Galleri af Nicher, der synes at sprænges af de deri opstillede grumme tarvelige Statuer af Oldtids Gude- og Heltepar. Sidstnævnte Aar opsattes ogsaa det nu helt fornyede Pragtgalleri. Det er i to Stokværk med Piller af sort- og rødflammet Marmor og rigt prydet med Sandstensrelieffer og -statuer, der endog er anbragte over de Buer, der afslutter Galleriet. Ligesom dets stærkt barokke Arkitektur ikke harmonerer med den ældre, strænge

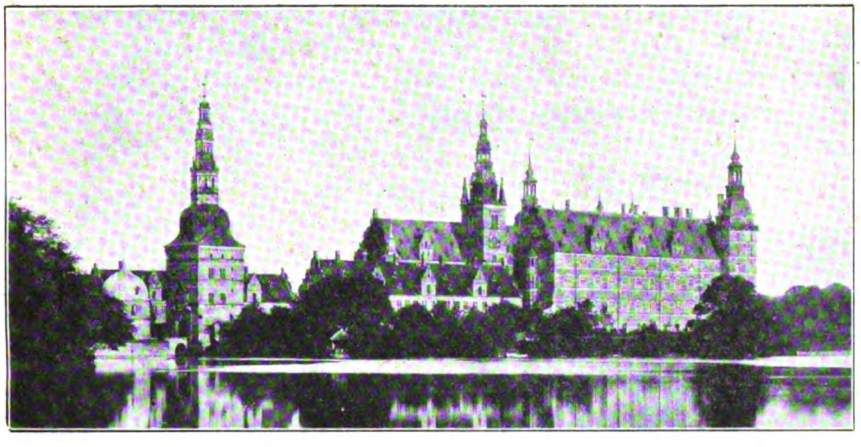

Frederiksborg.
Fotografi.

Stil i de talrige, fint formede Sandstensportaler, virker det i sin Helhed noget paaklistret. Men rigt og festligt maa det have set ud, medens det nu i sit delvis uægte Materiale nærmest gør et banalt Indtryk.

I 1859 fortærede Luerne, hvad de skiftende Moder og Svenskernes Indkvartering 1658—60 havde levnet af Slottets Udstyr. Heldigvis skaanede Branden i det hele og store Slotskirken, der giver os et udmærket Billede af *Højrenæssancens* frodige Prunk og Farveglæde. Medens den paa Kronborg næppe strækker sig over Halvdelen af sin Fløj, optager den her fuldstændig de to nederste Stokværk af Vestfløjen. Den tvedeles i Højde med 2. Stokværk af et omløbende, hvælvet Galleri, hvis Bryst [illegible] danner et rigt Ornamentbaand, og hvis bærende Piller smykkes med Alabaststatuer, flankeret af Marmorsøjler med forskelligt farvede Skafter og hvide Kapitæler. Midtskibet dækkes af seks Fag Stjernehvælvinger, hvis Ribber er et sandt Prøvekort paa Tidens bugnende ornamentale Dekoration, medens Kapperne udfyldes med — nu fornyede — Stukkaturer. Inventaret kappes med selve Rummet i over-

Digitized by Google

daadig Pragt. Stolestaderne, der er forfærdigede af Hofsnedkeren *Hans Barchmann*, pranger med den rigeste Indlægning i flerfarvet Træ, og Altertavle og Prædikestol er Pragtværker af Ibentræ og drevet Sølv, vistnok begge udgaaede fra det over hele Nordeuropa kendte *Mores*'ke Guldsmedeværksted i Hamburg, der var Kongens Hofleverandør. For vor nøgterne Tid er denne Orgie af Farver og Forgyldning unægtelig lidt for meget af det gode; den tager uvilkaarlig Pusten fra os. Men for Datiden har Kirken utvivlsomt staaet som en Aabenbaring af Skønhed og Pragt.

Endnu mere broget og farvestraalende har dog den store Sal eller Dansesalen været, der ligesom paa Kronborg laa oven over Kirken; under denne fandtes kuriøst nok Vinkælderen. En fyrstelig Besøgende, der saá den 1623 i al sin nymalede Herlighed, karakteriserer den da ogsaa som det allerskønneste paa Slottet. Gulvet var lagt med sorte og hvide, grønne og brune Marmorfliser. Paa det rigt udskaarne malede og forgyldte Træloft var der i Fyldingerne bl. a. Billeder af de mekaniske Kunster, og Væggene var dækkede af 18 store Tapeter, vævede 1616—19 af den hollandske Kunstner *Karel v. Mander* og forestillende dels Kongens Kroning (jfr. Bilagsbillede S. 96), dels og navnlig Sejrene fra den nys afsluttede Kalmarkrig (jfr. S. 236 og 240). De var altsaa en direkte Udæskning mod Sverige, og en af Roskildefredens Paragraffer paabød da ogsaa, at de skulde overmales! Ligesom Loftet brændte de 1859, og kun enkelte af dem kendes gennem Tegninger, der ligger til Grund for de Efterligninger, som nu er ophængt i Salen. Utvivlsomt har de været bragt i Sikkerhed under Svenskekrigen, — desværre, fristes man til at sige, da de ellers nok havde delt Skæbne med en anden af Frederiksborgs Herligheder, det af den nederlandske Billedhugger *Adrian de Vries* 1615 ff. udførte Neptunspringvand i den ydre Slotsgaard. Dets skønne Broncefigurer symboliserede Kongen som Hersker over de tre Strømme og „priste Rigdommen i hans Rige, dets Vindskibelighed, Berømmelse og fredelige Tilstand". De findes nu paa Slottet Drottningholm ved Stockholm, der er opført af Karl Gustavs Dronning Hedvig Eleonora, som under Svenskekrigen havde sin Residens paa Frederiksborg.

I den Have, der horte til København Slot, og om hvilken Mindet endnu er bevaret i Gadenavnet Vingaardsstræde, laa der fra ældre Tid et „lystigt Sommerhus". Dette tilfredsstillede dog ikke Christian IV, og paa de Grunde, han 1606 indkøbte med Byens og Forsvarsværkernes Udvidelse for Øje, paabegyndte han straks Opførelsen af et Sommerhus „Det blaa Lysthus", hvis Kærne endnu er bevaret i den af C. F. Harsdorff i 1773 byggede Herculespavillon i Kongens Have. Det fik mange Fæller i den Have, Kongen samtidig anlagde, og som dengang laa helt uden for Voldlinjen. Men op over dem alle rager „Det

Digitized by Google

ny store Lysthus", der fra 1624 kaldes med sit nuværende Navn: *Rosenborg*. Det synes, som om Slottet er vokset frem af et 1608—09 paabegyndt Lysthus, der udgør dets sydligste Del, og som man allerede Aaret efter gik i Gang med at udvide. Ganske naturligt standsedes Arbejdet af Kalmarkrigen, men næppe var denne afsluttet, før man paa

Rosenborg set fra Vest.
Fotografi.

ny tog fat, og 1616 var Bygningen i beboelig Stand. Naturligvis kom ogsaa dette Hus til at se anderledes ud end fra først af paatænkt. Forskellige Forhold viser nemlig tydelig, at det store Taarn paa Slottets Vestside ikke hører med til den oprindelige Plan, men først er kommet til 1615.

Medens Anlægsplanen paa Frederiksborg med den lave fjerde Fløj er et Laan fra Udlandets store Arkitektur, fortsætter Rosenborg de hjemlige Traditioner fra Middelalderens og Herreborgenes store én-

Digitized by Google

længede Hus. Mellem de noget ældre Herregaarde staar det Lystrup nær, men nærmest er Planen en videre Udvikling af Badstuens, dog med den Forskel, at dennes lave, fremspringende Sidefløje her er bleven omdannet til kraftige, firkantede Taarne, der flankerer det ottekantede Trappetaarn.

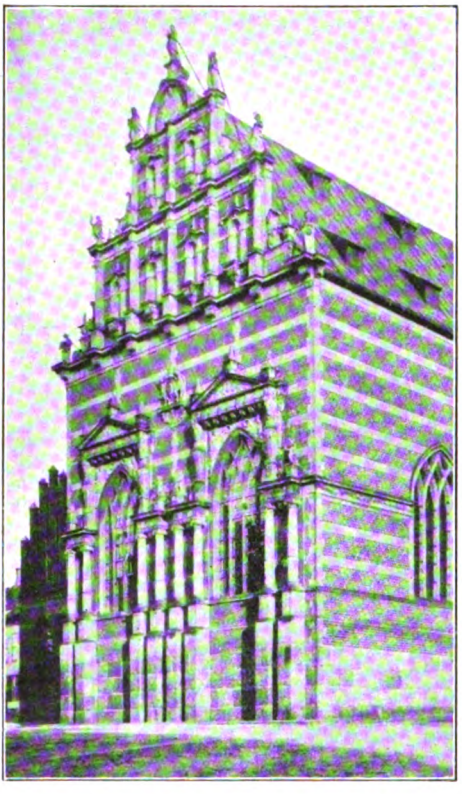

Christian IV's Kapel ved Roskilde Domkirke.
Fotografi.

Bortset fra Planen minder hele Rosenborgs Arkitektur derimod overmaade meget om Frederiksborgs, ikke mindst Gavlene med deres gennem flere Stokværk gaaende Karnapper. De er dog mere ubehjælpsomt komponerede, og ogsaa andre Enkeltheder vidner om, at Slottets ukendte Arkitekt ikke har været helt stiv i Papirerne. Og dog, trods disse Forsyndelser mod Arkitekturens strænge Regler og trods Bygningens i Forhold til dens Højde overmaade ringe Bredde, overgiver man sig uvilkaarlig paa Naade og Unaade over for dette henrivende lille Eventyrslot, lader al smaalig Kritik fare og giver sig helt Stemningen og Skønhedsglæden i Vold.

Rosenborg er det eneste af vore Renæssanceslotte og Herregaarde, der i nogen Grad har bevaret sit gamle Værelsesudstyr. Navnlig gælder dette en Række af Rummene i Stueetagen: Stengangen med dens smukke Stukloft, Forstuen med sin rige Lofts- og Vægpanelering med de indfældede hollandske Smaabilleder, det tilstødende Taarnkammer og den bag Forstuen liggende „Vinterstue", Christian IV's Arbejdsværelse, hvor Væggene er dekorerede med kinesiske Motiver. Ændret er derimod Slottets Pragtrum, den i øverste Stokværk liggende Dansesal, der først under Frederik IV fik sit nuværende Stukloft. Tidligere var det prydet med 30 store allegoriske Malerier af „det ganske menneskelige Liv" i rige Stukrammer.

I Frederiksborg og Rosenborg havde Christian IV skabt sig to Kon-

Digitized by Google

geboliger, der hver paa sin Vis kunde tage det op med samtlige Slotte i Nordeuropa. Men som den forsynlige Mand, han var, tænkte han ogsaa i Tide paa at sørge for et værdigt Hvilested efter Døden. De to Pragtsarkofager over Christian III og Frederik II umuliggjorde Opstillingen af flere Monumenter i det af Christian I grundede Gravkapel, Helligtrekongers Kapel ved *Roskilde Domkirke*, og 1613 sluttede Kongen derfor Kontrakt med Lorens Stenwinkel om Opførelsen af et helt

Børsen.
Fotografi.

nyt *Gravkapel* ved Kirkens Nordside. Dets storladne Indre dækkes af en fuldstændig gotisk udformet Stjernehvælving, og ogsaa de stavdelte, spidsbuede Vinduer er en middelalderlig Arv, som det ikke rigtig er lykkedes Arkitekten at komponere sammen med deres rige Renæssanceindfatning med Trekantgavle og Søjlestillinger. Helt i den ny Tids Stil er derimod den dygtigt komponerede Gavl med dens Nicher, fremspringende Søjler og fritstaaende Statuer. Ogsaa paa anden Maade har Kongen knyttet sit Navn til Landets Hovedkirke. Paa hans Bud fik Taarnene nemlig 1635 de to landskendte lidt for tynde og synaalespidse Spir.

Lige over for Københavns Slot, paa en Dæmning, der førte over mod den Aaret forud paabegyndte ny Bydel Christianshavn, lagde Christian IV 1619 Grunden til *Børsen*. Baade kunstnerisk og efter sin Bestemmelse indtager den en Særstilling mellem hans Bygninger. Den

Digitized by Google

er ikke rejst for ham selv, men som Indskriften paa Vestgavlen lyder „til indbringende Brug for Købere og Sælgere". Og kunstnerisk set er den et Vidnesbyrd om, hvilken Frodighed og Idérigdom, der var over Tidens Bygmestre. Medens hele Eftertrykket ellers lagdes paa Gavlene, og Façadernes Murflader holdtes glatte og ubrudte, var de her over den høje Kvaderstensfod i begge Stokværk fagdelte af de fra Tidens Billedskærerarbejder saa velkendte Hermer, Mands- og Kvindekroppe paa udsirede Fodstykker. Trods Façadernes Pragt maa Børsen dog have virket ret nogternt, da den 1623 stod under Tag. Den manglede nemlig alt det, der nu sætter Prikken over I'et: De to Pragtgavle, Kvistene, der grupperer sig saa smukt om den større Midtkvist, og først og fremmest Dragespiret, der, som Ændringer i Tagværket viser, er senere indbygget. Kongen maa selv ikke have været helt tilfreds; thi efter at Kvistene mod Havnen var kommet til, opsattes Vestgavlen 1624, Spiret 1625 og endelig 1640 Østgavlen. Kvistene mod Slotsholmsgade tilføjedes derimod først ved den 1879 ff. foretagne Restauration, ved hvilken man desværre skjulte Bygningens gamle Murværk af gulflammede Sten med de nuværende glatte karakterløse „Forblændsten". Det var „Poussereren" Ludvig Heideritter, der havde gort de fire sammenslyngede Drager, som danner Spiret, og det skal villig indrømmes, at de nok er de 600 Rdlr. værd, han fik for sit Arbejde. Men det er sikkert at tillægge Mester Ludvig for megen Ære at tro, at han selv skulde have udtænkt denne vidunderlig fantasifulde Komposition, der er uden Sidestykke i europæisk Bygningskunst, og uvilkaarligt leder ens Tanke mod det Østen, fra hvis Eventyrriger Ove Gjeddes Ekspedition til Trankebar nys havde bragt Bud. I hvert Fald har Dragerne sikkert intet at skaffe med „den nordiske Mythologi", som vor Arkitekturs Førstemand Harsdorff mente, da han 1771

Børsens Vestgavl.
Fotografi.

Digitized by Google

indlagde sig udødelig Ære ved at hindre en barbarisk Kollegas vandalske Forslag om at erstatte Spiret med en Kuppel!

Ligesom nu var Børsen dengang Samlingssted for Stadens Købmænd. Men den var tillige baade Pakhus og Butik. I Stueetagen var der indrettet Lagerrum for grove Varer, der kunde udlosses lige fra Skibene saavel fra Havnen som fra den først 1866 tilkastede Kanal, Børsgraven, paa Slotsholmsiden. Paa 1. Sal fandtes derimod en Række Kramboder, der holdt sig lige til 1855, og om hvilke Mindet endnu er bevaret i den gamle Børnevise: „Jeg har faaet Lov af Far og Mor til at gaa paa Børsen".

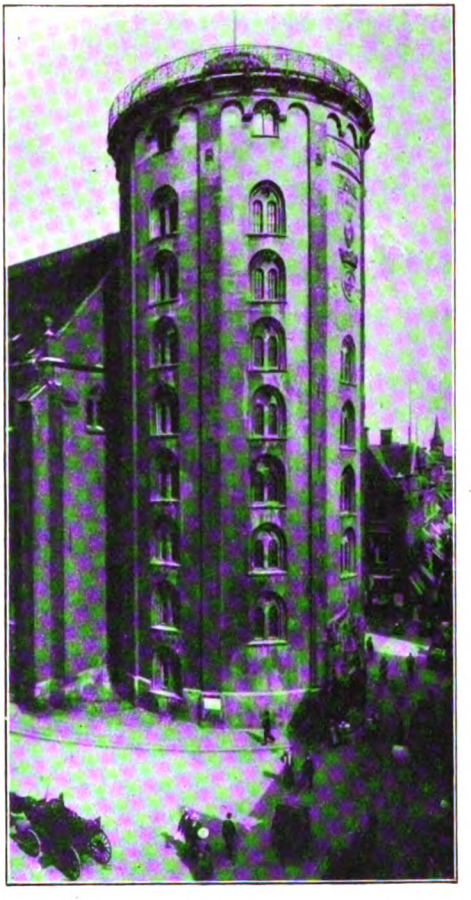

Rundetaarn.
Fotografi.

Som den sidste af Kongens Bygninger skal endelig nævnes det til Observatorium 1642 opførte *Rundetaarn*, ved Trinitatis Kirke, hvis officielle Navn „Stjerneborg" uvilkaarlig genkalder Mindet om Tyge Brahes berømte Observatorium. Medens Rundetaarns arkitektoniske Dekoration med de spidsbuede Stavværksvinduer og de fagdelte, foroven med Rundbuer afsluttede Mure er helt senmiddelalderlig, kan dets ejendommelige Konstruktion: to koncentriske Cylindre med mellemliggende Snegletrappe føres tilbage til et fransk Arkitekturværk, der ogsaa har haft Betydning for Frederiksborg. Da en ganske lignende konstrueret Trappe findes i de af Hans Stenwinkel d. Æ. byggede Fæstningsværker i Varberg, og da Taarnets Arkitekt Hans Stenwinkel d. Y. har arbejdet her som ung, ligger det nær at tro, at denne har tjent til Forbillede.

Men Christian IV nøjedes ikke med at opføre Bygninger; han anlagde ogsaa *Byer:* Christianopel (1599), Kongelf (1613), Christianstad (1614), Bredsted og Glückstadt (1616), Christianshavn (1618), Sorø (1621),

Digitized by Google

Christiania og Kongsberg (1624), Christianssand (1641) og Røraas (1644). Desuden planlagde han i Slutningen af sin Regering et stort Havneanlæg ved Ballum, en jysk Flankefæstning paa Bersodde — det senere Fredericias Plads — og en Fæstning i Hals ved Indløbet til Limfjorden, Arbejder, der dog ikke blev gennemført.

I Modsætning til de ældre, selvgroede Byer foregik disse Byanlæg efter en nøje udarbejdet Plan, og det viser sig, at Kongen og hans Ingeniører var fuldt fortrolige med Renæssancens Byplansteorier, saavel det polygonale Anlæg med radialt udstraalende Gader, der ligger

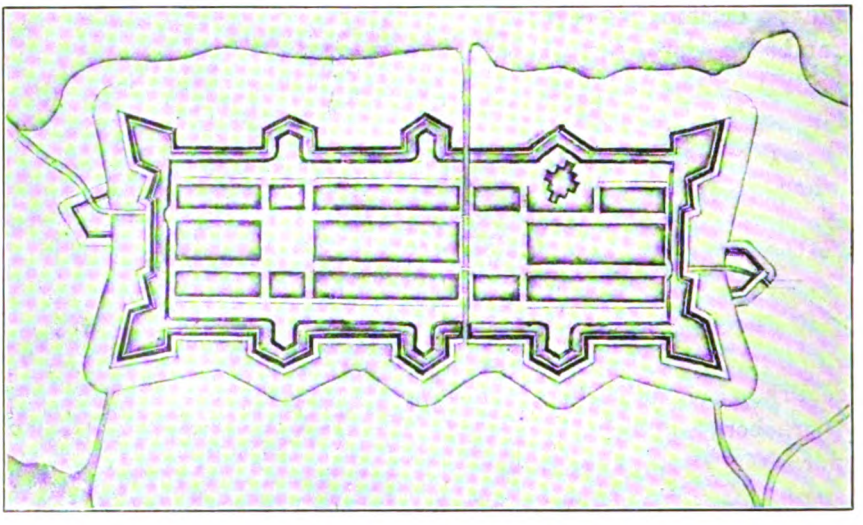

Plan af Christianstad.
Efter Tegning fra ca. 1650 af Christopher Heer paa Kgl. Bibliothek.
(Gl. Kgl. Samling 716.2°).

til Grund for det første Projekt til Christianshavn og kom til Udførelse i Glückstadt, som til „Skakbrætanlægget" med snorlige Gader, der skærer hinanden under rette Vinkler, efter hvilket System de to skaanske Grænsefæstninger Christianopel og Christianstad udbyggedes.

5. Herregaarde og Købstadhuse.

Rigens gode Mænd fra Christian III's Dage havde saa vist været byggelystne nok, men de stilles dog ganske i Skygge af Sønnerne. Halvhundredaaret fra Syvaarskrigens Ophør til Kejserkrigens Begyndelse (1570—1625) er Herregaardsbyggeriets Guldalder. „Vi ser daglig, hvorlunde mange store Herrer vover meget paa unyttelig Bygning og Be-

Digitized by Google

fæstning at opsætte," skriver Anders Sørensen Vedel, og at hans Ord staar til Troende, fremgaar af, at af de Herregaarde i det nuværende Danmark og Skaane, hvis Opførelsestid kan fastslaas gennem Indskrifter eller ad anden historisk Vej, tilhører mindst 80 Aarene 1575—1660. Byggelysten naar sit Højdepunkt i Tiden 1575—1600. Af de 80 Gaarde falder nemlig nøjagtig Halvdelen paa dette Kvartsekel. Endnu i 17. Aarhundrede staar Byggeriet dog i fuldt Flor, omend de to Krige

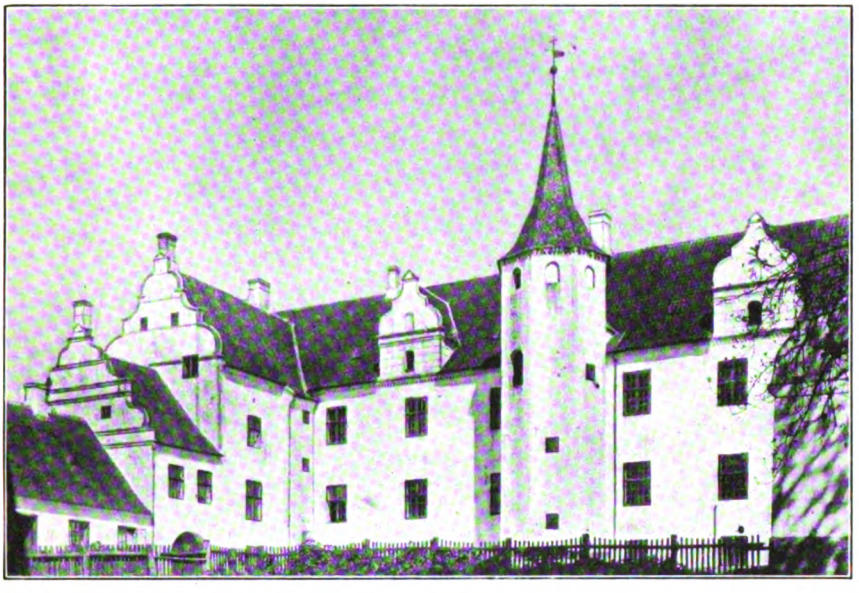

Harridslevgaard.
Fotografi.

1625—29 og 1643—45 tydelig afspejler sig i dets geografiske Fordeling. Af de 25 Gaarde fra Tiden efter 1625 ligger de 11 paa Øerne og de 9 i Skaane, medens der i det af Fjenden gentagne Gange hærgede Jylland kun nybygges tre og udbygges to (Kaas, Rysensten og Trudsholm — Løvenholm og Holbækgaard).

Medtages ogsaa de Gaarde, der af stilhistoriske Grunde maa henføres til Renæssancen, naar man i det nuværende Danmark opover de 100, hvortil yderligere maa lægges en 30 Gaarde i Skaane, der sammen med Fyn og Østjylland var den gamle danske Adels Hovedland. Paa den Plads, der her staar til Raadighed, vil det være ganske udelukket at give Enkeltskildringer selv af de ypperste. Kun Hovedlinierne kan optrækkes, hvilket kan være vanskeligt nok, da Bygningerne trods alle Fællestræk er overmaade individuelle og særprægede.

Paa Faarevejle paa Langeland berettede en Indskrifttavle fra 1580,

Digitized by Google

at dette Hus havde Ejler Hardenberg „omgivet med Vold og Grav, for at han selv og hans Efterkommere her kan være i Sikkerhed". Og endnu saa sent som 1604 mindede Rigsraadet Kongen om, at „en forarmet Almue, som Besværing paakommer, kan lettelig lade sig bevæge", som det var sket „i Grevens og Skipper Clements Fejde". De to Citater viser, at Adelen ikke følte sig helt tryg, og at den tog sine Forholdsregler. Men

Engelsholm.
Fotografi.

i det hele og store gaar Udviklingen dog i den Retning, at de befæstede Herreborge mere og mere gaar over til at blive fredelige Herresæder. Det øverste Halvstokværk, Skytteloftet, med dets fremludende Vægtergang skrumper ind til at blive en mørk Trempel, og de for Forsvaret saa vigtige Hjørnetaarne bliver „fredelige Karnapudbygninger med hyggelige Smaakamre". Tilbage bliver der af Forsvarsforanstaltninger egentlig kun Graven, der var et lige saa fast Tilbehør til Gaarden, som det „ærlig og velbyrdig", dens adelige Ejer havde Eneret til at knytte til sit Navn. Den var oftest stensat og langt ned i Tiden forsynet med Vindebro.

At Herregaardene efterhaanden opgav deres særlige Forsvarsforan-

Digitized by Google

staltninger, var dog ingenlunde ensbetydende med, at de ogsaa havde mistet deres militære Betydning. Det var vel nok alene mod omstrejfende Marodører, at Manden paa Kragerup i Svenskekrigen 1658—60 værgede sig „ved at opdrage Vindebroen og holde god Vagt af Spiret". Men paa Clausholm optog Ejeren samtidig et regulært svensk Angreb i Tillid til Gaardens dybe og brede Grave og 3½ Al. tykke

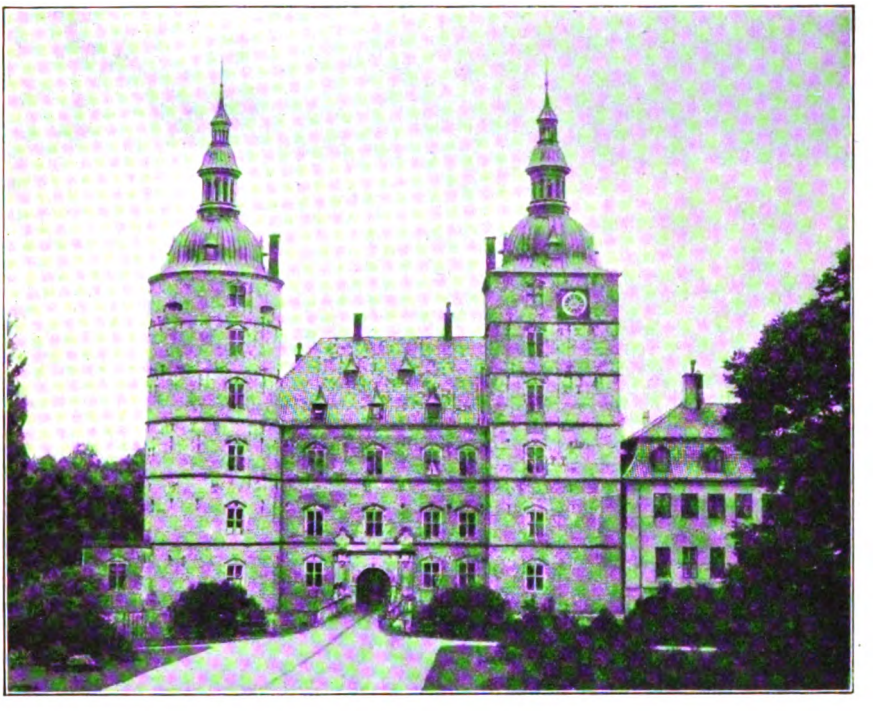

Vallø før Branden.
Fotografi.

Mure, „saa jeg uden Stykker (Skyts) nok kunde værge mig". Navnlig i Skaane, hvor de ældre Herregaarde gennemgaaende synes at have været større og kraftigere end Vesten for Sundet, — man havde jo der baade Bonden og Svensken at frygte —, spillede de en ikke ringe militær Rolle. Paa Hofdal (Hovdala), der to Gange forgæves blev angrebet 1612, lod Christian IV's gode Ven, den litterært dannede Sivert Grubbe til Minde herom opsætte en Indskrift, der i klingende latinske Vers stolt forkyndte, hvorledes Gaardens svære Stentaarn havde „forfærdet Fjenden, da Svensken ilde hærgede vore Agre", og tvunget ham til at vende Ryggen og fly. Og endnu under den skaanske Krig lod Karl XI 1676

Digitized by Google

Ulstrup.
Fotografi.

foretage en Besigtigelse af Skaanes Herregaarde for at undersøge deres Anvendelse til Forsvar mod Landets gamle Herrer.

Med Hensyn til selve Bygningerne, er den mest udbredte Type *Enkelthuset* med det mod Borggaarden vendende Trappetaarn og to mod Graven vendende Hjørnetaarne. Kun undtagelsesvis som paa det af Tyge Brahes Broder Knud Brahe opførte *Engelsholm* ved Vejle kan deres Tal stige til fire. Hvor mægtigt slige Taarne kan virke, ses bedst af Billedet af *Vallø*, hvor de flankerer den over Gaden førende Bro. Og-

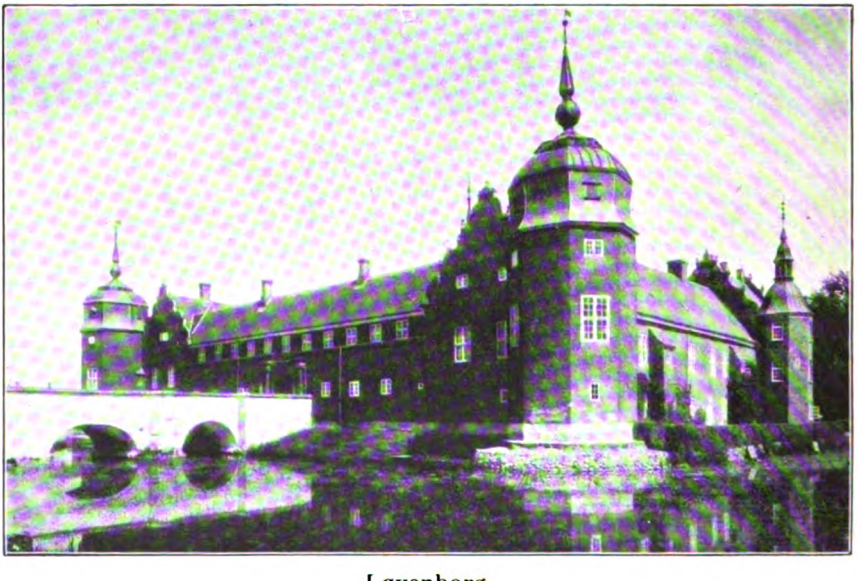

Løvenborg.
Fotografi.

Digitized by Google

saa *trefløjede Anlæg* er almindelige, hvorimod Senmiddelalderens, af Klosterbygningerne inspirerede Ideal, den af *fire lige høje Huse* bestaaende Gaard er overmaade sjælden. I det nuværende Danmark er den egentlig kun repræsenteret af Holsteinborg, medens man paa Benzon i Djursland bogstavelig talt er standset paa Halvvejen. Overhovedet er det ved de større Gaarde saare almindeligt, at de enten aldrig er blevet helt fuldendte, eller at de skiftende Slægtled fortsætter hinandens Arbejde. Holsteinborg stod saaledes under Bygning i nøjagtig 50 Aar fra 1598 til 1648, og det var ikke altfor hyppigt, at Arbejdet gik

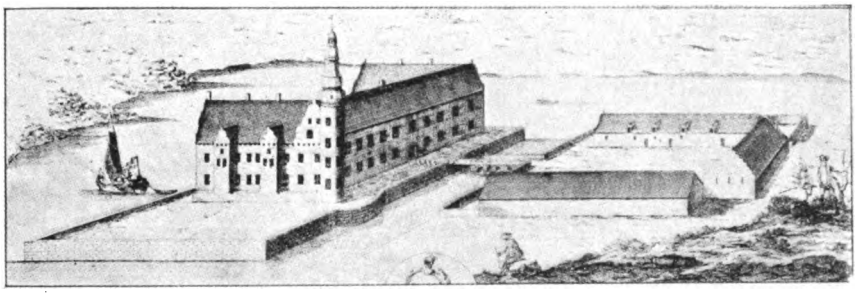

Søfde i Skaane o. 1680.
Efter »Svenska Slott och Herresäten«.

saa rask fra Haanden som paa Malte Juels smukke Gaard Maltesholm i Skaane, der blev paabegyndt 1635 og var „forfærdiget" 1638.

De nævnte Anlægstyper havde Renæssancen taget i Arv fra Senmiddelalderen, omend den ny Stils strængere Krav til Orden og Symmetri mere og mere gjorde sig gældende. En Nyvinding inden for Herregaardsarkitekturen er derimod den fra Frederiksborg kendte Plan med en *lavere Portfløj*. Efter denne blev en af vort Lands skønneste Gaarde, *Ulstrup* ved Langaa, udbygget, men ganske vist aldrig færdigbygget, og helt gennemført træffer vi den kun paa *Løvenborg* ved Holbæk. Derimod blev det overmaade almindeligt at inddrage Ladegaarden i det arkitektonisk udformede Helhedsanlæg, saaledes at dette blev fuldstændig aksefast. Ladegaardens Bygninger, hedder det i Arent Berntsens indholdsrige Værk „Danmarks og Norges frugtbare Herlighed" fra 1650'erne, „ere stedse saa funderede, at fra Borgegaarden og Husbondens daglige Losemente eller Fruerstuen kan haves uhindret Syn til alt, hvis (hvad) der nedre passerer". Det er sikkert denne Sammenfalden af arkitektoniske Teorier og husfaderlig Praksis, der har ført Systemet til Sejr, saaledes som det endnu kan ses paa adskillige Gaarde. Mest konsekvent er det gennemført paa den ovenfor nævnte Maltes-

Digitized by Google

holm i Skaane, hvor man ikke blot har en Ladegaard, men tillige som paa Frederiksborg en Forgaard eller Forborg.

Som alt tidligere bemærket, er det dog først og fremmest i Bygningernes Enkeltformer, at Renæssancen slaar igennem. Selv om man endnu paa de Fløje af Gl. Estrup og Støvringgaard, der er opført i 1620'erne, kan træffe helt gotiske Gavle, var allerede en Menneskealder tidligere de svungne „vælske" Gavle blevet Reglen. I vekslende

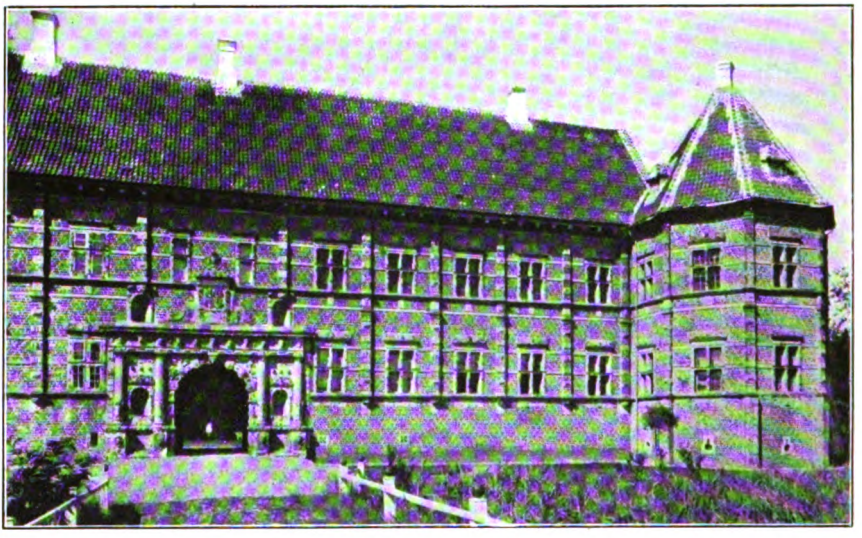

Voergaard.
Fotografi.

Former med vandrette murede Baand eller med Sandstensafdækninger, der fortsætter sig ornamentalt ind paa Murfladen, anvendes de baade paa selve Hovedgavlene og paa de talrige Tagkviste, der sammen med de karnapagtig fremspringende „Hemmeligheder" bidrager til at give Bygningerne deres Karakter. Ogsaa Vinduerne faar et nyt Præg. Sengotikkens fladbuede Vinduer, der havde hersket i den foregaaende Periode, bliver højere og afsluttes med en Bue, der efter dens Form kaldes Kurvehanksbuen, eller de omdannes til firkantede Vinduer med smaa murede Trekantsgavle, der paa rigere Monumenter kan være udførte i Sandsten og prydede med Hoveder, ligesom selve Vindueskrydset kan hugges af Sandsten. Paa de mere anselige Gaarde træffer man ogsaa skønt udførte Sandstensportaler, hvor selve Aabningen flankeres af Søjler som paa Voergaards Pragtportal eller af Krigerfigurer som paa den i næste Afsnit gengivne Portal fra Ulstrup.

Bregninggaard ved Ringkøbing og Voergaard i Vendsyssel, vel nok

Digitized by Google

den rigest smykkede af alle vore Herregaarde, har en lignende lodret Fagdeling af Façaderne, som vi ovenfor lærte at kende paa Børsen, og paa flere fynske Gaarde som Holckenhavn og Juelskov ved Nyborg er Murfladerne inddelte i Kvadere, adskilte ved brede dybtliggende „Fuger". Paa den førstnævnte af disse fynske Gaarde kan det endnu ses, at Kvaderne staar rødmalede med hvidkalkede Fuger, og i det hele

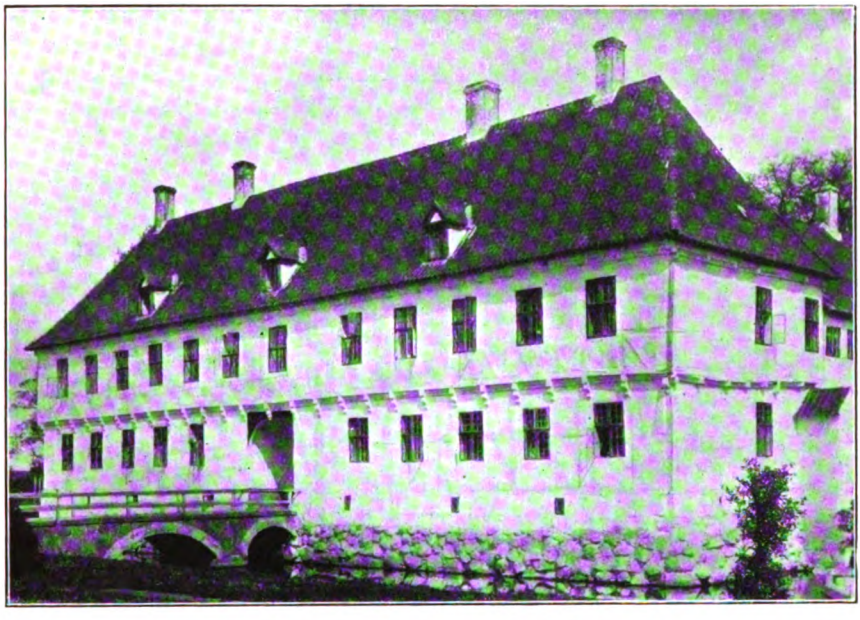

Holmegaard.
Fotografi.

er der næppe Tvivl om, at det — mærkværdigt nok — har været overmaade almindeligt, at de af store røde Sten opførte Mure har været rødkalkede. Enkelte Spor tyder paa, at i saa Fald har der paa Gesimserne og omkring Vinduer og Døre været en rigere malet Udsmykning, saaledes som det kendes fra flere af Vasakongernes Borge i Sverige og Finland (Gripsholm, Åbo Slot). I denne Sammenhæng maa ogsaa nævnes den ejendommelige Maade, hvorpaa Juelerne smykkede flere af deres skaanske Gaarde. Paa Façaderne anbragtes i flere Rækker Slægtens Vaabenmærke, den syvoddede Stjerne, udført i Puds eller Sandsten, saaledes som det endnu er bevaret paa Krapperup.

Det ligger nær at spørge, hvilken *kunstnerisk Medhjælp*, der har bistaaet de adelige Bygherrer. Men bortset fra, at den smukke, lille, skaanske Herregaard Svendstrup, „en Forstudie til Frederiksborg",

Digitized by Google

utvivlsomt er opført af Hans Stenwinkel d. Æ., kan intet Bygmesternavn med fuld Sikkerhed knyttes til nogen Herregaard.

De Gaarde, der her i grove Træk er skildret, danner dog kun Aristokratiet mellem de 6-700 adelige Sædegaarde, der ved Midten af 17. Aarhundrede fandtes i Danmark. Navnlig i den noget ældre Tid viser bevarede Synsforretninger, at mangen en *Smaa-Adelsmands* Gaard i Virkeligheden ikke har hævet sig synderligt op over de almindelige Bøndergaarde. De har været af Bindingsværk, „muret mellem

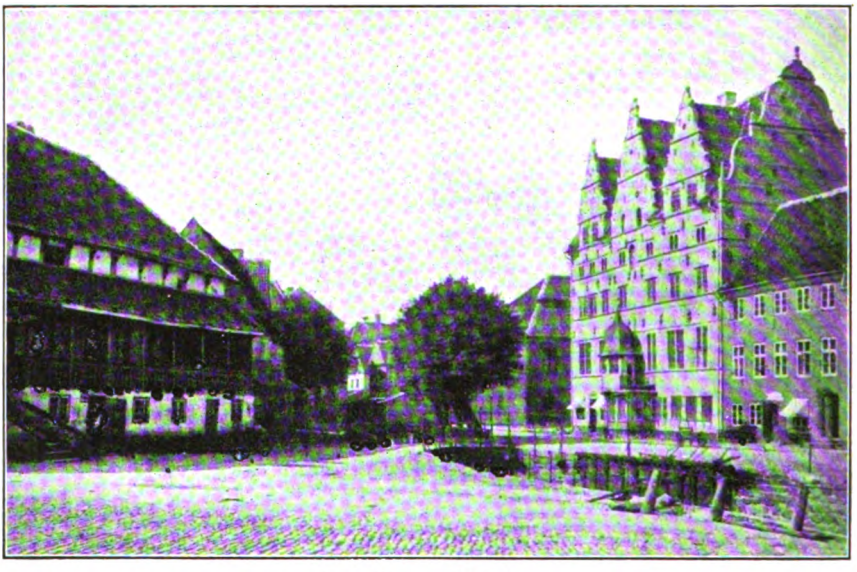

Jens Bangs Stenhus.
Fotografi fra ca. 1870.

Stænger", som det hedder, og stundom endog straatækte og med lerslagne Vægge. Dog opførtes der hele Perioden igennem ogsaa anseligere Gaarde af Bindingsværk i to Stokværk, saaledes Skelernes Rygaard ved Roskilde og Hjuleröd i Skaane, der nu begge er nedrevne, Lynderupgaard ved Viborg, hvis ældste Del gaar tilbage til Reformationstiden, Fraugdegaard paa Fyn, ligesom Egeskov bestaaende af to sammenbyggede Huse, Rudbjerggaard paa Laaland med et højt, 1605 opført Taarn og den her gengivne maleriske Holmegaard ved Næstved. Men Bindingsværksgaardenes egentlige Hjemsted er dog Købstæderne.

Det af Storkøbmanden *Jens Bang* i Aalborg 1623—24 opførte stolte *Stenhus* overgaar med sine fire Stokværk og sin overdaadig rige Sandstensudsmykning de fleste Herregaarde i Størrelse og Pragt, og ogsaa i andre af Landets Købstæder findes eller fandtes der ikke faa grund-

Digitized by Google

murede Renæssancebygninger. Saaledes i Helsingor, hvor det tydelig ses, at Stenhuggerne fra Kronborg har virket, i Ribe (Porsborg) og navnlig i København. Her flokkede de sig især omkring Højbroplads og Amagertorv, hvor den af Borgmester Mathias Hansen 1616 opførte skønne Gaard med sine to smukt komponerede Gavle nu staar tilbage som den eneste Efterlevende fra Branden 1795, der netop særlig hærgede denne Bydel.

Men ligesom den grundmurede Herregaard er Adelsboligen, er *Bindingsværksgaarden* det karakteristiske Købmandshjem, og trods de talrige Ildebrande og senere Tiders Ombygninger har dog flere af vore Købstæder bevaret adskilligt af den gamle Bindingsværksbebyggelse. Først og fremmest Ribe, hvor den endnu sætter sit Præg paa Byen, men ogsaa Randers og Køge samt nu i ringere Grad Aalborg, Odense, Næstved og Helsingør.

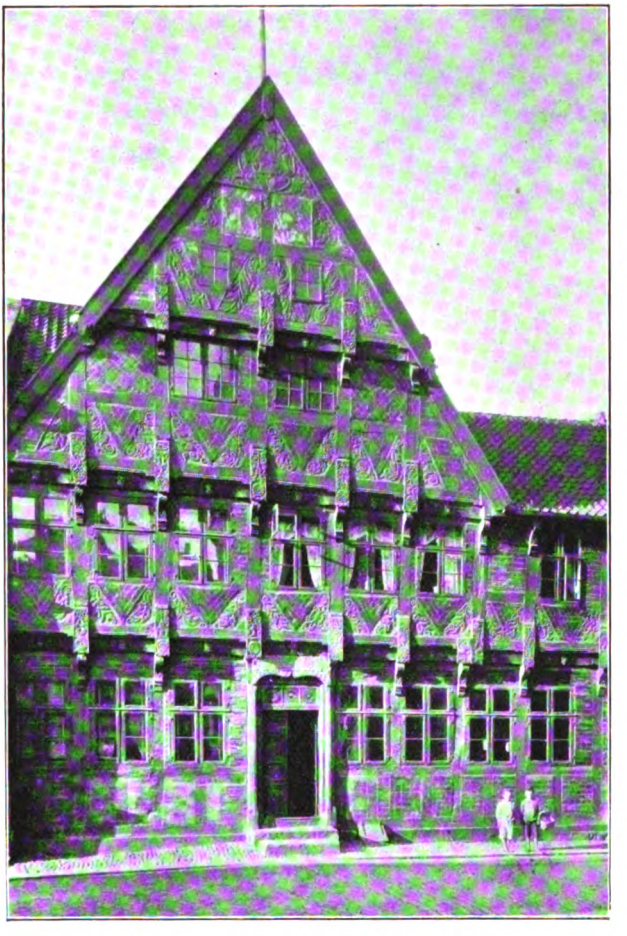

Den Borchske Gaard i Kolding.
Fotografi.

Bindingsværket formede sig forskelligt fra By til By, men visse Hovedtræk er dog fælles. Det typiske danske Bindingsværkshus, som det udviklede sig i Løbet af 16. Aarhundrede, har Langsiden til Gaden og er paa to, en sjælden Gang paa tre Stokværk. Tømmerskelettet er af Eg, og mod Gaden er Tavlene udmurede med Sten, der kan være lagte i sirlige Mønstre. Mod Gaarden er de oftest lerklinede, og „Stolperne",

Digitized by Google

det lodrette Tømmer, er gennemgaaende, medens Façaden derimod er „knægtbygget", saaledes at det øvre Stokværk luder frem over det nedre og støttes af „Knægte", der forbinder Etagens fremspringende Bjælkehoveder med Stolperne. Ogsaa under selve Tagskægget og paa Gavlene anbragte man disse malerisk virkende Knægte. Noget ind i 17. Aarhundrede, da Bagsidens Konstruktion ændredes — antagelig fordi det blev vanskeligere at skaffe de lange Stolper —, tømredes her hyppigt Svaler, der dækkede over Trappen og dannede Forbindelsen mellem de enkelte Værelser. En anden Type, der navnlig har hjemme i Lillebæltsbyerne (Middelfart, Assens, Kolding), er det sydfra stammende *Gavlhus*, der vender Gavlen mod Gaden. Ligesom Langhusene var ogsaa disse knægtbyggede, og vi træffer mellem dem nogle af vore rigest udsmykkede Bindingsværkshuse, saaledes den her afbildede „Borchske Gaard" i Kolding. Thi hvad enten Bygningen tilhørte den ene eller den anden Type, var det overmaade almindeligt, at visse Dele af Tømmeret smykkedes med Udskæringer. Ligesom paa Herregaardene var Façaderne for øvrigt oftere rødkalkede med hvide Fuger, medens Udskæringerne straalede i Renæssancens kraftige Farvepragt. Med deres talrige Vinduer virkede de besynderlig paa Sydlændinge. En Italiener, der deltog i Wallensteins Besættelse af Jylland 1628—29, finder, at „Husene ligner Atelierer og Teatre, da de bruger Glas i Stedet for Murværk i Façaden baade foran og bagved, fra øverst til nederst"!

6. **Boligernes Udstyr.**

Ikke blot Bygningernes Ydre var i Renæssancen blevet et andet. Ogsaa *det indre* undergik Forandringer, der bidrog til at gøre Husene mere bekvemme og egnede til Beboelse. De langt større Vinduer gjorde Stuerne lysere og venligere, og i Stedet for Gotikkens faa, men meget store Rum, der indtog Husets hele Bredde fra Ydermur til Indermur, faar man nu en mere praktisk Ruminddeling. Fra Indgangen, der ved de enlængede Huse næsten altid var lagt i det midt for Façaden staaende Trappetaarn, kom man ind i en kortere eller længere Gang, Stengangen, der forbandt to større Stuer, en ved hver Gavl i Husets fulde Bredde, og bag hvilken laa nogle mindre Rum. Senere Tiders Ombygning har selvfølgelig her bragt megen Forstyrrelse til Veje, men endnu møder vi denne smukke og overskuelige Plan paa enkelte Herregaarde, f. Eks. *Hollufgaard* ved Odense, ligesom vi har den paa Rosenborg. Det øverste Stokværk indtoges ligesom paa Slottene regelmæssig af en stor Sal, for hvilken Tiden havde mange Navne, Riddersalen, Dansesalen eller simpelthen den store øverste Sal. Den staar endnu bevaret paa adskil-

Digitized by Google

lige Gaarde, anseligst med sit gamle Bjælkeloft og sin murede Kamin paa *Holckenhavn* ved Nyborg, hvor den har den antagelige Længde af ca. 39 m. Et Fremskridt var det, at Køkkenet, der tidligere jævnlig havde ligget i en selvstændig Bygning, nu fik sin Plads i Hovedbygningens Kælder. Saare ubekvem var derimod stadig Forbindelsen mellem de enkelte Etager. Bortset fra ganske smalle Løntrapper i Murene, foregik den udelukkende ad de ofte smalle og stejle Vindeltrapper, der var anbragt i de uden for Bygningen liggende Trappetaarne. Selv paa et Pragtslot som Frederiksborg tog man til Takke med slige umagelige Anlæg, og da der ikke fandtes Forbindelse mellem Konge- og Kirkefløjen, maatte Kongen og hans Gæster gaa over Slotsgaarden for at komme op i den over Kirken liggende Riddersal!

Portal paa Ulstrup.
Fotografi.

De skiftende Moders ubønhørlige Lov har fejet det meste af det gamle ud, men af det lidet, der tilfældigvis er levnet, og af Samtidens Synsforretninger kan man saa nogenlunde sammenflikke et Billede. De smaa hyggelige Taarnrum var altid hvælvede, og ogsaa Stueetagen i sin Helhed har ikke sjældent været hvælvet. Ellers var der Bjælkelofter, der efter Analogier fra Købstadhuse og efter de faa bevarede Tilfælde har været malede, snart rent ornamentalt, snart rigere med virkelige figurlige Fremstillinger, som et Loft paa det af Tyge Brahes Broder Sten 1585 ff opførte *Næsbyholm* ved Sorø. Loftet havde i fire store cirkelrunde Felter Billeder af Aarstiderne, skildrede ganske naturalistisk gennem deres Hovedsysler og Fornøjelser: Vinteren med Slagtning og Jagt, Kanekørsel og Sneboldkamp, Foraaret med Mark- og Urtegaardsarbejde og Vaaddragning etc. Jævnere, men af ikke rin-

Digitized by Google

gere dekorativ Virkning er malede Lofter, der fra noget yngre Borgerhjem i København og Køge er gaaet over i Nationalmuseets Eje, hvor ogsaa den ene Halvdel af Næsbyholm findes. Helt panelerede Lofter er bevarede paa Rosenborg og paa Søfde, nu Söfdeborg i Skaane.

Ogsaa en Kunsthaandværker, der i den følgende Tid skulde fejre saa store Triumfer, begynder at gøre sig gældende. Det er *Stukkatøren* eller som han dengang hed *Dønnikemesteren* eller *Kalksnideren*. Stukdekorationer fra denne Tid kendes væsentlig fra Fyrsteslottene, hvor navnlig Gottorp kan opvise en Række hvælvede Rum med rig Stukudsmykning. Enkelte Stuklofter fra Tiden før 1660 er dog i Behold paa Herregaardene, saaledes paa *Tjele* og navnlig paa det nysnævnte *Søfde*, hvor der findes et prægtigt Loft fra ca. 1640 med Scener fra den klassiske Historie. At de dog ogsaa er naaet til Kredse længere nede paa Rangstigen, viser et forlængst nedrevet Borgerhus paa Christianshavn, hvor ikke blot Loftet, men ogsaa Væggene var smykket med Stukarbejder fra 1640'erne.

Endnu har „Brevkamret" paa Rosenholm bevaret sit gamle Egetræspanelværk, og utvivlsomt har denne Art Vægbeklædning, der kendes saavel fra Rosenborg som fra et Par nu flyttede Panelstuer i Aalborg, været ret almindelig. Hyppigst var Væggene vel kalkede, men de Rester af Kalkmalerier, der hist og her er bevarede eller er kommet for Lyset i vore Dage, tyder paa, at disse ikke har været saa helt sjældne. Paa Nyborg Slot er Væggene saaledes malede med et fra østfynske Kirker velkendt rent geometrisk Mønster dannet af perspektivisk sete Tærninger med vekselvis sortgraa og hvide Sideflader, et lidet oplivende Skue, der i trættende Ensformighed gentages fra Rum til Rum og ogsaa møder os andetsteds i Landet (Tjele). Rigere var Udsmykningen paa Johan Friis' to Gaarde *Hesselager* og *Borreby*. Paa den første har man i vore Dage afdækket Rester af rent figurlige Billeder: store Heste under en Frise af sejlende Skibe, medens paa Borreby en Række Stuer i en noget senere Tid havde faaet vekslende ornamentale Dekorationer. Helt nede fra Tiden 1630—40 stammer Udsmykningen af et hvælvet Rum paa den af Ellen Marsvin byggede Nordfløj paa Holckenhavn. Paa Væggene var der Krigere, Drabanter og Jagtscener, medens Hvælvingen dækkedes af graablaa, kraftig malede Barokslyng paa brunrød Bund med talrige Smaafigurer. Ogsaa den store Sal har endnu bevaret sin ligeledes fra Ellen Marsvins Dage stammende men adskilligt mere grovkornede og haandværksmæssige Dekoration. Den samler sig væsentlig om Loftsbjælkerne og Kaminerne. Ellers var Væggene her som vistnok vanlig i disse mægtige Rum simpelthen hvidkalkede, men blev, naar der bødes til Fest, dragne med vævede Tapeter, *Gobeliner;* et noget yngre Inventar nævner saaledes i Riddersalen 15 Stykker

Digitized by Google

„Flamsk". Ogsaa andre af Gaardens Værelser har været beklædte med Gobeliner („flamsk Jagt"), medens et har haft *Gyldenlæders Tapeter*, en Nyhed der peger fremad, og som paa den Tid sikkert kun var naaet til Samfundets øverste Top; et enkelt rigt smykket med Figurer og Landskaber er bevaret paa den skaanske Herregaard Torup.

Naar *Gulvene* ikke simpelthen var Brædde gulve, kunde de være lagt med Stenfliser, tavlede i forskellige Farver, eller med Fliser af brændt og glasseret Ler (Astrag), sjældent mønstrede, hyppigst i gule, brune og grønne Farver.

Hvad *Opvarmningen* angaar, besørgedes den af de aabne Kaminer, murede eller huggede i Sandsten og udformede som hele smaa Portaler, hvis ornament- eller vaabenprydede Overliggere bares af Søjler, Hermer eller de ligeledes fra Antikken laante Karyatider: Kvinde- eller Krigerfigurer. De mindre Værelser har de vel nok kunnet lune, men bitterlig koldt maa der have været i Dansesalen, hvis mægtige Rum maatte nøjes med en enkelt, højt regnet med en ved hver Gavlende. Jævnsides dem træffer man ogsaa „Kakkelovne" opbyggede af Kakler, tynde, hule Lerfliser, der var prydede med alle Haande Billeder eller Ornamenter, og fra Midten af 17. Aarh. bliver de støbte Jærnovne mere og mere almindelige. Hidtil havde de været en forholdsvis sjælden. fra Tyskland indført Vare, men i Christian IV's senere Tid grundlægges den norske Ovnindustri, der i et Par Aarhundreder helt dækkede vort Forbrug.

Den Skitse, der her er tegnet, holder sig væsentlig til Herregaardene. Paa Slottene saa det naturligvis langt pragtfuldere ud. Et levende Billede af det overdaadig rige Udstyr paa Frederiksborg i dets Storhedstid faar man saaledes gennem den officielle „Bädecker", Slotsforvalteren Adam Berg med kgl. Privilegium udgav 1646 „til Efterretning saavel for fremmede som for indenlandske Folk", i sig selv et talende Vidnesbyrd om det Ry, der stod af Christian IV's stolte Kongeborg.

Digitized by Google

ANDET AFSNIT.

BILLEDKUNST.

Renæssancens egentlige Indsats paa *Malerkunstens* Omraade var *Portrættet.* Ganske vist gjorde Reformationen ikke brat Ende paa det kirkelige Monumentmaleri, der i Middelalderen havde fundet et rigt Virkefelt paa Kirkernes Hvælvinger og Vægge. Det lever videre endnu en Stund, snart kun rent dekorativt med stærk Fremhævelse af heraldiske Motiver (Skjoldefriser i Bedsted, Sønderholm og Vinderslev i Jylland), snart ogsaa med figurlige Fremstillinger som nogle fornylig i Grinderslev afdækkede, kunstnerisk værdifulde Billeder af Daniel, Jonas og Elias' Historie. Ja saa sent som i 1580'erne smykkes Koret i Broager Kirke med Kalkmalerier af Evangelisterne. Men fra Aarhundredets Slutning sygner Bevægelsen hen, og de Loftsmalerier fra 17.—18. Aarh., der ikke er ualmindelige i sønderjyske Kirker, hæver sig ikke over det rent haandværksmæssige.

Allerede i den senere Middelalder begynder Portrættet at vise sig i vor Kunst (jfr. saaledes Billederne af Iver Akselsøn Thott og Biskop Jens Iversen Lange i 3. Bd. S. 174 og 195), men vel at mærke altid i Forbindelse med rent kirkelige Fremstillinger og underordnet disse. Det ældste Portræt af en Dansk, der saa at sige er malet for dets egen Skyld, er det i 3. Bd. S. 311 gengivne velkendte Billede fra 1515 af Christian II, der skyldes den nederlandske Kunstner Jan van Mabuse. Først under Christian III kan man dog for Alvor begynde at tale om en virkelig Portrætkunst i Danmark, men vel at mærke var alle de vigtigste Mestre nu og langt frem i Tiden Udlændinge. Som Kongens „Kontrafejer" virkede i den første halve Snes Aar af hans Regering *Jacob Binck;* han malede ikke blot nøgterne og trofast gengivne Billeder af Kongefamilien men ogsaa forskellige Adelsfolk, uden at det dog altid er saa let at afgøre, hvilke Portrætter der skal henføres til ham. Som saa mange andre af sine Renæssancekolleger var han desuden lidt af en Tusindkunstner: Kobberstikker, Medaljør og Arkitekt. Foruden ham var i Christian III's Tid ogsaa Jost Maler (Jost Verheiden) knyttet til Hof-

Digitized by Google

fet; mulig skyldes det S. 46 gengivne Billede af Kongen hans Pensel. Binck var fra Köln, og tysk var ogsaa Maleren *Tobias Gemperlin*, der var nøje knyttet til Tyge Brahe, og hvem vi foruden de første borgerlige Portrætter f. Eks. af Niels Hemmingsen (S. 168) skylder en Række Billeder af Herremænd og ikke mindst af Adelsfruer karakteristisk opfattede som Birgitte Gjøe i sin Enkestand (S. 152) men ofte fremstillede saa stive og ubehjælpsomme, „som holdtes deres Hoveder fast af en Gaffel i Nakken". Senere hen var Malerne ligesom Arkitekterne mest fra Nederlandene. Nederlænder var saaledes den under Kronborgs Historie omtalte *Hans Knieper*, der ikke blot med megen Dygtighed malede Kartonerne til de berømte Kongetapeter, men fra hvis Haand der ogsaa er bevaret flere Portrætter som et Barnebillede af Christian IV paa Rosenborg og det statelige Billede af Frederik II (S. 86). Nederlænder, om end født i Helsingør, var ligeledes *Peter Isaacsz* (1569—1625), med hvem vi naar ned til Christian IV's Tid, hvor Malerkunsten efter vore hjemlige Forhold staar i fuldt Flor. Han har malet flere Billeder af Kongen (jfr. saaledes S. 201), men ikke mindst var han ham behjælpelig ved Indkøb af de uheldigvis ikke altid lige fremragende Malerier, hvormed Kongen smykkede sine Slotte. Ligesom sin Fader blev han Generalstaternes Agent i Helsingør, men misbrugte for øvrigt sin Stilling og Kongens Tillid ved samtidig at lade sig engagere som svensk Spion. Christian IV nøjedes dog ikke blot med at gøre Indkøb af færdige Billeder i Holland. For at det efter Branden genistandsatte Kronborg kunde fremtræde i sin fulde Glans, lod han hos en Række nederlandske Kunstnere bestille ikke mindre end 80 store Malerier af de vigtigste Begivenheder i Danmarks Historie, der ligesom i sin Tid Kongetapeterne skulde gøres bekendt for Verden gennem et større kobberstukket Værk af den dygtige nederlandske Kobberstikker Simon de Pas, der længe virkede her i Landet. Et enkelt af disse Billeder, Dronning Margrethe og den fangne Kong Albrecht, findes endnu paa Frederiksborg, et Par andre er havnede i Sverige. Fremragende er de just ikke, men som det er sagt, „det officielle Historiemaleri har jo i det hele taget kun sjældent bragt Verden de mest udsøgte kunstneriske Nydelser"!

Højt over alle de talrige nederlandske Kunstnere, der under Christian IV arbejdede her i Landet, staar to Mænd, Karel van Mander og Abraham Wuchters.

Karel van Mander var Søn af den Maler af samme Navn, der havde udført de tidligere omtalte Tapeter til Dansesalen paa Frederiksborg. Kort efter Faderens Død 1623 kom han med sin Moder som Dreng til København; begge slog Rod heroppe, og Karel blev en anset og velhavende Mand, der i sin Gaard paa Østergade drev et af Stadens fineste Herberger. Som hans Selvportræt viser, var han en glad og gemytlig

Digitized by Google

Herre, der vel forstod at underholde sine fornemme Gæster, og som tilmed raadede over en lille poetisk Aare. Han har saaledes skrevet et Skæmtedigt til Snustobakkens Pris. Jævnsides med sin egentlige Virksomhed drev han en Kunsthandel, der talte Hoffet og Højadelen mellem sine Kunder, og han underviste Leonora Christine i Tegning.

Som Kunstner var van Mander ret alsidig, men alene som Portrætmaler „er han altid værdifuld, ofte udmærket". Det store, flere Gange gentagne Rytterbillede af Kong Christian (S. 288) og det samtidig saa statelige og yndefulde Billede af Leonora Christine (S. 276) er gode Prøver paa hans Kunst, der langtfra var indskrænket til Hoffet alene. Mellem sine Klienter talte han baade Adelen og velhavende Borgerfolk, saaledes Vintapperen Gamborg, hvis Familiebillede vil blive gengivet i Værkets 5. Bd.

Karel v. Manders Selvportræt.
Statens Museum f. Kunst.

Medens v. Mander ikke synes at have haft nogen officiel Stilling, bortset fra, at han i Slutningen af sit Liv var Inspektør ved Frederik III's Kunstkammer, blev hans Landsmand *Abraham Wuchters* umiddelbart efter sin Ankomst til Landet 1639 ansat som „Ridsemester" (Tegnelærer) ved det ridderlige Akademi i Sorø. Han beholdt Embedet til Akademiets Hendøen i 1660'erne, men synes at have taget sig det grumme let og opholdt sig i lange Tider dels i Hovedstaden, dels i Sverige, hvor han direkte blev udlaant til Dronning Christina. Til Sorø Kirke malede han 1655—56 det storladne Alterbillede med en af Rubens stærkt paavirket Fremstilling af Nadveren, men ellers var han i første Række Portrætmaler. Som saadan maatte hans Embedsstilling i Sorø sikre ham et godt Klientel baade inden for Højadelen og Kongeslægten, der var repræsenteret paa Akademiet ved en skiftende Række af Christian IV's Sønner. Ligesom han gentagne Gange har portrætteret Kongen selv (jfr. Billedet S. 282), er det sandsynligt, at hans ypperste Værk, Kunstmuseets skønne Billede af Christian IV's Yndlingssøn, Københavns tapre Forsvarer Ulrik Christian Gyldenløve netop er bleven til i Sorø. Men desuden har han samarbejdet med sin Svoger, den dygtige Kob-

Digitized by Google

berstikker *Albert Haelwegh*, hvem han har leveret Forarbejder til de Stik, der har bevaret Billedet af en Række af Tidens kendte Navne.

Wuchters Forgænger i Sorø var den danskfødte *Reinholdt Thim*, der foruden allegoriske Billeder til Riddersalsloftet paa Rosenborg (jfr. ovenf.) har malet Altertavler og Epitafieportrætter i Køge og andre Kirker. At han samtidig under Sorøopholdet paatog sig rene Haandværksarbejder som at forgylde Kirkens Vejrfløj kan ikke undre. Det bekræfter blot, at for Datiden var der intet skarpt Skel mellem Kunst og Haandværk.

Thim er den eneste danskfødte Maler, der hidtil har beskæftiget Kunsthistorien. Men foruden ham maa der have været talrige andre. Det viser Tidens Adelsportrætter, af hvilke Frederiksborgmuseet efterhaanden besidder en overmaade smuk Samling, og det viser de utallige Epitafiebilleder af kgl. Bestillingsmænd, velstaaende og velagtede Købmænd og oftest saare børnerige Præstefamilier, der findes i vore Kirker. Naar de end langtfra til Tinderne, findes der dog mellem dem megen god og ærlig Kunst og ypperlige Karakterskildringer.

Det gælder om *Billedhuggerkunsten* som om Maleriet, at dens ypperste Værker her i Landet alle skyldes fremmede. Dette er saaledes Tilfældet med tre *Kongebuster*, saa noget nær de eneste Portrætbuster af danske fra Renæssancens Dage, nemlig Frederik II's ypperlige Brændtlersbuste paa Frederiksborg, hvis ubarmhertige Karakteristik bekræfter Sandheden af Vedels noksom bekendte Ord om Aarsagerne til Kongens Død, og de to glimrende modellerede Broncebuster af Christian IV paa Rosenborg og Frederik III over Kastelsporten. Den første skyldes Nederlænderen v. d. Schardt, de to sidste Franskmanden Dieussart, der opholdt sig her i Landet 1643 f. og endnu senere. Han modtog det nævnte Aar et ikke ringe Beløb for „en Metal Hest", sikkert en Rytterstatue af Kongen. Desværre blev denne aldrig udført. Den vilde have været ulige morsommere at eje end den en Snes Aar ældre, ret tarvelige Gruppe af Hesten og Løven i Kongens Have.

Ellers var Billedhuggerkunsten i denne Tid knyttet saa nøje til Arkitekturen, at den samme Mand jævnlig omtales baade som „Stenhugger" og som „Bygmester", og Statuer af klassiske Guder og kristelige Dyder samt Ideal- eller Karakterhoveder i Vinduernes Trekantsgavle er et fast Tilbehør til Frederik II's og Christian IV's Bygninger. Paa eet Omraade virkede den dog selvstændig og fører paa sin Vis den middelalderlige Tradition videre.

Medens Kong Hans havde kunnet nøjes med en Gravsten, rejstes der over hans Efterfølgere i det 16. Aarhundrede en Række pragtfulde *Gravmæler* af flerfarvet Marmor og Alabast. Skønnest og ædlest er

Digitized by Google

Frederik I's Monument i Slesvig Domkirke (Afstøbning paa Frederiksborg), der i Begyndelsen af 1550'erne udførtes af Billedhuggeren Cornelis Floris i Antwerpen. Seks klassisk formede Dyder forestillende Tro, Haab og Kærlighed, Klogskab, Styrke og Retfærdighed bærer Sarkofagens Dækflade, paa hvilken den i Rustning klædte Konge hviler. Pompøsere, men ikke smukkere, virker vel nok det ligeledes fra Floris' Værksted i Aarene 1569—75 udgaaede, fra franske Kongegravmæler paavirkede Gravmæle over Christian III i Helligtrekongers Kapel i Roskilde Domkirke, der baade viser Kongen hvilende og knælende i Bøn paa Dækfladen af det Hus, der hæver sig over Sarkofagen. Nøje beslægtet med Christian III's Monument, men ringere i kunstnerisk Henseende er dets Nabo i Kapellet, det af den i Helsingør bosatte nederlandske Billedhugger Geert v. Egen 1594—98 udførte Gravmæle over Frederik II.

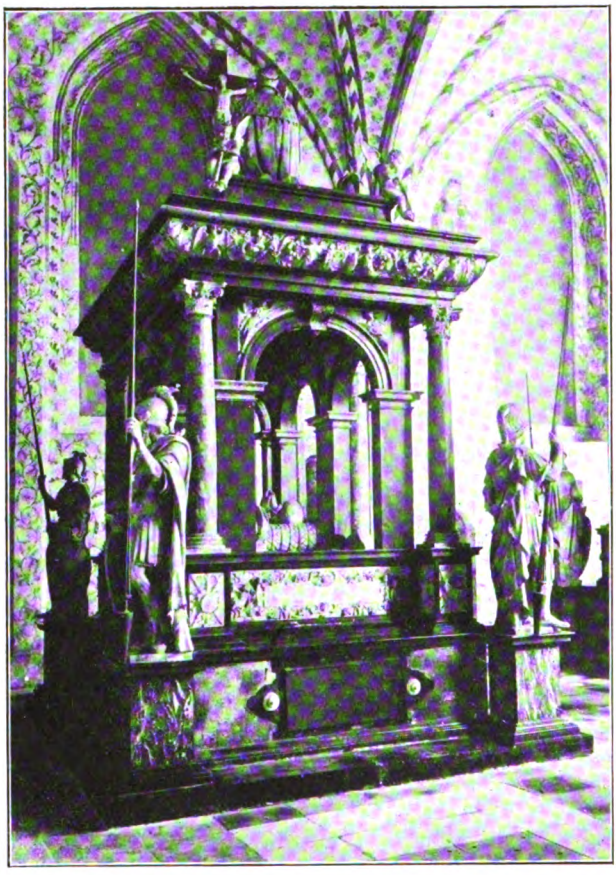

Christian III's Monument i Roskilde Domkirke. Fotografi.

Fra Floris' Værksted stammer ligeledes bl. a. den smukke Sarkofag over Herluf Trolle og Birgitte Gjøe i Herlufsholms Kirke (se S. 138). Adelens Forsøg paa ogsaa her at træde i Kongens Fodspor blev dog bremset ved den kalundborgske Reces af 1576, der rent ud forbød at lade gøre „nogen Begravelse oven Jorden forhøjet, med Alabaster eller slige mærkelige Bekostninger". Dette synes virkelig at være bleven overholdt, hvorimod man kom ud over Forbudet mod „nogen store Ala-

Digitized by Google

basterbilleder eller andet sligt at lade formure udi Kirkevæggene" ved i Stedet for at anvende Sandsten! Fra Aarhundredets Slutning stammer saaledes det store og statelige Epitafium, Fru Ingeborg Skeel til Voergaard lod opsætte i Voer Kirke over sig og sin 1585 afdøde Husbond, ubetinget det prægtigste af de ikke faa Sandstensepitafier over Adelsmænd, der endnu er bevarede.

Derimod tillod Recessen hver „god Mand, Frue eller Jomfru" at lægge „en ærlig Ligsten" over deres Grave, og ligesom fra Middelalderens senere Aarhundreder findes der da ogsaa bevaret utallige *Ligsten* saavel over Købstadmænd og Præster som først og fremmest over Adelsfolk, af hvilke flere Prøver er gengivne andetsteds i dette Bind (se saaledes S. 4, 14, 151). En Menneskealder ind i 17. Aarhundrede sker der dog den Ændring i Adelens Gravskik, at Ligstenene mere og mere forsvinder, medens de lavere Stænder helt hen til Slutningen af 18. Aarhundrede trolig holder fast ved Ligstenene, der dog bliver mere og mere enkle. I en ældre Tid er derimod Flertallet af Adelsstenene og ogsaa talrige borgerlige smykkede med Billeder af de afdøde, der viser Herremanden i Panser og Plade og Fruen i sin stiveste Prunk; hyppigst er det vel kun Typer, men stundom staar man dog utvivlsomt over for virkelige Portrætfremstillinger. I Modsætning til de store Gravmæler har vi her at gøre med hjemligt Arbejde, om det end ligger i Sagens Natur, at Mestrene ofte maa søges mellem de fremmede Stenhuggere, Byggeriet i saa stort Tal drog til Landet.

Det vilde være ubilligt i Tavshed at forbigaa Tidens dygtige *Billedskærere*, der i saa høj Grad har præget vore Kirkers Indre. Arbejder af større Betydning forekommer dog først noget ind i det 17. Aarhundrede. Til at begynde med er det nærmest Prædikestolene, mellem hvilke med Ros skal nævnes de talrige, Mester Brix i Roskilde har leveret til Omegnens Kirker. Men da Barokken fra o. 1630 havde omformet Altertavlernes strængt arkitektoniske Opbygning og efterhaanden næsten helt opløst dem i Ornamentik, bød de ganske naturligt større Opgaver, tilmed da det nu atter som i Middelalderen blev almindeligt at smykke deres Felter med udskaarne Fremstillinger af den hellige Historie. Sandheden i Ære maa det dog indrømmes, at vore Billedsnidere langtfra magtede disse saa godt som Ornamentikken, i hvis viltre Krøller og Sving de fejrer sande Triumfer. Højest naar man i Hertugdømmerne, hvor Hovedstykket er den af Hans Gudewerth 1641 skaarne Altertavle i Kappel. Men ogsaa her i Landet var der flinke Folk. I Jylland virkede Peder Jensen Kolding, en Elev af den førnævnte Mester Brix, paa Falster Jørgen Ringnis, paa Laaland og i Sorø Henrik Werner, medens Sjælland saa at sige var delt mellem de to Mestre, der baade i Dygtighed og Værkernes Mængde betegner Højdepunktet af vor barokke Træskæ-

Digitized by Google

rerkunst: *Abel Schrøder* i Næstved og *Lorens Jürgensen* i Holbæk. Deres to pompøse Hovedværker, Abel Schrøders Altertavle og Prædikestol i Holmens Kirke og Lorens Jürgensens Tavle i St. Olai i Helsingør, falder begge i Aarene 1661—62, og endnu til deres Død henholdsvis i Midten og Slutningen af Halvfjerserne har de været i Virksomhed. Men da havde Smagen alt skiftet inden for de førende Kredse, og en ny og strængere Stil sad i Højsædet. Ligesom i Frederik II's og Christian IV's Dage kom ogsaa den til os fra Holland.

Litteratur.

En samlet Skildring af Kunstens Historie fra Middelalderens Slutning til c. 1600 er givet af *Fr. Beckett* i *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark* (1897). Sammenstillinger af Kilder til Enkeltskildring af talrige Bygninger og Kunstnere hos *F. R. Friis* i *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie* (1872—78) og *Bidrag til Dansk Kunsthistorie* (1890—1901).

De vigtigste Værker til Bygningshistorien er *R. Mejborg: Gamle danske Hjem* (1888). — *Vilh. Lorenzen: Det danske Hus* (1920) og *Studier i dansk Herregaardsarkitektur* (1921). — *Fr. Beckett: Danske Herreborge* (1904). — *Skånska Borgar.* Utg. af *A. Hahr* (Stockholm 1922). — *Pär Axel Olsson: Skånska Herreborgar* (Lund 1922). — *F. Slothouwer: Bouwkunst der nederlandsche Renaissance in Denemark* (Amsterdam 1924). — *Fr. Weilbach: Kronborg* (Særtryk af Helsingør i Sundtoldstiden. 1926). — *Fr. Beckett: Frederiksborg II* (1914) (1. Bd. af dette Hovedværk til Chr. IV's Bygningshistorie indeholder Opmaalinger.) — *Bering Liisberg: Rosenborg* (1914). — *J. Werner: Børsen* (1915). — Byplananlæg: *Vilh. Lorenzen: En Renæssancestad* (Festskr. t. Kristian Erslev. 1927). — Oversigter over Herregaardene i *Danske Herregaarde ved 1920* I-III (1922—23) og for Skaanes Vedkommende i *Svenska Slott och Herresäten. Skåne* (Stockholm 1909).

Malerkunsten behandles af *Fr. Beckett* og *Karl Madsen* i *Kunstens Historie i Danmark (1901—07). Jfr.* desuden *Karl Madsen: Et og andet om Abraham Wuchters* (Kunstmuseets Aarsskr. 1915). — *O. Andrup: Kunstnere ved den udvalgte Prins Christians Hof* (Smstds. 1920).

Om Billedhuggere og Billedsnidere kan henvises til *Gregor Pavlson: Skånes dekorativa Konst* (Stockholm 1915). — *V. Thorlacius-Ussing: Arbejder af Fr. Dieussart o. a.* (Kunstmuseets Aarsskr. 1921—23). — *Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere 1536—1660* (Tidsskr. f. Industri 1911) og *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1928* (om Brix Snedker). — *O. Rydbeck: Två märkliga Konstnärer* (Stockholm 1918).

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

DX 001 102 241
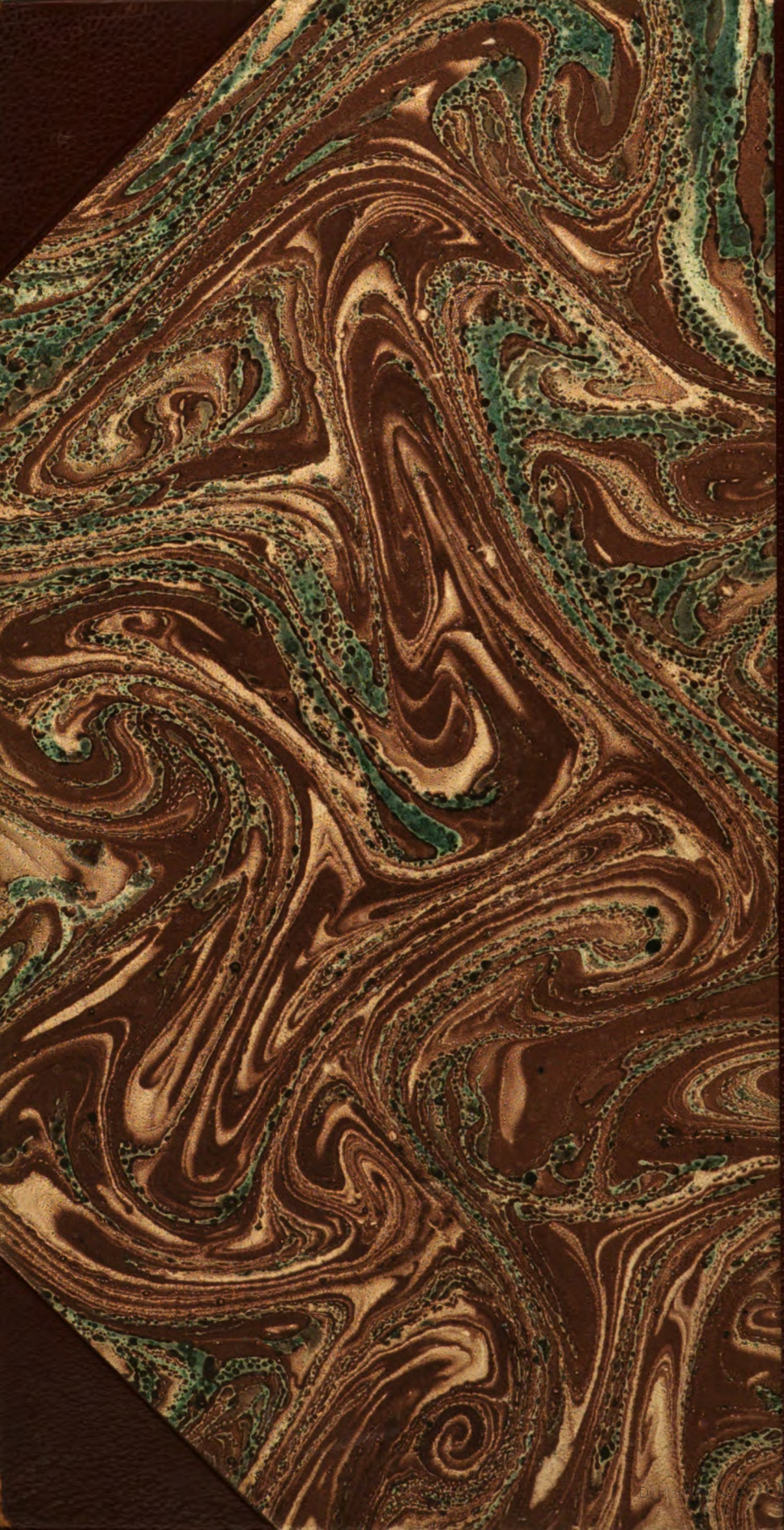
Digitized by Google